

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2017, Cild 13

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalın** (Türkiyə), tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hülagu** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **F.Y.Səfərli** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), AMEA-nın müxbir üzvü **Z.Ə.Şahverdiyev**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya üzrə elmlər doktoru **F.Y.Xəlilov**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2017, № 1, 332 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

QALALAR

Vəli Baxşəliyev. Orta tunc dövrünün qala tipli yaşayış yerləri.....	5
Zeynəb Quliyeva. Naxçıvanın qədim müdafiə tikililəri qalatikmə mədəniyyətinin əsası kimi.....	14
Nərgiz Əliyeva. Rauf Məmmədov yaradıcılığında şəhər və şəhər-qalalar mövzusu.....	25
Asəf Orucov. Naxçıvan qala şəhərləri və əhalinin məşğuliyyəti.....	31
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafında qalaların əhəmiyyəti.....	35
Əli Həşimov. Əlincə qalası tarixi bədii nəsrədə.....	41
Ramiz Qasimov. Əlincə qalası ədəbi-bədii mənbələrdə.....	47
Cennifer Sverida. Qızqala kurqanlarının tapıntıları.....	54
Selin Nugent. Qızqala kurqanları və dəfn adətləri.....	59
Susanna Fışman. Oğlanqalada orta dəmir dövründə keramika istehsalı (Azərbaycan).....	65
Robert Brayant. Naxçıvanda pilotsuz hava nəqliyyat vasitələrindən və hərəkət strukturlarından istifadə: yeni metodologiyanın icmalı.....	70
Aytən Mehdiyeva. Naxçıvan qız qalalarının xarakterik xüsusiyyətləri.....	74
Mərziyyə Nəcəfova. Azərbaycan ədəbiyyatında Naxçıvan qalaları.....	83
Yaşar Rəhimov. Naxçıvan qalaları rus mənbələrində.....	89
Rəsul Bağirov. Sum qalası.....	93
Leyla Həsənzadə. Alman səyyahları Naxçıvan qalaları haqqında.....	96
İbrahim Kazımbəyli. Naxçıvan və İrəvan qalalarının çar Rusiyasına qarşı müqavimət hərəkəti.....	103

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan xanlığı, onun Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və xanlığın süqutu.....	111
Fəxrəddin Səfərli. Vəliqulu bəy Kəngərlinin məzar kitabəsi.....	120
Musa Quliyev. General-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanski.....	125
Fətəli Abdullayev. Miqrasiya böhranı “İslamofobiya” təzahürləri kontekstində.....	131
Vidadi Muradov. Naxçıvan diyarında dulusçuluq sənətinin inkişafı tarixindən (XVIII-XIX əsrin əvvəllərində).....	140
İlhami Əliyev. Səfəvilər dövründə Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi.....	147
Sara Hacıyeva. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı...	154
Elnur Kəlbizadə. XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi quruluşu (tarixi coğrafi araşdırma).....	160
Nigar Gözəlova. İkinci Rusiya-İran müharibəsinin (1826-1828) başlanmasının səbəbləri haqqında.....	173
İsa Arslan. Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan əlaqələri.....	181

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

Toğrul Xəlilov. Gilançay vadisindəki antik və orta əsrlər dövrü abidələrin öyrənilmə səviyyəsi.....	189

Qadir Qədirzadə. Naxçıvançay vadisində ənənəvi əkinçilik mədəniyyəti (arxeoloji, statistik materiallar əsasında).....	195

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihahül-fors” əsəri və Azərbaycan dili məsələləri.....	210
Firudin Rzayev. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfa adlarının yaranmasında qədim türk mifi.....	218
Qurban Qurbanlı. Müasir leksikoqrafiya anlayışının formalaşması tarixindən.....	224
Rəşad Zülfüqarov. Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlə-nən bəzi antonim və sinonim sözlər haqqında.....	231
Zülfüyyə İsmayıl. Bədii ədəbiyyatda Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrə məxsus söz yaradıcılığı.....	236
Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Sədərək şivələrinin yeri.....	241

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Cəlil Məmmədquluzadəyə aid yeni arxiv sənədləri.....	249
Aygün Orucova. Müstəqillik dövrü Naxçıvan ədəbi mühitinə dair bəzi qeydlər.....	254
Çinarə Rzayeva. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında dərviş obrazı.....	262
Nərgiz İsmayılova. Müqayisəli ədəbiyyatın bədii əsərlərə tətbiqi məsələləri.....	267
Elxan Məmmədov. “Aşıq Qurbani” dastanındakı şərlərin işlənmə məqamları.....	270
Əkrəm Hüseynzadə. Naxçıvanda qədim xalq oyun və tamaşaları.....	282
Nazirə Əsgərova. Sehrli nağıllarda qəhrəman obrazı.....	287
Fəxrəddin Eylazov. Təzkirələrin tədqiqi tarixinə bir baxış.....	293

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Naxçıvan ziyalıları və Tiflis mühiti.....	296
Ələkbər Qasımov. Böyük Vətən müharibəsi mövzusu Naxçıvan Teatrının səhnə-sində.....	302

İQTİSADİYYAT

Sevinc Cabbarova. Naxçıvan Muxtar Respublika və Türkiyə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişafı.....	310
Davut Ünal. İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi və Edvard Hastings Çemberlinin ya-naşmaları.....	316
Mehmethan Bayraktar. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsinin mövcud me-todlarının təhlili.....	321

QALALAR

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ORTA TUNC DÖVRÜNÜN QALA TIPLİ YAŞAYIŞ YERLƏRİ

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda memarlıq sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdı. Orta Tunc dövründə isə arxitektura sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi. Naxçıvanın Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri bu ərazidə qala tipli yaşayış yerlərinin mövcudluğudur. Tarixi abidələrlə zəngin olan Naxçıvan, həm də qala tipli yaşayış yerlərinin diyarıdır. Bu ərazidə qədim qalalar hələ e.ə. III-II minilliklərdə formalaşmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda ən qədim qalalar məhz Naxçıvan ərazisindədir. Bu həm Naxçıvanın coğrafi mövqeyi, həm onun təbii sərvətləri, həm də onun qədim mədəniyyətlərin mərkəzi olması ilə bağlı olmuşdur.

Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi bu dövrdə olduqca müxtəlif qala tipli yaşayış yerlərinin olduğunu göstərir. Bu abidələrin tədqiqi Naxçıvanda Orta Tunc dövründə əkinçiliklə məşğul olan oturaq və köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfalar tərəfindən məskunlaşdırıldığını göstərir. Oturaq əhalinin məskənləri kənd və şəhər tipli yaşayış yerləri ilə xarakterizə olunur. Şəhər tipli yaşayış yerləri başlıca olaraq ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Həm vadilərdə, həm də dağlıq ərazidə qala tipli yaşayış yerlərinin formalaşması bu əhalinin həmin dövrdə xarici hücumlardan müdafiə olunmaq zərurətindən meydana gəlmişdir. Qala tipli yaşayış yerlərinin tədqiqi Naxçıvanda məskunlaşan tayfaların qədim dövlətçilik ənənəsinə malik olduğunu təsdiq edən faktlardan biridir.

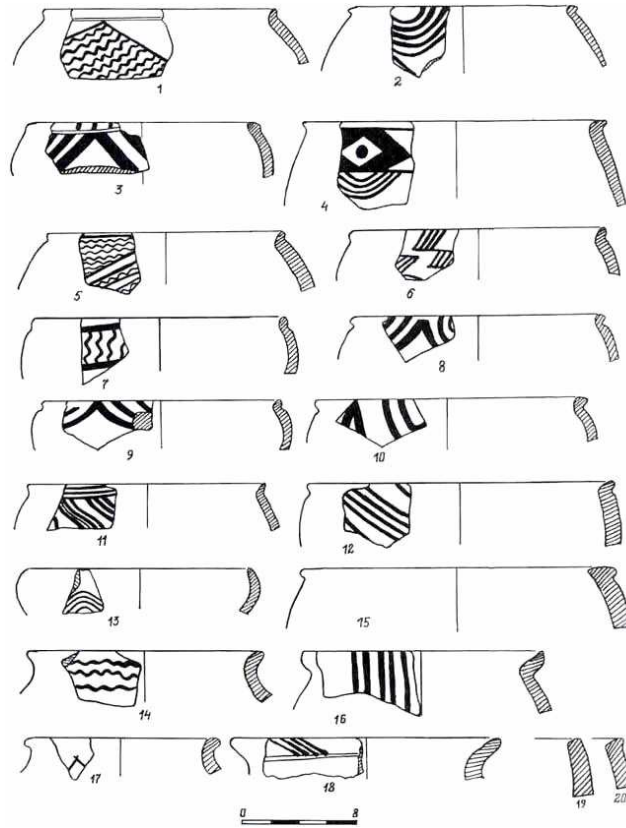
Açar sözlər: *Naxçıvan, Orta Tunc dövrü, qala tipli yaşayış yerləri, Qazançıqala, boyalı keramika.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarixi abidələrimizə qayğı artıq dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Abidələrimiz qədim tariximizin maddi şahidləri olduğu üçün Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Muxtar respublikamızın ərazisində indiyədək onlarla tarix və mədəniyyət abidəsi bərpa olunaraq mədəni irsimizə qazandırılmışdır. Son zamanlar Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı ilə Culfa rayonundakı Əlincəqala və Gülüstan türbəsi bərpa edilmişdir. Hazırda Qarabağlar Türbə Kompleksində bərpa işləri aparılmaqdadır.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda memarlıq sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdı [1, s. 24-39]. Hələ Neolit və Eneolit dövründə ölkəmizin qədim sakinləri mükəmməl seysmik davamlılığı olan yaşayış binaları və təsərrüfat qurğuları inşa etməyi bacarırdılar. Orta Tunc dövründə arxitektura sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi. Boyalı qabları ilə fərqlənən Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistan ərazisində yayılmasına baxmayaraq Naxçıvanın Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri

bu ərazidə qala tipli yaşayış yerlərinin mövcudluğudur. Tarixi abidələrlə zəngin olan Naxçıvan həm də qala tipli yaşayış yerlərinin diyarıdır. Bu ərazidə qədim qalalar hələ e.ə. III-II minilliklərdə formalaşmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda ən qədim qalalar məhz Naxçıvan ərazisindədir. Bu həm Naxçıvanın coğrafi mövqeyi, həm onun təbii sərvətləri, həm də onun qədim mədəniyyətlərin mərkəzi olması ilə bağlı olmuşdur.

Şəkil 1. Monoxrom boyalı keramika (Qazançıqala).

Naxçıvanın qala tipli yaşayış yerlərini üç qrupa bölə bilərik. Birinci qrupa birbaşa ovalıq və vadilərdəki yaşayış yerlərində formalaşan qala tipli yaşayış yerləri aiddir. Zaman keçdikcə inkişaf edən bu tip yaşayış yerləri qala-şəhərlərə çevrilmişdir. II Kültəpə [2, s. 29-34], Şahtaxtı və Qızqalasası [5, s. 120-130; 7, s. 178-193] bu tip qala-şəhərlərin tipik nümunəsidir. İkinci qrupa müdafiə baxımından əlverişli dağların üzərində salınan dağ qalaları aiddir. Bu tip yaşayış yerləri ərazisinin böyük olması ilə fərqlənilir. Üçüncü qrupa yüksək dağlıq ərazidə yerləşən gözetçi məntəqəsi rolunu oynayan qala tipli yaşayış yerləri aiddir. Birinci qrup yaşayış yerlərindən ayrıca bir məqalədə bəhs edildiyindən burada biz yalnız dağ qalaları və gözetçi məntəqələrindən danışacağıq.

Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı belə qalalardan biri də Qazançı qalasıdır. Qazançı qalasası Culfa rayonunun eyni adlı kəndindən şimal-şərqdə yerləşərək Əlincəçayın hər iki sahilini əhatə edir. Qalanın sağsahil və solsahil hissəsi sıldırım qayalardan ibarət dərin dərə ilə bir-birindən ayrılır. Qalada Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun əməkdaşları və 1991-ci ildə Naxçıvan Elm Mərkəzinin arxeoloji ekspedisiyası kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparmışdır [4, s. 151]. Nəticədə qalanın hər iki hissəsinin planı hazırlanmışdır. Tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş arxeoloji materiallar isə Culfa rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinə verilmişdir. Abidənin məskunlaşan sahəsi 20 hektardan artıqdır.

Qazançı qalasını digər dağ qalalarından fərqləndirən cəhət burada uzunmüddətli məskunlaşma zamanı zəngin mədəni təbəqənin yığılmasıdır.

Şəkil 2. Qazançıqalanının qala divarlarının görünüşü.

Qalanın sağ sahil hissəsi konusvari təpə formasındadır. O, şərqdə sıldırım qayalarla məhdudlaşır. Onun şimal və cənub-qərb tərəfi maili olduğu üçün bu istiqamətlərdən qalaya qalxmaq mümkündür. Vaxtilə təpənin zirvəsində yarım dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamı olmuşdur [2, s. 55-56]. Lakin hazırda bu qaladan əsər-əlamət qalmayıb. Qazançı gölü tikilərkən abidənin bu hissəsi partladılaraq, yerlə yeksan olunub. Hazırda abidənin cənub və şimal-qərb hissəsində iri daşlardan tikilmiş divarların qalıqları qalır. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5 m-dən 1,5 m-ə qədərdir. Mədəni təbəqə dağıldığından gil qab qırıqlarına tez-tez təsadüf olunur. Yerüstü materiallar dən daşlarından, çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qab qırıqlarından ibarətdir. Yerüstü materialların böyük bir qismini boyalı qablar təşkil edir.

Abidənin sol sahil hissəsi saşsahilə nisbətən xeyli böyükdür. Solsahil qalası iki hissədən ibarət olub, hər tərəfdən sıldırım qayalıqlarla əhatələnib. Qalanın birinci hissəsi ikincidən çox da dərin olmayan dərə boyunca çəkilmiş iki qat divarla ayrılır. Bu hissədə qalanın şərq tərəfində yarım dairəvi formada tikilmiş bürclərin qalıqları da vardır. Bürclərin biri daş divarla iki yerə bölünüb.

Qalanın təbii cəhətdən əlçatmaz mövqedə yerləşməsinə baxmayaraq, o hər tərəfdən iri daşlardan hörülmüş, divarlarla əhatə olunmuşdur. Divarların eni müxtəlifdir. Şimal və şimal-şərqdə qala təbii cəhətdən zəif müdafiə olunduğu üçün burada divarların eni 2,6-3 m-ə çatır. Divarlar 1-2 m hündürlüyədək qalmışdır.

Divarlar ərazinin relyefinə uyğun olaraq girintili-çıxıntılıdır. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, qala bəzi yerlərdə iki və üç cərgə divarla möhkəmləndirilmişdir. 1999-cu ildə burada aparılan araşdırmalar zamanı, onun mərkəzi hissəsində Narınqalanının olduğu müəyyən edilmişdir [9, s. 29-32]. 2015-ci ildə aparılan tədqiqatlar zamanı qala divarları GPS vasitəsi ilə Emily Hammer tərəfindən qeydə alınmışdır. Tikinti texnikasına əsasən Narınqalanının e.ə.II-I minilliklərə aid olduğunu demək olar. Yonulmuş iri qaya parçalarından inşa olunmuş divarlardan bəzən bir, bəzən isə iki sıra daş hörgülər qalmışdır. Narınqalanının qalanın mərkəzi və ən hündür hissəsində yerləşməsi həm qalanı, həm də qalaya yaxınlaşan yolları nəzarətdə saxlamağa imkan vermişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan e.ə. III-II minilliklərdə formalaşan, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqin bir qismini əhatə edən Boyalı qablar mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur. Bu mədəniyyət Cənubi Qafqazda Gürcüstan və Ermənistanı, Cənubi Azər-

baycanda Urmiya hövzəsini, Şərqi Anadoluda Van və Ahlatdan başlayaraq Karsa qədər böyük ərazini əhatə etmişdir. Bu geniş ərazidə yaşayan tayfaların əsas siyasi və istehsal mərkəzləri məhz Naxçıvanda olmuşdur. Çünki Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadoluda Boyalı Qablar mədəniyyətinə aid yaşayış yerləri və qalalar yoxdur. Bu regionlarda yalnız köçəbə düşərgələrinə rast gəlinmişdir. Demək olar ki, bu düşərgələr Naxçıvan tayfalarının hərəkət yolları üzərində olmuşdur.

Şəkil 3. Göynük qalasının ümumi görünüşü.

Qazançı qalasından Boyalı qablar mədəniyyətinə aid toplanmış yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil məmulatından ibarətdir. Çəhrayı rəngli gil məmulatını küpə və kasa tipli qabların qırıqları təşkil edir. Onların gilinə narın qum qatılaraq yaxşı bişirilib. Gil məmulatının bir qismini boyalı keramika təşkil edir. Onların üzəri boyalı anqobla örtülmüş, qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Çəhrayı rəngli gil qab qırıqlarının birinin üzərində göbələkvarı çıxıntısı vardır. Onun gilinə narın qum qatılmış, çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi uzunsov çərtmələrlə naxışlanıb. Çəhrayı rəngli gil məmulatının bir qrupu forma verməyən qırıqlardan ibarətdir. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmaqla keyfiyyətli bişirilmiş, səthi qırmızı boya ilə örtülərək, qara rəngdə naxışlanmışdır. Naxışlar üfüqi, şaquli və çəpinə çəkilmiş xətlərdən ibarət olub, əsasən həndəsi xarakterdədir. Çəhrayı rəngli gil məmulatında, o cümlədən boyalı parçalarda Naxçıvan Boyalı qablar mədəniyyətinin bütün xüsusiyyətləri əks olunmuşdur ki, bu da Qazançıqalanın Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir.

Şəkil 4. Qurdəğ qalasının müdafiə divarı.

Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin başlıca göstəricilərindən biri olan keramika məmulatı Qazançıqalanın uzun müddət müdafiə istehkamı kimi istifadə olunduğunu göstərir. Tədqiqat zamanı qaladan e.ə. II minilliyin sonu üçün xarakterik olan boz rəngli keramika, həmçinin Əhəmənilər dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdur.

Aşkar edilmiş arxeoloji materialların təhlili əsasında deyə bilərik ki, Naxçıvanın ən qədim qalalarından biri olan Qazançıqala e.ə. III-I minilliklər ərzində fəaliyyət göstərmişdir. Qazançıqalanın ətrafında həmçinin qədim nekropol yerləşir. Nekropol indiyədək tədqiq edilməmişdir.

Şəkil 5. Qızqalasası yaşayış yeri.

Qeyd edək ki, Qazançıqala öz həcminə görə Naxçıvanda Orta Tunc dövrünün ən böyük qalalarından biridir.

Naxçıvanın olduqca maraqlı qala tipli yaşayış yerlərindən biri Qız qalasıdır. Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında yerləşən bu abidə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu yaşayış yeri böyük ərazini əhatə edən kompleksdən ibarət olub, qala, mülki yaşayış yeri və kurqanlardan ibarətdir. Dağın zirvəsində yerləşən qala Orta Tunc dövrünün əvvəllərindən məskunlaşdırılmışdır.

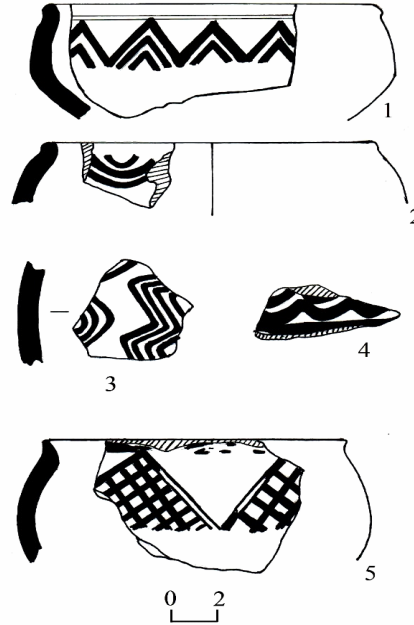
Naxçıvan ərazisində həcmcə böyük qalalardan biri də Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndi yaxınlığında yerləşən Qalacıq yaşayış yeridir. Onun sahəsi 30 hektara yaxındır [4, s. 222; 10, p. 2]. Bu yaşayış yeri başlıca olaraq Erkən Dəmir dövründə istifadə olunmuşdur. Lakin tapıntılar Orta Tunc dövründə bu qaladan istifadə olunduğunu təsdiq edir.

Naxçıvan ərazisində yerləşən Çalxanqala və Vayxır qalası da, ehtimal ki, Orta Tunc dövründə istifadə olunmuşdur. Lakin bununla bağlı tutarlı faktlar olmadığından hələlik onların Orta Tunc dövrünə aid olması şübhəlidir. Çalxanqalanın müdafiə divarları tikinti texnikasına görə e.ə. XV əsrə aid edilmişdir ki, bu Orta Tunc dövrünün son mərhələsinə uyğun gəlir [13, s. 17, 24].

Orta Tunc dövrünün qala tipli yaşayış yerlərindən biri Qarabağlar kəndi yaxınlığında yerləşən II Bəzəkli qalasıdır [4, s. 227]. Bu qala Kənd yeri yaşayış yerindən şimal-qərbdə yerləşir. Qala təbii cəhətdən müdafiə olunan, strateji cəhətdən əlverişli mövqeyə malik dağın üzərində yerləşir. Qalanın yerləşdiyi ərazi qərb və şimal tərəfdən təbii qayalıqla əhatə olunmuşdur. Zəif müdafiə olunan şərq və cənub tərəfdə daşdan hörülmüş qalın divar inşa edilmişdir. Daş divarın yalnız qalıqları saxlanmışdır. Qalanın

şimal qurtaracağında qayalığın üzərində yerləşən sahə Narınqala rolunu oynamışdır. Burda dördkünc formalı evlərin qalıqlarına rastlanmışdır.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, qalanın içərisindəki evlər əsas müdafiə divarına birləşik halda yerləşdirilmişdir.

Şəkil 6. Qızqalasası yaşayış yerinin monoxrom boyalı qabları.

Tədqiqat zamanı yaşayış yerindən Tunc dövrünə aid çəhrayı və boz rəngli keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Çəhrayı rəngli keramika parçalarının bir qismi qara rənglə naxışlanmışdır. Bu tip keramika Naxçıvanın Orta Tunc dövrünün başlanğıc mərhələsi üçün xarakterikdir.

Orta Tunc dövrünün qala tipli yaşayış yerlərindən biri olan Göynük qalası [4, s. 192] Culfa rayonunun Göynük kəndindən şərqdə, hündür təpənin üzərində yerləşir. Abidə birləşmiş Azərbaycan-Fransa ekspedisiyasının fəaliyyəti zamanı qeydə alınmışdır. Qala Göynük kəndi yaxınlığında, hündür oval təpənin üzərində yerləşir. Təpənin yuxarı hissəsi dördkünc formada, iri daşlardan inşa edilmiş divarla əhatə olunmuşdur. Qala divarı ilə əhatə olunan hissənin sahəsi 0,2 hektardır. Divarlar bəzi yerlərdə aşınma nəticəsində tamamilə dağılmış, bəzi yerlərdə isə yalnız daş yığımları qalmışdır. Qalanın içərisində dördkünc formalı binanın qalıqları saxlanmışdır. Qalanın qərb yamacında aşınma zamanı mədəni təbəqənin kəsiyi yaranmışdır. Təbəqənin qalınlığı 0,3-0,6 m arasındadır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyasının apardığı araşdırmalar zamanı xeyli yerüstü keramika məmulatı toplanmışdır. Başlıca olaraq qırmızı gil qabların parçalarından ibarət olan yerüstü materiallar arasında Orta Tunc dövrü üçün xarakterik olan boyalı keramika nümunələri də vardır. Boyalı keramika əsasən qırmızı rəng üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır. Qalanın olduqca kiçik həcmli olması onun gözətçi məntəqəsi olduğunu deməyə imkan verir. Buradan Araz vadisini rahat izləmək mümkündür.

Qala tipli yaşayış yerlərindən biri də Qurddağ qalasıdır [4, s. 12-16]. Qurddağ qalası Sirab kəndindən şərqdə Qahabçayın sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yeri hündür qayalığı və onun ətiklərini əhatə edir. Mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5 m-ə çatır. Yerüstü materiallar başlıca olaraq Orta

Tunc dövrünə aiddir. Onun mərkəzi hissəsi sıldırım qayalar arasında yerləşən kiçik sahədən ibarətdir. Tədqiqat zamanı abidənin bu hissəsindən keramika məmulatının aşkar olunması, onun yaşayış sahəsi olduğunu təsdiq edir. Ehtimal ki, bu hissə abidənin mərkəzi hissəsi olmuş və bir növ narinqala rolunu oynamışdır. Bu tipli yaşayış yerinə Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndi yaxınlığında da rast gəlinmişdir [4, s. 192, 227]. Dağın ətəyində bir neçə yerdə daşdan inşa edilmiş divar qalıqları bu abidənin Orta Tunc dövründə müdafiə istehkamı kimi istifadə edildiyini göstərir. Yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Keramika nümunələri Orta Tunc dövrünün erkən və inkişaf etmiş mərhələsinə aiddir.

Keramika məmulatının əksəriyyəti monoxrom boyalı qablardan ibarətdir. Onlar qırmızı rəng üzərindən qara, yaxud tünd qəhvəyi rənglə naxışlanmışdır. Boyalı keramika məmulatı arasında polixrom boyalıların olması Orta Tunc dövründə qaladan uzun müdafiə məqsədi ilə istifadə olunduğunu göstərir. Lakin yaşayış sahəsi az olduğundan deyə bilərik ki, qala başlıca olaraq gözetçi məntəqəsi rolunu oynamışdır.

Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi bu dövrdə olduqca müxtəlif yaşayış yerlərinin olduğunu göstərir. Onlar arasında mövsümi yaşayış yerləri də diqqətə layiqdir. Şahbuz rayonunun Qızıl Qışlaq kəndi yaxınlığındakı Sarıdərə [11, s. 6] və Kükü [8, s. 30] kəndi yaxınlığında yerləşən yaşayış yerləri bu tip abidələrdəndir. Bu abidələrin tədqiqi Naxçıvanda Orta Tunc dövründə əkinçiliklə məşğul olan oturaq və köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfalar tərəfindən məskunlaşdırıldığını göstərir. Oturaq əhəlinin məskənləri kənd və şəhər tipli yaşayış yerləri ilə xarakterizə olunur. Şəhər tipli yaşayış yerləri başlıca olaraq ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Həm vadilərdə, həm də dağlıq ərazidə qala tipli yaşayış yerlərinin formalaşması bu əhəlinin həmin dövrdə xarici hücumlardan müdafiə olunmaq zərurətindən meydana gəlmişdir. Qala tipli yaşayış yerlərinin tədqiqi Naxçıvanda məskunlaşan tayfaların qədim dövlətçilik ənənəsinə malik olduğunu təsdiq edən faktlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Бахşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
4. Бахşəliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 302 s.
5. Бахşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H. 2014-cü ildə Qızqala və onun ətrafında arxeoloji araşdırmalar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2015, № 3, s. 120-130.
6. Бахшалиев В.Б., Багиров Р.Б. Гурддаг – новое поселение крепостного типа // Российская археология, 2012, № 2, с. 215-217.
7. Бахşəliyev V., Lauren R., Hilary G., Jennifer S., Selin N. Qızqalası yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, № 2, s. 178-193.
8. Бахşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
9. Belli O., Bahşəliyev V. Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya bezemeli Çanak Çömlek Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve sanat, 2001, 140 s.
10. Hammer E. Nakhchivan Archaeological Project Survey, 2015 Preliminary Report submitted to the Azerbaijani National Academy of Sciences, 2015, 13 p.
11. Novruzlu Ə.İ., Бахşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 184 s.

12. Ristvet L., Gopnik H., Bakhshaliyev V., Aşurov S., Lau H., Bryant R. On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan. *American Journal of Archaeology* 116, № 2 (2012), p. 321-362.
13. Sevin V., Belli O. *Nahçıvanda Arkeolojik Araştırmalar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1997, 80 s.
14. Seyidov A., Baxşəliyev B. *Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar*. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 202 s.

Вели Бахшалиев

ПОСЕЛЕНИЯ КРЕПОСТНОГО ТИПА ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

Исследования показывают, что на территории Нахчывана архитектура развивалась с древнейших времен. В эпоху средней бронзы развитие архитектуры шло особенно интенсивно. Одной из особенностей среднебронзовой культуры Нахчывана было наличие памятников крепостного типа. Территория Нахчывана является также родиной поселений крепостного типа. На этой территории памятники крепостного типа существовали еще в III-II тысячелетиях до н.э. Следует отметить, что в пределах территории Ближнего и Южного Кавказа самые древние памятники крепостного типа выявлены в Нахчыване. Это связано с географическим положением, природными ресурсами Нахчывана, а также с тем, что Нахчыван являлся родиной древних культур.

Исследование среднебронзовых памятников показывает, что в этом периоде распространились очень разнообразные формы памятников крепостного типа. Исследование этих памятников подтверждает, что в этот период на территорию Нахчывана заселялись племена, занятые земледелием и отгонным скотоводством. Оседлые племена в основном селились в поселениях сельского и городского типов. Города-крепости являлись центрами ремесла и торговли. Поселения крепостного типа формировались и в долинах, и в высокогорных районах, так как население нуждалось в обороне. Поселения крепостного типа свидетельствуют также о древних традициях государственности.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпоха средней бронзы, поселения крепостного типа, Газанчыкала, расписная керамика.*

Veli Bakhshaliyev

SETTLEMENTS OF FORTRESS TYPE OF THE MIDDLE BRONZE AGE

Researches show that in the territory of Nakhchivan the architecture developed since the most ancient times. The architecture especially developed in Middle Bronze Age. One of features of Middle Bronze Age culture of Nakhchivan was presence of monuments of fortress type. Nakhchivan's territory is also the homeland of settlements of fortress type. In this territory, monuments of fortress type were created in the III-II millennia BC. It should be noted that in the territory of Near East and South Caucasus the most ancient monuments of fortress type are revealed in the territory of Nakhchivan. It is connected with a geographical position, natural resources of Nakhchivan and ancient traditions.

Research of Middle Bronze Age monuments shows that in this period very different forms of monuments of fortress type have extended. Research of these monuments is shown that in this period in the territory of Nakhchivan are populated the tribes occupied with agriculture and pasture cattle breeding. Settled tribes generally are populated on settlements village and city types. The cities-fortresses were the center of craft and trade. Settlements of fortress type were created both on valleys, and on mountain places, as the population needed to defense. Settlements of fortress type demonstrate also ancient traditions of statehood.

Key words: *Nakhchivan, Middle Bronze Age, settlement of fortress type, Qazançiqala, painted ceramics.*

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

NAXÇIVANIN QƏDİM MÜDAFİƏ TİKİLİLƏRİ QALATİKMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASI KİMİ

Məqalədə Naxçıvanın qədim müdafiə tikililəri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ilkin müdafiə tikililəri hələ Neolit dövründən formalaşmağa başlamışdır. I Kültəpədən aşkar olunmuş qədim arxitektura qalıqları bu fikri təsdiq edir. Yaşayış yerində ilk arxeoloji qazıntılar görkəmli arxeoloq O.Həbibullayevin rəhbərliyi altında 1951-1964-cü illərdə aparılmışdır. 2013-2015-ci illərdə abidə V.Baxşəliyev və K.Marounun rəhbərliyi ilə yenidən tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu qazıntılar nəticəsində abidədən aşkar edilən arxeoloji materiallar Son Neolit dövrünü əks etdirir (e.ə. 6070-5000). Burada yaşayış yerlərini əhatə edən ümumi mühafizə divarının qalıqları, həmçinin təsərrüfat çuxurları, müxtəlif təyinatlı ocaq yerləri və iş yerləri qeydə alınmışdır. Müdafiə xarakterli divarlar Şomutəpə, Xatunarx, İsmayıl-bəytəpə, eyni zamanda Anadoludakı Çayönü, Kuruçay kimi sinxron abidələrdən də aşkar edilmişdir. Bu faktlar həmin regionlarda, o cümlədən Naxçıvanda müdafiə qurğularının tikilməsi ənənəsinin son neolit dövründən başlayıb son dövrlərdə davam etdiyini təsdiq edir.

Açar sözlər: Neolit, Naxçıvan, I Kültəpə, müdafiə tikililəri, qalatikmə mədəniyyəti.

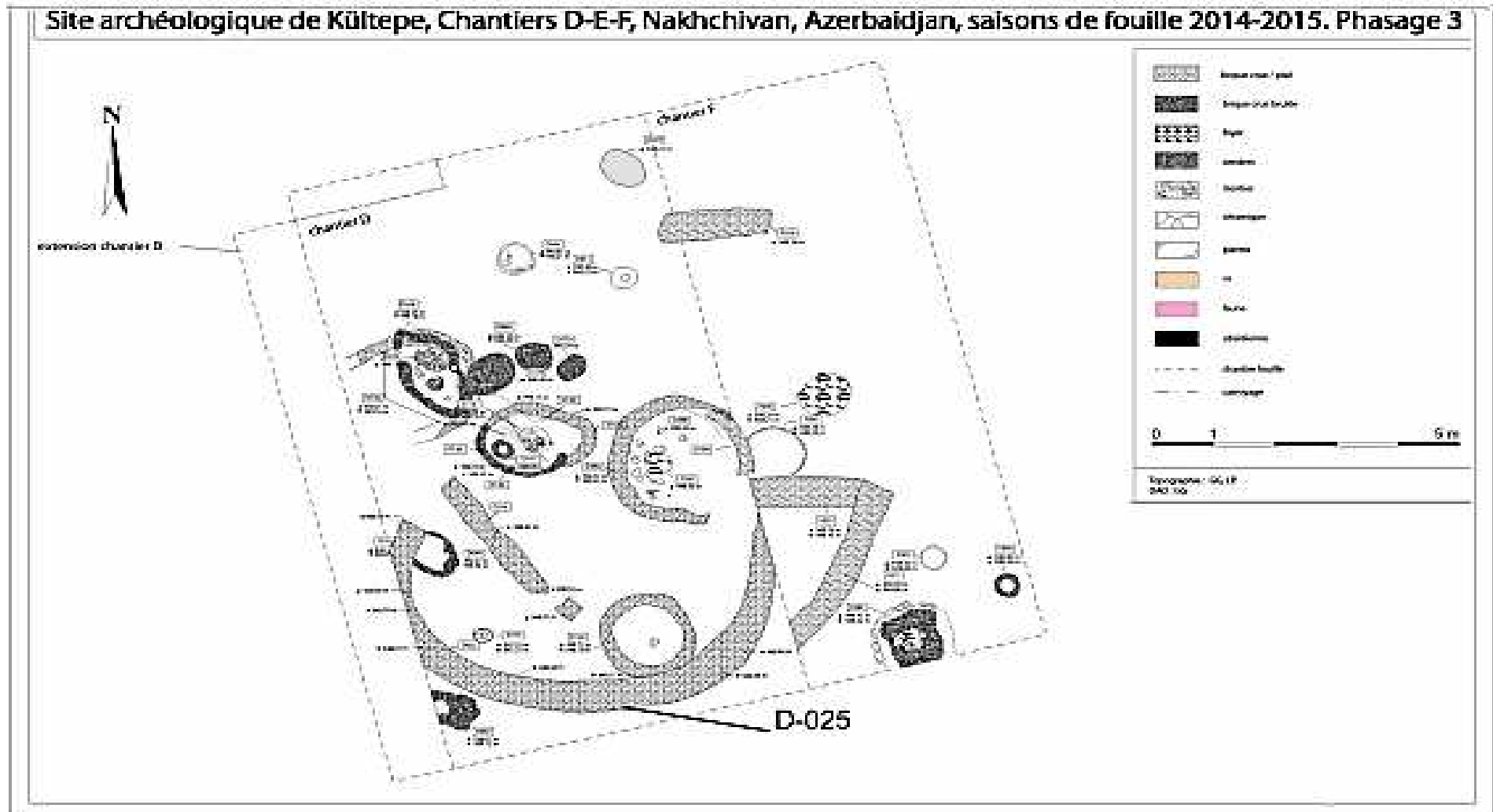
Xarici hücumlardan, təbiət hadisələrindən qorunmaq və həyatda qalmaq uğrunda mübarizə hələ qədim dövrlərdən insanları müdafiə tədbirləri görməyə vadar etmişdir. Bu proses 3 inkişaf mərhələsindən keçmişdir: təbii mağaralar, yaşayış yerlərini əhatə edən ilkin müdafiə divarları və qalalar. Birinci mərhələnin əsas atributu olan mağaralara uzaq daş dövrü insanların məskunlaşdığı bütün ərazilərdə rast gəlinir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qeydə alınan Damcılı, Daşsalahlı, Buzeyir, Zar, Tağlar, o cümlədən Naxçıvandakı Qazma mağarası paleolit dövründə yaşamış insanların vəhşi heyvanlardan və digər təhlükələrdən qorunmasını təmin etmişdir. Lakin tədricən təbii təhlükələrə əlavə olunan yadelli hücumları, yaxud qəbilələrarası savaşların fonunda mağaraların qoruyuculuq funksiyasının yetərsiz qalması insanları təbiətin asılılığından xilas olmağa və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daha etibarlı tikililərin-qalaların tikilməsinə vadar etmişdir. Beləliklə, insan təbiətin yaratdığı sığınacaqlardan özünün yaratdığı yeni, daha təkmil müdafiə qurğularına üz tutmuşdur ki, bu da ilkin qalatikmə mədəniyyətinin əsasını qoymuşdur. Lakin təbii mağaralardan qalatikmə mədəniyyətinə keçid birdən-birə baş verməmişdir. Birincidən ikinciye keçid yaşayış yerlərinin ətrafına çəkilən ilkin müdafiə divarlarının tədricən təkmilləşdirilməsi sayəsində reallaşdırılmışdır. Bu tipli tikililərin ilk nümunələri insanların təbiətin asılılığından xilas olduğu Neolit dövrünə təsadüf edir. Məlum olduğu kimi, insanın təbiətin asılılığından çıxmasını təmin edən istehsal təsərrüfatının formalaşması Neolit dövründə baş vermişdir. Beləliklə, Daş dövrünün final mərhələsində müstəqil məşğuliyyət sahələrinin yaranması, insanların oturaq həyata keçməsi ilə birlikdə onları əhatə edən ilkin müdafiə divarları da meydana çıxmışdır. İlk vaxtlar ümumi mühafizə divarı, yaxud istinad divarları kimi tikilən belə ti-

kili qalıqlarına Azərbaycanın Neolit abidələrindən İsmayılbəytəpə [2], Şomutəpə [3], I Kültəpə [7], Anadolunun Çayönü [9], Kuruçay [10] kimi yaşayış yerlərində rast gəlinir. Ön Asiya regionunu Cənubi Qafqazla birləşdirən Naxçıvan ərazisi də bu baxımından qonşu regionlardan geri qalmamışdır. Burada yaşamış insanların müdafiə sığınacaqları Qazma, Kilit, Əshabül-Kəhf və digər mağaralardan başlayaraq Qızqala, Çalxanqala, Oğlanqala, Fərhadqala, Əlincəqala və onlarla möhtəşəm müdafiə tikililərini özündə birləşdirən qalatikmə memarlığınadək yol keçmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu proses uzun bir zaman kontekstində və tədrici inkişafın nəticəsində mümkün olmuşdur. Başqa sözlə deyilsə, bu iki mərhələni bağlayan bir körpü olmuşdur ki, bu da Naxçıvan-çay, Arpaçay vadilərində salınmış abidələrdən üzə çıxarılan ilkin müdafiə divarlarıdır. Naxçıvanda bu tip tikililərin ən qədim nümunələri hələlik Neolit və Eneolit dövrünə aid yaşayış yerlərində izlənilməkdədir. I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi kimi Neolit-Eneolit abidələrindən, həmçinin Qızqalalar, Oğlanqala, Sədərək qalası kimi Tunc və Dəmir dövrü abidələrindən aşkar edilən qədim divar qalıqları Naxçıvanda qalatikmə mədəniyyətinin formalaşma prosesini sistemli şəkildə izləməyə imkan verir.

Neolit və Eneolit abidələrindən aşkar edilmiş divar qalıqları

Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfalar yaşadıkları məkanların ümumi müdafiə divarları ilə çevrələnməsi ənənəsinə hələ Neolit-Eneolit dövrlərindən yiyələnmişlər. Bunu Naxçıvançay və Arpaçay vadilərindəki qədim yaşayış yerlərindən aşkar edilmiş divar qalıqlarının timsalında izləmək mümkündür.

Naxçıvançay vadisində bu tipli divarların üzə çıxarıldığı ən qədim abidə I Kültəpədir. Naxçıvan şəhərinin 8 km şərqində yerləşən bu abidə hələ ötən əsrin 50-ci illərində O.Həbibullayev tərəfindən qeydə alınmışdır [11, s. 9]. 1951-1964-cü illərdə burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid xeyli miqdarda keramika, daş, obsidian və müxtəlif heyvan sümüklərindən hazırlanmış alətlər, həmçinin bəzəklər və müxtəlif heyvan fiqurları ilə bərabər qədim memarlıq qalıqları da üzə çıxarılmışdır [1, s. 24]. Lakin bu dövrün tapıntılarının azlığı təşkil etməsi, eyni zamanda arxeoloji materialların çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən eneolit dövrünün daha geniş araşdırılması fonunda arxa planda qaldığından az öyrənilmişdir. Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin yayılma arealı və Eneolit mədəniyyəti ilə bağlılığı məsələlərinin araşdırılması zərurəti burada tədqiqatların davam etdirilməsini aktuallaşdırmışdır. Beləliklə, XXI əsrin ikinci onilliyində I Kültəpə yenidən tədqiqata cəlb edilmiş və nəticədə Son Neolit dövrünə aid xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən tikililər və onları çevrələyən ümumi mühafizə divarının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Görünür ümumi divar bütün yaşayış sahəsini əhatə etmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1. 2014-cü ildə I Küləpənin D sahəsindən aşkar edilən qədim tikili qalıqları və onları çevrələyən mühafizə divarının planı.

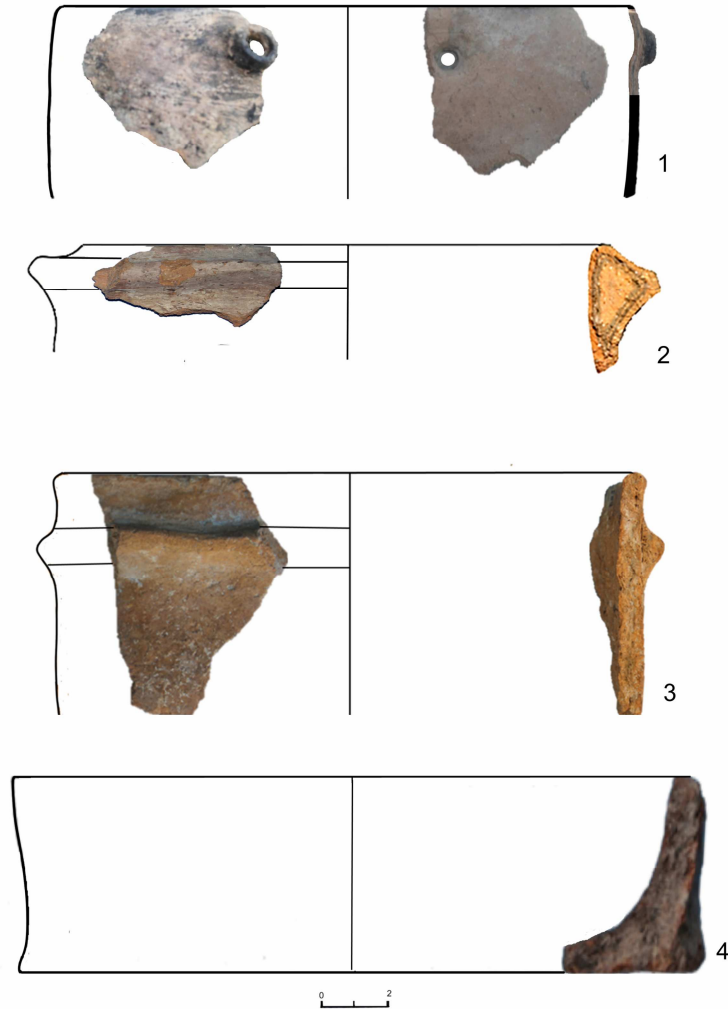
2014-cü ildə yaşayış yerinin yeni qazıntı sahələrindən (A, B, D) götürülən kömür analizlərinin nəticəsi 6100-5400-cü illəri göstərmişdir ki, bu da Neolit final mərhələsini əks etdirir. Bu fakt yaşayış yerinin təmsalında Naxçıvan bölgəsində aşkar edilmiş ilk tikili qalıqlarının, həmçinin mühafizə divarlarının Neolit dövrünə aid olması fikrinə heç bir şübhə yeri qoymur.

2014-2015-ci illərdə I Kültəpədən aşkar edilən divar qalıqları Naxçıvanın Son Neolit dövrü arxitekturası üçün dairəvi tikililərin xarakterik olduğunu və yaşayış sahələrinin ümumi mühafizə divarı ilə çevrələndiyini göstərir. Bu cür divar qalıqlarından biri D sahəsində aşkar edilmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. Mühafizə divarının D kvadratına aid hissəsinin ümumi görünüşü (2014).

Divar 3 tikinti mərhələsində istifadə edilmişdir (alt səviyyə: 948.68-948.32). Birinci mərhələdə (948.69-948.44) bu divara birləşməklə cənub-şərq istiqamətində uzanan düz divar (D-17), dəyirmi formalı daş alətlər toplusunun üzə çıxarıldığı iş yeri (D-21), müxtəlif ölçülü ocaq yerləri (D-11, D-13, D-16), onların içərisində isə keramika, obsidian və sümük qalıqları qeydə alınmışdır. 2014-cü ildə bu divarın salamat qalmış hissəsi yalnız kvadratin cənub hissəsində qeydə alınmışdır. İkinci mərhələdə (948.59-948.40) ümumi divarın interyerində ona birləşik olan 2 düz divar qalığı (31, 38), silindrik formalı iki təbəqənin üst-üstə qoyulması yolu ilə tikilmiş təndir (D-49), həmçinin ocaq yerləri (D-18; 24; 51) və xeyli miqdarda keramika hissələri aşkar edilmişdir. Bu dövrün keramika məmulatı özünəməxsus forma və ornamentasiyası ilə diqqət çəkir (şəkil 3).

Şəkil 3. I Kültəpənin Son Neolit dövrünə aid tikinti qatından aşkar edilmiş keramika nümunələri (2014-2015).

Bu tipli ikinci divar qalığı 2015-ci il qazıntıları zamanı E sahəsində aşkar edilmişdir. Onun sağlam qalmış hissəsinin eni 65-70 sm, uzunluğu isə 4 metrə yaxındır. Divar çiy kərpicdən tikilərək möhrə ilə bərkidilmişdir. Kərpiclər divarın uzunluğuna şaquli istiqamətdən düzülmüşdür (şəkil 4).

Şəkil 4. E kvadratından aşkar edilən ümumi divar qalığı (2015).

Vaxtı ilə O.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpədə üzə çıxarılan tikili qalıqlarında da kərpiclərin bu cür düzülüşünə rastlanmışdır. Müəllif kərpiclərin üfüqi düzöldüyünü, bəzən də divarın möhkəmliyini artırmaq üçün şaquli arakəsmələr yaradıldığını qeyd etmişdir [12, s. 35]. Bu divar birinci tikinti mərhələsində üzə çıxarılsa da sonrakı mərhələlərdə də istifadə edilmişdir. Onun interyer hissəsində aşkar edilən bir-birini əvəz etmiş müxtəlif tikili qalıqlarının fonunda divarın uzun müddətli istifadə olunduğunu izləmək mümkündür.

2015-ci ildə D kvadratının qərbə tərəf 1 m genişləndirilməsi nəticəsində ümumi divarın bu istiqamətdə davam etmiş hissəsi də aşkar edilmişdir [7, s. 194]. Divarın şərq hissəsinin qalıqları isə F sahəsində qeydə alınmışdır. Bu sahədən üzə çıxarılmış tikili qalıqları D sahəsinin tikili qalıqları ilə birlikdə ümumi dairəvi plan yaradır. Bu planın əsas hissəsi olan ümumi mühafizə divarının diametri təqribən 10 metrə çatır. Onun cənub-qərb və cənub-şərq istiqamətində çevrələdiyi ovalvarı evlər, yardımçı təsərrüfat kompleksləri, müxtəlif funksiya daşıyan ocaqlar və bir-neçə iş yerindən ibarət olan primitiv emalatxana sahələrinin timsalında Naxçıvanda yaşamış Son Neolit dövrü tayfaları tərəfindən yaradılmış maraqlı bir arxitektura quruluşu ortaya çıxır. Bu plana əsasən ilkin müdafiə məqsədi daşıyan ümumi divarlar Neolit dövrünün yuvarlaq formalı evlərini çevrəlemiş, yaxud onları bir-biri ilə birləşdirməklə yaşayış məkanı və iş sahələrini xarici təsirlərdən qorumaq missiyasını yerinə yetirmişdir (şəkil 5).

Şəkil 5. I Kültəpənin Son Neolit dövrünə aid arxitektura quruluşu (2015).

Görünür ki, evlərin özü də ümumi divarın tərkib hissəsi funksiyasını daşımaqla zəncirvarı plan yaratmışdır (şəkil 7). Evlərin bu cür zəncirvarı şəkildə ümumi divarlar vasitəsi ilə bir-biri ilə birləşdirilməsindən alınan ovalvarı planlı tikilinin ortasında iş sahələri, ocaqlar, həmçinin iri ölçülü daş alət kompleksləri qeydə alınmışdır. Bu cür zəncirvarı planlı tikili qalıqlarına Azərbaycanın digər bölgələrindəki həmdövr abidələrdən Şomutəpə [13, рис. 2], Hacı Ələmxanlı təpə [15, fig. 4], habelə Xatunarx [8, fig. 2,2] və Aruxlo kimi Cənubi Qafqaz abidələrində də rastlanmışdır. Azərbaycanın qərb hissəsində (indiki Ermənistanda) yerləşən Aknaşen-Xatunarx yaşayış yeri bir çox cəhətdən I Kültəpə materialları ilə üst-üstə düşür: bir-birinə birləşik zəncirvarı tikililər, çay daşları döşənmiş yarımdairəvi və oval ocaq yerləri, evlərin içərisində qeydə alınan bükülü skeletlər, həmçinin keramika demək olar ki, bir-birinin eynisidir [8, fig. 4, 1-2; fig. 9]. Gürcüstanın İmiris-Qora, Didi-Qora [13, abb. 27; abb. 65] və Aruxlo abidələrində də bi tip tikililərin qeydə alınması ərazi yaxınlığının, bu səbəbdən mədəni-iqtisadi cəhətdən eyni mədəniyyətin tərkib hissəsi olduqlarının əlamətlərindəndir [13, рис. 6, E, D, C, B].

Şəkil 6. Neolit dövrü yaşayış məskənlərini əhatə edən qədim divar qalıqlarının planı və onların rekonstruksiyası (1-I Kültəpə [7]; 2-3 Şomutəpə [3]).

Azərbaycanın digər Neolit abidələrində də bu cür mühafizə divarına rast gəlinir. Onlardan biri olan İsmayılbəytəpə yaşayış yerinin 2B və 2A kvadratlarında 2013-cü il qazıntıları zamanı aşkar edilən istinad divarının eni 1 metrdir. Tədqiqatçılar bu istinad divarının ilk mərhələdə yaşayış yerinin mühafizəsi funksiyasını yerinə yetirdiyini, sonrakı mərhələdə isə ona xaricdən divarlar əlavə edilərək ev halına salındığını qeyd edirlər [2, s. 18-20].

Yaşayış yerləri və iş sahələrini çevrəleyen bu tip ümumi divarlara Şərqi Anadolunun Çayönü abidəsində də rast gəlinmişdir. Abidənin VII təbəqəsinin qərbində aşkar edilən 9 “ızqara planlı” (uzunsov dəhliz formalı) divardan ibarət olan tikili qalıqlarının düz formalı ümumi divarla çevrəlməsi [9, s. 51] Neolit dövrü yaşayış yerlərinin ümumi mühafizə divarları ilə əhatə edilməsi ənənəsinin Şərqi Anadoluda da mövcud olmasından xəbər verir. Burada rast gəlinən tikinti texnikası Eneolit abidələrində də izlənilməkdədir. Belə ki, Anadolunun çoxtəbəqəli abidələrindən biri olan Kuruçayın Erkən Eneolit dövrünə aid VII təbəqəsindən aşkar edilən memarlıq qalıqları, qədim tikinti texnikası və ənənələrinin böyük bir qisminin davam etdirildiyini göstərməkdədir. Divar təməllərinin 1 metr qalınlığında və bir cərgə daşdan olması, həmçinin bəzi təməllərin tək sıra daş qalınlığında tikilməsi də eyni şəkildə Son Neolitə məxsus tikinti ənənəsinin davamıdır [10, s. 65-70].

Neolit dövrü arxitekturasının əsas elementlərinin Eneolit dövründə də davam etdirilməsi faktoruna Naxçıvan bölgəsində də rast gəlinir. Bunu Ovçulartəpəsinin Son Eneolit dövrünü əks etdirən, təqribən e.ə. 4200-4000-ci illərə aid tikinti texnikasında izləmək olar. Bu abidədə qeydə alınan ən erkən arxitektura ana torpaqda qazılaraq hər birinin döşəməsi yer səviyyəsindən 10-20 sm aşağıda yerləşən kiçik, düzbucaqlı yarım-qazma evlər və bir-birinin üzərində, demək olar ki, eyni plan əsasında inşa olunmuş çoxotaqlı evlərlə xarakterizə olunur. Bu evləri arxa tərəfdən əhatə edən terras divarları (kvadrat 7) eyni zamanda bir-birini əvəz edən hər üç evin cənub divarı olmuşdur [6, 7]. Diqqəti cəlb edən mühüm xüsusiyyətlərdən biri buradakı evlərin də ümumi mühafizə divarı ilə əhatə edilməsidir [5, s. 28]. Bu faktor Naxçıvanda Son Neolit memarlıq ənənələrinin Eneolit dövründə də davam etdiyini göstərir. Bu proses I Kültəpənin Eneolit arxitekturasında da izlənilir. Yaşayış otağı, ərzaq anbarı və həyətyanı sahələrdən ibarət olan belə komplekslər arakəsmə, kərpic divarlarla bir-birindən ayrılmışdır. Bu tipli komplekslər sosial-iqtisadi inkişafda olan dəyişikliklər, o cümlədən qoşa nikah əsasında qurulmuş ailə ilə bağlıdır. Belə ailələr özünün mənzil, anbar və həyətyanı sahəsini ayırmaq labüdlüyünü doğurmuşdur [4, s. 82]. Bu cür həyət divarları sonrakı mərhələlərdə qəbilələr və tayfalararası savaqlara qarşı sipər kimi də əhəmiyyətli ola bilərdi. Bu isə

belə divarların tədricən daha da genişləndirilməsini və dayanıqlı olmasını zəruri edirdi. II Kültəpə yaşayış yerində üzə çıxarılan müdafiə divarının (eni 2), həmçinin Üzərlikdə yaşayış yerini əhatə edən müdafiə divarının (2 m) timsalında bu təkmilləşməni izləmək mümkündür. Bu isə böyük zəhmət, əlavə xərc və mütəşəkkillik tələb etdiyindən çox güman ki, xüsusi imtiyaza malik şəxslərin nəzarəti altında görülmüşdür [4, s. 114], nəticədə isə II Kültəpə, Şahtaxtı, Sədərək kimi qala şəhərləri meydana çıxırdı. Memarlıq texnikası, böyüklük və etibarlılıq baxımından belə divarlar nə qədər fərqli olsalar da, yaşayış sahələrini çevrəlməsi baxımından Neolit-Eneolit dövrünün ümumi mühafizə divarları ilə eyni məqsədə xidmət etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim insanların müdafiə tədbirlərinin əsas atributlarından sayılan ilkin müdafiə divarlarının tikilməsindən qalatikmə mədəniyyətinə keçid prosesi nə qədər uzun bir zaman kontekstində həyata keçirilməsinə baxmayaraq, özünün ilkin rüşeymlərinin bəzi əlamətlərini qoruyub saxlamışdır. Tunc dövründən tikilməyə başlayan qalalar nə qədər təkmil və etibarlı olsa da forma baxımından Neolit və Eneolit dövrünün ümumi divarlarını xatırladırdı. Ümumi divarlar vasitəsi ilə bir-biri ilə əlaqələndirilən Neolit evləri sonrakı dövrlərdə öz yerini qala divarlarını birləşdirən bürclərə vermişdir.

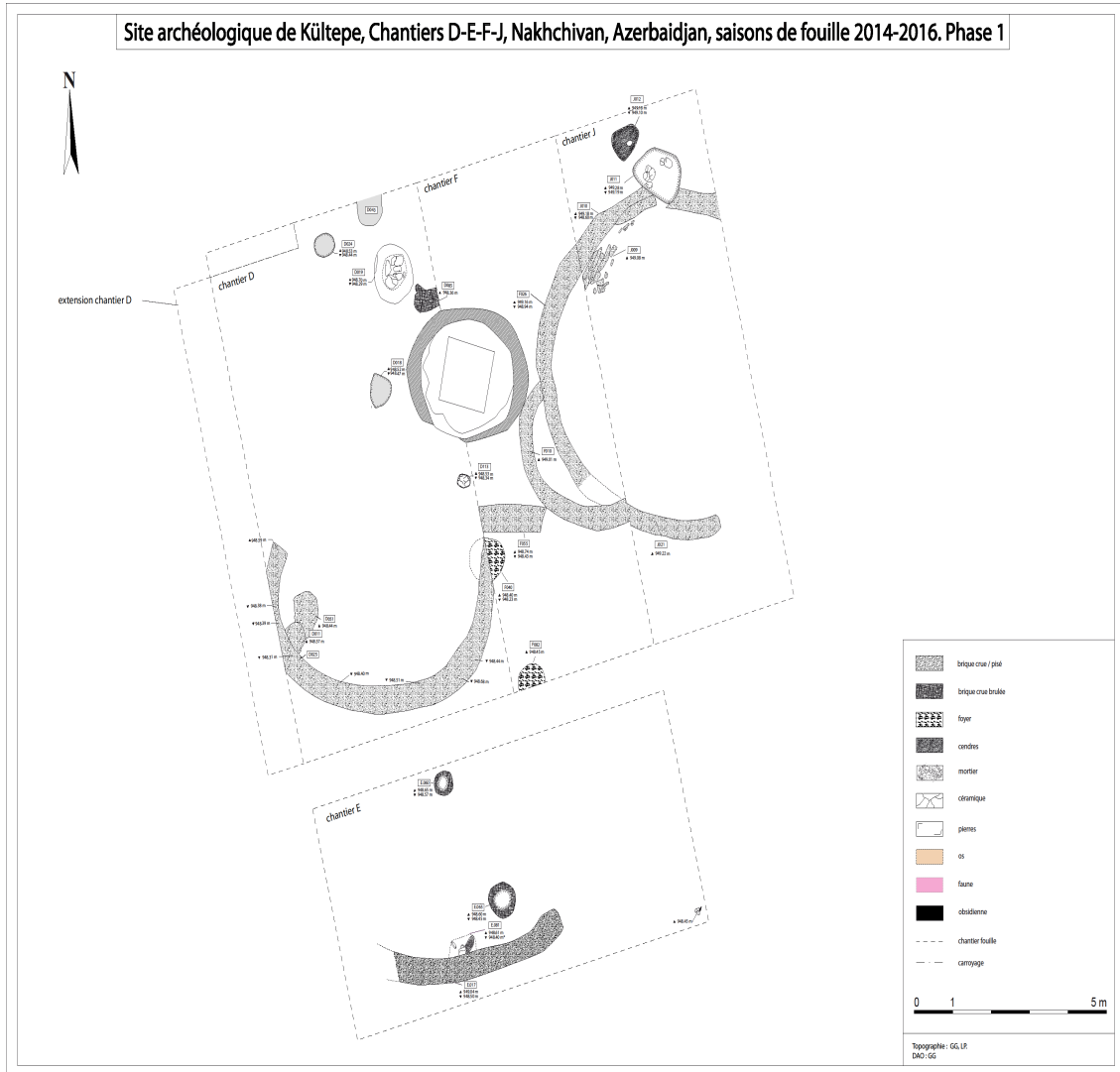
Nəticə

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda qalatikmə mədəniyyəti öz başlanğıcını qədim yaşayış məskənlərinin ətrafına çəkilən ilkin mühafizə divarlarından götürmüşdür.

Naxçıvan ərazisində yaşayış sahələrini əhatə edən ən qədim divar qalıqları I Kültəpə abidəsinin Son Neolit dövrü təbəqəsində qeydə alınmışdır. 2014-2015-ci illərdə burada aşkar edilən ümumi divar oval formalı olub evləri bir-biri ilə birləşdirən, həmçinin təsərrüfat çuxurları, müxtəlif məqsədli ocaqlar və iş yerlərini çevrələməklə zəncirvari plan yaradır. Bu cür arxitektura planı Şomutəpə, Xatunarx kimi həmdövr abidələrdə də izlənilir. Azərbaycanın Qarabağ ekspedisiyası tərəfindən İsmayılbəytəpə yaşayış yerində 1 metr enində olan müdafiə divarının aşkar edilməsi, Anadoludakı Çayönü, Kuruçay, Hacılar və digər sinxron abidələrdə evləri əhatə edən ümumi divar qalıqlarına rast gəlinməsi ilkin müdafiə divarlarının hələ Neolit dövründən formalaşmağa başlamasının təzahürlərindəndir.

Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, I Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən üzə çıxarılan evlərin bu tipli ümumi divarlarla əhatələnməsi, həmçinin II Kültəpə, Qız qala kimi qala şəhərləri əhatə edən müdafiə divarları Neolit dövrünün memarlıq ənənələrinin sonrakı dövrlərdə də davam etdirildiyini göstərir.

Naxçıvan ərazisində qeydə alınan II Kültəpə, Qız qala kimi qala şəhərləri çevrələyən müdafiə divarları etibarlılıq, böyüklük dərəcəsinə görə fərqlənsə də mahiyyət və forma baxımından I Kültəpənin Neolit və Eneolit tikililərini, o cümlədən Ovçulartəpəsinin çoxotaqlı evlərini çevrələyən ilkin mühafizə divarları ilə eyni məqsədə xidmət etmiş – yaşayış yerlərinin kənar təsirlərdən və hücumlardan təcrid olunması vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bütün bunlar isə Naxçıvanda qalatikmə mədəniyyətinin uzun bir zaman kontekstində formalaşmasını və əsasını Neolit memarlıq ənənələrindən götürdüyünü nümayiş etdirir.

Şəkil 7. I Kùltəpənin I tikinti qatına aid ümumi divarların planı (2014-2016).
D, E, F və İ kvadratlarından üzə çıxarılan.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, 316 с.
2. Alməmmədov X.İ. “Qarabağ Neolit-Eneolit ekspedisiyası”nın 2014-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar. 18-20 / Azərbaycanca 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2015, 188 s.
3. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
4. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə. I c.: Ən qədimdən-b.e. III əsr, Bakı: Elm, 2007, 520 s.
5. Baxşəliyev V. Son Eneolit və Erkən Tunc dövrü mədəniyyətlərinin əlaqəsi (2012-ci il qazıntılarının hesabatı), s. 27-32.
6. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi (First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons). Bakı: Elm, 2010, 154 s.

7. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Marro C., Berthon R. Kültəpə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar // AMEA-ın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, № 1, s. 193-210.
8. Badalyan S. et al. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh. A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, № 13, p. 185-218.
9. Çambel H., Robert J., Braidwood J., Özdoğan M., Schirmer W. 1986 Yılı Çayönü Kazısı // IX Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara, 1987, 6-10 Nisan, 392 s.
10. Duru R. Kuruçay Höyüğü Kazıları 1986 // IX Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara, 1987, 6-10 Nisan 392 s.
11. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
12. Kikuradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien // Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München, 1986, band 29, 118 s.
13. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: Наука, 1975, 415 с.
14. Nishiaki Y., Guliyev F., Kadowaki S. Chronological Contexts of the Earliest Göy-tepe and Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan / American Journal of Archaeology, Boston, 2015, v. 119, № 3, s. 279-294.
15. Хансен С., Мирцхулава Г., Бастерт-Ламприз К. Transfer of knowledge and technology during the “First Globalization” of the VII-IV millennium BC / International Symposium, Baku, April 1-3, 2009. Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien-Abteilung.

Зейнеб Кулиева

ДРЕВНИЕ ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ НАХЧЫВАНА КАК ОСНОВА КУЛЬТУРЫ СТРОИТЕЛЬСТВА КРЕПОСТИ

В статье исследованы древние оборонительные сооружения Нахчывана. Исследование показывает, что первичные оборонительные сооружения формировались еще в неолитическом периоде. Об этом свидетельствуют остатки древней архитектуры, обнаруженные в поселении Кюльтепе I. В этом поселении первые археологические раскопки начались в 1951-1964 гг. под руководством видного археолога О.Абибуллаева. В 2013-2015 гг. в этом поселении археологические исследования вновь были возобновлены под руководством В.Бахшалиева и К.Марро. Артефакты, обнаруженные в результате археологических раскопок, относятся к периоду позднего неолита (6070-5000 до н.э.). Здесь были зарегистрированы остатки стен, окружающих жилые дома, хозяйственные ямы, кострища разного назначения, в том числе и рабочие места. Стены оборонительного характера были обнаружены в таких синхронных памятниках неолита, как Шомутепе, Хатунарх, Исмаилбейтепе, в том числе и в Анатолии (Чаёню, Куручай). Эти факты доказывают, что в Нахчыване традиция строительства оборонительных сооружений появилась в период позднего неолита и продолжалась в последующие периоды. Таким образом, исследование показывает, что традиция строительства оборонительных стен формировалась с эпохи неолита.

Ключевые слова: *неолит, Нахчыван, Кюльтепе I, оборонительные сооружения, культура, строительство, крепость.*

Zeynab Quliyeva

**ANCIENT DEFENSIVE WALLS OF NAKHCHIVAN AS BASIS OF
CULTURE FORTRESS CONSTRUCTION**

In article are investigated ancient defensive walls of Nakhchivan. The research shows that first defensive walls were formed in the Neolithic period. The remains of ancient architecture found on the settlement Kultepe I testify it. In this settlement the first archeological excavations began in 1951-1964 under the direction of the prominent archeologist O.Abibullayev. In 2013-2015, in this settlement archaeological researches were resumed again under direction V.Bakhshaliyev and C.Merro. The artifacts found as a result of archeological excavations belong to the period Late Neolithic Age (6070-5000 BC). Here the remains of walls surrounding houses, economic holes, campfires of different function including jobs were registered. Walls of defensive character were found in such synchronous monuments of the Neolithic period as to Shomutepe, Xatunax, Ismayilbeytepe and in Anatolia (Chayonu, Kuruçay). These facts prove what, in Nakhchivan tradition of construction defensive architecture appeared in the period of Late Neolithic Age and proceeded during the subsequent periods. Thus research is shown that, the tradition of construction of defensive walls, began in the Neolithic Age.

Key words: *Neolithic Age, Nakhchivan, Kültepe I, defensive walls, culture, fortress, construction.*

NƏRGİZ ƏLİYEVƏ

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

E-mail: nargiz.alyeva.52@mail.ru

RAUF MƏMMƏDOV YARADICILIĞINDA ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR-QALALAR MÖVZUSU

Məqalədə Rauf Məmmədov yaradıcılığında əhəmiyyətli yeri olan Azərbaycan və onun şəhərləri, o cümlədən Naxçıvan və Əlinçə qalası haqqında məlumat verilir. Göstərilir ki, müəllif qalalar mövzusunə müraciət edərək 1961-ci ildə ilk dəfə “Gələsən-görəsən” qalası haqqında yazmışdır. İkinci dəfə R.Məmmədov A.A.Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm” əsərinə əsaslanaraq qalalar mövzusunun öyrənilməsində bu əsərin yerini göstərmişdir. R.Məmmədov yaradıcılığının təhlili deməyə əsas verir ki, orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin dərinə və hərtərəfli öyrənilməsində müəllif çoxsaylı yazılı mənbələrlə bərabər Azərbaycan regionlarında, o cümlədən Naxçıvanda özünün iştirak etdiyi arxeoloji qazıntı materiallarından istifadə etmişdir. Səyyahların məlumatlarını digər mənbələrlə müqayisə etməsi və tədqiqata yeni aşkar olunmuş materialların cəlb edilməsi onun əsərlərinin mötəbərlik dərəcəsini artırır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, qalalar, şəhərlər, tarix, arxeologiya, muzey.*

Azərbaycan tarix elminin inkişafı elm ocaqlarına cəm olunmuş görkəmli alimlərin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Onların arasında yaradıcılığında əsas yeri orta əsrlər Azərbaycan tarixi və o cümlədən Naxçıvan tutan Rauf Məmmədovun xüsusi yerini qeyd etmək lazımdır. Dərin biliyi, nizam-intizamı, tapşırılan işlərə ciddi yanaşması, böyük məsuliyyəti, işgüzarlığı və vətənpərvərliyi ilə seçilən Rauf Məmmədov Respublikanın elmi ictimaiyyəti arasında hörmət qazanmış alimlərimizdənədir. Elm fədailərindən olan bu görkəmli alim AMEA sistemində, Azərbaycan Tarixi muzeyi, Tarix İnstitutunda müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Muzeydə işlədiyi ilk illərdən muzey işləri ilə yanaşı bilavasitə Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. İşlədiyi müddətdə orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərini hərtərəfli dərinədən tədqiq etmək üçün yazılı mənbələrlə yanaşı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılmış arxeoloji qazıntılarda da iştirak etmişdir.

Rauf Məmmədov 1961-ci ildə M.Nəsirli ilə birgə qalalar mövzusunə həsr olunmuş ilk məqaləsini yazmışdı. “Gələsən-Görəsən” qalası haqqındakı 11 səhifəlik bu məqalədən [11, s. 68-79] müəllifin ciddi bir tədqiqatçı olduğunu görürük. O, məqaləni yazarkən mövzunu dərinədən əhatə etmək üçün mövcud olan bütün mənbə, arxiv materialları, hətta, şifahi məlumatlar və rəvayətlərdən bacarıqla istifadə etməklə bərabər, istifadə etdiyi ədəbiyyata öz tənqidi münasibətini bildirmək qabiliyyətinə də malik idi. O, istinad etdiyi mənbələrə əsasən yazırdı ki, bu alınmaz qala əlverişli strateji mövqedə yerləşirdi. XVIII əsrin ortalarında “Gələsən Görəsən” qalasında üsyan etmiş şəkililər gizləndirdi və qala 30.000-lik İran ordusu tərəfindən şiddətli və uzunmüddətli mühasirəyə məruz qalmışdı. Nadir şahın mühasirəsi uzun sürmədi, böyük itkilərdən sonra o, mühasirədən əl çəkdi. Yerli sakinlərin cəsarəti onlara qalanı qorumağa imkan verdi. Məqalədə birinci dəfə olaraq qala və onun ərazisində yerləşən quyuların ölçüsü barədə məlumat

verilir. Sonda müəlliflər bu möhkəm qalanın nə vaxt və kim tərəfindən tikilməsi məsələsini öyrənməyi gələcək tədqiqatçılara həvalə edirlər.

Yaradıcılığında orta əsr şəhər və qalalarının öyrənilməsinə önəmli yer verən Rauf Məmmədov ikinci dəfə bu mövzunu 1984-cü ildə yazdığı məqaləsi ilə davam etdirdi. XIX ərin ikinci yarısında Azərbaycanın ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrinin görkəmli nümayəndəsi olmuş A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərini tədqiqata cəlb edərək Azərbaycan qalalarının öyrənilməsində bu əsərin yerini göstərdi. Əsər Muzeyin 1984-cü il elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş sessiya materiallarından biri olub, “Azərbaycanın orta əsr şəhər və qalaları “Gülüstani-İrəm” əsərində” adlanır [1, s. 15-17]. Müəllif göstərir ki, Şirvan və Dağıstanın ən qədim zamanlardan Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasına (1818-ci il) qədər olan dövrü əhatə edən “Gülüstani-İrəm” əsərində Azərbaycanın 50-dən artıq şəhərinin adı çəkilir. Məqalədə “Gələsən Görəsən” qalası ilə yanaşı Azərbaycanın möhtəşəm qalaları Qəhqəhə, Gülüstən, Belqurd (Buğurd), Cırax, Əlincə, Əşkəbus, Surhab, Kiş və s. tədqiq olunur. Müəllif yazır ki, şəhərlərin içərisində adları ərəb, fars və türkdilli yazılı mənbələrdə çəkilən Aran, Güştəsfı, Yunan və Həməşərə elmi maraq doğurur. Həmin yerləri xüsusi tədqiqat obyektə çevirməmişdən əvvəl Rauf Məmmədov “Gülüstani-İrəm” əsərinin və orta əsr müəlliflərinin məlumatlarını ortaya qoyaraq müqayisələr aparmış və sonra öz mülahizələrini bildirmişdir. Müəllif “Aran” sözünü “Gülüstani-İrəm”də “düzənlik” mənasını daşıdığını verməklə yanaşı başqa bir şərhini də təqdim edir. Ehtimala görə, bu söz qədim Azərbaycan sözü olan “ərən” kəlməsindən yaranaraq “igid, qəhrəman, bahadır” mənasını ifadə edir.

“Gülüstani-İrəm”də Azərbaycanın orta əsr Güştəsfı şəhərinin də adı çəkilir. V.Minorskinin fikrincə, Güştəsfı hazırkı Səlyan şəhərinin yerində olmuşdur. Rauf Məmmədov əlavə edərək yazır ki, son illərdə aparılan tarixi-arxeoloji araşdırmalar Güştəsfı şəhərinin Səlyanla Mahmudabadın (Qırxcıraq) arasında təxminən İlandağla Babazənən adlanan yerdə yerləşdiyini güman etməyə imkan verir. Yenidən tarixi mənbələrə müraciət edən müəllif yazır ki, Güştəsfı şəhəri XII-XIII əsrlərdə salınmış, sonralar öz adını geniş vilayətə verərək dağılmışdır.

“Gülüstani-İrəm”də Xəzərdə qər q olmuş şəhərlərin tarixi taleyi də araşdırılır. Əsərdə Bakı ilə Səlyan arasında sahildən təxminən 50 km aralı Yunan adlı şəhərin adı çəkilir. Bu məlumata Yampolskinin qədim adı Emiak olan şəhər haqqındakı məlumat da əlavə olunur. Sonda müəllif özünün versiyasını da əlavə edərək göstərir ki, çox ehtimal ki, bu şəhərin xarabalıqları Qarabağ düzənliyində ola bilər.

Rauf Məmmədov “Gülüstani-İrəm”də adı çəkilən dəniz səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar olaraq sulara qər q olmuş və dənizdən iki fərsəx aralıdakı məsafədə yerləşmiş Həməşərə şəhəri haqqında da tarixi araşdırmalar aparır. Müəllif bu şəhər haqqındakı X əsrdə Firdövsinin Şahnamə, XIII əsrdə Həmdullah Qəzvininin “Nühət əl-Qulub” əsərinin məlumatları ilə yanaşı arxeoloji qazıntıların nəticələrini də tədqiqata əlavə edir və belə nəticəyə gəlir ki, Həməşərə orta əsrlərdə indiki Cəlilabadın yerində mövcud olmuşdur, şəhərə giriş yerin yaxınlığındakı təpənin qədim adı ilə şəhər Həməşərə adlanır. Bu təpədən tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarının aşkar edilməsi sübut edir ki, bu obyekt əvvəlcə kiçik şəhər olmuş, sonra orta əsrlər dövründə şəhər-qalaya çevrilmişdir.

Hər bir elmi əsərin daha qiymətli olmasını göstərən amil onun ilk dəfə elmi dövriyyəyə buraxılmasıdır. Rauf Məmmədov Naxçıvan tarixinin kompleks şəkildə ilk dəfə olaraq öyrənən alimlərdəndir. Onun böyük zəhməti sayəsində ərəyə gələn “Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki” adlı əsəri (2) də bu qəbildəndir. Bu əsər yazılmamışdan əvvəl Rauf müəllim dəfələrlə Naxçıvanda arxeoloji ekspedisiyada olmuş və ona qədər bir

neçə sanballı elmi məqalələr yazmışdır. Onlardan birincisi Naxçıvan diyarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunan 1962-ci ildə Azərbaycan Tarix Muzeyinin əsərlərində dərc etdirdiyi “Naxçıvan şəhərinin qədim və ilk orta əsrlər tarixindən” [3, s. 3-5] adlı məqaləsidir. Məqaləni oxuyarkən, elə ilk səhifələrindən bu diyar haqqındakı məlumatlarını çoxsaylı ərəb, fars dilindəki mənbələrdən, Qərbi Avropa, rus və erməni tədqiqatçılarından əsərlərindən damla-damla toplayaraq yazan müəllifin necə ciddi və dəqiq bir tədqiqatçı olduğunun bir daha şahidi oluruq. Müəllifin yazdığı hər bir cümlə, hər bir yeni fikrin arxasında onlarla mənbə, arxeoloji, numizmatik və epigrafiya əsərləri dayanır. Rauf Məmmədov yalnız bir məqalədə Naxçıvan məsələsinə toxunmuş Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, İbn Xordadbeh, İbn Rüstə, Əl-Müdəddəsi, İstəxri, Əhməd ibn Lütfullah və digər ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərindən 148 iqtibas gətirmişdir [15, s. 27]. Bu isə Rauf müəllimin öz işinə dəqiqliklə yanaşdığını, gəldiyi nəticənin mötəbər olmasını bir daha təsdiq edir, tədqiqatın etibarlılıq dərəcəsini artırır.

Mili Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda xalqımızın çox zəngin qədim və orta əsrlər tarixinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri qorunub saxlanılır. Arxeoloji qazıntılar və təsadüfi tapıntılar nəticəsində əldə edilmiş həmin abidələr Azərbaycan şəhərlərinin, qalalarının və yaşayış yerlərinin tarixini tədqiq etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin materiallar içərisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əlincəqala adlı yerindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri də vardır. Əlincəqalada ilk dəfə olaraq axtarış-kəşfiyyat işləri aparmaq Rauf Məmmədova nəsib olmuşdur. O, Naxçıvana ezamiyyəti müddətində apardığı axtarış-kəşfiyyat işləri nəticəsində xeyli miqdarda şirli və şirsiz saxsı qab parçaları, müxtəlif sikkə məmulatı və s. toplamışdır. Müəllif həmin saxsı qab parçalarının X-XIII əsrlərə aid olmasını müəyyənləşdirmişdir. Rauf Məmmədov Arxeologiya fondunda qorunan bu materiallar və yazılı mənbələr əsasında Əlincəqalasının orta əsrlər tarixini tədqiq edərək “Əlincəqalanın orta əsrlər tarixi haqqında” adlı elmi məqalə yazmışdır [4, s. 8-16]. Müəllifin tədqiqatı deməyə əsas verir ki, orta əsrlər Naxçıvan ərazisində olan Əlincəqalada iqtisadi həyat hökm sürmüş və qalanın sakinləri Yaxın və Orta Şərq şəhərləri ilə sıx əlaqələri olmuşdur.

Rauf müəllimin mərhum Rəşid Göyüşovla birgə yazdığı bu mövzudakı ikinci məqaləsi 1969-cu ildə Naxçıvanda Möminə xatun türbəsi yanında aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə həsr edildiyi “Naxçıvan şəhərində arxeoloji qazıntılar” adlı məqaləsidir [5, s. 117-130]. Müəlliflər tərəfindən hündürlüyü 5 m, uzunluğu 20 m, eni 15 m olan qazıntının ümumi stratifikasiyasına əsasən Naxçıvanda şəhər həyatının ardıcıl olaraq inkişaf etdiyi göstərilmiş, şəhərin mədəni təbəqəsi və tikinti dövrləri təyin edilmişdir: 1-ci tikinti dövrü IX-XI əsrlər, ikinci tikinti dövrü XII-XIV əsrlər, 3-cü tikinti dövrü XV-XIX əsrləri əhatə edir. Tədqiqatda müxtəlif təbəqələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar təsvir edilir, tapıntıların təyinatına görə təsnifatı verilir. Və sonda müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, Naxçıvan şəhərinin bu hissəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar çoxsaylı yazılı mənbələrin məlumatını təsdiq edir. Bu mənbələrə görə ticarət yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən Naxçıvan orta əsrlərdə Yaxın Şərqin sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri hesab edilmişdir. Müəlliflər bu feodal şəhərinin gələcəkdə də öyrənilməsi üçün arxeoloji qazıntıların yenə də aparılmasını tövsiyə edir.

Rauf Məmmədov səyyahların Naxçıvan haqqında söylədikləri məlumatları digər mənbələrlə müqayisə edərək çatmayan informasiyanı üzə çıxararaq tədqiqata cəlb etməyi bacaran bir alimdir. Onun 1962-ci ildə Az.SSR EA-nın Xəbərlərində çap olunan Naxçıvan tarixinə həsr etdiyi 3-cü məqaləsi “Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında” adlanır [6, s. 11-22]. Məqalədə göstərilir ki, orta əsrlər Naxçıvanın lazımı səviyyədə öyrənilə bilinməməyinin səbəbi bir sıra ma-

terialların səpələnərək qalması və tədqiqata cəlb edilməməyidir. Məqalədə Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahlarının Naxçıvan haqqındakı təəssürləri işıqlandırılır. Müəllif çox qiymətli hesab etdiyi türk səyyahları Evliyə Çələbi və Katib Çələbi, fransız səyyahları Vilhelm de Rubruk, Jan Batist Tavarneye, Jan Şarden, Janna Delafua, Federik de Monpere, ingilis səyyahı Robert Ker Porter, alman səyyahı Tektander və digərlərinin əsərlərindən mənbə kimi istifadə etmişdir. O, göstərir ki, qeyd edilən səyyahlardan əvvəl IX-XI əsrdə yaşamış coğrafiyaşünas səyyahlar da öz əsərlərində Naxçıvan haqqında məlumat vermişlər. R.Məmmədov Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərini aşağıdakı şəkildə belə qruplaşdırır:

1. Naxçıvanın şəhər kimi meydana gəlməsi;
2. Naxçıvanın adı;
3. Naxçıvanın diqqətəlayiq görməli yerləri və tarixi abidələri.

Müəllif məqaləsində Naxçıvan haqqında yazmış səyyahların məlumatlarına tənqidi yanaşaraq onları çoxsaylı ilkin yazılı mənbələrlə müqayisə etmiş, qoyulan problemi elmi cəhətdən işıqlandırmışdır. Tədqiqatçı çoxsaylı yazılı mənbələrə söykənərək belə güman edirdi ki, Naxçıvanın şəhər kimi meydana gəlməsi e.ə. VIII-VI əsrlərə aiddir. Şəhər IX-XII əsrlərdə tərəqqi etmiş, Azərbaycanın, hətta demək olar ki, Yaxın Şərqin iri iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Qeyd olunan məqalələrdən sonra Rauf Məmmədovun Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixinin tədqiqinə həsr etdiyi “Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki” (7) adlı monoqrafiyası 1977-ci ildə işıq üzü gördü. Müəllif VI fəsildən ibarət olan əsərində Naxçıvan haqqında dərin araşdırmalar apararaq Naxçıvanı Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab edir və göstərir ki, şəhər X-XVII əsrlərdə Yaxın Şərqin mühüm iqtisadi-siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müəllif yazır ki, şəhər özünün əvvəlki ehtişamını və əzəmətini itirə-itirə orta əsrlərin sonuna kimi gəlib çıxmışdır. Tənəzzül uzun sürməmiş, müəyyən müddətdən sonra yenidən bərpa edilən Naxçıvan XVIII əsrin ortalarından etibarən xanlığının paytaxtına çevrilmişdir. 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı və onun mərkəzi Naxçıvan şəhəri, digər şimali Azərbaycan xanlıqları kimi Rusiyaya birləşdirilmişdir.

Rauf Məmmədov yazır ki, həmin tarixi dövrdən yüz əlli il keçir. Müəllif yazır ki, bu illər ərzində Naxçıvanın iqtisadi və mədəni həyatı xeyli dəyişmişdir. Rauf müəllim özünün yaşadığı tarixdən keçən vaxtı 150 il hesablamışdı. Müasir dövrlə hesablasaq isə 175 ildən çox ötdüyünü görmək olar. Artıq 20 ildən çoxdur ki, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan müstəqillik qazanmışdır. Rəhmətlik sağ olsaydı Naxçıvanın son illərdə nə qədər dəyişdiyini, Naxçıvanın bugünkü yüksəlişini öz gözləri ilə görərdi. Bildiyiniz kimi, şəhərdə müasir dövrdə də tədqiqat aparılır. Lakin Rauf müəllimin bu kitabı nəinki Naxçıvan arxeoloqları, hətta Naxçıvanın orta əsrləri ilə məşğul olan hər bir kəsin stol-üstü kitabı kimi hələ də istifadə edilir.

Rauf Məmmədov Tarixi İnstitutu və Tarix Muzeyində nəşr olunmuş bir sıra kollektiv elmi əsərlərin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. “Azərbaycan Tarixi Muzeyi” əsərlər toplusu və “Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bələdçi” kitabının hazırlanmasında böyük rolu olmuşdur. Onun orta əsr Azərbaycan şəhərləri, xüsusilə Arranın öyrənilməsinə həsr etdiyi bir çox məqalələri bu gün də Azərbaycanın orta əsrlər ictimai-iqtisadi və mədəni həyatının öyrənilməsində böyük rol oynayır. Xüsusilə, “XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inzibati-idarə quruluşu”, “Orta əsr səyyahları Arran haqqında”, “Azərbaycanın orta əsr “Arran” vilayəti və onun şəhərləri tarixi xəritələrdə” və s. əsərləri [8, s. 16-19; 9, s. 3-5; 10, s. 15-19; 8, s. 16-19] tariximizin az işlənmiş sahələrindən olub elmə gətirdiyi yenilik ilə təqdirəlayiqdir. 80-ci illərin ikinci yarısında Rauf

müəllimin “Orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri” adlı doktorluq dissertasiyası hazır idi. Lakin onun 1988-ci ildə vaxtsız vəfatı dissertasiyanı müdafiə etməyə imkan vermədi. Muzeyin elmi həyatında böyük rol oynayan, eyni zamanda 50-dən artıq elmi məqalənin, respublikanın dövrü mətbuatında nəşr olunmuş 90-dan artıq elmi və elmi-kütləvi məqalələrin müəllifi olan Rauf Məmmədovun dissertasiyası artıq 2015-ci ildə monoqrafiya şəklində çap olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov R. Azərbaycanın orta əsr şəhər və qalaları “Gülüstən İrəm” əsərində // Muzeyin 1984-cü il üçün elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı: Elm, 1986, s. 15-17.
2. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 190 s.
3. Məmmədov R. Azərbaycanın orta əsr “Arran” vilayəti və onun şəhərləri tarixi xəritələrdə // Muzeyin 1983-cü il üçün elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı: Elm, 1985, s. 3-5.
4. Məmmədov R. Əlincəqalanın orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, Bakı, 1973, 9 c., s. 8-16.
5. Göyüşov R.B., Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, № 9, Bakı, 1980, s. 117-130.
6. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 4, s. 11-22.
7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 190 s.
8. Мамедов Р. Средневековые путешественники об Арране и его городах / Материалы научной сессии, посвященной итогам научно-исследовательских работ музея за 1982 год. Баку: Элм, 1983, с. 16-19.
9. Məmmədov R. Azərbaycanın orta əsr “Arran” vilayəti və onun şəhərləri tarixi xəritələrdə / Muzeyin 1983-cü il üçün elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı: Elm, 1985, s. 3-5.
10. Məmmədov R. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inzibati-idarə quruluşu (aran şəhərləri) / Muzeyin 1987-ci il üçün elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı: Elm, 1988, s. 15-19.
11. Мамедов Р. Средневековые путешественники об Арране и его городах / Материалы научной сессии, посвященной итогам научно-исследовательских работ музея за 1982 год. Баку: Элм, 1983, с. 16-19.
12. Nəsirli M., Məmmədov R. “Gələsən-görəsən” qalası haqqında // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 4 c., s. 68-79.
13. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin-əsrlər tarixindən // Azərbaycan Tarixinə dair materiallar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, 6 c., s. 16-52.
14. Əliyeva N. Azərbaycan tarixi muzeyində qədim və orta əsrlər tarixinin tədqiqi və təbliğinə dair // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2015. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2015, s. 15-37.

Наргиз Алиева

**ТЕМА ГОРОДОВ И ГОРОДОВ-КРЕПОСТЕЙ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РАУФА МАМЕДОВА**

В статье даются сведения о городах и городах-крепостях Азербайджана, в том числе Нахчыване, которые занимают значительное место в произведениях Рауфа Мамедова. Указывается, что автор первый раз обращаясь к этой теме 1961-ом году, писал о крепости «Гелесен-горесен», а второй раз, опираясь на труд А.А.Бакиханова «Гюлистан-Ирам», показал место этого произведения в изучении темы крепостей Азербайджана. Анализ творчества Р.Мамедова дает основание считать, что для глубокого и всестороннего изучения средневековых городов Азербайджана автор использовал наряду с многочисленными письменными источниками и материалы археологических раскопок в многочисленных регионах, в том числе Нахчыване, в которых он сам принимал участие. Сравнение сведений путешественников с другими источниками и привлечение к исследованию вновь выявленной информации делает его произведения более достоверными.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, крепости, города, история, археология, музеи.*

Nargiz Aliyeva

**CITIES AND FORTRESS CITIES THEME IN THE
WORKS OF RAUF MAMMADOV**

In the article, there given data about fortress cities of Azerbaijan, Nakhchivan as well, which take great places in the works of Rauf Mammadov. There shown, that author, applying to this theme at the first time in 1961, wrote about fortress “Gelesen goresen”, but the second time, basing on the work of A.A.Bakikhanov “Gulistani-Iram”, he specify the place of this work in studying of fortress of Azerbaijan. The analysis of R.Mamedov’s creativity gives a base to consider, that for the deep and comprehensive study of middle-age cities of Azerbaijan, the author, along with numerous written sources used materials of archeological excavations in many regions, including Nakhchivan, where he took part by himself. The comparing of travelers’ info with other sources and attracting newly revealed information for researching makes his works more reliable.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, fortresses, cities, history, archeology, museum.*

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN QALA ŞƏHƏRLƏRİ VƏ ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ

Məqalədə Naxçıvanda mövcud olan qala şəhərlərinin tarixi və əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bölgədə II Kültəpə, Oğlanqala, Xarabə-gilan, Sumbatan-dizə, Çalxanqala və s. kimi qədim şəhər qalaları mövcud olmuşdur. Təsərrüfat sahəsinə gəldikdə isə bu qala şəhərlərində əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq sahələri geniş yayılmış və inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: *Oğlanqala, II Kültəpə, qala, şəhər, təsərrüfat.*

Naxçıvan hələ qədim dövrlərdən şəhər mədəniyyətini özündə formalaşdırmış diyarlardan biri olubdur. Aparılan arxeoloji-etnoqrafik araşdırmalara görə məlum olmuşdur ki, bu qədim diyarda şəhər tipli yaşayış yerləri e.ə. III minillikdə, yəni beş min il bundan öncə formalaşmışdır. Naxçıvan bölgəsində şəhərlərin quruluşunda əsaslı dəyişikliklər isə e.ə II minilliyin sonlarında əmələ gəlməyə başlayır. Belə ki, güclü müdafiə qabiliyyətinə malik möhtəşəm qalalar tikilir, köhnə şəhərlərin ətrafına müdafiə divarları çəkilir. Bu dəyişikliklərə səbəb isə təcavüzkar Assuriya və Urartu dövlətlərinin işğalçı hücumları olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, qala tipli tikililər əhalinin və onun əmlakının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə tikilmişdir [7, s. 173]. Əhali bu qalalardan toqquşmalardan qorunmaq üçün istifadə etmişlər. Tədqiqatlardan aydın olur ki, şəhər qalaları şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin formaları olmuşdur. Ərazidə mövcud olan şəhər qalalar aşağıdakı kimi dövrləşdirilmişdir. Şəhər qalalardan II Kültəpə e.ə XXIII-VIII əsrlərə, Qarabağlar Qalaçığı e.ə. XVII-VII əsrlərə, Qazançı qalası e.ə. III minilliyə, Çalxanqala e.ə. XVIII-VII əsrlərə, Oğlanqala və Sumbatan-dizə 3000-2000 il bundan əvvələ [10, s. 82] aid edilmişdir.

Oğlanqala qədim qala şəhəri xalq arasında Qaratəpə kimi tanınır. Bu qədim qala şəhər arxeoloji abidəsi 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov tərəfindən qeydə alınmışdır. 1979-80-ci illərdə V.H.Əliyev Oğlanqalada kəşfiyyat xarakterli qazıntı aparmışdır. 2008-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi və ABŞ-ın Corciya Universitetinin əməkdaşlarının V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə apardığı qazıntılar zamanı Dəmir dövrünə aid boyalı qablar, burada mövcud olmuş qala-şəhərin tikintisi ilə bağlı mixi yazı və digər yeni materialların aşkar edilməsi, arxitekturanın siklopik tikililərə uyğun olmasını, bu cür tikililərin isə Son Tunc dövründə meydana gəldiyini nəzərə alsaq, Oğlanqala abidəsinin Son Tunc dövründən başlayaraq məskunlaşdırıldığı qənaətinə gəlmək olar [2].

2008-2011-ci illərdə Azərbaycan-Amerika ekspedisiyasının apardığı araşdırmalar zamanı Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi üçün maraqlı faktlar aşkar olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, Oğlanqala e.ə. IX-VI əsrlərdə Şərur düzündə meydana gələn kiçik bir şəhər dövlətin paytaxtı olmuş və Urartu işğalçılarına qarşı mübarizə aparmışdır [9, s. 35]. Oğlanqala şəhərinin təsərrüfat həyatına gəldikdə isə Oğlanqala yaşayış yerindən

arpa, buğda, darı dənlərinin, üzüm çəyirdəklərinin aşkar olunması əkinçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdiyini göstərir. Əkinçilikdə süni suvarmadan geniş şəkildə istifadə edildiyi də məlum olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə suvarma əkinçiliyinin geniş inkişaf etdiyini Fərhad arxının qalıqları da göstərir [9, s. 84]. Bu qədim suvarma sistemi ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, arx iri daşlardan tikilmiş möhtəşəm divarla möhkəmləndirilmişdir. Divarların tikinti texnikası, xüsusilə onların bəzi qisimlərdə düzbucaqlı rızalılrlə təmin edilməsi Dəmir dövrü abidələri üçün xarakterikdir. Odur ki, bu arxın Dəmir dövründə də fəaliyyət göstərdiyi heç bir şübhə doğurmur [2, s. 32-33].

Qala şəhərlərdən ən qədimi və maddi-mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi ilə seçilən abidələrdən biri də II Kültəpədir. II Kültəpədə ilk qazıntı 1962-cı ildə Osman Həbibullayev tərəfindən Eneolit və Tunc dövrünə aid I Kültəpə yaşayış yerindəki tədqiqatların bir hissəsi kimi aparılmışdır. 1968-1989-cu illərdə Vəli Əliyev bu yaşayış yerinin dördüncü və ikinci minilliklərə aid təbəqəsini araşdırmışdır. O, ikinci minilliyə aid müdafiə divarlarının və rəsmi binaların qalıqlarını aşkar etmiş və buna əsasən Naxçıvanda qədim şəhər-dövlətin olduğunu qeyd etmişdir. Demək olar ki, bu qədim qala şəhərində də təsərrüfat həyatının bütün sahələrini izləmək mümkündür.

Erkən Tunc dövründən başlayaraq əkinçilikdə toxa əkinçiliyini xış əkinçiliyi əvəz etmiş, torpaq xış ilə şumlanmağa başlanılmışdır. Bunun sayəsində məhsuldarlıqda artım müşahidə olunmuşdu. Tunc dövründə təkcə şum işində deyil taxıl döyümündə də dəyişiklik olmuşdu. Primitiv taxıldöymə üsulu saxlanılmaqla bərabər ağac və daş vəllərdən istifadə edilmişdir. Naxçıvanda daş vəllər II Kültəpədən aşkar edilmişdir [6, s. 126].

Vəlin böyük və kiçik, ağır və yüngül olması, taxılın növü və iqlim şəraiti ilə də bağlıdır. Dağ və dağətəyi zonalarda bir qayda olaraq vəllər iri və qalın olur ki, bu da döyüm prosesini nisbətən asanlaşdırırdı. Düzənlik ərazilərdə əksinə, taxılın daha quru olması ilə əlaqəli olaraq, vəllər yüngül və kiçikhəcmli düzəldilirdi. Vəli öküzlərə, atlara qoşub xırmanda hərledərdilər. Qoşquda əsas güc əl öküzünə düşdüyündən, ona xüsusi fikir verərdilər. Vəl ağır olsun deyə uşaqlar vəlin üzərində oturdular. Vəl sürən isə arada bir dayanıb küləşi çevirərdi. Bu zaman “holovalar” səsi bütün ətrafa yayılırdı. Elə ki, “heşan” əzildi, küləş sünböldən seçildi, sonra samanı dəndən ayırmaq üçün sovuruq prosesinə başlayardılar. Sovuruq çətin və xüsusi ustalığ tələb etdiyi üçün bu iş daha bacarıqlı işçilər tərəfindən görülürdü. Naxçıvanda taxılı sünböldən ayırmaq üçün ağac carcardan da istifadə etmişlər. II Kültəpənin Orta Tunc dövrü təbəqəsində aparılan araşdırmalar zamanı ocaq qurğusunun ətrafından gənəgərçək toxumlarına rast gəlinmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, II Kültəpənin qədim sakinləri gənəgərçək yağının çıxarılmasını bilmiş və ondan əsasən çıraq tipli qabların yandırılmasında yanacaq kimi istifadə etmişlər [4, s. 68]. Bölgədən topladığımız etnoqrafik materiallara görə XX əsrin ortalarına qədər xalq arasında gənəgərçək bitkisinin yağından istifadə etmişlər. Ancaq indiki zamanda bu iş tamamilə unudulmuşdur.

Naxçıvanda mövcud olan qədim qala şəhərlərində yaşayan tayfaların təsərrüfat həyatlarında maldarlıq təsərrüfatı da mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, Kültəpədən aşkar edilmiş əsasən gil məlumatlarından ibarət olan heyvan fiqurları da (öküz, qoyun, keçi, it) bunu sübut edir. V.Baxşəliyev bu fiqurların sitayiş məqsədi ilə hazırlandığını və onların müəyyən ayinlərin icrasında istifadə edildiyini qeyd etmişdir.

Kültəpə qazıntılarından 24 fiqurun 21-nin öküz fiquru olması Naxçıvanda e.ə IV-I minilliklərdə bu heyvandan qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilikdə və nəqliyyatda geniş istifadə olunduğunu sübut edir. Bundan əlavə I Kültəpə və II Kültəpə abidələrindən öküz başı formasında hazırlanmış ocaq qurğularının mövcudluğu [1, s. 141] öküz kultunun,

öküzə sitayişin olmasından xəbər verir. Günümüzdə Naxçıvanda öküzlər yox dərəcəsinədir. Sadəcə olaraq xalq arasında öküz yenilməzlik, güc rəmzi kimi işlədilir. Məsələn: “Onda öküz gücü var”, “Öküz kimidir” deyimi işlədilir. Araşdırmalar zamanı I və II Kültəpələrdə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan, məişətdə geniş istifadə edilən nehrələr aşkar edilmişdir. Lakin nehrələr digər məişət əşyalardan fərqli olaraq az aşkar edilmişdir. Hər iki abidədən tapılmış nehrələr forma və xüsusiyyətlərinə görə oxşarlıq təşkil etmişdir. Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarından da aydın olur ki, bölgənin maldarlıqla məşğul olan əhalisi nehrələrdən geniş şəkildə istifadə etmişdilər. Zaman keçdikcə nehrənin digər növləri (tuluq, ağac) meydana çıxmışdır. Tədqiqatçı alimlər yazırlar ki, gil nehrələrdən Cənubi Qafqazda hələ ilk tunc dövründə Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları istifadə etməyə başlamışlar. Nehrələr Naxçıvanın orta tunc dövrü qala-şəhərlərindən gil nehrələrdə tapılıb. Nəhəcirdən, Qarabağlardan, Şahaxtından, Oğlanqaladan və nəhayət çoxlu miqdarda II Kültəpədən məlumdur [6, s. 133].

Heyvandarlıq təsərrüfatı ilə əlaqəli onu da qeyd edək ki, Naxçıvanın qədim qala şəhər tipli yaşayış yerlərindən (II Kültəpə, Oğlanqala, Şahaxtı-Govurqala və b.) abidələrindən küllü miqdarda iribuynuzlu heyvan sümükləri aşkara çıxarılmışdır. Şübhəsiz ki, bu heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi də istifadə edilmişdir. Bunu sübut edən digər faktiki materiallar təsviri sənət nümunələridir. Belə ki, Xaraba Gilanda atla bağlı maraqlı tapıntılardan biri də XII-XIV əsrlərə aid edilən üzəngidir [3, s. 138]. Bundan başqa bölgədə mövcud olan qala şəhərlərindən olan II Kültəpədə bir ədəd polixrom boyalı qab qırığı üzərində atlı rəsmi təsvir olunmuşdur [4, s. 17]. Onu da qeyd edək ki, atla bağlı inanclar və təsəvvürlər çox qədim zamanlardan türklərə aid olmaqla indi də geniş şəkildə yayılmaqdadır.

Qala şəhər tipli yaşayış yerlərindən (II Kültəpə, Şahaxtı qalasından) araba təkərlərinin gildən hazırlanmış modelləri də aşkar edilmişdir [6, s. 121].

Təsərrüfat sahələrindən danışarkən sənətkarlıq sahələrini də unutmaq lazım deyil. Belə ki, Naxçıvanın qala-şəhər mərkəzlərində sənətkarlığın dulusçuluq, metallurgiya və metalışləmə, toxuculuq və s. növləri ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvanın qədim qala-şəhər mərkəzlərində metallurgiya və metalışləmənin lazımı yerli xammal mənbələri, mis və arsen yataqları vardır. II Kültəpə qala-şəhərinin yaxınlığında mis yataqlarının yerləşməsi burada metallurgiyanın inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Təkcə II Kültəpədə deyil, elə Xaraba-Gilan şəhər yerindən də aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələri arasında metaldan hazırlanan əşyalarda üstünlük təşkil edirlər. Aşkar olunmuş metal tapıntılar, əsasən dəmirdən, misdən və tuncdan hazırlanmış alət, qab və bəzəklərdən ibarətdir [3, s. 137].

II Kültəpədə, Şahaxtı-Govurqalada, Oğlanqalada və b. mərkəzlərdə dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsi xeyli artmış, Şumer və Urmiya şəhər mədəniyyətlərində olduğu kimi qədim Yaxın Şərqi şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi keyfiyyətli boyalı qablar istehsal edilmişdir [6, s. 137]. II Kültəpədə qala divarlarına bitişik sənətkarlıq emalatxanası aşkar edilmişdir. Bu emalatxana qazıntı sahəsinin qərb qurtaracağında yerləşir. Emalatxanada açılan kürənin içərisində bütöv halda badya tipli keramika və çəhrayı qab qırıqları əldə olunmuş kürənin içərisi təmizlənərkən oxra da tapılmışdır, qazıntı zamanı əldə olunan ən maraqlı tapıntılardan biri də gil çıraqdır. Belə çiraqlardan evləri işıqlandırmaq üçün istifadə etmişdilər [8, s. 48-50].

Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan qalalar, müdafiə istehkamları və əldə edilmiş zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri qədim dövrdə bu ərazidə yaşamış qədim türklərin təsərrüfat həyatı, dini ideoloji görüşləri, mədəni-iqtisadi əlaqələri haqqında zəngin elmi məlumat verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan: Əcəmi, 2010.
3. Bəşirov R. Xaraba-Gilan şəhər yerindən aşkar olunmuş metal məmulatı haqqında // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, c. 13, № 1, s. 137-145.
4. Əliyev V. Naxçıvan ilkin şəhər mədəniyyəti abidələri // Elm və həyat, 1975, № 2, s. 16-19.
5. Əliyev V. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 167 s.
6. Əliyev V., Bağırov R. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı: Elm, 2012, 192 s.
7. İbrahimli B. Naxçıvanın qədim şəhərləri: Sumbatan-Dizə / Naxçıvan: ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 173-180.
8. Məmmədova A. II Kültəpənin orta tunc dövrü keramikası (2010-cu il keramikası) // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, c. 13, № 1, s. 48-56.
9. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013.
10. Seyidov A. Naxçıvan şəhərinin beş min il yaşı arxeoloji və yazılı qaynaqlarda / Naxçıvan: ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 181-187.

Асеф Оруджев

ГОРОДА-КРЕПОСТИ НАХЧЫВАНА И ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ

В статье сообщается об истории городов-крепостей в Нахчыване и занятости населения. По итогам исследования выяснено, что в регионе существовали такие города-крепости, как Кюльтепе II, Оглангала, Хараба-гилан, Сумбатан-диза, Чалхан-гала и др. В этих городах-крепостях распространялись и развивались земледелие, животноводство, ремесла и другие формы хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: *Оглангала, Кюльтепе II, крепость, город, хозяйство.*

Asaf Orujov

FORTRESS-CITIES IN NAKHCHIVAN AND EMPLOYMENT OF POPULATION

The paper reports on the history of walled cities in Nakhchivan and employment. The study found that in the region there are walled city as Kultepe II of, Oghlangala, Kharaba-gilan, Syumbatan-diz, Chalkhangala and others. In these cities, fortresses spread and developed agriculture, livestock, crafts and others forms of economic activity.

Key words: *Oghlangala, Kyultepe II of, castle, city, farm.*

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan.yusifoglu@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA QALALARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə müasir iqtisadi inkişafda turizmin əhəmiyyətindən söz açılmışdır. Ölkəmizin milli iqtisadi inkişafında xüsusi yeri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialı və onun turizm üçün cəlbediciliyi vurğulanmışdır. Tarixi, coğrafi və iqtisadi cəhətdən əlverişli olan sahələrin, abidələrin və qalaların turizm üçün səmərəliliyindən söz açılmışdır. Xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübələrindən istifadə etməyin önəmi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan qalaları, tarixi abidələr, turizm potensialı, milli iqtisadi inkişaf, sosial siyasət.*

Doğma Naxçıvanımızın tarixinin öyrənilməsi, bu kiçik ərazinin hər bir azərbaycanlı üçün olduqca böyük dəyərinin olması baxımından əhəmiyyətliyi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında mühüm yeri olan strateji bir ərazidir. Bu ərazi etibarlı qonşuluq siyasətinin ən gerçək təsdiqi olmaqla, həm də böyük Azərbaycan tarixinin sadıq və qəhrəman daşıyıcısıdır. Muxtar respublikada son illərdə bərpa edilən tarixi abidələr çoxəsrlik tariximizin öyrənilməsi, qorunması və gələcək nəsillərə ərməğan edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sırada Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən çox mühüm tarixi mahiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onlardan bir neçəsini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1) Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında 26 aprel 2001-ci il tarixli;

2) Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında 06 dekabr 2005-ci il;

3) Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında 28 iyun 2006-cı il;

4) Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” 11 fevral 2014-cü il;

5) “Gülüstən türbəsinin bərpası və tədqiq olunması haqqında” 7 oktyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamları.

Bu günlər isə yəni 5 iyul 2016-cı il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən Qarabağlar Türbə Kompleksinin bərpası və tədqiq olunması haqqında Sərəncam imzalanmışdır.

Bütün bunlar təbii ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının müasir tarixi əhəmiyyətinin yüksəldilməsi, hazırkı dövr üçün aktuallığının artırılması baxımından da müstəsna təsirə malikdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın uzunəsrlik tarixini özündə yaşadan Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1162 tarixi-mədəniyyət abidəsi vardır. Həmin abidələrdən 58 abidə dünya əhəmiyyətli, 455 abidə ölkə, 649-u isə yerli əhəmiyyətlidir.

Tarixi-mədəniyyət abidələrinə aşağıdakılar daxildir:

Arxeoloji abidələr – 663; Memarlıq abidələri – 285; Monumental sənət abidələri – 31; Tarixi abidələr – 36; Ziyarətgahlar – 140; Təbiət abidələri – 7 [3].

Adları qeyd olunan abidələrin öyrənilməsi, aşkara çıxarılması, sosial-iqtisadi səmərəsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, onun milli iqtisadi inkişaf üçün faydalı istifadə olunması və s. kimi məsələlər ölkəmizin əsas prioritetlərini təşkil etməkdədir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən ediləməsində buradakı qədim təbiət və tarixi abidələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmin tarixi məkanlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Nuh Türbəsi. Naxçıvan şəhərinin cənubunda Köhnəqala ərazisində yerləşir. Əsasən VIII-XII əsrlərə aid olan memarlıq abidəsidir [3].

Əlincəçay Xanəgahı. Culfa rayonunun Xanəgah kəndində, Əlincəçayın sahilində orta əsrlərə aid memarlıq kompleksi. El arasında Şeyx Xorasan adlanan kompleksdən zamanəmizədək türbə, məscid və bəzi tikililərin qalıqları gəlib çatmışdır [3].

Naxçıvan xan Sarayı. Naxçıvan xan Sarayı XVIII əsrə aid tarixi-memarlıq abidəsidir. Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi üslubunda tikilmiş abidə XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olub. Sarayı XVIII əsrin sonunda axırncı Naxçıvan xanı Ehsan xanın atası Kəlbəli xan Kəngərli tikdirmişdir. Xan Sarayı 1998-ci ilin aprelindən Naxçıvan Xalça Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir [3].

Gəmiqaya rəsmləri. Gəmiqaya rəsmləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda yerləşir. Gəmiqaya təsvirlərinin və oradakı qədim yurd yerlərinin azı 8-7 min il yaşı var. Tədqiqatlar nəticəsində orada yaşamış əhəlinin həyat tərzini və mədəni inkişaf yollarını izləmək mümkündür. Gəmiqaya rəsmlərinin əksəriyyəti Tunc dövrünə aid edilir. Lakin burada daha qədim rəsmlərin olduğu da ehtimal olunur [3].

Əshabi-Kəhf ziyarətgahı Dini-Mədəni Abidə Kompleksi. Naxçıvan şəhərindən təqribən 12 km aralı, İlandağ ilə Nəhəcir dağı arasındakı təbii mağarada ziyarətgah. Ərəb dilində “mağara sahibləri” deməkdir. Qurani-Kərimdə “əl-Kəhf” surəsinin 9-27 ayələrində Allahdan başqasına inananlardan ayrılıb mağaraya sığınan 7 gəncin (Təmlixa, Bərnüş, Sərnüş, Məksilma, Məslina, Sazənuş, Kəftəntuş (çoban) və onlara sadıq olan itləri Qitmir) 300 ildən artıq yatdıqlarından, oyandıqdan sonra başlarına gələnlərdən bəhs edilir [3].

Yusif ibn Küseyir Türbəsi. Yusif ibn Küseyir türbəsi Naxçıvan şəhərində ən qədim memarlıq abidələrindən biridir. Xalq arasında “Atababa türbəsi” də adlanır. Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1162-ci ildə memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanı tərəfindən tikildiyi yazılır [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Culfa rayonun Xanəgah bölgəsində yerləşən Əlincə Qalasının yenidən təmir edilməsi, müasir turizm potensialının təmin olunması, dünya əhəmiyyətli turizm məkanına uyğunlaşdırılması istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, həmin bölgədə yerləşən və əhəli arasında “Narzan suyu” kimi tanınan, bir sıra mövsümi xəstəliklərin, ayaq ağrıların müalicəsi üçün olduqca faydalı hesab olunan dəmir tərkibli bulağın mövcudluğu buranın da mühüm turizm əhəmiyyətinin artırılmasına öz töhfələrini verə bilər. Həmin ərazinin ətrafında müvafiq tikinti işlərinin həyata keçirilməsi turizm potensialının daha da güclənməsi üçün güclü təkan ola bilər.

Dünya təcrübəsinə diqqət edərəkən aydın olur ki, hazırda Türkiyə, Yunanıstan, İs-

rail və b. ölkələr turizmin inkişafında tarixi məkanların diqqət mərkəzində saxlanılmasını təmin edə bilmişlər. Məsələn, Yunanıstanın tarixi turizm təcrübəsində Afina şəhərində olan antik dövr abidə və tikililəri qeyd etmək yerinə düşər. Bu şəhərdə turist turlarının davamlı gedişi şəhər mərkəzində yerləşən və Azərbaycan dilində “yuxarı şəhər” kimi mənalandırılan və 90 metr hündürlüyündə olan “Akropol”u qeyd edə bilərik. Bu tarixi məkan Yunan memarlığının ən bariz nümunəsidir və tikilinin məbədlərini şəhərin hər tərəfindən görmək olur. Elə antik memarlığın şah əsəri olan və e.ə. V əsrə aid edilən “Parfenon” məbədi də elə Akropol təpəsində inşa edilmişdir.

Qardaş Türkiyənin də tarixi qalalar baxımından strateji olan turizm potensialı da yüksəkdir. Sahib olduğu arxeoloji və təbii gözəlliklərinə görə Türkiyənin əsas turistik məkanlarından olan Antalya “Türkiyənin Riverası” adlanır. Bu şəhərdə Alanya qalası, Alara qalası, Qızıl Qüllə, Yivli Minarə Camisi, Asi Yusif Məscidi və s. kimi turizm potensialı yüksək olan məkanlar vardır.

Türkiyənin cənub-şərqində Egey dənizi sahilində yerləşən Bodrumu da turistik əhəmiyyəti yüksək olan ərazi kimi qeyd edə bilərik. Şəhərdə iki liman arasında yerləşən hər tərəfi dənizlərlə əhatə olunmuş Bodrum qalası, dünyanın 7 möcüzələrindən biri olan Mausoleum, Apostol Kilsəsi və s. bütün bunlar Bodrumun turizm potensialı olan ərazilərindəndir. Bu sırada Türkiyənin Quş adasını da göstərə bilərik. İlin demək olar ki, bütün günlərinin (təxminən 300 gün) günəşli keçməsi, təmiz çimərlikləri, mavi dənizi və sakit guşələri olan Quş adasında yerləşən Efes, Qurşunlu Monastr, Andız qalası, Göyərçinada qalası və s. tarixi abidələr ərazilərin turizm üçün səmərəsini artırmaqdadır.

Digər bir fakta müraciət edək. Tarixi qala və abidələrin turizmin inkişafındakı əhəmiyyətindən bəhs edərkən İsrailin təcrübəsindən də bəhs etmək olar. Dəniz səviyyəsindən 764 metr yüksəklikdə dağlıq ərazidə yerləşən, 3000 ildən artıq yaşı olan və uzun illərə dayanan dövrdə müsəlmanların idarə etdiyi Yerusəlimdə müsəlmanlara aid bir çox tarixi və dini abidə görmək mümkündür. Hətta İslam peyğəmbəri Hz. Məhəmməd (s.ə.v) bağlı müqəddəs Qurani Kərimdə adı keçən Əl-Əksa məscidinin də burda yerləşməsinə qeyd etmək yerinə düşər. Bu şəhər də müsəlman aləmi üçün müqəddəs olub, Məkkə və Mədinədən sonra üçüncüdür.

Təbii ki, tarixi abidə və qalaların sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin artırılması xüsusilə, ölkəmiz üçün müasir dövrdə çox zəruridir. Belə ki, bu:

1. Bir tərəfdən muxtar respublikamızın turizm potensialının sürətli inkişafına şərait yaradacaq;
2. Digər tərəfdən ölkəmizin qədim və zəngin tarixinin olmasına, Azərbaycan mədəniyyətinin milli sərvətimiz kimi mövcudluğu istiqamətində tutarlı sübuta çevriləcək;
3. Turizm əhəmiyyətinin yüksəldilməsi baxımından həm də ölkəmizin əsas prioritetini təşkil edən qeyri-neft sektorunun inkişafında çox böyük əhəmiyyətə malik olacaq;
4. Dayanıqlı sosial (eləcə də məşğulluq sahəsi üzrə) siyasətin güclü təminatı üçün möhkəm vasitəyə çevriləcək;
5. Milli iqtisadi inkişafda həlledici təsirə malik olacaq və s.

Turizm ölkələrin sosial-iqtisadi və xarici siyasətinin strateji məqsədlərindən ibarət olmaqla, onların əsas hədəflərini təşkil etməkdədir. Səmərəli və məqsədyönlü ticarət əlaqələrini şərtləndirən, onun nəticəsi olan və mahiyyətini açıqlayan turizm müasir iqtisadi siyasətin də təkanverici qüvvəsinə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, beynəlxalq münasibətlərdə etibarın və etimadın təsdiqi baxımından da turizmin strateji əhəmiyyəti vardır. Müasir dünya reallıqları və gerçəkliyi prizmasından yanaşdıqda turizmin səmərəli təşkili özü ilə bir sıra tələblər gətirməkdədir. Bunlara:

1. Güclü infrastruktur potensialına malik olmaq;

2. Təhlükəsizliyə təminat vermək;
3. Mənəvi-psixoloji rahatlıq üçün əlverişli şərait yaratmaq;
4. Asudə vaxtın səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün potensial yaratmaq;
5. Xidmət sferasının turistlərin tələbatına və zövqünə uyğunluğunun dəqiq hesablanması və məmnunluq səviyyəsinin yüksəkliyi və s.

Məlumdur ki, ölkəmizin coğrafi və iqtisadi potensialının 50%-ə qədəri regionlarda, xüsusən də kənd yerlərində yerləşib [1, s. 405]. Bu mənada regionların turizm əhəmiyyətinin yüksəldilməsi günümüzün ən mühüm reallıqlarına çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər ölkəmizdə, istərsə də onun uyğun regionlarında turizm infrastrukturunun yaradılması və inkişafı məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir və bu işlər davam etməkdədir. Burada inşasına 2009-cu ilin sentyabrında başlanılmış Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin əhəmiyyətini vurğulamaq yerinə düşər. Dəniz səviyyəsindən 4,243 metr yüksəkdə yerləşən bu mərkəz ölkənin turizm potensialının artırılmasında böyük rola malikdir.

İqtisadiyyatın turizm sektorunun tənzimlənməsi, bu sahədə məqsədyönlü iqtisadi-hüquqi mexanizmlərin işləkliyinin təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə birinci mərhələdə 2002-2005-ci illər üçün, ikinci mərhələdə isə 2010-2014-cü illər üçün nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramları təsdiq və icra olunmuşdur.

Ölkələrin turizm təcrübəsinə diqqət edərəkən görürük ki, onlarda turist fəallığının bir sıra məqsədlərini göstərə bilərik:

1. Mövsümi gəzintilər üçün;
2. Dini inancları əraziləri üçün;
3. Tarixi abidələr, coğrafi ərazilər (kənd turizmi), təbiət reallıqları üçün və s.

Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin turizm təcrübəsinin öyrənilməsi, bu sahədə xüsusən də qeyd etdiyimiz turizmin üç strateji məqsədi istiqamətində tədbirlərin məqsədyönlülüynünün təmin edilməsi müasir dünyanın aktual problemlərindədir. Həmin təcrübəyə diqqət edərəkən görünür ki, mövsümi gəzintilər üçün Türkiyəyə üz tutan turistlər ilk yerdə təmsil olunurlar. İkinci yerdə dini inancları görə, üçüncü yerdə isə tarixi abidələr, coğrafi ərazilər, təbiət reallıqlarını görmək üçün gələnlər təşkil etməkdədir. Bu sahədəki ekspertlərin fikrincə dəniz, qum və Günəş məqsədilə Türkiyəyə gələnlər daha çoxdur.

Həmin ekspertlərin gəldikləri qənaətdən aydın olur ki, Türkiyəyə gələn turistlərin bir çoxu gəlib 15 gün boyunca oteldə qalır, yəni başqa bir yeri gəzməyə üstünlük vermirlər. Onlardan soruşanda ki, niyə Düden, Qursunlu, Manavqat və s. kimi çox gözəl tarixi, turistik yerlər, şalalələr var onları niyə gedib görmürsünüz? Cavab belə olur ki: mən yedim və günəşləndim, əsas məqsədim də bu idi. Yəni, məqsəd sadəcə yemək və günəşlənmək idi, başqa heç nə ilə maraqlanmırdılar. Buna bir səbəb də Türkiyədə günəşli saatların miqdarının çox olmasıdır. Araşdırmalar da göstərir ki, Antalyada fevral ayında başlayan dənizə girmə (əsasən ingilis və alman turistlər üçün), ilin noyabr, hətta dekabr aylarına qədər davam edə bilər. Düzdür, türklərin özü üçün soyuq olur, amma qeyd edilən ölkə turistlərinin ölkələri soyuq olduğu üçün öyrəşdiklərindən yenə də dənizə girirlər. Buna görə də bu sahə üzrə gələn turistlərin sayı daha çoxdur. Amma mədəni, tarixi sahədə gələn turistlər üçün bunu demək çətindir. Belə ki, onlar daha azdır. Hazırda əsas məqsəd turistlərin qəbulunu təkcə mövsümi baxımdan yox, həm də dini inanclar və tarixi abidələr, coğrafi ərazilər, eyni zamanda təbiət reallıqları üzrə də olmaqla, bütün il üzrə cəlb və təşkil etmək prioritet olaraq götürülmüşdür.

Heç şübhəsiz ki, turizmin təşkilatlanması, inkişafı və perspektivləri ölkələrin makroiqtisadi göstəricilərinin yüksək səviyyədə təmin olunmasına münbit zəmin yarada

bilir. Bu sırada təbii ki, əldə ediləcək turizm gəlirləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sırada Fransa, İspaniya, Yunanıstan, Türkiyə, Avstriya, Amerikanın, Rusiya və başqa ölkələrin adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Aparılan araşdırmalara görə bu və ya digər ölkələrin milli gəlirinin 30 faizdən çoxunu turizm sahəsindən əldə olunan gəlirlər təşkil edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edə bilərik ki, Türkiyə-Rusiya arasında cərəyan edən 2014-cü il siyasi və iqtisadi böhranından əvvəl 470 mindən artıq rusiyalı turist Türkiyədə dincəlməyə gedib. Bunun nəticəsində Türkiyə iqtisadiyyatı 4 milyard dollardan artıq gəlir götürmüşdür. Göstərilən ildə Rusiyadan gedən turistlərdən götürülən xeyir Türkiyənin ümumi turizm gəlirinin 12 faizini təşkil edirdi. Qeyd edə bilərik ki Türkiyəyə bütövlükdə 40 milyona yaxın turist getmişdir ki, onların da Türkiyə iqtisadiyyatına illik 34,3 milyard dollarlıq xeyri dəymişdir.

Buradan da görünür ki, ölkələrin milli iqtisadi inkişafının təmin olunmasında digər sahələrlə yanaşı turizmin də rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Hər zaman ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında özünəməxsus söz sahibi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası da bu istiqamətdə mühüm yol qət etməkdədir. Ölkəmizin əsas strateji prioritetləri içərisində yer alan tədbirlərdən biri kimi turizmin inkişafı həm də qeyri-neft sektorunun səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət etməkdədir. Müasir standartlara cavab verən yeni turizm obyektlərinin istifadəyə verilməsi bu sahənin davamlı inkişafında mühüm mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Elə bütün bunların nəticəsidir ki, ötən 2015-ci ildə muxtar respublikamıza həm ölkəmizin digər bölgələrindən, həm də xarici ölkələrdən ümumilikdə 390 minə yaxın turist gəlmişdir. Təkcə 2016-cı ilin yanvar-may aylarında isə muxtar respublikaya 147 min 542 nəfər turist gəlmişdir ki, bu da 2015-ci ilin müvafiq dövründəki göstəricidən 4 faiz və ya 5675 nəfər çoxdur [2].

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011, 494 s.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin cari məlumatları.
3. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/tarx-abideler.htm>

Джавадхан Гасымов

ВАЖНАЯ РОЛЬ КРЕПОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье говорится о важности туризма в развитии современной экономики. Подчеркивается привлекательность для развития туризма Нахчыванской Автономной Республики, обладающей высоким туристическим потенциалом, который занимает особую роль в национальной экономике страны. говорится об эффективности для туризма областей, памятников и крепостей, выгодных со стороны истории, географии и экономики. Отмечается важность использования опыта зарубежных стран в этих вопросах.

Ключевые слова: крепости Нахчывани, исторические памятники, туристический потенциал, национальное экономическое развитие, социальная политика.

Javadkhan Gasimov

**THE IMPORTANT ROLE OF FORTRESSES IN THE DEVELOPMENT OF
TOURISM OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

The article refers to the importance of tourism in the development of a modern economy. It emphasizes the attractiveness for tourism development of the Nakhchivan Autonomous Republic has a high tourism potential, which occupies a special role in the national economy. It is a question which is central to tourism in terms of history, geography and economics areas, monuments and forts. It is important to use the experience of foreign countries in these areas.

Key words: *fortress Nakhchivan, historical monuments, tourism potential, national economic development, social policy.*

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliheshim@yahoo.com

ƏLİNCƏ QALASI TARİXİ BƏDİİ NƏSRDƏ

Məqalədə Azərbaycan tarixi nəsrində uğurlu bədii nümunələrdən olan Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanı və Həmid Arzulunun “Göy geyimli fateh” hekayəsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bəhs olunan əsərlərdə Naxçıvanın tarixi, Əlincə qalası və qalanın mühasirədə saxlanıldığı 14 illik dövrün tarixi nəsrə əksi məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmiş, tarixi reallıqların bədii müstəvidə canlandırılması məsələləri şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *Əlincə qalası, Naxçıvan, tarixi nəsr, ədəbi gerçəklik, obrazlılıq.*

Uzunmüddətli ədəbi-tarixi ənənələri formalaşmış Azərbaycan tarixi nəsrinin mü-raciət etdiyi maraqlı dövrlərdən biri də teymurilərin Azərbaycana yürüşü dövrüdür. Ta-rixi mövzuya müraciətin başlıca prinsiplərindən biri, janrın tələbi bundan ibarətdir ki, yazar dövrü mükəmməl şəkildə öyrənməli, real tarixi faktları alaraq süjetə uyğunlaşdır-malı, müəyyən mənada təxəyyül imkanlarından istifadə edərək tarixi dövrün mənzərə-sini canlandırmalıdır. Tarixi koloritin dolğunluqla canlandırıldığı bədii nümunədə müəl-lif təxəyyül imkanlarından istifadə edərək oxunaqlılıq xatirinə müəyyən dəyişmələr edə bilər. Yazıçı o faktı dəyişə bilər ki, bu hal milli, dövlətçilik maraqlarına ziyan vurmasın. Bu mövzuda yazan tənqidçi Əsəd Cahangirin də qeyd etdiyi kimi tarixi mövzuya mü-raciət edən yazıçı “Allah qədər obyektiv olmalıdır”.

Mövzu seçimi zamanı yazıçı o dövrü seçir ki, tarixin həmin mərhələləri az öyrənil-miş olsun, daha çox söz demək imkanı olsun. Mövzu etibarilə diqqəti cəkmək tarixi nəsr nümunələri içərisində Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanı, Həmid Arzulunun “Göy geyimli fateh” hekayəsi fərqlənməkdədir.

Z.Qarayevin “Əlincə qalası” romanında hadisələr Səmərqənd, Qəbələ və Naxçı-vanda cərəyan edir. Naxçıvanda cərəyan edən hadisələr əsasən Əmir Teymurun 14 il mühasirədə saxladığı Əlincə qalası, qalaətrafı kəndlər, müharibənin gedişi prosesi ilə bağlıdır. “Əlincə qalası” romanı 1387-ci ildə Teymurun Naxçıvana hücumu ilə başlayır. Müəllif o qədər güclü ideya ortaya qoymuş, xalq yaddaşından gələn çoxlu nümunələr vermişdir ki, əsərin mərkəzində durması gərəkən məhəbbət xətti zaman-zaman unudul-muşdur. Belə ki, Altun Yergöylə Sara arasındakı nakam məhəbbət ümumi planda veril-mişdir. Folklor motivlərindən gələn təsirin nəticəsi kimi düşmən əlinə keçməsin deyə özünü Arpaçaya atan Saranın taleyi, müvafiq məqamda məşhur mahnı mətnindən isti-fadə, sevdiyi qadına qovuşa bilməyən Yergöyün sonrakı taleyi, xalqın azadlığı uğrunda cəsarətlə vuruşması və nəhayət, əsərin sonunda müəllifin “Həyat davam edir” prinsipini əsas tutaraq Əlincə qalasından enənlərin övladları arasında yaranan məhəbbət xətti ilə bağlı səhnəni verməsi əsərə canlılıq, tərəvət gətirmişdir.

Teymur, onun oğlu Miranşah, sərkərdə Nəmrud, Zülfüqar Səmərqəndi, dərviş Qa-ra Zahid kimi ənənəvilikdən gələn mənfi obrazlar müəllifin ciddi cəhdi nəticəsində

mənfilikləri ilə oxucu yaddaşında qalır. Yazıçının tarixə sədaqətinin göstəricisi kimi mənfi planda verilən surətlərin, eləcə də Teymur, Miranşah surətlərinin dilindən tarixdən götürülmüş faktların verilməsi onların Azərbaycana işğalçı münasibətlərini göstərir.

Müsbət qəhrəmanlar olan Yergöy, Sədiman, Pirim, Yavuz, Yergöyün anası Zöhrə, Sara, Zərzər və başqa surətlər müəllif qayəsinin aydınlanmasında az rol oynamır. Qeyd edək ki, bu surətlərin bir çoxunu bəhs olunan XIV əsrə aid etmək olmaz. Amma Nəriman Həsənzadənin də dediyi kimi “İşıqlı ideal uğrunda mübarizə aparan tarixi şəxsiyyətlər bir-birinin müasiri ola bilirlər” [6, s. 183]. Müəllif xalqımızın tarixi keçmişinin şanlı səhifəsi olan Əlincə qalasındakı 14 illik müdafiə və bu mübarizənin təşkilatçısı kimi Yergöyün oynadığı rolu qabartmış və uğurlu nəticə əldə etmişdir. Obrazların seçimi baxımından yazıçı xalq yaddaşından istifadə edərək seçdiyi Molla Nəsrəddin, Ovçu Pirim kimi surətlərlə yanaşı kiçik epizodlarda verilsə də yüksək fikir, tərbiyəvi təsir formalaşdıran kor xanəndə Dövlət də özlüyündə maraq doğurur. Şiraza səfər edən Teymurun yanına təsadüfən gəlib çıxan xanəndənin dilindən deyilən: “Dövlət kor olmasa Teymurun evinə gəlməzdi” [7, s. 62] sözləri olduqca ibrətamizdir. Teymurun törətdiyi qırğınlara, tarixdəki mövqeyinə, müəllifin ad seçimində belə “Dövlət” sözündən istifadə edərək yaratdığı yüksək mənə çalarına və bu cümlənin təsir imkanına nəzər saldıqda yazıçının yüksək istedadının, təhkiyə məharətinin şahidi oluruq.

El dilində, xalq yaddaşında adına müxtəlif rəvayətlər qoşulan Molla Nəsrəddin kimi lətifə qəhrəmanını Teymur kimi nəhəng sərkərdə ilə görüşdürən yazıçı bu görüş səhnələrindən uğurlu bədii tapıntı kimi istifadə edir. Molla Nəsrəddinin gülüşünün hədəfinə çevrilən Fərzəli bəy obrazı sanki Mollanın gülüşünün həddlərini müəyyənləşdirir. Tarixi şəxsiyyət kimi nə vaxt yaşadığı məlum olmayan Molla Nəsrəddinin Teymurla görüşməsi, Əlincədə müdafiə olunanlarla əlaqəsi, tez-tez müraciət etdiyi xalq hikmətlərindən istifadə onu obraz kimi dolğunlaşdırır.

Akademik İsa Həbibbəylinin bədii əsərə yanaşmanın bir neçə prinsipindən biri kimi müəyyənləşdirdiyi “yazıçı tənqidi” [5, s. 475] ifadəsini Zaman Qarayevin bəhs olunan romanındakı müəllif mövqeyində də görə bilərik. Belə ki, yazıçı Zaman Qarayevin “Əlincə qalası” romanında bəlkə də müəllifin tədqiqatçı kimliyindən irəli gələrək folklor mətnlərindən daha çox istifadə olunmuşdur.

Xalqımızın milli şüurunda, mifik təfəkküründə daşa, qayaya inam olmuşdur. İlkinlik, məğrurluq, yenilməzlik, varlığın başlanğıcı kimi baxılan daşa inam kultuna toxunan müəllifin elmi hazırlığının göstəricisi kimi bu detal məqamında seçilmişdir. Amma qəhrəman Yergöyün Sarasıyla Əlincə qaladan endikdə xəyanətlə rastlaşması folklorda az rast gəlinən məqamlardandır. Daha sonra coğrafi ərazi bölgüsünə uyğun olmayan bir məqamla qarşılaşırıq. Müəllif Arpaçayın sahilində Gülüstan kəndindən bəhs edir. Gülüstan kəndi Culfa rayonu ərazisində yerləşir. Tarixin həmin dönməsində Arpaçay sahilində belə bir kənd olmuş olsa belə Culfa rayonu ərazisində yerləşən Gülüstan kəndindən Əlincəyə az məsafə olmasını nəzərə almış olsaq fikrimiz təsdiqlənmiş olur. Daha sonra Əmir Teymur yuxuda Əlincə qalada əsir düşür. Yazıçının təxəyyül imkanlarından istifadə etməsi təbii haldır. Söhbət Teymur kimi sərkərdədən gedir, üstəgəl bu hadisə yuxuda görülür. Teymur yuxuda Əlincədən baxdıqda İrani qaz boyda, Türkiyəni kor yapalaq boyda, İran və Türkiyədən uzaqda olan Çini əjdaha boyda görməsi qəribə səslənir. Amma Çini yatmış əjdahaya bənzətdiyi halda Türkiyəni kor yapalağa bənzətməsi fikrimizcə yalnızca müəllif mövqeyindən irəli gəlirdi. Romanda Miranşahın əsir alınması faktını oxuyuruq. Nə o dövrün tarixi mənbələrində, nə də XIII-XIV əsr Azərbaycan tarixindən bəhs edən M.İsmayılın, İ.Hüseynovun romanlarında buna uyğun səhnəyələ qarşılaşmırıq.

Əsərin qüsurlarına yazılan bəzi faktları qeyd etdik. Bir məsələ isə qəbulolunmazdır. Əsərin sonunda oxuyuruq ki, Yergöylə Zərzər evlənilir. Xatırladaq ki, Zərzər Teymurun mələkəsi idi, sarayda mövqeyi ortada idi bu zaman qəribəlik yaranır. Onlar qızlarının adına Yergöyün nişanlısı Saranın adını, oğlanlarına isə Zərzərin əvvəlki nişanlısı Mərdinin adını qoyurlar. Qəribə olan odur ki, XIV əsr Azərbaycan ailəsində, cəmiyyətində eləcə də xalqımızın əxlaqi görüşlərinin əksi olan yaşam səviyyəsində belə bir şey çətin qəbul olunan idi. Müəllif bu faktı versə də bunu təbii edən məlumatı vermir.

Əsər Azərbaycan tarixi roman janrının keçdiyi yolda ən uğurlu nümunələrdən sayılır. Belə ki, müəllif romanda elmi mənbələrlə, dövrlə bağlı tarixi sənədlərlə tanış olmuş, geniş mütaliə və yaradıcı potensialın imkanları çərçivəsində oxunaqlı bədii nümunə ortaya qoymuşdur. Əsərdə Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixi keçmişindən, maddi və mənəvi mədəniyyətindən xalqımızın milli özünəməxsusluğundan ətraflı şəkildə bəhs etmiş, mifik yaddaşdan, folklor motivlərindən məqamında istifadə etmişdir. Bu mənada Teymurun elçisi Sasanın düşüncələrini xatırlamaq yerinə düşür. O deyir: “Vallah qəribə xalqdır azərbaycanlılar: düşməni həm qılıncı, həm də sözlə kəsirlər” [7, s. 19]. Yaxud müəllif vətəndaşlıq mövqeyinin diktəsi ilə Naxçıvanın vüqar rəmzi sayılan Əlincə qalasından bəhs edir. İlanlı dağın və ümumilikdə Naxçıvanın təbiəti fonunda Nuhun yadigarı olan bu torpaqdan yazmaqla uğurlu ədəbi təsir formalaşdırmışdır. Teymurun qalaya hücumu, Naxçıvanda törətdiyi qırğınlar, dağıntılar nəticəsində yerli əhalinin müdafiə olunmaq üçün Əlincə kimi möhtəşəm qalaya sığınması, döyüşlərdə göstərdiyi rəşadət, vətən sevgisi, yurda sədaqət hislərindən geniş şəkildə bəhs olunur. Yerli əhalinin qalada müdafiə olunanlara davamlı kömək etmələri və bu kimi məsələlərdən tutarı faktlarla məlumat verilir. Sırası Naxçıvanlı Yergöyün simasında xalqımızın döyüş əzmi, qəhrəmanlığı, mətanəti, torpaq sevgisi kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən bəhs etməklə müəllif oxucuda müsbət duyğular formalaşdırır. Teymur Yergöyə deyir: “Sənə zülm olunubdu ay binəva! Niyə ağlamırsan?”. Yergöy öz xarakter cizgilərini, milli simasını ortaya qoyaraq cavabında Əmir Teymura deyir: “Biz mərd el-dənlik, düşmən qabağında ağlamırıq” [7, s. 11]. Onun saflığı və saray işlərindən bixəbərliliyinin nəticəsi idi ki, öz dilinin ucbatından həbsə göndərilir.

Naxçıvanla bağlı olan yer adları, adətlər, müvafiq tarixi dövrə uyğunlaşdırılaraq təsvir olunur. Buraya Naxçıvanla bağlı olan məişət mədəniyyətindən, bu dövrə məxsus döyüş səhnələri, silahlar, əşya adlarından yazıçı yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Azərbaycanlı xarakterinin daşıyıcısı olan sırası Naxçıvanlı, zəhmətkeş kütlənin nümayəndəsi Yergöyün anası əsir alınır. Bu vaxt oğlunun toyunda gəlini Sara ölmüş, oğlu da onunla birgə əsir alınmışdı. Onu danışdıran əsgərlərə “Elnən gələn qara gün toy, bayramdır” [7, s. 43] deyir və özünün vətənpərvərlik, milli duyğularını eləcə də Azərbaycan qadınının mətanəti, dözümlülüyü, sədaqəti və bu kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərini təsirli dillə ifadə edir.

Əsərdə bir çox mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Bu mənbələr içərisində Teymurlər dövrünün məşhur siması olan Zülfüqar Səmərqəndinin “Teymurnamə”si xüsusilə seçilməkdədir. Həmin bu “Teymurnamə”ni Yergöyün mühafizə etməsi epizodunun verilməsi də maraqlı doğuran məqamdır.

Müəyyən qədər reallıqları ilə canlandırılmasa da Yergöyün nişanlısı Saranın intiqamını almaq üçün rəmmal qılığına girməsi, sərkərdə Nəmrudun gözünü çıxarması, həm də bunu gizli yolla etməsi normal qarşılanmır. Yergöyün cəsurluğu, düşmən qarşısından qaçmaması ilə Nəmrudun gözünü qiyafə dəyişərək çıxarması halı müsbət planda təqdim olunan obraz üçün münasib don deyil.

Müəllif saraydaxili münasibətləri yaxşı əlaqələndirir, konflikt yarada bilir, çəkişmələri dəyərləndirərək obrazların psixologiyasını və tarixi dövrü reallıqlar müstəvisində canlandırır. Teymurun mələkəsi Zərzər öz həqiqəti uğrunda mübariz olsa da daxilindəki səsə qulaq asmır, saraydaxili mübarizələrə qoşularaq mənafeyini qorumaq yolunu seçir.

Ədəbiyyatşünaslığın roman haqqında mövqeyi də maraq doğurur. Professor Yavuz Axundlunun bu sözləri roman haqqında yazılan sözlərin ümumiləşmiş nəticəsi ola bilər. O yazır: “Romanın əsasında xalqımızın yadellilərə qarşı mübarizəsi dayanır. Bu mübarizə isə özünün bədii ifadəsini Əlincə qalasının müdafiəsi timsalında tapmışdır” [1, s. 366].

Teymurun Azərbaycanı istilası və Əlincə qalasındakı müdafiə hərəkətindən bəhs edən maraqlı əsərlərdən biri də tarixi mövzuda ədəbi təcrübə qazanmış Həmid Arzulunun “Göy geyimli Fateh” hekayəsidir. Əvvəla onu deyək ki, hekayə 80-ci illərdə qələmə alınmışdır və bu illərdə sovet ideologiyasının faktiki təsiri mövcud idi. Qeyd edək ki, belə qarışıq bir dövrdə tarixə obyektiv baxış formalaşdırmaq yazıçıdan ədəbi cəsarət və tarixi məlumatlılıq tələb edir.

“Göy geyimli Fateh” əsərinin süjeti Teymurun Əlincəyə yürüşü səhnələrinin təsviri ilə başlayır. Yazıçı burada müvafiq məqamlarda xronikaya gedərək təsvirlər verməklə əsərin tərbiyəvi keyfiyyətlərini qabardır və şanlı türk tarixini oxucu gözündə öyunc mənəbəyinə çevirir. Qaladan məğlub qayıdan Teymurun Əlincə ətrafı kənddəki toyda iştirak etməsi səhnəsində yazıçı Teymurun Azərbaycana əlində qılıncla gəldiyini xatırlatmaqla güclü fikir axını formalaşdırır. Şərqə səs salan Teymurun oğlunun cəsədi ilə qayıtması epizodu ilə Əlincənin məğlubolunmazlığını simvolizə edir. Tarixi mövzuya müraciəti şərtləndirən məsələlər yazıçı və tarixi dövr, oxucu və müasir gerçəklik arasında formalaşır. Hekayənin həcm məhdudiyyətini nəzərə alsaq yazıçının maraqlı süjet qurmaq xatirinə tarixi reallıqları daha çox təhrif etməsi başa düşüləndir. Teymurun Əlincədəki müdafiə səddini 1401-ci ildə qırdığını tarixdən bilir [3]. Əsərdə Teymurun Əlincədən məğlub qayıtması yazıçının tarixə münasibətini aydınlaşdırır. Miran şahın Xorasanda olması, Teymurun oğlu Ömər Şeyxin (Şahrux Mirzə) Əlincədə öldürülməsi faktları da buna misal ola bilər.

Hekayədə yazıçının ədəbi uğurunun göstəricisi kimi dərin müşahidələri, obrazyaratma məharəti, tarixi dövrə məlumatlılığı görünməkdədir. Qeyd edək ki, sonrakı mərhələdə yazıçı Həmid Arzulu məhz elə bu dövrdən bəhs edən “Əlincə qalası” adlı dram əsəri yazmış, bu hadisələri dramaturji müstəvidə dəyərləndirmişdir. Bu dramda da “Göy geyimli Fateh” hekayəsində olduğu kimi Əlincədəki müdafiə hərəkətindən, Naxçıvanlıların torpaq uğrunda döyüşlərdəki rəşadətindən, Azərbaycan xalqının bu şərəfli azadlıq mübarizəsi tarixindən bəhs edilir. Hər iki əsərin mətnindən yazıçının Azərbaycan dilli, eləcə də xarici dillərdə olan mənbələrdən istifadə etdiyi görünür. Tədqiqatçı Həsənəli Eyvazlı da Həmid Arzulu yaradıcılığında tarixi mövzuya müraciətin uğurlu nəticəsini yüksək dəyərləndirir [4].

Yazıçı Əlincədəki müdafiə hərəkəti ilə bağlı mənbələrdən bəhrələnərək Teymurun qalanı ala bilməməsinin səbəbləri içərisində o dövrdə aparıcı mövqeyə malik olan fəlsəfi fikir axını kimi hürufizmin oynadığı roldan bəhs edir. Hekayədə kiçik epizodlarda verilən səhnələrdən görürük ki, Teymurun qarşısına çıxan çobanın da, toybəyinin də ayaqlarında “Şirvanı” çarıqları vardır. Sonradan isə bütün bunlar hürufilərlə əlaqələndirilir, hürufilərin qalaya köməklik etməsi ehtimalı üzərinə olan fikirləri əsaslandırır. Əlincə qalanın müdafiəçiləri içində hürufilərin olması ilə kifayətlənmir, hətta Teymurun ordusuna belə hürufi müridlərin ayaq açması reallığını tarixi mənbələrdə olduğu kimi verməklə 14 illik müqaviməti şərtləndirir.

Bu kiçik hekayədə Əmir Teymurla yanaşı Soltan Əhməd oğlu Məlik Tahir, onun sərkərdəsi, Əlincə qalanın baş mühafizi Əmir Altun kimi tarixi şəxsiyyətlərin də adı çəkilir, onların Əlincə tarixindəki yerindən söz açılır. Yazıçı hekayədə cəhdlə tarixi reallıqlara uyğun olaraq kiçik detalların timsalında əhəmiyyətli təsir formalaşdırmışdır. Teymurun dilindən verilən “Şir Əli” sözləri maraq doğurur, Naxçıvanın, Əlincə ətrafı kəndlərin məişəti, yaşam səviyyəsi, insanların özünəməxsusluğu, milliliyi, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik kimliyi, həmçinin bu kəndlərdə tarixi dövrə uyğun olaraq yaradılmış sənət və sənətkarlıqdan bəhs olunur. Xalçaçılıq sənətindən danışılır, Əlincədə döyüş səhnəsi əks olunmuş xalçanın sadə bir kəndlinin evinin bəzəyinə çevrilməsi epizodu diqqəti cəlb edir. Naxçıvanla bağlı olan məişət mədəniyyəti, ənənələrimizin özünəməxsusluqları, toy adətləri, şənlik və mərasimləri vurğunluqla, həssaslıqla qələmə alınır. Bu şənlikdə xalqın birliyi, həmrəyliyi, Naxçıvanın, Əlincənin gözəl təbiəti fonunda ahəngdarlıq yaradır.

Toy şənliyindəki rəqsdə hərbi ahəng ideyası sufi ənənələrinə bağlanılır, sufilərdə olduğu kimi musiqi və rəqsin sintezi maraqla qarşılanır. Əsərdə oxuyuruq: “Qəhrəmanlıq, igidlik, çevikliklə yoğurulmuş, əslində hərbi yürüşü xatırladan bu rəqs Teymurda qəzəb, nifrət hissi doğururdu” [2, s. 95].

Hekayənin ən təsirli detallı kimi sadə, əməkçi insanların nümayəndəsi olan qarının dilindən “Biz namərd düşmən qarşısında ağlamırıq, Teymur. Görünür, sən hələ də bizim anaları yaxşı tanımamısan” [2, s. 104] – sözləri bu torpağın insanının vətənpərvər, cəsur simasını dolğun yaratmışdır. Bütün bunlarla yanaşı Həmid Arzulunun “Göy geyimli fateh” hekayəsi janrın uğurlu nümunələri sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı: Adil-oğlu, 2005, 550 s.
2. Arzulu H. Ürəyimi açıram.(Göy geyimli Fateh). Bakı, 1986, 111 s.
3. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.
4. Eyvazlı H. Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik. Naxçıvan: Məktəb, 2003, 77 s.
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
6. Həsənzadə N. Ədəbi həqiqət tarixi həqiqəti təhrif etmir // Azərbaycan, 1989, № 10, s. 183.
7. Qarayev Z. Əlincə qalası. Bakı: Yazıçı, 1988, 183 s.

Али Гашимов

КРЕПОСТЬ АЛИНДЖА В ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

В статье привлекается к исследованию роман Замана Гараева «Крепость Алинджа» и рассказ Гаида Арзулу «Завоеватель в синем», которые являются успешными образцами исторической прозы Азербайджана. Здесь рассмотрены вопросы художественного оживления исторической реальности, привлекается в центр внимания история Нахчывана, история 14-тилетней блокады крепости Алинджа, о которой идет речь в этих произведениях.

Ключевые слова: *крепость Алинджа, Нахчыван, историческая проза, литературная реальность, образно.*

Ali Hashimov

ALINJA CASTLE IN THE HISTORICAL ART PROSE

In the article the author has been elected and investigated the historical prose examples of Zaman Garayev's "Alinja castle" novel and Hamid Arzulu's "Blue dressed conqueror" story. In the investigated works the reflection problems of Nakhchivan history, Alinja castle and history of the 14 annual siege period of it in historical prose were analyzed and historical realities are explained on art flatness.

Key words: *Alinja castle, Nakhchivan, historical prose, literary truth, figurativeness.*

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

ƏLİNCƏ QALASI ƏDƏBİ-BƏDİİ MƏNBƏLƏRDƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məşhur qalalarından biri olan Əlincəqalanın ədəbi-bədii mənbələrdəki yerindən danışılır. Qeyd edilir ki, Əlincə qalası tarixdəki yeri və roluna görə bədii ədəbiyyatın da mövzusunda çevrilmişdir. Tarixi mövzulu əsərlərdə Əlincə qalasının yeri və rolundan bəhs edilmiş, lirik əsərlərin təənnüm obyektinə çevrilmişdir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Əlincə qalasının adı çəkilən və haqqında məlumat verilən ilk və ən qədim ədəbi mənbə Azərbaycan xalqının ana abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Bu dastanda “Uşun Qoca oğlu Səyrək boyunu bəyan edər” boyunda Əlincə qalasının adı çəkilir və müdafiə sistemli qala kimi istifadə olunması haqqında məlumat verilir. Müasir ədəbiyyatda Əlincə qalası daha çox özünə yer tapır. F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məhşər”, Mahmud İsmayılın “İki od arasında”, Əzizə Cəfərzadənin “Cəlalyyə” və b. əsərlərdə Əlincə qalasının möhtəşəm tarixi və tutduğu əzəmətli yer haqqında bəhs edilmiş, xüsusilə “Məhşər” əsərində mədəni mərkəz olması da qabarıq şəkildə təqdim edilmişdir. Ən müasir ədəbiyyat nümunələri, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərində Əlincə qalası daha çox vəsf olunan və bəhs edilən bir qaladır. H.Arzulunun, M.Qasımzadənin, A.Yadigarın, E.Yurdoğlunun, Q.Qəribin və digərlərinin yaradıcılığında Əlincə qalası əsas vəsf və təənnüm obyektlərindən biridir.

Açar sözlər: *Əlincə qalası, ədəbi-bədii mənbələrdə Əlincəqala, “Xudafərin körpüsü”, “Məhşər”, “İki od arasında”, “Cəlalyyə”, Naxçıvan ədəbi mühiti.*

Əlincəqayın sağ sahilində yerləşən, hündür, sinəsi sərt qayalıq olan Əlincə qalası min illərlə tarixə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında müdafiə tipli tarixi qalalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Təbii dağdan ibarət olan qala öz görünüşü ilə ilk baxışdan heyvət və alınmazlıq təəssüratı yaradır. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif illərdə müdafiə qalalarından biri kimi böyük şöhrət qazanmış Əlincə qalası özündə parlaq tarixi səhifələr hifz edir, şanlı bir tarixin şahidi kimi çıxış edir. Müxtəlif əsrləri, dövlətləri ətəyində qonaq etmiş Əlincə qalası bu gün də Naxçıvan Muxtar Respublikasının onlarla müdafiə qalalarından biri və ən birincisi kimi əyilməzlik və qəhrəmanlıq simvolu olaraq çıxış edir. Tarixdə tutduğu əhəmiyyətli yerə görə bu gün də yüksək qiymətləndirilən Əlincə qalası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında”kı 11 fevral 2014-cü il tarixli müvafiq sərəncamı ilə bərpa edilmiş, nadir mədəniyyət abidələrindən biri kimi gözoxşayan bir tarixi abidəyə çevrilmişdir. Haqqında ətraflı məlumatlar toplanıla və dəqiqləşdirilərək 2007-ci ildə dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Əlincəqala haqqında sərəncamda da deyildiyi kimi: “Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim, orta əsrlər və yeni dövr tariximizin izlərini özündə əks etdirən nadir maddi-mədəniyyət və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Beş minillik şəhər mədəniyyəti tarixi olan bu qədim diyar özündə ilk insanların yaşadıkları mağaraları, qədim yaşayış yerlərini, erkən şəhər mədəniyyəti qalıqlarını, möhtəşəm qala divarlarını, qayaüstü təsvirləri, daş qoç heykəl-

lərini, xatirə memarlığının ən gözəl nümunələri olan türbələri əks etdirir. Hazırda muxtar respublika ərazisində 1200-dən çox dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli tarixi abidə qeydə alınaraq pasportlaşdırılmışdır ki, onların içərisində müdafiə qalalarının, o cümlədən “Əlincəqala”nın özünəməxsus yeri və rolu vardır” [7]. Bu əhəmiyyətli mövqeyindən irəli gəlir ki, Əlincə qalası müxtəlif tarixi mövzulu əsərlərin müraciət ünvanı olmuş, onun haqqında bəhs etməklə Azərbaycan xalqının mübarizliyi və əyilməzliyindən fəxarətlə söhbət açılmışdır.

Azərbaycanın ayrılmaz və alınmaz qala kimi dayanan inci guşələrindən, sivilizasiya və mədəniyyətin beşiklərindən, dövlətçiliyin inkişaf etdiyi zəngin tarixə malik qədim yurd yerlərindən olan Naxçıvanın tarixi və onun tarixi yerləri, abidələri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi mövzulu əsərlərinin əsas mövzularından birini tutur [2; s. 12]. Bu baxımdan tarixən qədim qala, zindan və xəzinə yeri olaraq istifadə olunan Əlincə qalası haqqında bir çox tarixi, o cümlədən ədəbi mənbələrdə rast gəlinməkdədir (10). Əlincə qalasının ilk adı keçən, haqqında bəhs olunan ədəbi-bədii mənbə Azərbaycan xalqının ana abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. 12 boydan ibarət bu eposda hadisələrin əsas baş verdiyi yerlərdən biri də Naxçıvan ərazisidir ki, buradakı Əlincə qalası da əsərin konkret olaraq bəhs etdiyi tarixi yerlərdən biridir. Dastanın 10-cu boyu olan “Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu”nda Əlincə qalası Əyrəyin dustaq tutulduğu keçilməz qalalardan biri kimi təsvir və təqdimini tapır [16]. “Yolu Əlincə qələsinə oğramış” [15, s. 284] Əyrək burada Qara Təkurun adamları tərəfindən tutulmuş və Əlincə qalasında dustaq edilmişdi. Boyda göstərilir ki, bir gün məclisə qonaq gedən Səyrək yetim oğlanla bir qızı dalaşarkən görür və bunları sakitləşdirmək üçün hərəsinə bir sillə çəkir. Yetim: “Ə, bizim yetimliyimiz bəs deyil?! Bizi niyə vurursan? Hünərin varsa, qardaşın Əlincə qalasında əsirdir, get onu xilas elə” [15, s. 285] demişdi. Səyrək də “üç gün gecəli-gündüzlü yol gedərək qardaşı tutulan qalaya gəlmişdi” [15, s. 286]. Burada Əlincəqaladan təkcə qala kimi deyil, həm də əsirlərin saxlandığı zindan kimi də bəhs olunur. Məlum olur ki, qala Qara Təkurun əlində həm qala, həm də zindandır, Əyrək də elə həmin zindanda saxlanılır. Mənbələrin də göstərdiyi kimi, “Əlincəqalada olan zindandan sonralar da istifadə olunmuş, Azərbaycan feodal dövlətlərinin hökmdarları ən əhəmiyyətli dustaqları orada saxlamışlar” [16, s. 25]. Prof. F.Səfərli haqlı olaraq yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Əlincəqalanın adı çəkilən, elmə məlum olan ən qədim mənbədir. Orada qala ilə əlaqədar verilən məlumatlar Əlincəqalanın tarixi haqqında əlimizdə olan məlumat kimi çox qiymətlidir. 1300 illik tarixə malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qalanın adının xatırlanması təsdiq edir ki, Əlincəqala VII əsrdə mövcud imiş” [16, s. 25].

Azərbaycan tarixi nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Fərman Kərimzadənin iki hissədən ibarət olaraq qələmə aldığı dilogiyanın “Xudafərin körpüsü” adlanan birinci hissəsində Əlincə qalasının zindan olaraq istifadəsindən geniş bəhs açır. Əsərin “Görüş” adlanan bölməsində Ağqoyunlu Rüstəm Mirzəni, tarixi mənbələrdə də təsdiq edildiyi kimi [8, s. 32], “Süleyman Bicanoğlu ilə Əbih Sultanın Əlincədə zəncirləməyini” [14, s. 115] təsvir edir. “Əlincə qalasının qaranlıq, nəm zindanlarında bir məhbus vardı” [14, s. 114], – deyərək bəhs edən yazıçı hətta burada haqqında bəhs etdiyi Ağqoyunlu şahzadələrindən Rüstəm Mirzə ilə vaxtilə Əlincə qalasını uzun müddət mühasirədə saxlamış Əmir Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən Əlincənin zindanına salınmış bir hürufi dustaq arasında olan mənə, hikmət dolu söhbəti də təqdim edir [14, s. 114-118]. Əsərin digər Əlincə qalası haqqında bəhs edən bölməsi isə konkret olaraq “Əlincə qalasında” adlanır. “Əlincənin qapıları açıldı. ...Dədə bəy ilxılarını yəhərlətdirmiş, müridlər atlara süvar olub Əlincəyə gəlmişdilər” [14, s. 139], – deyərək başlanğıc olaraq bəhs

etdiyi bölmədə Əbih Sultanın Əlincə qalasına dustaq salınması, Rüstəm Mirzənin isə çıxarılması hadisəsini təqdim edir.

Əlincə qalası haqqında ən yaxşı məlumat verən və bütün tərəflərilə təsvir və təqdim edilən ədəbi-bədii mənbələrdən biri Muğanna imzası ilə şöhrətlənmiş Azərbaycanın görkəmli yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” əsəridir. Həmin əsərin elə başlanğıcında, ilk səhifələrində böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin “Mən cümlə cahanü kainatəm” misrasının epigrafi ilə başlayan “İnkər” adlı hissəsində yazılır: “Yeddi yüz minlik selin viran qoyduğu ərəzidə tək bir ölkə qalmışdı ki, Teymur onu rəsmən səltənətinə daxil etsə də, əslində təslim edə bilməmişdi. O ölkə Azərbaycan idi. Qalalar arasında tək bir qala qalmışdı ki, Teymur onu uzun illər ərəzində mühasirədə saxlasa da, heç cür ala bilmirdi. O qala Naxçıvanda Əlincə qalası idi” [13, s. 7].

Əsərin ilk səhifələrindən bu tipli təqdimatın verilməsi oxucuya bu fikri təlqin edir ki, hadisələrin mərkəzində məhz alınmaz qala kimi dayanan, mübarizə və mücadilə meydanı olan, vətənpərvər və qəhrəmanlar yurdu Azərbaycan və onun Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən əyilməzlik və alınmazlıq simvolu olan Əlincəqaladan söhbət gedir. Yazıçının bu təqdimatı və yazı manevri əsərin ciddi hadisələrdən bəhs edəcəyi təəssüratına dalmağa stimül verir. Yazıçı əsərdəki hadisələrin əsas baş vermə yeri olaraq Əlincəqala və onun ətrafını seçməsi də məhz onun “alınmazlıq və əyilməzlik” şöhrətinə dayanır. Bu paradoksu əsərin başlanğıcından təqdim edir ki, hadisələrdəki ciddiyyət, vəhmlik, əhvalatlardakı qəhrəmanlıq və digər keyfiyyətlər oxucunu hazırlasın, əsərin təsir dairəsinə salsın. Bu məqsədlə yazıçı Əlincəqala haqqındakı şəxsi məlumat və təxəyyülündən irəli gələn təəssürləri də sonrakı cümlələrdə təqdim etməyə davam edir: “Əlincənin hələ təzə mühasirə edildiyi vaxtlar Teymurun ordu rəislərindən Əmir Qıymaz Naxçıvanı dağıtmış, gizlin, yeraltı yollarla Əlincəyə əsləhə və azuqə daşıyan əhalidən beş yüz nəfər kişi seçib şəhərdə Ziyaülmülk günbəzi adlanan məbədgaha doldurmuş və pəncərələrdən uzun müddət az-az saman tüstüsü buraxaraq işgəncə ilə boğdurmuşdu ki, bu qırğın salamat qalanlara ibrət olsun, daha heç kəs qala müdafiəçilərinə kömək göstərməyə cürət etməsin. Lakin hələ Ziyaülmülk müsibətindən əvvəl də qalada teymurilərə müqavimət göstərəcək dəqər qüvvə vardı” [13, s. 7-8]. Bu fikirlər Əlincəqalanın və onun müdafiəçilərinin vətənə məhəbbət və bağlılıqlarından doğan əzmkarlıq və qəhrəmanlıqlarının bədii təəcəssümüdür. Yazıçı qala sakinlərinin mübarizə əzmi və qəhrəmanlıqlarını təsvir edərkən bununla da kifayətlənmir, Əlincəqalada yaşamaq və qələbə qazanmaq uğrunda aparılan mübarizə və fədakarlığı da təsvir edir, bu mübarizədə qala adamlarının fədakarlıq və qəhrəmanlıq əzəmətinə vətənpərvərlik təəcəssümü olaraq ortaya qoyur. Buna görə də yazıçı bu fikirlərini davam etdirərək yazır: “...Əli silah tutanların hamısı axışib Əlincəyə doluşmuşdu. Qalanın içərisindəki dağ yastanasında dəmyə taxıl əkir, mal-davar saxlayır, daşlardan sızan bulaq suyu içir, hündür bürclər və sıldırım qayalar belində gecə-gündüz keşik çəkir və fürsət düşdükcə enişəsağı tökülürdülər” [13, s. 8]. Göründüyü kimi, yazıçı tarixdən məlum olan Əlincə qalasının müqavimət qüdrətini bütün səbəbləri ilə təsvir və təqdim etməyə çalışır. Söz yox ki, digər qalalardan fərqli olaraq Əlincəqalanı fərqləndirən əsas cəhət bu qalanın təbii dağ olması ilə əlaqədar idi. Qalanın özünəməxsus elə bir quruluşu var idi ki, həm qala keçilməz sıldırım qayalarla əhatə edilmiş, həm keçid yolları namümkün olmuş, həm də qalada illərlə sığınmaq üçün yer və əlavə imkanlar mövcud idi. Bütün bunlar da əlincəlilərə daha çox ürəkli, hünərvər və müqavimətkar olmağa imkan vermiş, qalanın alınmazlığına öz hünərlərini qatmaqla ələkeçməz olmasına nail ola bilmişdilər. Yazıçı Əlincəqala döyüşçülərinin müqavimətinə kömək əli uzadan qüvvələrdən də ayrıca bəhs edir, ətraf camaatın, eləcə də teymurilərə qarşı savaşıyan digər qrupların da köməyindən bəhs edir [13, s. 8].

Yazıçı yazırdı: “Ömürlərini Naxçıvanın duz karxanalarında keçirib yerin altında işləməyə öyrənmiş kankanlar son yeddi ildə dünyada misli görünməmiş lağımlar atıb dağları dağlara calamışdılar, buna görə də əlincəlilərin nə vaxt yerin altında, nə vaxt yerin üstündə oturduqlarını, haradan batıb, haradan çıxdıqlarını öyrənmək mümkün deyildi” [13, s. 79].

Yazıçı əsərdə Əlincə qalasının təkcə müdafiə qüdrətli qala olduğunu deyil, həm də böyük sərvətlərin saxlandığı xəzinə yeri və ictimai mərkəz kimi təqdim edir. Buna görə əsərdə də öz təqdimini tapır ki, Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd “yıgdığı xəzinəni Əlincə qalasında gizlədib, oğlu ilə təbəinlərinin bir qismini Əlincədə xəzinəyə keşikçi qoyub” [13, s. 41]. Həmçinin Təbriz taxtının sahibi olan Cəlairi səltənətinin hökmdarı, sultan Əhməd “özünün Əlincə və Naxçıvan təbəələri ilə görüşməyə” [13, s. 40] gəlir. Bu da onu göstərir ki, zamanında Əlincə həm də nahiyyə olaraq əhalinin sıx məskunlaşdığı ictimai mərkəzlərdən biri olmuşdur. Yazıcının tez-tez “hüruflərin papağının Əlincədə tapılması”ndan bəhs etməklə Əlincə və onun ətrafını həm də fikir və əməlləri elmə əsaslanan, fikir və müdrikliklə böyük hörmət qazanan, özlərini “haqq” hesab edən hüruflərin əsas mərkəzlərindən hesab edir. Hüruflərin böyük ustadı və müridi Fəzlullah Nəiminin də Əlincə düşərgəsinə gəlməsindən sonra isə bura daha çox bir elm və ədəbiyyat mərkəzi kimi çıxış edir [3]. Çünki həm mürid, filosof, alim, həm də ədib olan Fəzlullah Nəimi və onun ətrafında toplaşan yüzlərcə söz-sənət aşıqları olan hüruflərin, habelə böyük Azərbaycan şairi və Fəzlullah Nəiminin davamçılarından olan İmadəddin Nəsiminin buradakı fəaliyyətindən sonra daha da inkişaf edib əsl mədəniyyət mərkəzi kimi çıxış edir. Əlincədə bu gün də mövcud olan xanəqahlar burada təkcə hansısa dini təriqətin təbliğ edildiyi məclislərin deyil, həm də insanın əsl ləyaqət və müdriklik əlaməti kimi çıxış edən elmin, şerin, sənətin müzakirə edildiyi bir mərkəz rolunu daşımış, ev sahibliyi etmişdir [3]. Əslində yazıcının da diqqət çəkmək istədiyi əsas mətləb, ümdə ideya budur: elmlə hikmətin birləşdiyi yer və adamların qırılmaz əzmi və mübarizəsi. Əlincəqalanın müdafiə əzmi və alınmazlığında, bütün dünyanı fəth etməyə müvəffəq olan Teymur kimi fəthə illərcə müqavimət göstərən qüdrətində insanların elm və inamı, vətənə və imana bağlılığı mühüm rol oynamışdı.

Əlincəqalanın alınmazlığı, xüsusilə Əmir Teymur kimi bir fəthə boyun əymədən illərlə müdafiə olunması azadlıq, özünümüdafiə və əyilməzlik simvolu olaraq bir çox yazıçı və ədiblərin diqqətini cəlb etmiş, əsərlərində müxtəlif formada bu tarixi hadisəni işıqlandıрмаğa, ondan bəhs etməyə çalışmışlar. Bu mənada Əlincə qalasının bu hünərindən bəhs edən başqa bir əsər Əzizə Cəfərzadənin ərsəyə gətirdiyi “Cəlalyyə” povestidir. Adından da göründüyü kimi, “Cəlalyyə” povesti öz məzmunu etibarilə XII əsrdə Naxçıvana hökmdarlıq etmiş Cəlalyyə xatunun dövründən və fəaliyyətindən bəhs edir. Söz yox ki, həmin dövrün hadisələrini, aparılan savaş və mübarizələrini də diqqətə alan yazıçı o dövrün möhtəşəm şəhəri olan Naxçıvandan və əzəmətli, alınmaz qalalarından olan Əlincə qalasından bəhs etmiş olur. Bu tarixi mənbələrdə, xüsusilə Azərbaycan Atabəyləri dövlətini dərinən araşdırmış görkəmli tarixçi alim akademik Z.Bünyadovun da təsdiq etdiyi kimi, Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə 1146-cı ildə Naxçıvan alındıqdan sonra 1179-cu ilə qədər dövlətin paytaxtı olduğu kimi, Əlincə qalası da dövlətin etibarlı xəzinə saxlanan yeri və zindanlarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir [5]. Bundan başqa Naxçıvan şəhəri paytaxt olmadığı dövrlərdə də, xüsusilə Eldənizin qızı Zahidə xatunun dövründə mərkəzi şəhərlərdən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir [4; 5; 10]. Hətta Atabəy Eldənizin qadını Möminə xatun üçün tikintisini başlatdığı, oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən davam etdirilərək Şərqi məşhur memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən inşa edilən dünyanın xatirə memarlığının incilərindən hesab

edilən Möminə xatun türbəsi də burada yerləşir. Bu baxımdan Atabəylər qızlarından olan Cəlaliyyənin adına yazılmış bu əsərdə əsas yer tutan, hadisələrin baş verdiyi mərkəzi yerlərdən biri olaraq Naxçıvan və eləcə də Əlincə qalası göstərilir. Ə.Cəfərzadə də Xalq yazıçısı İsa Hüseynov kimi əsərdə Naxçıvanın və naxçıvanlıların mübarizə əzmi, döyüş qüdrəti və vətənpərvərliyinə xüsusi pafosla diqqət çəkir və təqdim edir. Yazıçı əsərdə Mələkə Cəlaliyyənin dilindən deyir: “Naxçıvan bütün dərdiylə ayağa qalxıb, onu susdurmaq, onu dayandırmaq olmaz. Məgər Araz daşanda qabağını almaq olur? Naxçıvan da daşıb. Önünə çıxan bütün çör-çöpü, selintini yuyub-aparacaq. Ey xırdaca Naxçıvan! Əzəmətli, qüvvətli nəqşi-cahan! Sən bu gün bu yeddi iqlimə sübut elə ki, yaşamağa layıqsən, adına layıqsən. Sən qul doğulmamısan, qulluq tanası sənə yaraşmaz!” [6, s. 173]. “Vaxtilə Zahidə xatunun iqamətgahı və Əlincə xəzinəsinin gözetçiləri yerləşən Xanəgah kəndinə gəlib çıxmışdılar. Cəlaliyyə və məiyyəti Əlincənin üstünə qalxdı. Burada müdafiə olunacaqdılar” [6, s. 174]. Yazıçının Əlincəqalanı təqdim etdiyi: “Əlincəni mühasirə etmiş Hacib qoşunları heyrət içində donub durmuş, bu alınmaz “Allah qalası”nın yolunu necə, haradan tapmağı düşünürdülər. Baş sındırırdılar, bir şey çıxmırdı...Əsgərlər mühasirədə dayanıb ürəklərində davanı salana, onları bu yerlərə göndərənə lənət oxuyurdular. Əlincədəkilərə afərin deyir, qeyrətlilər deyir, yaxşı çəkiblər özlərini göyün yeddinci qatına, deyir, oradan allah dualarını yaxşı eşidər, deyirdilər” [6, s. 177-178]. Bu sətiirlərdə açıq görünən və yazıçının vurğulamaq istədiyi məqam Əlincəqalanın ən çətin məqamlarda müdafiə yeri, sığınacaq kimi istifadə olunmasıdır. Bu, bir daha Əlincəqalanın nə qədər möhtəşəm, ümid yeri, alınmaz olduğunu təsdiq edən əlamətlərdəndir.

Əlincə qalasının tarixi şöhrəti, onun əzəmət və vüqarı bir çox şair və yazıçıların marağını özünə cəlb etmiş, bu möhtəşəm və əzəmətli qalaya həsr olunan çoxsaylı bədii əsərlər meydana gəlmişdir. Bu baxımdan Hüseyn Razinin “Əlincə qayaları” və “Nəiminin məzarı başında”, Əlyar Yusiflinin “Əlincə qalası”, Nüsrət Kəsəmənlinin “Əlincədə bir axşam”, Əbülfəz Naxçıvanlının “Qoca Şərqi dilbər qızı”, Asim Yadigarın “Əlincə”, Muxtar Qasımzadənin “Əlincə”, Həsənəli Eyvazlının “Əlincə qalasında düşüncələr”, Əhməd Mahmudun “Əlincəçay”, İbrahim Yusifoğlunun “Əlincə” şerlərində, Nadir Əlincənin “Əlincə”, Qafar Qəribin “Əlincə”, Elxan Yurdoğlunun “Naxçıvanın baş tacı Əlincəqala”, Kamal Xanəgahlının “Əlincə əfsanəsi”, eləcə də Naxçıvan ədəbi mühitinin ağsaqqallarından olan Həmid Arzulunun “Əlincə qalası” pyesində Əlincə qalası özünün tarixi və əhəmiyyətli mövqeyi, əzəməti və möhtəşəmliyi ilə ədəbiyyata gətirilmiş, vəsf və tərənnüm edilmişdir. Həmid Arzulunun “Əlincə qalası” əsəri [1] Əlincə qalasının tarixdəki yeri, xüsusilə teymurlərə qarşı mübarizədə baş iqamətgah və əsas mübarizə meydanı olduğunu əks etdirən bədii mənbələrdən biridir. Müəllif burdakı mübarizəni vətənpərvər insanların ana yurdu qəhrəmanlıqla müdafiə mücadiləsinin təcəssümü olaraq təqdim edir. Xalqla hakimiyyətin birləşərək yadellilərə qarşı apardığı mübarizə bu əsərin əsas qayəsi və məzmununu təşkil edir.

Beləliklə, Naxçıvanın simvoluna dönən, alınmazlıq və əyilməzlik mücəssəməsi olan Əlincəqala tarixən adı keçən və geniş istifadə yeri olan bir abidə olaraq müxtəlif tarixi və ədəbi-bədii mənbələrdə xatırlanır. Bu mənbələrdə birmənalı olaraq Əlincəqalanın alınmaz bir qala, zindan və xəzinə saxlanan yer kimi istifadə edildiyi öz təsdiqini tapmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzulu H. Əlincə qalası // Əlincəqala (şeir, poema, pyes). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 160 s.
2. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000). Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
3. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 760 s.
4. Baxşəliyev V. Əlincəqalanın memarlıq xüsusiyyətləri və müdafiə sistemi // Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
6. Cəfərzadə Ə. Cəlalyyə. Bakı: Gənclik, 1983, 468 s.
7. “Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı. “Şərq qapısı” qəz., 2014, 12 fevral.
8. Əliyev İ., Eylazov F. Əlincəqala Səfəvilər dövründə / Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.
9. Əlincəqala (şeir, poema, pyes). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 160 s.
10. Hacıyev İ. Əlincəqala tarixi mənbələrdə / Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.
11. Hacıyev İ. “Əlincə” sözünün etimologiyası / Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.
12. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 846 s.
13. Hüseynov İ. Məhşər. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 224 s.
14. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı, 2007, 328 s.
15. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edən Samət Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
16. Səfərli F. Əlincəqala “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında // Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.
17. Səfərli F. Əlincəqala uğrunda Teymurilərin, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların mübarizəsi // Əlincəqala. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 304 s.

Рамиз Гасымов

КРЕПОСТЬ АЛИНДЖА В ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

В статье рассказывается о месте в литературно-художественных источниках, одной из известных крепостей Нахчыванской Автономной Республики – крепости Алинджа. Отмечается, что благодаря своему месту и роли в истории крепость Алинджа прославлена в художественной литературе. Первый и самый древний литературный источник об Алиндже, где упоминается имя этой крепости и дается информация о ней, – первый эпос Азербайджанского народа «Китаби-Деде Горгуд». В средневековых, а также современных художественных произведениях не раз упоминалась крепость Алинджа. А в наши дни созданы пьеса, поэма и десятки стихотворений в литературной среде Нахчывана. В статье периодически приводятся примеры из этих произведений.

Ключевые слова: *крепость Алинджа, литературно-художественные источники, «Крепость Худаферина», «Страшный суд», «Между двух огней», «Джалалия», Нахчыванская литературная среда.*

ALINJA FORTRESS IN LITERARY-ARTISTIC SOURCES

In the article the author speaks about the place of Alinja castle one of the famous castle of Nakhchivan Autonomous Republic in literary-artistic sources. It is noted that Alinja castle became the topic of artistic literature according his place and role in the history. In historical topic works the authors dealt with the place and role of Alinja castle. It also became the praise object of lyric works. By this aspect it is necessary to note that the first and the most ancient monument where the name of Alinja castle called and given information about it is "Kitabi-Dada Gorgud" epos the native monument of Azerbaijan people. In this epos in the boy of "Ushun goja's son Sagrak" the name of Alinja castle is called and given information about it as defence system feature castle. In modern literature Alinja castle reflected more than others. In F.Karimzada's "Khudafarin bridge", Isa Huseynov's "Mahshar (Judgement Day)", Mahmud Ismayil's "Between two fire", Aziza Jafarzada's "Jalaliyya" works and etc. the grandiose history and place of Alinja castle is dealt with. Especially in "Mahshar" work it is showed as main cultural centre. The most modern literature examples, also in the works of the representatives of Nakhchivan literary environment Alinja castle is more glorified and dealt castle. In H.Arzulu's, M.Gasimzada's, A.Yadigar's, E.Yurdoglu's, G.Garib's and other's creative works Alinja castle is one of the glorify and praise object.

Key words: *Alinja castle, Alinja castle in literary-artistic sources, "Khudafarin bridge", "Mahshar (Judgement Day)", "Between two fire", "Jalaliyya", Nakhchivan literary environment.*

JENNIFER SWERIDA

The Cohns Hopkins University

E-mail: jswerida@gmail.com

MORTUARY FINDS OF THE QIZQALA KURGANS

The burials excavated so far by the Nakhchivan Archaeological Project in the Sharur Valley provide a small glimpse into the region's ancient mortuary tradition, but one that appears to encompass the full length of the Middle Bronze Age. In the months and years to come, the project will continue to analyze the finds from all the kurgans discussed above and move toward a better understanding of the Bronze Age funerary practices of Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan, Middle Bronze Age, funeral ceremony, Sharur valley, barrows.*

In recent years, the Nakhchivan Archaeological Project has made great strides toward defining the regional mortuary tradition of the Sharur Valley's Middle Bronze Age inhabitants. Between 2014 and 2016, a total of ten kurgan burials were excavated in the hills surrounding the Bronze Age settlement site of Qizqala. This paper summarizes the diverse collection of funerary objects recovered from these kurgans. Although the excavated sample size is limited, stylistic variations in finds from these burials suggest broad interregional influences and chronological trends.

Excavations in 2014 focused on a long hill ridge located to the northwest of Qizqala, where previous survey identified a dense concentration of kurgans. Three burials were selected for excavation – two small kurgans located immediately next to one another (CR2 and CR3) and a much larger kurgan located further up the hill side (CR4).

CR2 and CR3 both contained rich assemblages of funerary goods, stylistically comparable to one another. CR2 is most notable for its rich collection of 18 ceramic vessels, including:

- A large (45 cm tall, 20 cm maximum diameter), burnished grey ware jar with waving bands of geometric designs incised onto its shoulder.

- A large (34 cm tall, 18 cm maximum diameter), undecorated, red ware jar.

- Two small, undecorated, red ware jars found in fragmentary condition.

- A small, burnished, grey ware jar incised with a waving band of geometric designs, comparable to the kurgan's larger grey ware jar. Also found in fragmentary condition.

- 12 red ware bowls of various sizes, all decorated with a painted design of black loops hanging just below the rim. Two of these were located on the top of the kurgan, presumably as surface offerings.

- A unique, wide-mouth, red ware vase (14 cm tall, 19 cm maximum diameter) with pierced and modeled lugs located just below the rim.

A similar collection of ceramics was recovered from CR3, as well as a number of smaller funerary objects:

- Five red ware jars of varying sizes (from the largest at 44,5 cm tall, 36 cm in diameter to the smallest at 12 cm tall, 13,5 cm in diameter), each decorated with designs of hanging chevrons and waving lines on the rim, neck, and shoulder.
- Eight red ware bowls of various sizes, all decorated with the same painted motif of black loops hanging just below the rim as seen in the collection from CR2.
- Six finely worked obsidian arrow heads.
- A large collection of beads made of carnelian, shell, faience, amber, and hematite.
- And several small bronze objects that likely served as fixtures for tools or clothing that did not survive in the archaeological record.

It is notable that the ceramic forms and painted designs found in both CR2 and CR3 are extremely similar to one another and are comparable to early Middle Bronze kurgans excavated elsewhere in the region. The awaited results of C14 analysis will provide a more accurate date for these rich burials and the material culture traditions they represent.

The largest of the three kurgans excavated in 2014 is CR4. Although the stone kurgan structure preserved just below the modern ground surface was found to be intact, the burial contents were discovered to have been looted in the recent past. It was therefore only possible to recover a fraction of the funerary goods the burial chamber originally must have contained. The artifacts found within the kurgan include:

- Several fragmentary red and grey ware vessels – including a grey ware jar with circular stamped designs decorating its shoulder.
- A beautiful bronze cauldron with loop handles and numerous patches soldered to its exterior surface. This was clearly a much-loved object that was repaired repeatedly over the course of its use-life.
- A tanged bronze spear head (27 cm long, 3 cm wide).
- A bronze dagger (23 cm long, 4,5 cm wide).
- A single, finely worked obsidian arrow head.
- And a collection of shell, faience, and carnelian beads.

In 2015, field work shifted from the hill top to a nearby high valley where survey identified a concentration of kurgans and cromliks. An especially clear example of a burial chamber defined by a cromlik (CR6) was first selected for excavation. However, during the course of that excavation it became apparent that a cluster of kurgans defined by semicircular stone rings surrounded and abutted the central cromlik (CR6). Two of these additional burials were also selected for excavation – the small CR7 to the northwest and the large CR8 to the southwest.

The central CR6 contained a relatively modest collection of funerary artifacts, including:

- A delicate but undecorated small (12,5 cm tall, 11 cm maximum diameter), grey ware bottle.
- A large (28 cm tall, 25,5 cm maximum diameter), wide-mouthed, red ware jar with a piercing in its lower wall.
- Two small, fragmentary, undecorated, grey ware jars.
- A cache of 13 finely worked arrow heads (12 obsidian and one chert).
- An obsidian scraper.
- A simple bronze pin.
- A wet stone.
- And a basalt grinding stone.

The small CR7 contained a similarly small but beautifully preserved collection of funerary objects. They include:

- A small, fragmentary, red ware jar painted with a motif of interlocked black triangles.
- A tiny (6,5 cm tall, 9,5 cm maximum diameter), undecorated, red ware bottle that was held in the hand of the skeleton.
- Three red ware bowls – two of which are painted with the black hanging loop motif found in CR2 and CR3 and one with an unusual design of alternating triangles.
- A collection of eight arrowheads (seven obsidian and one chert).
- A small (9 cm long, 3 cm wide), bronze spearhead.
- And a simple bronze pin.

Finally, CR8 was both the largest of the kurgans excavated in 2015 and the example containing the richest funerary assemblage:

- A total of 18 ceramic vessels were recovered, including:
- A collection of 14 red ware bowls, all of which are painted with the classic design of black loops hanging from the rim.
- Four large (from the largest at 65 cm tall, 42 cm in diameter to the smallest at 18,5 cm tall, 17,5 cm in diameter), red ware jars – one undecorated and three painted with similar designs of zigzagging black bands and small circles.

The kurgan also contained many smaller finds, including:

- A collection of 16 large, bronze pins (8 cm long), decorated with pyramidal heads.
- 13 finely worked obsidian arrowheads.
- A pedestaled, stone incense burner.
- A large (16,5 cm long, 3 cm wide), shafted, bronze spear head.
- And a large collection of beads – shell, carnelian, amber, bone, and faience. The faience beads are a particularly impressive collection with a great variety of colors and forms.

When considered as part of the Sharur Valley's larger Bronze Age burial tradition, the artifacts recovered from CR6 and CR7 show a diversity of shapes and designs unseen in the hilltop CR2 and CR3. It may be the case that this subtle shift in material culture represents the stylistic trend of a later phase in the Middle Bronze Age. The artifacts from CR8, in contrast, are far more comparable to those in CR2 and CR3 than to the small collections from CR6 and CR7. The stylistic parallels to these presumed early Middle Bronze Age kurgans is further reinforced by the results of C14 analysis on charcoal collected from the CR8 burial chamber, which produced a date range of 1914-1755 BCE. It, therefore, appears that the high valley kurgan cluster may have been in use for an extended period of time, stretching over multiple generations.

During the 2016 field season a further four kurgans were targeted for excavation. The first two, CR10 and CR11, are located on a previously unexplored hill ridge a short distance from Qizqala. Unfortunately, both kurgans proved to have been looted in antiquity, with no artifacts recovered from CR11 and CR10 containing only a single, simple bronze pin. Finally, returning to the valley burial cluster identified in 2015, further excavation revealed an additional two small kurgans to the south of those previously explored – CR12 and CR13. Both of these burials contained small collections of funerary objects with slight stylistic differences to those found in CR6, CR7, and CR8.

The artifact collection from CR12 includes:

- Two red ware bowls with black hanging loops painted on their shoulders.
 - Two jars – one larger red ware jar in fragmentary condition and a smaller (13,5 cm tall, 12 cm maximum diameter), grey ware jar without decoration.
 - A tiny (6 cm tall, 5,5 cm maximum diameter), hand-formed cup with fragmentary loop handle.
 - A red basalt ground mortar.
 - And a collection of six, matching, spherical carnelian beads.
- And the collection from CR13 includes:
- A beautifully painted, small (22,5 cm tall, 14,5 cm maximum diameter), red ware jar, decorated with black chevrons, other geometric designs, and images of water fowl.
 - Two smaller jars – one squat red ware jar (14,5 cm tall, 9 cm maximum diameter) with black painted geometric designs on its rim, neck and shoulder; and a simple, grey ware jar (14,5 cm tall, 12,5 cm maximum diameter) with no decoration.
 - A set of three red ware bowls – small (12,5 cm wide), medium (18 cm wide), and large (22 cm wide) – all with matching black painted designs on their rims and shoulders.
 - A large flake of obsidian, found within the small grey ware jar.
 - And a single, large, spherical carnelian bead.

It is noteworthy that the two new kurgans excavated in the valley cluster (CR12 and CR13) contained artifacts and ceramic forms reminiscent of those found in CR6, CR7, and (to a lesser extent) CR8. However, the ceramics especially are stylistically distinct – with variations in vessel form and painted designs. Elsewhere in Transcaucasia similar painted ceramics have been found in kurgans dating to the later Middle Bronze Age, suggesting yet another phase in the cluster's use.

The burials excavated so far by the Nakhchivan Archaeological Project in the Sharur Valley provide a small glimpse into the region's ancient mortuary tradition, but one that appears to encompass the full length of the Middle Bronze Age. In the months and years to come, the project will continue to analyze the finds from all the kurgans discussed above and move toward a better understanding of the Bronze Age funerary practices of Nakhchivan.

Дженнифер Сверида

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ НАХОДКИ КУРГАНОВ ГЫЗГАЛА

Погребения, раскопанные до настоящего времени в рамках Нахчыванского археологического проекта в Шарурской долине, обеспечивают беглое знакомство с древними погребальными традициями региона, и в целом охватывают всю эпоху средней бронзы. В последующие месяцы и годы проект будет продолжать анализ находок из всех курганов, описанных выше, и продвигаться к более глубокому пониманию погребальных практик бронзового века Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, средний бронзовый век, траурная церемония, Шарурская долина, курганы.*

Cennifer Sverida

QIZQALA KURQANLARININ TAPINTILARI

Şərur vadisində Orta Tunc dövrünü əhatə edən qəbir abidələrinin Naxçıvan Arxeoloji Layihəsi tərəfindən tədqiqi dəfn adətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Gələcəkdə layihə iştirakçıları bütün kurqanlardan aşkar olunan arxeoloji materialları tədqiq edəcəkdir. Elə bilirik ki, bu tədqiqat Orta Tunc dövrünün dəfn adətlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Orta Tunc dövrü, dəfn adəti, Şərur vadisi, kurqanlar.*

SELIN NUGENT

The Ohio State University

E-mail: selinnugent@gmail.com

KURGAN BURIALS AND MORTUARY PRACTICE AT GIZQALA

Gizgala barrows are located on right bank to the river Arpachay and approximately cover 100 hectares of the area. By researches it is registered 121 barrows here. The researchers conducted in 2014-2016 show that a necropolis it is used long time. Stone barrows are sometimes led round cromlechs. Researches show that these tribes carried generally out a sedentary life, and also went in for nomadic cattle breeding. The stock of burials generally to consist from pottery including painted vessels, weapon and jewelry. In burials along with a human skeleton it is registered also skeletons of animals and a dog which are connected by a way of life of these tribes.

Key words: *Gizgala burials, nomadic cattle breeding, barrow, cromlech, painted ceramics.*

As the primary mortuary space associated with the Middle Bronze Age (2400-1500 BC) Gizgala settlement and fortress, the Gizgala necropolis has offered significant insights into the daily life and rituals of the communities living within the earliest fortified communities of the South Caucasus in Nakhchivan, Azerbaijan. The Gizgala necropolis is located in the foothills to the west of the Arpachay River and covers an extensive area of roughly 100 hectares. Survey has identified 121 kurgan burial features, which consist of stone mounding and cromlechs in the hills surrounding the plain. However, there are likely many that were not visible on the surface due to erosion of soil mounding or alluvium accumulation.

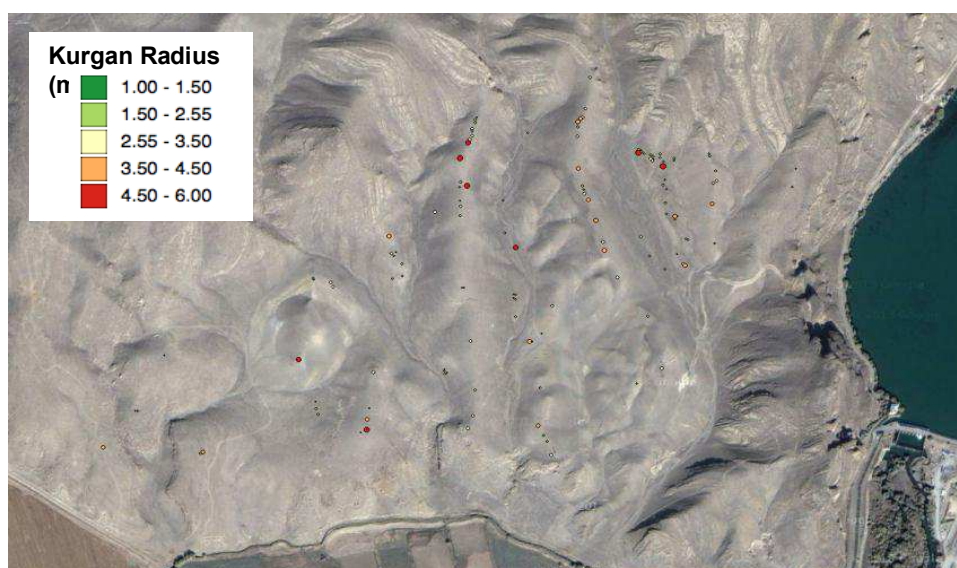

Figure 1. Map of Gizgala necropolis showing the location and size of each identified kurgan feature.

The Gizgala necropolis exhibits a number of classic features of Middle Bronze Age mortuary practice found across the South Caucasus, including placement in high-land landscapes, monumental architecture in the form of surface mounding and cromlech features, and ostentatious assemblages of burial gifts in the form of pottery, weaponry, jewelry, and faunal remains. These features have been related to the nomadic lifestyle, dispersed and highly stratified tribal societies, and warfare – three characteristics that often typify the Middle Bronze Age. However, the complex aspects of Middle Bronze Age occupation at Gizgala, such as long term settlement and fortification walls, are also mirrored in the unusual construction and use of mortuary spaces. The necropolis reflects a number of unique features for Middle Bronze Age mortuary practice, which include communal funerary rituals reflecting shared identity, continual, longterm use of the space, and use by a more sedentary community, which is uncommon among other Middle Bronze Age sites in the region.

The Nakhchivan Archaeological Project began excavations of the Gizgala necropolis in 2014 with the excavation of three kurgans (CR2, CR3, CR4), all positioned along the ridge of a hilltop, as well as a kurgan (CC4.S4.B1) discovered on the valley floor in the Canal Cut area.

CR2 has a 7m-diameter cromlech. It contained two adult individuals, 5 jars, 11 bowls, and fragments of a young sheep or goat.

CR3 has a 5m-diameter cromlech. It contained 2 adult individuals and 1 child, 15 jars/ bowls, 5 arrowheads, 5 bronze handles, beads, and a diversity of animal remains, including: 2 cattle crania at the eastern entrance of the burial pit, a fragmentary dog, and an assemblage of sheep/goat and cattle remains.

CR4 has an 11.4m diameter cromlech. The burial pit was highly disturbed by human activity and many contents were damaged. It contained no identifiable human remains, but they may have been destroyed. Burial gifts included 2 jars, 2 bowls, a bronze cauldron, bronze weaponry, a cattle skull, and fragmentary sheep remains.

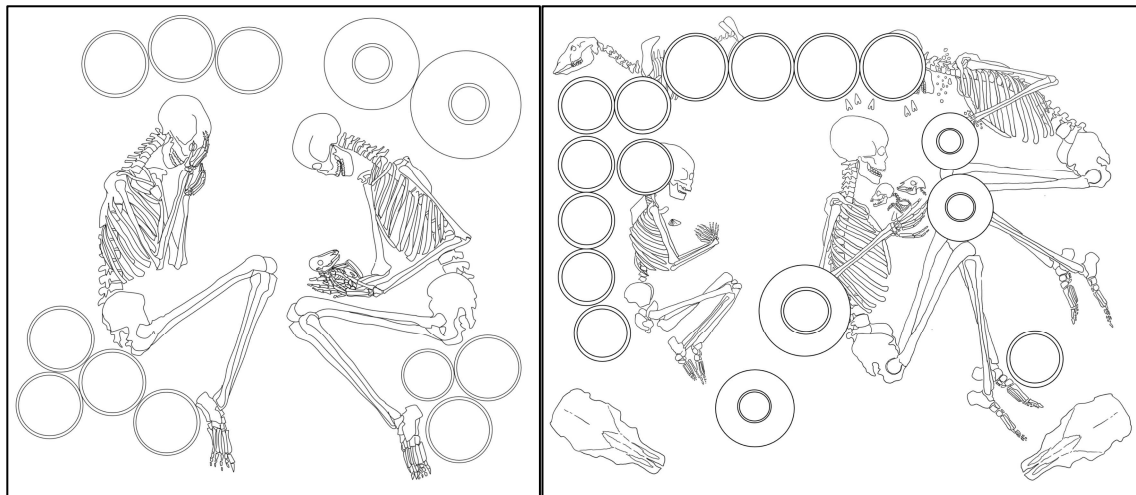

Figure 2. Reconstruction illustrations of Burial CR2 (left) and CR3 (right), both oriented west.

The emphasis of herd animals, as well as the dog included in burial may speak to the importance of herding in the life of the deceased and the mourners by whom they were interred. This also suggests that they held significant roles in funerary activities leading to burial and possibly as useful accompaniments in the afterlife. Given the close

relationship with herding animals and ostentatious burial assemblages, we would expect that these burials fit the model of Middle Bronze Age burial practice associated with highly stratified nomadic societies. Yet, oxygen isotopic analysis of the human remains suggests that the people buried in the kurgans were actually mostly sedentary, except when they would migrate to the high-lands in the summer months. This raises unique considerations for social organization and sedentary lifestyle in the Middle Bronze that distinguishes Nakhchivan from other Middle Bronze Age communities in the region.

Finally CC4 contained an earthen pit burial with an earthen mound, which contained the remains of a single elderly (older than 65 years) male in tightly flexed position, oriented E-W, exhibiting signs of violent trauma in the form of a healing projectile (most likely arrow) trauma to the hip as well as an unhealed laceration on the forehead caused by a blade. His hands and feet were likely bound and small twigs were burned within the palms and on the soles of the feet. His older age is remarkable for the period, suggesting that besides the violence that characterized the end of his life, he led a relatively healthy and long life. Yet, burial in close proximity to fortified wall architecture is atypical for the Middle Bronze Age and is a unique feature to Gizgala. Instead of emphasis on burial in highlands, where monumental burials are often hypothesized to act as territorial markers for nomadic pastoralist groups, this individual's burial may suggest that he was regarded in such a way that he may have been distinguished from common burial as possibly a hero or founding figure.

Figure 3. Reconstruction illustration of burial CC4.S4.B1, oriented east.

In 2015 and in 2016, our excavations focused on kurgans located in a valley directly to the north of the canal cut area. This valley connects directly to the settlement and is the most densely constructed area of the necropolis with nearly a third of the 121 total identified burials.

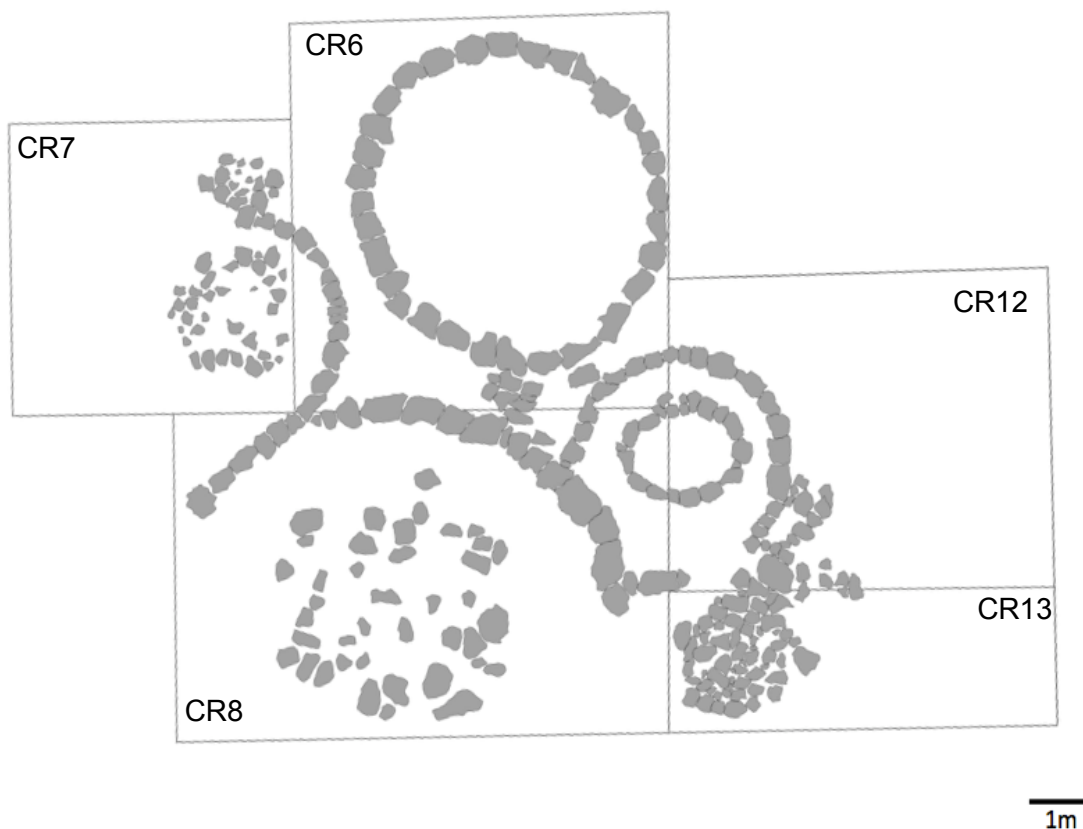
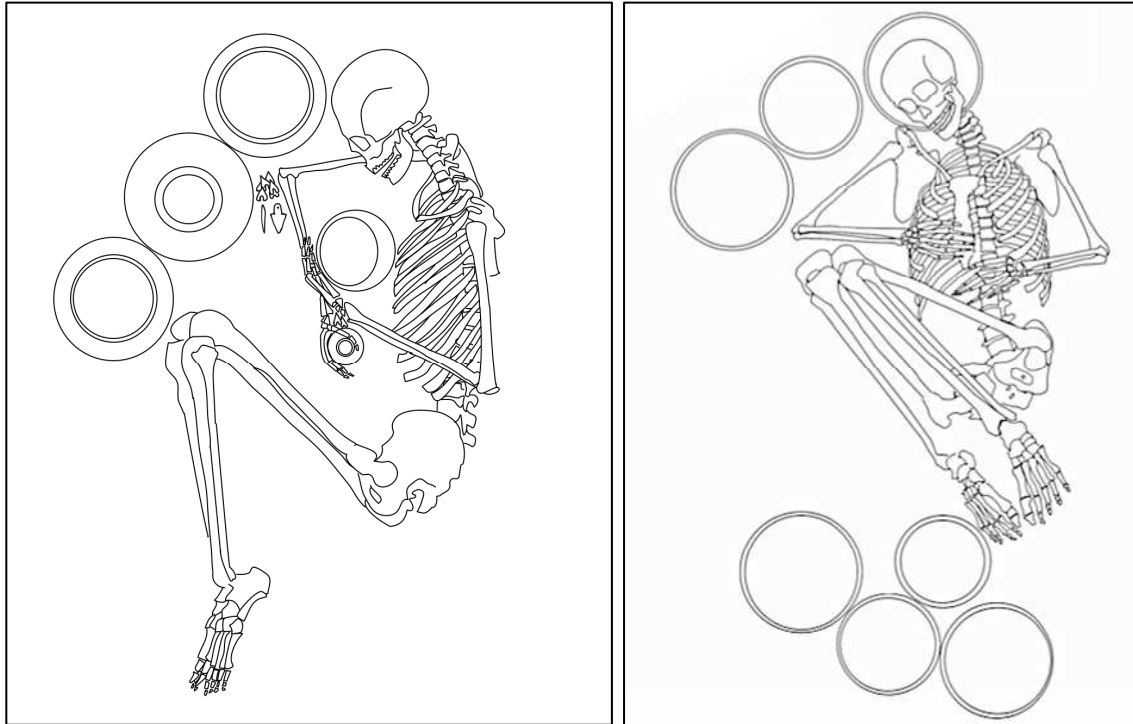

Figure 4. Surface features of the valley kurgan cluster containing burials CR6, CR7, CR8, CR12, and CR13, oriented north.

CR6 contained a small assemblage of ceramic vessels, obsidian weapons, and bronze pins. However, human remains were too poorly preserved for analysis. There was likely a single person buried in the southeastern edge of the burial pit where a small quantity of fragmentary long bone was found.

CR7 had much better preservation and contained a 30-40 year old woman accompanied by an assemblage of vessels, two of which she held in her hand, obsidian arrowheads and a bronze spear point. The militaristic nature of this burial for a woman suggests that women may have been equally tasked with defense of the community as men.

A similar militaristic character is represented in CR8, which contained the remains of an adult male accompanied by an abundance of bowls and pots (one of which was used to prop the head), beads, bronze pins, a spear point, and a nearly whole cattle skeleton. The skeleton shows signs of a chronic bone mineralization disorder of the legs, which caused bone minerals to be deposited irregularly, creating rough and brittle bone over time. It is not possible to determine the exact diagnosis of the condition that produced these symptoms on the bone, but the symptoms would likely limited his mobility or caused pain. He also has defensive wounds on the medial aspect of his left ulna that suggest that this person was hit on the arm by a sharp blade while raising his arm to protect his face. The isotopic analysis of these individuals also shows that these people were mostly sedentary, similar to the individuals buried in the hilltop kurgans.

Finally, CR12 and CR13 were discovered during the most recent 2016-excavation season as an expansion of the 2015 excavations in the Gizgala valley. These burials were also part of the same cluster that contains CR6, CR7, and CR8, but the ceramics suggest that they were later additions to the cluster than the previous three.

CR12 has an outer cromlech with a 5m diameter and an inner cromlech with a 2m diameter contained the remains of a single person oriented E-W, facing south, accompanied by a red basalt groundstone, a handled drinking cup, 3 pots, 2 bowls, and carnelian beads. Human remains are currently under analysis and results are forthcoming.

CR13 is a 3m wide stone mound with possible cromlech feature extending off the cromlech of CR8 and CR12. It contained a carnelian bead, 3 pots, 3 bowls, and a small patch of fragmentary bone that was likely human remains, but preservation was too poor to identify definitively. The placement of the burial and zoomorphic designs on one of the painted red ware pots suggest that this burial may have been a later addition to the cluster, which centers around either CR6 and/or CR8.

The militaristic nature of many of these burials and evidence of violent trauma fits widely attested trends of violence and warfare in the Middle Bronze Age. However, the unique presence of a fortified wall on the valley floor may suggest that the people of Gizgala established a system of defense against attack. Those with evidence of trauma, possibly caused by violent interactions we venerated by centralized placement at the base of the fortification or in a central kurgan around which burial continued for generations.

The continual use of burial space and proximity to those who had died earlier through shared and interconnected cromlech features suggests a sense of shared identity of the people living at Qizqala over the course of a long period of time. Furthermore, isotopic analysis of the remains suggests that these were mostly sedentary people and buried their dead close to the settlement, unlike most of the MBA communities in the region, who are hypothesized to have been more regularly mobile groups. Together,

these features of the community at Gizgala reflect trends of sedentarization and centralized use of space designated for funerary ritual that emerges later in the Late Bronze / Early Iron Ages in the South Caucasus.

Through the features of shared identity, continual, long-term use of the space, and use by a more sedentary community, the population living at Gizgala reflects distinct social organization and behavior for the Middle Bronze Age in the South Caucasus. We hope that future investigations will further shed light onto this unique and exciting period in the history of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Acknowledgements

I would like to thank the organizers of the “Nakhchivan Fortresses” conference for their efforts in planning such a successful conference as well as the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Drs. Veli Bakhshaliyev, Hilary Gopnik, Emily Hammer, and Lauren Ristvet for their continued support of this research.

Селин Нуджент

КУРГАНЫ ГЫЗГАЛА И ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ

Курганы Гызгала расположены на правом берегу реки Арпачай и примерно охватывают 100 гектаров площади. Исследованиями здесь зарегистрирован 121 курган. Исследования, проведенные в 2014-2016 годах, показывают, что некрополь использовался на протяжении длительного периода. Каменные курганы иногда обведены кромlexами. Исследования показывают, что эти племена в основном вели сидячий образ жизни, а также занимались отгонным скотоводством. Инвентарь погребений в основном состоит из керамических изделий, в том числе расписных сосудов, оружия и украшений. В погребениях наряду с человеческими скелетами зарегистрированы также скелеты животных, в том числе собак.

Ключевые слова: *Некрополь Гызгала, отгонное скотоводство, курган, кромlex, расписная керамика.*

Selin Nugent

QIZQALA KURQANLARI VƏ DƏFN ADƏTLƏRİ

Qızqala nekropolu Araçayın sağ sahilində yerləşir və 100 hektardan artıq sahəni əhatə edir. Araşdırmalar zamanı burada 121 kurqan qeydə alınmışdır. 2014-2016-cı illərdə aparılan araşdırmalar bu nekropolun uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir. Daş kurqanlar bəzən kromlexlərlə əhatə edilmişdir. Tədqiqatlar bu tayfaların başlıca olaraq oturaq həyat keçir-diyini və köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir. Qəbirlərin materialları keramika məmulatı, o cümlədən boyalı qablar, silah və bəzək əşyalarından ibarətdir. Qəbirlərdə insan skeleti ilə yanaşı, heyvan və it skeletinə də rast gəlinmişdir ki, bu da onların həyat tərzilə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: *Qızqala nekropolu, köçmə maldarlıq, kurqan, kromlex, boyalı keramika.*

SUSANNAH FISHMAN

The Pennsylvania University

E-mail: Susannah_Fishman@yahoo.com

CERAMIC PRODUCTION DURING THE MIDDLE IRON AGE AT OGLANGALA, AZERBAIJAN

This study shows that there was significant change in ceramic production and exchange at Oglangala during the EIA to MIA transition. In the EIA, Oglangala and Sadarak have almost entirely local ceramic production. In the MIA, Sadarak still has mostly local production, but Oglangala starts exchanging ceramics with many different regional partners.

Key words: *Oglangala, Sadarak, Early Iron Age, Middle Iron Age, ceramic production.*

Petrographic analysis was conducted to observe changes in ceramic production and exchange at Oglangala, Azerbaijan from the Early Iron Age (EIA, 1200-800 BC) to the Middle Iron Age (MIA, 800-600 BC). During the EIA, Oglangala was an independent polity among many, while in the MIA, Oglangala was engaging with the expanding Urartian Empire [Ristvet et al. 2012]. This research demonstrates that ceramic production and exchange shifted with the changing political context of the region.

Petrography can provide information on the identity of inclusions, clay processing methods, and firing conditions. This information is used to develop fabric groups that may represent different production contexts, and possibly the source of raw materials [Quinn 2013; Whitbread 1995]. Most of the ceramics from Oglangala are coarse and low fired, and the geological diversity of the region makes this material ideal for petrographic analysis [*Geological and Mineral Resources of Azerbaijan* 2000: 21-26, 31-37].

This paper will discuss 186 ceramic samples from the EIA (86) and the MIA (100). This sample includes 139 sherds from Oglangala, and 47 sherds from the neighboring Sadarak valley, including the fortress of Sadarakgala and a settlement about 5 km to the north of the fortress. The EIA sample includes 61 sherds from Oglangala, 21 sherds from the Sadarak settlement, and 4 sherds from Sadarakgala (fig. 1).

The petrographic evidence from the EIA shows that the inhabitants of Oglangala and Sadarak were producing the vast majority of their own pottery and engaging in low levels of local exchange. Nearly all of the EIA samples are local: 94% (81) of the samples were made from the Andesite Calcareous Group petrofabric, which is made from locally available carbonaceous clay mixed with andesitic river sand or sandy river clays in various proportions. All five loners (i.e. single sample petrofabric) are made from materials that can be found nearby, within 8-10km (fig. 2).

During this time, Oglangala ceramics are almost uniformly burnished grey ware vessels, often bowls, plates and jars with some incised decoration in the grey ware tradition common in the region. These data suggests local production was being used to

make ceramics within regional stylistic tradition [French and Summers 1994, Ristvet et al. 2012, Sagona 1999, Sevin 1999, Young 1965].

The MIA was a time of change at Oglangala, which can be seen in the architecture as well as the ceramics. Excavations at Oglangala show that a fortress was built at the top of the citadel, but was constructed according to local EIA traditions. While there is an increase in brown and red ware ceramics, polished red ware ceramics associated with Urartu are very rare at Oglangala. The MIA storage jars that appear throughout the region during this time have applied molding in a unique arrow shape [Ristvet et al. 2012].

The MIA sample includes 78% (78) samples from the Oglangala citadel, 18% (18) samples from the Sadarak settlement, and 4% (4) samples from Sadarakgala. The samples from this period include 7 fabric groups and 7 loners, or single sample fabrics. The local Andesite Calcareous Group accounts for just 50 % (50) of the entire assemblage (fig. 1).

All 22 of the Sederek settlement and Sadarakqala samples are local, and all but one is from the Andesite Calcareous petrogroup, just as they were in the EIA. Since the vast majority of these samples were taken from a settlement rather than the fortress itself, this pattern could indicate different degrees of ceramic change at a small domestic site compared to an administrative center.

In contrast, clay production, style, and ceramic exchange changed significantly at Oglangala in the MIA. Just 38% (n = 30) of samples are from the common, local Andesite Calcareous Group, while 18% (n = 14) are made from a range of local appearing petrofabric. Approximately 44% (n = 34) of samples appear to be non-local, from at least 7 distinct geological contexts (Fig. 3). While the Andesite Calcareous Group still dominates local production, there is significant diversification in local methods and materials, as well as an increase in nonlocal materials. The most significant shifts are seen in the storage jars and the brown and grey ware style ceramics.

The four large storage jars sampled were all made with identical andesite tempered clay, called the Trachyandesite Group. This andesite looks different from any of the andesite sources sampled from around the site, suggesting that either the pots or the temper were imported. Geochemical data from neutron activation analysis (NAA) also suggests that these materials are non-local. The enormous size of these jars would have made shipment through the mountains extremely difficult, and it is possible that just the andesite temper was non-local.

Brown and grey ware style ceramics from the MIA grow out of local monochrome grey ware production from the EIA, and follow regional trends (Avetisyan and Bobokhyan 2012, Badaljian et al. 1993, 1994, Çilingiroglu and Salvini 2001, Kroll 1976, Ristvet et al. 2012). While these ceramics were mostly made locally in the EIA, in the MIA ceramics were made in many different places. Each fabric group represents a different geological context, and therefore a different center of production, including: the Andesite Calcareous Group (18), the Rhyolite Group (10), the Andesite Group (7), the glassy andesite group (7), the Dacite Group (5), and the Metamorphic loner (1). The same form is often made with materials from different geological contexts. There is some evidence for regional specialization. For example, the Glassy Andesite Group and the Dacite Group produce most of the carinated bowls, while the Rhyolite group produces the largest number of thick rimmed bowls. However, all of these groups are mixed, and each production context can make and trade at least two types of vessels.

Altogether, this evidence shows that in the MIA Oglangala was participating in broad exchange networks for vessel types that were mostly not appropriate for moving

other commodities, but were being traded in their own right. The vessels that people cooked with and ate with were being imported from lots of different areas. This is especially interesting because most of these vessel types were also being produced locally.

This study shows that there was significant change in ceramic production and exchange at Oglanqala during the EIA to MIA transition. In the EIA, Oglanqala and Sadarak have almost entirely local ceramic production. In the MIA, Sadarak still has mostly local production, but Oglanqala starts exchanging ceramics with many different regional partners.

Dövr	Oğlanqala	Sədərək qəsəbə	Sədərək-qala	Ümumi
Erkən Dəmir Dövrü (1200-800 E.Ə.)	61	21	4	86
Orta Dəmir Dövrü (800-600 E.Ə.)	78	18	4	100

Figure 1. Sample provenience.

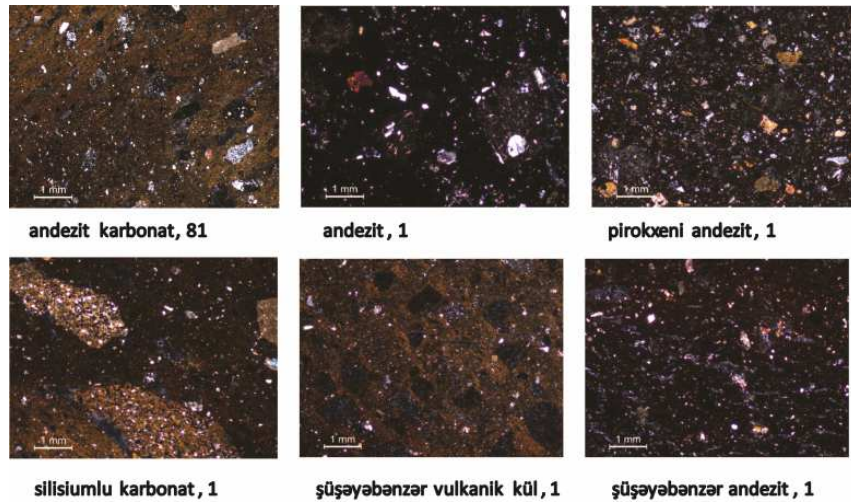

Figure 2. Early Iron Age Petrogroups.

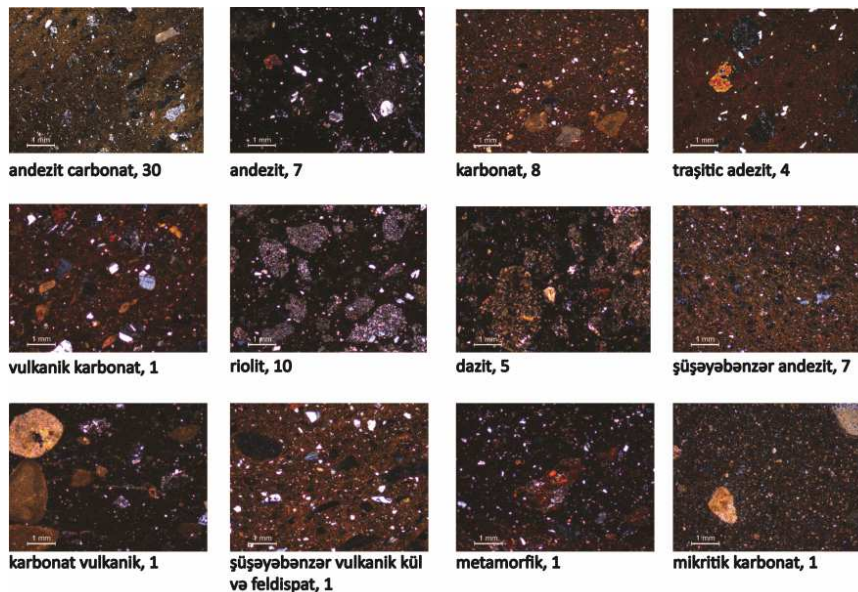

Figure 3. Middle Iron Age Petrogroups.

REFERENCES

1. Avetisyan P., Bobokhyan A. 2012 The Pottery Traditions in Armenia from the Eighth to the Seventh Centuries BC / Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007. Stephan Kroll, Michael Roaf, Claudia Gruber, and Ursula Hellwag, eds. Leeuven: Peeters, pp. 373-378.
2. Badaljan R., Edens C., Gorny R., Kohl P., Stronach D., Tonikian A., Mandrikjan S., Zardarjan M. 1993, Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia. Iran: 1-24.
3. Badaljan R., Kohl P., Stronach D., Tonikian A. 1994 Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia. Iran 32: 1-22.
4. Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001 Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998. Rome: CNR, Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici.
5. French D., and G. Summers 1994 Pre-Urartian and Urartian Pottery from the Muş Region. *Anatolian Studies* 44:77-84.
6. Kroll S. 1976 Keramik Urartaischer Festungen in Iran. In *Archäologische Mitteilungen Aus Iran*. Supplement 2. Berlin: Dietrich Reimer.
7. Quinn P.S. 2013 Ceramic Petrography: The Interpretation of Archaeological Pottery and Related Artefacts in Thin Section. Oxford: British Archaeological Reports Limited.
8. Ristvet L., Gopnik H., Bakhshaliyev V., Lau H., Ashurov S., Bryant R. 2012 On the Edge of Empire: 2008 and 2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan. *American Journal of Archaeology* 116:2:321-362.
9. Sagona A. 1999 The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük. *Anatolian Studies* 49: 153-57.
10. Sevin V. 1999 The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations. *Anatolian Studies* 49(4): 159-164.
11. Whitbread I.K. 1995 Appendix 3: The Collection, Processing and Interpretation of Petrographic Data. *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study*, pp. 365-396. Fitch Laboratory Occasional Paper 4, British School at Athens.
12. Young T.C. 1965 A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 BC. *Iran* 3:53-85. *Atlas of Mineral Resources of the ESCAP Region: Geology and Mineral Resources of Azerbaijan* 2000 New York: United Nations.

Сюзанна Фишман

КЕРАМИЧЕСКОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ТЕЧЕНИЕ СРЕДНЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В ОГЛАНГАЛА (АЗЕРБАЙДЖАН)

Это исследование показывает, что существует значительное изменение керамического производства и обмена в Оглангала в процессе перехода от РЖВ к СЖВ. В РЖВ Оглангала и Садарак имеют почти полностью местное керамическое производство. В СЖВ Садарак до сих пор в основном обходится местным производством, но Оглангала начинает обмениваться керамическими изделиями со многими региональными партнерами.

Ключевые слова: Оглангала, Садарак, ранний железный век, средний железный век, керамическое производство.

Susanna Fışman

**OĞLANQALADA ORTA DƏMİR DÖVRÜNDƏ KERAMİKA
İSTEHSALI (AZƏRBAYCAN)**

Araşdırmalar göstərir ki, Erkən Dəmir dövründə və Orta Dəmir dövrünə keçid mərhələsində Oğlanqalada keramika istehsalı və mübadiləsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Erkən Dəmir dövründə Oğlanqala və Sədərəkdə yerli keramika istehsalı mövcud olmuşdur. Sədərək yaşayış yerində yerli istehsal davam etmiş, Oğlanqala isə regionda olan müxtəlif ölkələrlə mübadilə aparmışdır.

Açar sözlər: *Oğlanqala, Sədərək, Erkən Dəmir dövrü, Orta Dəmir dövrü, keramika istehsalı.*

ROBERT BRYANT

Georgia State University

E-mail: robcbryant@gmail.com

UAVS AND SFM IN NAKHCHIVAN: OVERVIEW OF NEW METHODOLOGY

Use of results received with the help without the pilot flying device and the program has prepared topographical drawings of monuments, the archaeological site, and also the location of monuments. 2D and 3D. This method is more precisely, than manual measurements. As a result this method allows showing architecture and a stratigraphy of monuments by means of figures 2D and 3D.

Key words: *Nakhchivan, Oglangala, Gizgala, topographic map, digital model of an eminence.*

The Nakhchivan Archaeological Project, located in the Sharur region of Nakhchivan, deals with both Bronze and Iron Age human settlement that spans across largely mountainous terrain. Previous methodologies of surveying, require large investments of time to produce usable results. Utilizing Unmanned Aerial Vehicles (UAVs), higher resolution topographic maps and architectural site plans, can be made in a fraction of time through the use of Structure from Motion (SFM) software. SFM allows the construction of 3-dimensional surface data from aerial or hand-held imagery that can be used to produce Digital Elevation Models (DEMs) and orthographic landscape images with <1m pixel resolution, as well as regular trench plans and section drawings of an excavation with impressive accuracy. While this tech is game-changing, it also produces large sets of difficult to manage digital data and the learning curve can be difficult, but not insurmountable.

The project originally began work on an Iron Age citadel on Oglangala Mountain in 2008. We have since moved into the foothills surrounding the Qizgala fortress to the north of Oglangala. Although the sites are separated by relatively flat, irrigated farm lands, they sit on top of rough, mountainous terrain. This makes it particularly difficult to not only navigate, but also survey and produce accurate topographical maps (fig. 1).

Figure 1.

In 2008 we used a total station to produce the topographical information we needed for Oglangala. This machine produces 3D data by measuring distances and angles with high powered lasers that reflect from a distant prism. Covering an area the size of Oglangala with this machine, (roughly 2km²), albeit possible, was tremendously time consuming. It required roughly 5 weeks of 7 hour days, recording over 11,000 individual points to produce an accurate topographic model of the entire mountain. When we began work on Qizgala, I wanted to find a faster way to produce topographic information. UAVs, or Unmanned Aerial Vehicles seemed to be the answer.

We decided on a quadcopter UAV that could reach an altitude of ~200 meters above the ground and had the capability to reliably fly ~500m away from the takeoff point. Initial results showed that the quadcopter could take stunning aerial imagery, far more reliably than a camera-mounted kite. I've kept most of our imagery to an altitude of roughly 100m above the local ground level to retain a sub-meter pixel accuracy – or the distance in meters each pixel of the photograph represents on the real surface.

Processing these images through a SFM software package called Agi-soft, the photos can be georeferenced and aligned to their world positions. These positions and camera angles are then used by the software to reconstruct 3d structure from matching patterns in the set of photographs. The initial reconstruction is called a point cloud a set of 3d XYZ points in space. Tens of thousands of these points can be generated to accurately represent the subject matter in the photographs, from terrain to small objects like Bronze Age vessels.

With terrain, the goal is to produce topographic maps and orthographic aerial imagery with sub-meter accuracy. This data can be used for geospatial analysis of archaeological sites and regions. This particular landscape model is part of a larger terrain map of the area around Qizgala (figure 2). It covers the area surrounding our initial kurgan excavations in 2014.

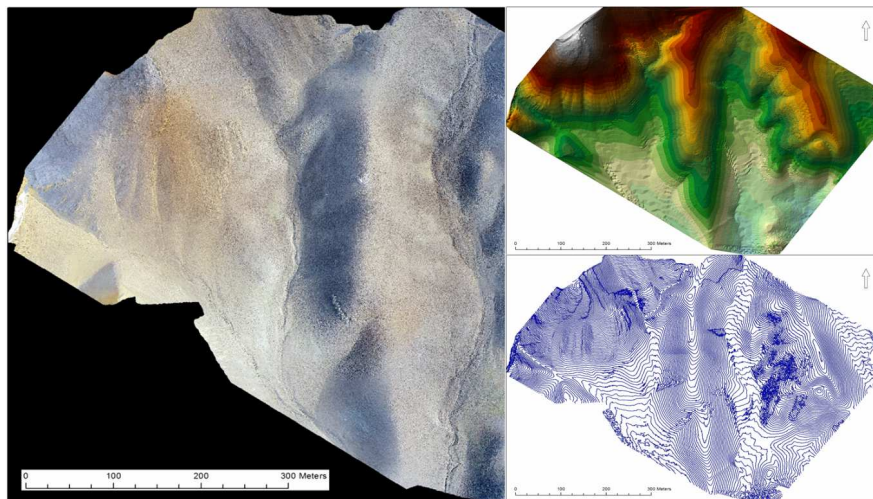

Figure 2.

Additionally the georeferenced imagery can be used to better understand site layouts and produce accurate plans of architectural features. Once the model has been built, a top-down, scaled 2d image can be produced and used in Adobe Illustrator or ArcGIS for rapid tracing of architectural features. This alleviates the accuracy and time problems associated with drawing site plans by hand with measuring tapes and several people.

The final product of archeological site 3d modeling can be produced with hand-held cameras. Much like photographing terrain, we can also photograph individual excavation units. A daily model of a trench allows us to have an accurate reconstruction of important features in the study area. Once a feature is removed to discover what lies below it – all that we have as archaeologists are the notes and data we took of the feature. These models give us a better grasp of those features than possible before.

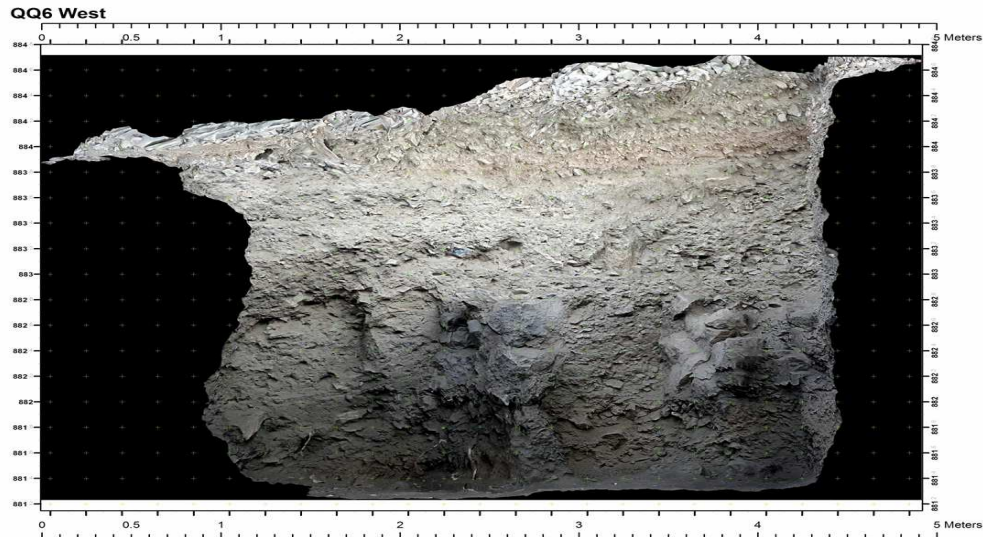

Figure 3.

We can additionally use these models to produce accurate profiles of our excavation trenches to better understand the stratigraphy and trace features within the sections. Normally this would take several hours in the field with hand measurements that aren't terribly accurate. Producing these lets excavators trace the image without having to measure by hand and view the stratigraphy in the field as well as on their tablet they bring with them. It also provides a visual backup of the stratigraphy for future researchers to view instead of the published line drawings (fig. 3).

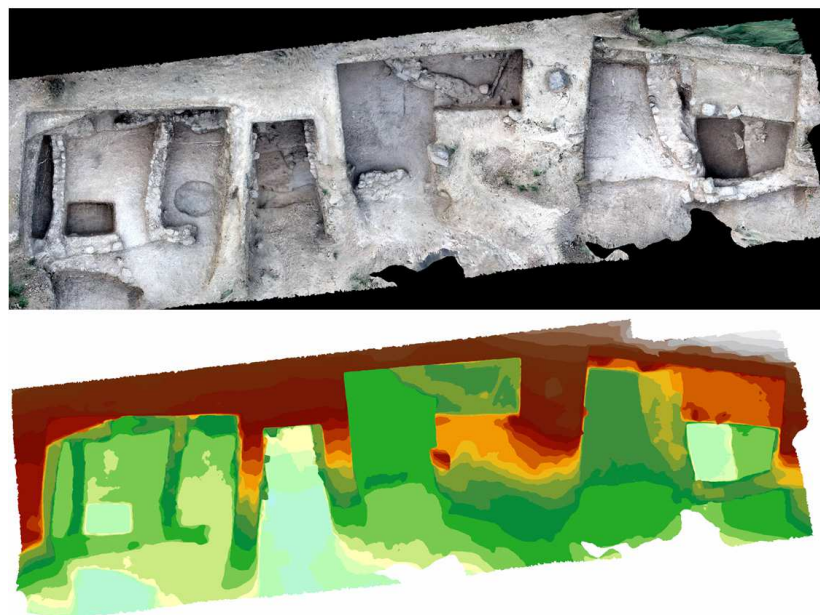

Figure 4.

Finally, we can produce incredibly accurate elevations of the trench by converting the 3d model into a DEM or Digital Elevation Model. Typically we take elevations by hand or with a total station-both of which can be time consuming. This helps capture far more elevations than previous methods could allow for (fig. 4).

Роберт Бриант

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСПИЛОТНЫХ ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ И СТРУКТУР ДВИЖЕНИЯ В НАХЧЫВАНЕ: ОБЗОР НОВОЙ МЕТОДОЛОГИИ

С использованием результатов, полученных при помощи беспилотного летящего аппарата и соответствующих компьютерных программ, подготовлены топографические рисунки памятников, раскопочных участков, а также место расположения памятников 2D и 3D. Этот метод более точен, чем ручные измерения. В результате этот метод позволяет показать вид архитектуры и стратиграфию памятников при помощи рисунков 2D и 3D.

Ключевые слова: *Нахчыван, Оглангала, Гызгала, топографическая карта, цифровая модель возвышения.*

Robert Brayant

NAXÇIVANDA PİLOTSUZ HAVA NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNDƏN VƏ HƏRƏKƏT STRUKTURLARINDAN İSTİFADƏ: YENİ METOLOLOGİYANIN İCMALI

Naxçıvan abidələrinin tədqiqində pilotsuz uçan aparat və SFM proqramının köməyi ilə alınan nəticələr sayəsində abidələrin, abidələrin yerləşdiyi ərazinin və qazıntı sahələrinin 2D və 3D sistemində rəsmləri hazırlanmışdır. Bu üsul əl ilə aparılan ölçmələrdən daha dəqiqdir və az zəhmət tələb edir və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan arxitekturanın və stratifikasiyanın dəqiq görüntülənməsinə imkan verir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Oğlanqala, Qızqala, topoqrafik xəritə, dijital yüksəklik modeli.*

AYTƏN MEHDİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: ayten-69@mail.ru

NAXÇIVAN QIZ QALALARININ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan öz çoxsaylı abidələrilə məşhurdur. Bu abidələr arasında Qız qalaları xüsusilə fərqlənir. Respublikamızın hər bir regionunda bir və daha çox sayda Qız qalasına rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan Naxçıvanda inşa olunan Qız qalaları böyük maraq doğurur. Belə ki, Naxçıvan Qız qalaları və onların xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması qədim və orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Qız qalaları, Naxçıvan, Şərur, Yaycı, Gümüşlü, dağ qalaları, abidələr.*

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan ilk insan məskənlərindən biridir. Unikal iqlimi, bol sulu çayları, münbit torpaqları, əlverişli coğrafi mövqeyi və metal yataqları qədim zamanlardan burada oturaq həyatı şərtləndirmiş, Naxçıvanın qədim şəhər mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Antik və orta əsr müəllifləri bu şəhərin eradan əvvəl 1539-cu ildə salındığını göstərmişdilər [6, s. 328]. Burada zəngin tarixi, elmi və mədəni irs formalaşmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalması və dağıdıcı müharibələr meydanına çevrilməsinə baxmayaraq, Naxçıvan öz tarixi və mədəni simasını qoruyub saxlamışdır [24, s. 11]. Bu baxımdan Naxçıvanın çoxsaylı abidələri ilə tanınması təsadüfi xarakter daşıyır.

Naxçıvan abidələri arasında Qız qalaları özünəməxsus yer tutur və heç bir abidəni təkrarlamır. Qədim türk mədəniyyətinin əsas elementlərindən sayılan Qız qalalarının burada inşa edilməsi Naxçıvanın bu mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu göstərir. Mənası sona qədər açılmayan bu mədəniyyət abidəsinin regionda yayılması Naxçıvanın Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətində tutduğu mövqeni daha bariz şəkildə göstərir.

Naxçıvan Qız qalalarının Azərbaycan Qız qalaları arasında özünəməxsusluğu, bir tərəfdən Naxçıvanın təbii-coğrafi mövqeyi, digər tərəfdən onun regionda strateji əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu ərazi Ön Asiya ölkələri ilə yaxın olduğundan qədim sivilizasiyaların əldə etdiyi nailiyyətlərin şimala yayılması və qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynamışdı [27, s. 63]. Şimal və cənubdan gələn ticarət yollarının Naxçıvandan keçməsi burada yerli mədəni nailiyyətlərlə yanaşı, qonşu, xüsusilə türk regionları ilə əlaqələrə şərait yaratmış və mədəni inkişaf sahəsində mühüm mübadilələrə yol açmışdır. Azərbaycanın cənub hissəsindən keçən işlək beynəlxalq ticarət yolu Azərbaycan şəhərlərini, o cümlədən Naxçıvanı Qərb və Şərq ölkələri ilə bağlayırdı [12, s. 9]. Orta əsrlərdə də Yaxın Şərq ölkələri ilə Avropanı birləşdirən mühüm karvan yolları üzərində yerləşməsi nəticəsində Naxçıvan ərazisində sənətkarlıq, ticarət, iqtisadi həyat və mədəniyyət tərəqqi etmişdir. Ona görə də Azərbaycanda qədim şəhər mədəniyyəti mərkəzlərindən biri kimi dəyərləndirilən Naxçıvanda ümumtürk mədəniyyətinin mühüm

abidələrindən biri sayılan Qız qalalarının mövcudluğu təsadüfi xarakter daşımır. Xalqın mədəni irsinin öyrənilməsi və mədəniyyət abidələri tarixinin araşdırılması həmişə diqqət mərkəzində duran problemlərdən olub dəqiq elmi araşdırmaya ehtiyac duyulur. Dağ qalaları kimi tanınan Naxçıvan Qız qalaları tarixinin öyrənilməsi bu baxımdan maraqlıdır.

Daşdığı konkret funksiya, təbii-coğrafi mövqe, tikdirənin kimliyi, xalq mifologiyası və tarixi hadisələrdə iştirakından asılı olaraq, Azərbaycanın dağ qalaları müxtəlif ad daşısalar da, onların arasında üç lokal qrup daha aydın seçilir: Koroğlu qalaları, Gavur qalaları və Qız qalaları. "Qız qalası" adının yaranmasında qədim dini inanclar, mifoloji və etik-əxlaqi görüşlər və bir sıra tarixi hadisələr mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrə qədər bu tip (dağ qalaları) Qız qalalarına Şimali (Şamaxı, Şəki, İsmayıllı, Kəlbəcər, Gədəbəy və s.) və Cənubi (Təbriz, Miyanə, Həmədan, Marağa, Sərab, Zəncan və s.) Azərbaycanda rast gəlinir [21, s. 260]. Bu abidələr arasında xüsusilə seçilən Naxçıvan Qız qalaları Şərur, Babək, Sədərək və Culfada yerləşmişdir.

Şərur rayonu Aşağı Yaycı kəndinin cənub-qərbində inşa edilmiş Qız qalası Tunc dövrünün sonu – İlk Dəmir dövrünə (e.ə. II-I minilliklər) aid bir abidədir. Uzunqaya silsiləsinin Arpaçaya endiyi yerdə yerləşən bu abidə şərqdə Arpaçay dərəsi və su anbarı, cənubda düzənlik sahə, şimal və qərb tərəfdə isə dağlarla əhatələnmişdir. Tikinti qalıqları olduqca az saxlanılmışdır. Yaşayış yerində təsadüf edilən tikinti qalıqları burada vaxtilə daşdan tikilmiş binaların olduğunu göstərir. Tikinti texnikasına görə onlar Oğlanqala tikililərini xatırladır [8, s. 49]. Qız qalasının cənub-qərbində hörgü texnikasına görə Oğlanqala tikililərini xatırladan divar qalıqları dövrümüzdə qədər saxlanılmışdır.

Burada geniş tədqiqat işləri aparılmamış və daha çox yerüstü axtarışlara üstünlük verilmişdir. Axtarışlar nəticəsində çəhrayı və boz rəngli kasa, küpə tipli bişirilmiş gil qablar və onların müxtəlif hissələri, dən daşları, əmək alətləri və s. maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir [23, s. 278].

Boz rəngli gil məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş, bəzi qabların üzərində isə qonur ləkələr qorunub saxlanmışdır. Onlar, əsasən, qabların gövdə və oturacaq hissəsindən ibarət olub forma verməyən sınımış hissələrdən ibarətdir. Keramika məmulatı cizma ornamentlə naxışlanmışdır. Narın qum qarışığı olan gildən hazırlanan və yaxşı bişirilən çəhrayı tipli gil məmulatları küpə və kasa tipli qabların xarici səthi qırmızı boya ilə yaxşı cilalanmışdır. Onların bir qismi boyalı qablardan ibarətdir. Kasa, küpə və badya tipli qabların bir qrupu səthi qırmızı rəng üzərindən qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. İkinci qrup boyalı qabların mərkəzi hissəsi sarı anqobla örtülmüş, qırmızı və qara rənglə naxışlanmışdır. Yerüstü materialların öyrənilməsi zamanı bu abidə e.ə. II-I minilliklərə aid edilsə də, qala Orta əsrlərdə bərpa edilərək istifadə olunmuşdur [8, s. 50]. Eyni zamanda Aşağı Yaycı kəndinin ərazisindəki qədim qala xarabalıqlarının mövcud olduğu sıldırım bir qaya zirvəsi Qız qalası qayası adlanır [22, s. 120].

Qədim metallurgiyanın inkişafı üçün mis-tunc bazasının olması vacibdir. Naxçıvan ərazisində qədim metallurgiyanın inkişafı üçün kifayət qədər mis, mərgümüş, sürmə, qurğuşun, sink, qızıl və gümüş yataqları vardır [11, s. 18]. Xüsusilə gümüş Gümüşlü və Ağdərə, Parağacay və Qovurmadəre polimetall yataqlarında aşkar olunmuşdur [18]. Regionun bu xarakterik xüsusiyyəti toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, Şərur rayonunda Gümüşlü kəndi özünəməxsus bir yer tutur. Lakin həmin toponim mənbələrdə, eləcə də XIX əsrin 30-40-cı illərinə qədərki arxiv materialları və müxtəlif ədəbiyyatlarda rast gəlinmir. Ancaq XIX əsrdə V.V.Qriqoryev bu adı Gümüşxana şəklində təqdim etmişdir [19, s. 172]. Kəndin ərazisi tərkibində gümüş, molibden və digər

faydalı qazıntı yataqları ilə zəngin olduğuna görə, burada uzun illər filiz mədəni fəaliyyət göstərmiş və kənd adını buradan götürmüşdür [7, s. 141]. Gümüşlü kəndinin cənub-qərb, Aşağı Yayıcı kəndinin isə qərb hissəsində digər bir Qız qalası Arpaçayın sağ sahilində hündür dağ üzərində yerləşir. Qız qalası şimal tərəfdən sıldırım qaya ilə əhatə olunmuşdur. Qalanın cənub və cənub-qərb tərəfinə iri qaya parçalarından hörülmüş divar çəkilmişdir. Əsasən müəyyən hissələri yonulmuş daşlardan inşa olunan divarın eni 1,8-2 m arasındadır. Bəzi yerlərdə divar 2,1 m hündürlükdə dağılmamışdır. Qız qalasına giriş cənub tərəfdən olub, giriş qapısının eni 3 metrdir. Qalanın divarları boyu dördkünc formalı binalar yerləşdirilmişdir. Qız qalasının mərkəzində sahəsi 72 m² olan bina aşkar olunmuşdur. Bu binanın qalıqları əsasında onun da iri daşlardan tikildiyi müəyyən edilmişdir. Güman edilir ki, həmin bina qalanın inzibati mərkəzi sayılmışdır. Gümüşlü ərazisindəki Qız qalasının öyrənilməsi və tədqiqi zamanı olduqca az miqdarda saxsı məmulatı tapılmışdır. Aşkar olunan arxeoloji materiallar əsasında Qız qalası eradan əvvəl IV – bizim eranın III əsrlərinə aid edilmişdir [23, s. 278].

Şərur rayonu Havuş kəndinin şərq tərəfində yerləşən Qız qalası orta əsrlərə aid edilir. Abidə xalq arasında “Qız evi” və ya “Qız qayası” kimi də tanınır [25, s. 274]. Bu Qız qalası Havuş kəndinin şərqindəki hündür, sıldırım qaya üzərində yerləşir və qaya içərisində oyulmuş tağbəndlə tamamlanır. Qaya içərisində oyulmuş tağvari sonluq həmin abidənin Orta əsrlərə aid olması fikrinin irəli sürülməsini şərtləndirmişdir [8, s. 29]. Havuş kəndinin şimal hissəsində sıldırım qayalar arasında yaxınlığında şlalə axan Qız piri adlı bir ziyarətəgah yerləşir. Yerli əhali tərəfindən müqəddəs hesab olunan bu pır təbii qayalıqdan qaynayan su mənbəyi və ətrafındakı kollardan ibarətdir. Rəvayət edilir ki, gecələr pirdə yanan od hərəkət edirmiş. Bu ziyarətəgah eranın V-VIII əsrlərinə aiddir [23, s. 279]. Ziyarətəgah bir növ Qız qalasının davamı kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycanın digər ərazilərində inşa edilən Qız qalalarından fərqli olaraq, burada Qız qalası və onun funksiyalarından birini daşıyan ziyarətəgah ayrı-ayrılıqda mövcuddur. Bu isə, güman ki, ya regionda mövcud olan qədim inamların daha güclü olması, ya da islam dininin hakim mövqe tutması ilə yaranan mövcud vəziyyətlə bağlı izah edilə bilər.

Culfa rayonu Gal kəndində Qız qalası adlı yer vardır [17, s. 18]. Kəndin şimal-şərqində orta əsrlərə aid İlandağ yaşayış yeri qeydə alınmışdır. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə adı xatırlanan bu kəndin gəlininin 6.228 ağca olduğu bildirilirdi. Gal kəndi Əlincə nahiyyəsinə tabe idi [26, s. 46].

Qız qalası ilə bağlı daha bir ada XVIII əsrdə Naxçıvan sancağına tabe olan Dərələyəz nahiyyəsində rast gəlinir. Burada Qız qalası abidə kimi deyil, kənd kimi tanınırdı. Mənbədə Qız qalası kimi tanınan kənddə heç kimin yaşamadığı bildirilirdi [26, s. 21, 181].

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Dərələyəz nahiyyəsinə tabe olan Səderək Qız qalası məzrəəsi barədə məlumat verilir.

Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin sərhədlərində yerləşən Naxçıvan sancağı bu dövrlər arasında müharibələrdə ilk və ən ağır zərbəni öz üzərinə götürən Azərbaycan diyarlarından olmuşdur. Naxçıvan diyarının işğalı tərəflər üçün strateji üstünlüyün əldə edilməsi və az itki ilə həlledici qələbə qazanılması demək idi. Bu isə regionda bir çox ağır problemlərə yol açmış olurdu. Onlardan biri hesab olunan məcburi köçkünlər problemi Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin əsas nəticələrindən biri idi. “Yandırılmış torpaq” taktikasının tətbiqi və şah fərmanları ilə “Arazın sol sahilinin dağıdılması və əhalisizləşdirilməsi” bütün Ön Qafqazda yaşayan əhalinin zorla və amansızlıqla digər bölgələrə köçürülməsi nəticəsində Cənubi Qafqaz xalqlarının ictimai-iqtisadi baxımdan inkişaf prosesi xeyli ləngidildi [5, s. 256]. Bu siyasətin nəticələrini öz üzərində “keçirən”lərdən biri də Səderək Qız qalasının əhalisi idi. Dərələyəz nahiyyəsinə tabe olan

Sədarək Qız qalası məzrəəsi əvvəl kənd olmuşdur. Kəndin əhalisi əkinçiliklə məşğul olub xoş həyat sürürmüş, amma qarışıqlıq vaxtı qaçıb getdikləri üçün kənddə bir kimsə qalmamış və ona görə də [dəftərdə] məzrəə olaraq qeydə alınmışdı. Eyni zamanda buradan dənli bitkilər və vergilərdən əldə olunan rüsumların 4.550 ağca olduğu göstərilirdi [26, s. 182].

Naxçıvanın Babək rayonu da zəngin tarixi abidələrlə xarakterizə olunur. Bu abidələr dövrü və tikinti texnikası xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Rayonun Payız kəndinin şimal hissəsində Çalxanqala ilə üzbəüz e.ə. II minilliyə aid Qızqala adlı yaşayış yeri olmuşdur. Onun qalıqları təbii qayanın üzərini kəmərkimi dövrələyən ensiz zolaqda qalaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Abidənin üzərindən toplanılan saxsı məmulatı Orta, Son Tunc – Erkən Dəmir dövrlərinə aiddir. Burada orta əsrlərə aid 3,5x1,6 m ölçüdə otaq qalığı aşkar edilmişdir. Qalanın üzərində yaşayış sahəsi az olduğu üçün onun gəzətçi məntəqəsi kimi istifadə olunma ehtimalı mövcuddur [25, s. 274].

Babək rayonunda diqqəti cəkən aspektlərdən biri də Cəhri-Buzqov yolu üzərində yerləşən qədim yaşayış məskənləri və abidələrdir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Cəhri, Buzqov və Lizberd (Lizbirt) kəndlərinin Mülki-Arslan nahiyəsində yerləşdiyi və Naxçıvan sancağına tabe olduğu göstərilirdi [26, s. 17]. Cəhri-Buzqov yolunun sol tərəfində Lizbirtə orta əsr yaşayış yeri mövcuddur. Burada şirli və şirsiz çəhrayı rəngli qablar, dağın altında isə dördkünc, yuxarı hissəsi tacşəkilli kahalar vardır. Həmin kahaların mövsümi xarakter daşıdığı və maldarlara məxsus olduğu ehtimal edilmişdir [23, s. 291-292].

Cəhri-Buzqov torpaq yolunun sağ tərəfində isə strateji baxımdan olduqca əlverişli mövqedə yerləşən oturaq əhalinin inşa etdiyi Qız qalası vardır. Qalanın yerləşdiyi qaya müdafiə baxımından güclü təbii xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, sahəsi çox da böyük olmayan bu Qız qalasına yalnız ensiz və çətin keçilən çıxışla qalxmaq mümkündür. Qalanın mərkəzi hissəsində 3 x 2,5 m ölçüdə olan dördkünc formaya malik tikinti aşkar olunmuşdur. Lakin tikinti tam şəkildə deyil, dağılmış formadadır. Binanın damı uçaraq onun içinə tökülmüşdür. Məhz bu qalıqlar əsasında onun üzərinin çatma təgla örtülü olması güman edilir.

Qız qalasının yerləşdiyi ərazidə mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5 metrdir. Bu ərazinin öyrənilməsi zamanı aparılan araşdırmalar nəticəsində aşkar olunan saxsı parçaları Son antik – Erkən Orta əsrlər dövrünə aiddir. Bu Qız qalası eramın I-XIV əsrlərinə aid edilir. Qız qalası ilə üzbəüz Çalxanqala yerləşir. Həmin qala bəzən Oğlanqala da adlandırılır [23, s. 279]. Bu qalanın Assuriya dağ qalaları ilə oxşar olması fikri mövcuddur [14, s. 32]. Naxçıvan və Cəhri çayları vadilərindən keçən qədim karvan yolları üzərində yerləşən mühüm strateji əhəmiyyətli sıldırım yamaclı dağ terraslarında Çalxanqala, Oğlanqala və Govurqala ilə yanaşı Qız qalasının da mühüm rolu olmuşdur [15, s. 16]. Bu abidələr, xüsusilə Qız qalasının divarları iri daşlardan relyefə uyğun inşa edilmişdir [20, s. 72]. Göstərilən qalalar arxitektura baxımından Hett memarlığı ilə oxşarlıq təşkil edir [1, s. 47-48].

E.ə. VIII əsrin əvvəllərində Ararat və Horom düzənliyində xeyli Urartu qalaları tikilsə də, əldə olunan materiallar Oğlanqalanın Urartu şəhəri deyil, Şəhur düzənliyini əhatə edən kiçik yerli krallığın mərkəzi olduğunu göstərir. Burada Urartu qalalarının tikilməsi haqqında heç bir epigrafiq və arxeoloji dəlil yoxdur [10, s. 75]. Oğlanqalanın Naxçıvan ərazisində yaranan dövlətin mərkəzi olması və onun uzun müddət urartululara qarşı müqavimət göstərməsi skiflərin bu ərazidə olması və Naxçıvanın yerli tayfaları ilə ittifaq yaratması ilə izah edilir [9, s. 8]. Yerli dövlətin mərkəzi, sonra isə Əhəməni imperiyasının şimal ərazilərinin tərkibində birləşən Oğlanqala Son Tunc-Erkən Dəmir

dövründən başlayaraq orta əsrlərdə intensiv məskunlaşmışdır. Buradakı qədim sitadel-saray binasının sütunlu salonu Əhəmənilər dövrünə aiddir. Lakin iri saxsı parçası üzərində saxlanan və yaşayış yerinin Dəmir dövrünün II mərhələsinə aid olan mixi yazılar İran Azərbaycanında Bastam, Türkiyənin şərqindəki Ayanis qalasından aşkar olunan yazılarla oxşardır [10, s. 31, 32]. Şəhur düzünü əhatə edən kiçik bir dövlətin paytaxtı olan Oğlanqala abidəsinin öyrənilməsi Naxçıvanın məhz Azərbaycan ərazisi olduğunu bir daha təsdiq edir.

2007-ci il Arpaçay vadisində kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı bir neçə yeni abidə qeydə alınmışdır. Onlardan biri Arpaçayın sol sahilində Şəhur-Gümüşlü yolunun sağ hissəsi və Arpaçay dərəsəsinin aşağı axarında qeydə alınmış səddir. İri daşlardan qurulmuş bu sədd siklopik tikililəri xatırladır. Sədd ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Digər bir sədd isə Oğlanqala kəndi ərazisində Qız qala abidəsinin ətəklərində qeydə alınmışdır. Güman ki, bu sədd Qız qalası ilə kompleks təşkil edir. Sədd Oğlanqala-Şəhur istiqamətindən gözlənilən təhlükənin qarşısının alınması üçün qurulmuşdur. Qız qalasının əks tərəfi, Arpaçaya tərəf olan hissəsi sıldırım qayalarla əhatələnir və buradan qalaya qalxan yollar təbii müdafiə sisteminə malikdir. Sədd 250-300 m uzanaraq kanyonla qurtarır. Əsaslı şəkildə dağılmasına baxmayaraq, onun izləri bu gün də qalmaqdadır. Bu qayalardan başlanan və dağın zirvəsinə uzanan kanyonun hər iki tərəfində müxtəlif diametrli və daş örtüklü qəbirlər qeydə alınmışdır. Nekropol şərti olaraq Dizə kurqanları adlandırılmışdır. Kurqanların qeydə alındığı sahənin şərq hissəsi və dağın tam zirvəsində Qız qalası yerləşir. Qalada aparılmış axtarışlar zamanı Orta Tunc dövrünə aid boyalı qabların hissələri tapılmışdır [28, s. 237-238]. Arpaçay vadisi tayfalarının həyatında silahların özünəməxsus rolu olmuşdur. Bu alətlər əhalinin düşmən və vəhşi heyvanlardan qorunması, heyvanların ovlanması və qida ehtiyatını təmin etmişdir. Onlardan nizə, ox ucluğu və s. göstərmək olar. Belə ox ucluqları Qız qalasından da tapılmışdı [20, s. 73].

Naxçıvanın digər rayonları Ordubad, Şahbuz və Kəngərliyə müxtəlif abidələr mövcud olsa da, bilavasitə Qız qalasına rast gəlinmədi. Xüsusilə Ordubad ərazisində müxtəlif qalalara – Keçi qalası, Xaraba Gilan müdafiə qülləsi, Babək qalası, Düylün qalası, Piləpan qalası, Dəlmə qalası, Əfqan qalası, Vələver qalası, Kəreyil qalası, Qarapir qalası və s. [11, s. 303-309] kimi çoxsaylı qalalara rast gəlmək mümkündür. Məhz Ordubad ərazinə təsadüf edən Xaraba-Gilan fərqli adlar altında – Aza, Aza-Ciran, Azad-Ciran, Kiran, xüsusilə IV-X əsr mənbələrində Qoqtn, Qoxtn, Qoltan və s. kimi tanınırdı. Bu toponimləri “Qədim Ordubad” əsərində təhlil edən müəlliflər onu Bibliyada adı çəkilən Qoq və Maqoq tayfaları, Quranda xatırlanan Yəcus (bütperəst) və Məcuslarla (atəşperəst) müqayisə edir, Mete dövrü hun və yüeci tayfaları ilə əlaqələndirərək göstərir ki, Qoqtun adı qoqların – yəcusların-yüecilərin yaşadığı yer deməkdir. Yüecilərin adı “Yacı” (“Yaycı” yazılsa da, xalq arasında “yacı” kimi səslənir) kəndlərin adında indi də qorunub saxlanmışdır [11, s. 55]. Ordubad ərazisində rast gəlinməsə də, Naxçıvan ərazisində inşa olunan ən qədim Qız qalalarından biri məhz Aşağı Yaycı kəndinin ərazisində (Tunc dövrünün sonu – İlk Dəmir dövrü) olmuşdur. Burada inşa olunan müxtəlif abidələr, o cümlədən müdafiə divarlarında özülün yuxarı divarlara nisbətən bir neçə dəfə enli götürülməsi üsulundan istifadə olunmuşdur [11, s. 60]. Xaraba Gilan şəhərinin yaxınlığında yerləşən kiçik qalalar mühüm rol oynayır. Belə ki, şəhərin yaxınlığında yerləşən beş kəndin adında saxlanılmış “dizə” sözü Sasanilər dövründə (III-VII əsrlər) qala mənasında işlədilmişdir. Məhz bu ərazilərdə şəhərin forpostları yerləşirdi [11, s. 56]. Tarixi kökləri Plovdağ və Muncuqlutəpə abidələrindən başlayan maddi mədəniyyət antik dövrdə Kiran, XIV-XV əsrlərdə Aza, XVI əsrdən isə Ordubad şəhərlərində davam etsə də, qeyd olunan bölgədə Qız qalasına rast gəlinmədi. Lakin

bunun əvəzinə Qız qalasının inşa ideyasına uyğun gələn müxtəlif əfsanə və rəvayətlər saxlanılmışdır.

Qız qalasının dağlarda inşa olunmasını yalnız hərbi tələbatdan doğmuş bir hadisə hesab etmək doğru olmazdı. Belə ki, yerli əhalinin qədim dini inancları kimi əsas faktorlardan birini diqqətdən qaçıрмаq doğru deyil. Qədim azərbaycanlılar dağa ulu soyun başlanğıcı kimi baxırdılar. Hətta indi də xalq arasında yaşayan əfsanələrdə bu inam özünü göstərməkdədir. Məhz bu səbəbdən azərbaycanlılar Böyük Qafqaz dağlarından birinə “Babadag” (Quba yaxınlığında) adını vermişdilər. Bu isə xalqın dağa tapındığını göstərir. Dağa tapınmanın səbəblərini araşdıran tanınmış alim L.Y.Şternberq bunu qədim türk xalqlarının əkinçiliklə məşğul olması, bu prosesdə dağın yağış, su, başqa sözlə, həyat mənbəyi olması fikrini irəli sürür. Bu fikri inkişaf etdirən tədqiqatçı M.M.Seyidov su və yağışın dağla bağlı olması fikrini təsdiqləyir və türk xalqlarının inanclarında suyun dağla bir anlamda düşünülüyünü göstərdi. Belə bir inamın nəticəsidir ki, bir sıra türk xalqları su ilə dağ ruhuna birgə ayin keçirir, onların şərəfinə birgə qurban kəsir və bu mərasimi qaynağacının altında keçirirdilər. Bu xalqlar, əsasən, dağlar ölkəsində yaşamış, buna görə də dağı mifikləşdirmiş, dağ ruhu, dağ kultu və dağ tanrısı yaratmışdılar [29, s. 253-354]. Türk xalqlarının dağları Öç (Ök) adlandırması və bu sözün müasir türk dillərində ana mənasını daşımaması əsas götürsək [13, s. 378], dağların ana kultu ilə bağlılığı aspekti ilə rastlaşmaq mümkündür. Ona görə də Qız qalaları kimi möhtəşəm abidələrin məhz dağlarda inşa edilməsi təsadüfi xarakter daşımamışdır.

Miflərdən fərqli olaraq, əfsanələrdə reallıq daha çoxdur. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan Qız qalaları haqqında əfsanələr şifahi yolla və müstəqil bir əsər kimi [4, s. 7] zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Naxçıvanda Oğlanqala-Qızqala adı ilə tanınan çox sayda tarixi abidələr və onlarla bağlı əfsanələr mövcuddur. Şərur rayonu Oğlanqala kəndində Oğlanqala, Babək rayonunun Payız kəndində Oğlanqala-Qızqala, Culfa rayonunun Gal kəndində Qız qalası adlı yerlər vardır və onlarla bağlı bir-birinin oxşarı olan əfsanələr söylənilir [17, s. 18]. Həmin materialların dərinlən öyrənilməsi və Azərbaycanın digər Qız qalaları ilə müqayisə edilməsi göstərir ki, Qız qalaları sonrakı inkişaf mərhələlərində hansı formada tanınmasından asılı olmayaraq, tikildiyi ilkin dövrdə odla bağlı olmuş, hətta müqəddəs od məbədgahı kimi çıxış etmişdir. “Guz qalası qədim türk qəbilə və qəbilə birləşmələrinin sitayiş etdiyi işıq-od tanrısının məbədgahı olmuşdur” [16, s. 28].

Naxçıvan əfsanələrinin təhlili göstərir ki, burada daşa çevrilmə ilə bağlı əfsanələr konkret dağlıq ərazilərlə bağlıdır. Qədim türk düşüncəsinə görə, dağlar yurd yerinin bəlgəsi və qoruyucusudur. Düşməndən qorunmaq üçün onların təbii istehkam kimi istifadə olunması, təbiətin verdiyi nemətlərin burada cəmlənməsi və s. məhz dağların funksiyasına aid edilirdi. Ona görə də qədim inanclarda dağlar müqəddəs sayılmış və burada inanc yerləri üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, “Qız qayası” əfsanəsində kəndxudanın (katdanın) əlindən zorla qurtaran qızın kömək üçün dağlara qaçmağa üstünlük verməsi artıq bu fikri sübut edir.

Naxçıvan regionunda toplanan əfsanələrdə rast gəlinən əsas motivlərdən biri də qədim mifoloji dünyagörüşünün bir forması olan daşa dönmə ilə bağlıdır. Bu proses dualar, Tanrıya müraciət və niyyət formasında xarakterizə olunur. Azərbaycan əfsanələrində dağ və qayaların canlı obraz və insanın qoruyucusu kimi çıxış etməsi fikri mövcuddur. “Qırxqız” əfsanəsində təqib olunan qızların xahişi ilə dağ və ya qayanın ayrılması baş verir [17, s. 52, 56]. “Oğlanqala-Qızqala” əfsanəsində nişanlısı zorla başqasına verilən oğlan verdiyi vədə əməl edərək özünü oda atsa da, odda yanmır və ağ bir daşa dönür. Burada Naxçıvan ərazisindəki Qız qalası Oğlanqala ilə əlaqələndirilir.

Daşa inamla bağlı motivlərə “Qız qayası” və “Daş qız” əfsanələrində rast gəlmək mümkündür [2, s. 74, 85]. Bu isə şər qüvvələrinin dəf edilməsi və s. ilə bağlı idi. Eyni zamanda “Qız qayası”, “Daş qız” (Şahbuz), “Qız-gəlin” yeri (Badamlı) və s. kimi əfsanələrdə insanların qədim inamlarını qoruyub saxlaması, onları müasir dövr hadisələri ilə əlaqələndirməsi və öz mənəvi dünyasını bu əfsanələrə köçürməsi öz əksini tapır. Bu ideyalar əvvəl daha sadə formada olub, daş və daş abidələrə aid olmuşdur. Oğlan-Qız, Daş gəlin, Qız-gəlin, Gəlinqaya və s. ilə bağlı əfsanələrin məzmunları eyni və ya oxşar olsa da, daş abidələr fərqlidir. Gələcək Oğlan-Qız abidələrinin əsasını təşkil edəcək Oğlan-Qız əfsanələrinin üç tipi müəyyən olunmuşdur: hökmdar ailəsi ilə bağlı olanlar (hökmdar ordularının təqibindən qurtarmaq üçün daşa dönməyin əsas çıxış yolu kimi qəbul olunması), xarici görkəmləri ilə insan fiqurlarını xatırladan daşların izahı zamanı irəli sürülən fikirlər (Baş Dizə ilə Gilançay kəndi arasında Oğlan-Qız adlanan təpə ilə bağlı əfsanə) və qədim inanclardan imtina edilməməsi və onların qorunub saxlanılması üçün sitayiş olunan obyektə çevrilməsi ilə əlaqədar əfsanələr (Yaycı düzündən görünən qoşa daş haqqında əfsanə). Eyni zamanda oğlanların daşa dönməsi haqqında da əfsanələr mövcuddur [3, s. 42-43, 59].

Naxçıvan abidələri arasında özünəməxsus yeri olan Qız qalaları və onlarla bağlı materiallar araşdırılarkən, bu abidələrin qədim tarixi köklərə malik olmasına rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan qala inşası sahəsində böyük təcrübəyə malikdir. Naxçıvan abidələrinin araşdırılması burada e.ə. III minillik – VI əsrə aid Mesopotamiya (Ur), e.ə. III-II minilliklərə aid Egey (Troya) və e.ə. II-I minilliklərə aid Hett mədəniyyətlərinin (Karxemiş, Hattuşa və s.) mədəni təsirinin olmasını göstərdi [15, s. 15]. Məhz belə bir zəmin əsasında yaranan Naxçıvan abidələri, o cümlədən Qız qalaları tarixinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Dövrünün mühüm hadisələrinin təsirinə məruz qalsa da, Naxçıvan həmişə özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu xarakterik xüsusiyyət Naxçıvan Qız qalalarına da şamil edilməlidir. Qədim dövrdə güclü dövlətlərin təsirinə məruz qalsa da, öz müstəqilliyini qoruyub saxlayan Naxçıvan kimi, Naxçıvan Qız qalaları da Azərbaycan Qız qalaları sırasına daxil olsa da, eyni zamanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə (daşa sitayişin güclü olması, dağ kultu ilə bağlı ideyaların geniş yayılması, Oğlan-Qız qalalarının mövcud olması, qədim karvan yolları qovşağında yerləşməsi, qədim tarixə malik şəhər mərkəzləri ilə əlaqələr, müxtəlif mədəni təsirlər, siklopik abidələrə aid edilməsi, Naxçıvanın Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında tutduğu mövqe və Azərbaycanın hər iki hissəsinə aid mədəni nailiyyətlərin bu abidələrdə əks olunması və s.) fərqlənmişdir.

Beləliklə, tarixi inkişaf o zaman baş verir ki, iki başlanğıc – bir tərəfdən yeninin yaradılması, digər tərəfdən isə keçmişlə varisliyin qorunub saxlanılması və qarşılıqlı əlaqəsi mövcud olsun. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində tarixi abidələrin öyrənilməsi, təbliği və yeni nəsrlə çatdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın qədim və orta dövr abidələri arasında özünəməxsus yeri olan Qız qalaları tarixinin araşdırılması və ona müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşılması keçmişimizi öyrənməklə yanaşı, onların inşa olunduğu dövrün ideyaları, inşa texnikası və bu abidəni yara-
dan xalqın mənəvi aləmini qiymətləndirməyə şərait yaradır. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan ərazisində yerləşən Qız qalalarının tarixinin araşdırılması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Azərbaycan folkloru ontologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
3. Azərbaycan folkloru ontologiyası. Naxçıvan folkloru. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı: Yazıçı, 1985, 285 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999, 584 s.
6. Azərbaycanın təbiət və memarlıq möcüzələri. Bakı: Şərq-Qərb NE, 2015, 340 s.
7. Bağirov A.N. Naxçıvanın oykonimləri (1590-2007-ci illərin materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
8. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
9. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanda aparılan qazıntılar mübahisəli məqamlara möhür vurur // Olaylar, 2012, 4 may, s. 8.
10. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 120 s.
11. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Cənubi Qafqaz arxeologiyası. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 312 s.
12. Bretaniski L.S., Salamzadə Ə.B. Azərbaycan memarlığı abidələri. I. Naxçıvan MSSR abidələri. Bakı: Azərb. EA nəşr., 1951, 70 s.
13. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
14. Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 166 s.
15. Əliyev V.H. Naxçıvan. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 320 s.
16. İbadoğlu Ə. Qız qalası. Elm və həyat, 1978, № 4, s. 28-30
17. İsmayıl M.R. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
18. Геология Азербайджана. Т. 6, Баку: Nafta-Press, 2005, 576 с.
19. Григорьев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1833, 239 с.
20. Quliyeva Z.K. Arpaçay vadisinin tunc dövrü abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 192 s.
21. Mamedov F., Giyasi J.. Azerbaijan. Fortresses. Castles. Москва: Внешторгиздат, 1994, 264 с.
22. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: Azərnəşr, 1993, 184 s.
23. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
24. Naxçıvan 90 il. Bakı: "Sərbal" Group MMC, 2014, 96 s.
25. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA, 2002, 598 s.
26. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
27. Seyidov A.Q. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyət abidələri son tədqiqatlarda / Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu). Bakı: Viktory, 2014, s. 57-66
28. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı: Nurlan, 2012, 466 s.
29. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

Айтен Мехтиева

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИЧЬИХ БАШЕН В НАХЧЫВАНЕ

Азербайджан славится своими многочисленными памятниками. Девичьи башни занимают особое место среди этих памятников. В каждом регионе нашей республики встречаются Девичьи башни. С этой точки зрения Девичьи башни, сооружённые в Нахчыване, привлекают к себе особое внимание. Изучение Девичьих башен Нахчывана и их характерных особенностей играет важную роль в исследовании истории древнего мира и средних веков.

Ключевые слова: *Девичьи башни, Нахчыван, Шарур, Яйджы, Гюмушлю, горные крепости, памятники.*

Ayten Mehdiyeva

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF NAKHCHIVAN MAIDEN TOWERS

Azerbaijan is famous with its various historical monuments. The Maiden Towers especially differ among the indicated monuments. There is occurred one or more Maiden Towers in each region of Azerbaijan Republic. From this point of view Nakhchivan Maiden Towers have caused the great interest. Therefore, the investigation of Nakhchivan Maiden Towers and their characteristic features takes an important part in the learning of history of the Ancient and Middle Ages.

Key words: *Maiden Towers, Nakhchivan, Sharur, Yayı, Qumushlu, mountainous towers, monuments.*

MƏRZİYYƏ NƏCƏFOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
E-mail: necefova.merziyye@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NAXÇIVAN QALALARI

Məqalədə Naxçıvan qalalarının Azərbaycan ədəbiyyatında əks olunmasından bəhs olunur. Qalaların xüsusi ilə Əlincə qalasının Azərbaycan ədəbiyyatında özünə məxsus şəkildə işlənməsi qalaların möhtəşəmliyi xüsusi ilə diqqət çəkir. Əsasən poeziyada qala obrazı poetik bir dillə ifadə olunur. Məqalədə Məmməd Arazın, Məmməd İsmayılın, Abdulla Qurbaninin, Elxan Yurdoğlunun poeziyasında Naxçıvan qalaları mövzusu təhlilə cəlb olunur. Apardığımız araşdırmalardan bizə məlum olur ki, Naxçıvan qalalarının poeziyada təqdim edilməsi dəyərli əsərlərimizin yaranmasına səbəb olur.

Açar sözləri: *Naxçıvan, qala, ədəbiyyat, poeziya, Əlincə, abidələr, xalq.*

Naxçıvan özünün çoxəsrlik tarixi, zəngin təbii şəraiti və əlverişli coğrafi mövqeyi, ictimai, siyasi, iqtisadi qüdrətinə görə şan-şöhrət tapmış, öz maddi mədəniyyət abidələri, memarlıq məktəbi, milli adət-ənənələri ilə dünya mədəniyyət tarixinə daxil olmuşdur. Naxçıvanla, onun mədəni abidələri ilə tanış olan hər kəs bu diyarın hər daşında, hər qayasında bir möhtəşəm tarixin yaşadığının şahidi olur. Özünün tarixi kökləri ilə keçmişimizin qəhrəmanlıq diyarına söykənən Naxçıvan tarixdə silinməz iz buraxdığı kimi Azərbaycan abidələrində, ədəbiyyatında da dərin iz buraxmışdır. İlk öncə yada düşən Naxçıvan qayaları olur və bu qayaların yaşı qədər sirri, əfsanəsi poeziya hopan nəğmələri xatırlanır. Abidələrimiz “Dədə Qorqud” dastanımız yada düşür. Xüsusilə Əlincə Qalasının, Qazancanın adı “Dədə Qorqud”dan bizə çox həqiqətlərin, sirlərin açılmasında yardımçı olur. Hörmətli Adil Bağirov məqaləsində yazır. “Dədə Qorqud” qədim yurd yerimiz olan Dərbənddən tutmuş Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan və Türkiyə ərazilərini əhatə etmiş, Naxçıvan və ətraf ərazilər oğuz qəhrəmanlarının at oynatdığı, qılınç çəkdiyi yer olmuşdur. “Dədə Qorquddə baş verən hadisələrin xeyli qismi Naxçıvanda cərəyan etmiş, bu ərazi dastan qəhrəmanlarının yurd yeri, ata-baba məskəni olmuş, ulu oğuzların şanlı tarixi Azərbaycanda yazılmışdır. Əsərdə Əlincə qalası tez-tez hallanmışdır” [1]. Hətta bəzi mənbələrdə Qazancanın adını Qazanxanın adıyla bağlayırlar. Daha sonralar “Nəsimi” əsərində də Əlincə qalası haqqında söhbət getmiş qala bir cəsurluq, fəxarət, qürur simvolu kimi qiymətləndirilmişdir. Müasir ədəbiyyatda xüsusi ilə poeziyada qalalar obrazı, qalaların bir əzəmət timsalında təənnüm olunması diqqəti çəkir.

Məmməd Arazın, Asim Qacarın, Məmməd İsmayılın, Asim Yadigarın, A.Qurbaninin, Məmməd Aslanın, Rəfiq Zəkanın, Əhliman Ərəfsəlinin, Elxan Yurdoğlunun, Həmid Arzulunun, Z.Qarayevin, Xanəli Kərimlinin, Dilsuzun və onlarca yazarlarımızın əsərlərində keçmişimiz, tariximiz, Naxçıvan qalaları, xüsusi ilə Əlincə qalası bir obraza çevrilir.

“Babaların düşməinə cavabıdır Əlincə! Ordular əldən düşüb, zirvəsinə gəlincə, ne-

çə-neçə fatehin yerə verin xışını, səcdəsinə əyilib, Teymurləngin qoşunu” deyən şair Əlincə qalasının qüdrətini, qüvvətini əks elətdirir. Bu hiss Məmməd Arazın poeziyasında da özünəməxsus şəkildə ifadə olunur. Və yaxud Əlincə qalası fatehlərin əlin-qolun bağladığı, Teymurləngin sinəsini dağladaraq, Miranşahın anasını ağladan, bir möhtəşəmlik salnaməsi kimi poeziyada əks olunub.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox Əlincə qalası haqqında nümunələr öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ərazisinin qədim qalalarından biri Əlincə qalasıdır. Əlincə qalası, Naxçıvan-Culfa yolunun kənarında Əlincə çayının sağ sahilində yerləşir. Adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında çəkilən Əlincə qalası daha çox Azərbaycan Atabəylərinin iqamətgahları kimi tanınır. Öz möhtəşəmliyi ilə dövrünün böyük sərkərdəsi Əmir Teymuru belə heyrləndirmişdir. O, qalanı uzun sürən mühasirədən sonra ala bilmişdir. Qalanın sirrini öyrənmək istəyən Teymur Əlincəyə qalxıb. Demək olar ki, Azərbaycan poeziyasında Əlincə qalası öz möhtəşəmliyi, fəth olunmazlığı ilə yadda qalır. Bu baxımdan Məmməd Arazın Naxçıvan qayaları və qalaları haqqında yazdığı poeziya nümunələri diqqət çəkir. Şair “Mənim Naxçıvanım” şeirində Naxçıvan torpağına, Naxçıvan elinə olan vurğunluğunu poetik bir ifadə ilə əks etdirə bilmişdir.

Yaxşı bax, hər qaya qayanın, dağın,
Dibi zərdüzlərin ocaq yeridir.
O gündən üstündə ana torpağın,
Qalan min yağının ləpirləridir [2].

Məmməd Arazın “Babək qılınçı” adlı şeiri də, Naxçıvan qalalarının möhtəşəmliyinə gözəl nümunədir.

Qürurlu qayalar, səs eşidin ki...
Bir az da şux dursun heykəl qalalar.
Xəndəklər, yarpaqlar dərinləşsin ki,
Qorxuram qorxaqlar evsiz qalalar [2].

Mən uca dağlara babam demişəm
Ərköyün balayam dağlar yanında.
Zirvələr qaşına yuvam demişəm,
Əyilməz qalayam dağlar yanında [2].

Qala mövzusu, qala vurğunluğunun əksi şair Əh liman Ərəfsəlinin yaradıcılığında da üstünlük təşkil edir. Əlincə qalasının möhtəşəmliyi, qüdrəti oxucusunda Naxçıvan qalalarına vurğunluq, heyrət hissi aşılayır. Şair keçmişə dönərək Əlincə qalasının Teymurləngin sinəsini dağlamasını böyük bir fəxarət hissi ilə, eyni zamanda poetik bir deyim tərzilə anladır, qürur verici hisslər aşılayır.

Fatehlərin əl-qolunu bağladığı,
Teymurləngin sinəsini dağladığı.
Miran şahın anasını ağladığı,
Vüqarımsan, qeyrətimdən Əlincə.
Şeirə dönmüş heyrətimdən Əlincə [3].

Məmməd İsmayıl yaradıcılığında da Əlincə qalasına məhəbbət hissi önəmli yer tutur. Və Məmməd İsmayılın “Əlincə qalası” şeiri yuxarıda bəhs etdiyimiz şair Əhlimanın bu mövzuda yazdığı şeirlə paralellik təşkil edir. Şairin poeziyasında da qürur hissi əsas yer tutur.

Babaların düşməyə cavabıdır Əlincə!
Ordular əldən düşüb, zirvəsinə gəlinəcə.
Neçə-neçə fatehin yerə verib xışını,

Səcdəsinə əyilib, Teymurləngin qoşunu [4].

Asim Yadigarın “Dünyanın bəzəyi” şerində də doğma diyar bütün gözəllikləri ilə tərənnüm olunur, Əlincə qalasının möhtəşəmliyi böyük bir heyrət hissi ilə oxucularına çatdırılır.

Tarixin özü qədər qədim,
Boynunda Nuh Peyğəmbərin ayaq izləri,
Gəmiqaya ulu babaların
Tarixə naxışı.
“Bizdə varıq!” sözləri
Əlincə yağı başına
Vurulan qapazındır,
İlanlı dağ ucalığın,
Arzun-murazındır.
Oğulların kimi sərtidir,
Təbiətin, havan,
Naxçıvan! [5]

Bu mövzuda poeziya nümunələri saysızdır. Bu yaxınlarda Elxan Yurdoğlunun Naxçıvan Dövlət radiosu tərəfindən səsləndirilən “Naxçıvanın baş tacı; Əlincə qalası” poeması xüsusi ilə yadda qaldı.

Hər keçid qalanın keşikçisidir,
Hər divar düşməyə bir göz dağıdır.
Əlincə bu yurdun daş incisidir,
Xalqın dar günün dağayağıdır [6].

Bu bənddə də istedadlı şair bir çox həmkarları kimi Əlincənin tarixini vərəqləyir, Əlincəni bu yurdun daş incisi adlandırır, xalqının dar gününün dağ dayağı ifadəsi ilə keçmişlə bu gün arasında qırılmaz bağlılığı oxucusuna xatırladır. Digər misralarda bu elə bağlılıq, məhəbbət hisləri insanı məftun edir, qürur, fəxarət hissləri aşılayır.

Gəzdim Əlincəni qarışbaqarış
Qala zirvəsindən baxdım hər yana,
Qaranlıq düşməmiş, günəş batmamış
Qürurla boylandım can Naxçıvana [6].

Poemada müəllif Əlincə qalasının tarixinin düzgün yazıldığını böyük bir fəxarətlə qeyd edir. Əlincəni dünyanın bu günə olan həqiqəti adlandırır.

Düzü düz, ayrını əyri yazıblar,
Mənim tariximin hökmü qətidir.
Bax, məğrur dayanan Əlincə ki var
Dünənin bu günə həqiqətidir [6].

Əsər çox böyük sevgi hissi ilə qələmə alınıb. Ona görə də təsvirlər, reallıqlar maraqlıdır, oxunaqlıdır. Müəllif digər bənddə qalayla söhbət edir. Onun sirlərini öyrənməyə səy göstərir.

Dedim ki tarixindən danış sən mənə,
Şanlı tarixini öyməyə gəldim.
Dedim ki yenidən vuruldum sənə,
Dedim, sən kimə mənə yüksəldim [6].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mövzu, bəzi şairlərin yaradıcılığında quru söz yığnağından ibarət şer kimi də yadda qalıb. Məsələn, yada Rafiq Zəkanın “Əlincə qalası” şeri düşür.

Könlüm ilhama gəldi

Bu yerlərə gəlinə,
Sən məgər bu yerlərin
Timsalımı Əlincə?

Mənə elə gəlir ki, Bir nəğməydin bir zaman, Yüksəlib incəlinə, Varlığın şerləşib [7].

Bu misralardakı ifadələr quru söz yığnağından başqa bir məna ifadə etməyib. Bəkir Nəbiyev də “Tənqid və Ədəbi Proses” kitabında bu şer haqqında çox haqlı olaraq yazırdı. “Birinci bənddəki sən timsalımı ifadəsi dilimizi yeni öyrənən adamın müraciətini xatırladır” [8].

Vaqif Məmmədovun “Xoş günlərin mübarək!” adlı şeri oxucusunda poetik duyğular oyadır, Naxçıvanın böyüklüyü, gözəlliyi ilə bərabər, bu elin tarixdə qalan şəxsiyyətlərinin adları da poeziya nümunələrində əks olunur. Bu növdə yazılan poeziya nümunələri Naxçıvan eli haqqında dolğun fikir ifadə edir.

Nəğmələrin Cavidimin sözü mü?
Çəşmələrin Heyranımın sözü mü?
Qalaların Əcəminin sözü mü?
Daş kitabımı, dindirərsən ya görək
Naxçıvanım xoş günlərin mübarək [9].

Naxçıvan qalaları haqqında ən möhtəşəm əsərlərdən biri Həmid Arzulunun “Əlincə qalası” adlı əsəridir. Bu əsər 1983-cü ildə qələmə alınmışdır. Əsərin əsas ideyası Əlincə qalası haqqında oxucularda dolğun fikir yaratmaq və bu qalaya olan yazıçı vürğunluğunu, sevgisini əks etdirə bilməkdir. Əlincə qalası əsərində müəllif bu ideyaya yetərincə nail olmuşdur. Həmid Arzulunun bu tarixi dramı uzun illərdir teatr səhnələrimizi bəzəmişdir. Adından məlum olduğu kimi “Əlincə qalasının” müdafiəsinə həsr edilmişdir. Əsər Azərbaycan tarixində özünəməxsus rol oynayan, 14-cü əsrin sonlarında dünyanın yarısını özünə tabe edən Fateh Əmir Teymura qarşı on dörd il mübarizə aparan Əlincə qalasının müdafiəsindən bəhs edir. Əsərdə orta əsrlər tarixçilərinin yazdıqları real tarixi hadisələrlə yanaşı, xalq arasında yaşanan həqiqətlər də böyük bir ustalıqla qələmə alınmışdır. Eyni zamanda Naxçıvan yurdunun yaşantıları, mədəniyyəti, məhəbbətlə tərənnüm olunmuşdur. Əmir Teymura on dörd il baş əyməyən Əlincə qalasının qəhrəman müdafiəçiləri, qalanı idarə edən tarixi şəxsiyyətlər, bu müdafiənin kökündə dayanan mərdlik, birlik və cəsarətin təcəssümü bu mövzunu hər zaman kəsiyində aktual bir mövzu kimi oxucularına sevdirib. Əsərdə eyni zamanda Naxçıvanlıların ən güclü düşməne qalib gəlməsindən, onların qrup yaratmaq, mübarizə aparmaq istəyindən, onların qədim ənənəyə söykənərək istehkam qurma qabiliyyətlərindən, ən çətin vəziyyətlərdə belə, yüksək əhval ruhiyyədə olmalarından böyük sənətkarlıqla bəhs olunur. “Bir sözlə, bu əsər bir xalqın tarixi yaddaşındadır. Eyni zamanda 14-cü əsrdə yaşanan real hadisələrin təcəssümüdür. 1983-cü ildən etibarən əsər tamaşaçılara təqdim edilmiş və döndönə bu tarixi əsər tamaşaçılar tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Məhz elə bu səbəbdən də yenidən 2016-cı ildən teatr repertuarına salınmışdır” [10].

Həmid Arzulu Naxçıvanın qəhrəmanlıq tarixini müntəzəm olaraq ədəbiyyatımıza gətirməkdə ən öndə gedən müəlliflərimizdəndir. Məhz, elə buna görə də, Həmid Arzulu həm Naxçıvanda yaşayan alimlər, həm də Bakıda fəaliyyət göstərən alimlər tərəfindən qiymətləndirilmiş, onun haqqında onlarca məqalələr çap olunmuşdur. Tanınmış alimlərimizdən Bəkir Nəbiyev, Yavuz Axundlu, Aydın Dadaşov, Həsənalı Eyvazov, Abdulla Qurbani və başqaları müəllif haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər. Həsənalı Eyvazov isə “Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik” adlı monoqrafiyasını 2005-ci ildə nəşr etdirmişdir.

“Qalalarımız təkcə tariximizin şahidi olmamış, eyni zamanda onu yaradan xalqın

istedad və zəkasının məhsulu, mədəni səviyyəsinin meyarı olub. Tarixin şahidi olan qalalar, abidələr, tarix boyu əyilməz olan bir xalqın, bir ulusun yadigarları, bu günə əmanətdir [11].

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tariximizdən bizə ərməğan qalan Naxçıvan qalaları Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus şəkildə əks olunub və bu əsərlər tariximizin yadigarı olan qalalarımızın möhtəşəmliyini dünya xalqlarına çatdırmaqda da bir çox işlər görmüşlər. Yaranan bu ədəbiyyat nümunələrində vətənə bağlılıq, sevgi hissləri qabarıq şəkildə əks olunub.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. “Kitabi Dədə-Qorqud” da işlənən Naxçıvan toponimləri. Az press. Az. xəbərlər.
2. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Xalq Bank, 2010.
3. Ərəfsəli Ə. Əlincə. Qaraca A. Qaragilə. “525-ci qəzet”, 1997, dekabr.
4. İsmayıl M. Əlincə qalası. Qaraca A. Qaragilə. “525-ci qəzet”, 1997, dekabr.
5. Yadigar A. Dünyanın bəzəyi Naxçıvanım xoş günlərin mübarək! “Kaspi” qəz., 2014, 13 fevral.
6. Yurdoğlu E. Naxçıvanın baş tacı. Əlincə qala poeması. Naxçıvan Dövlət Radiosunda səsləndirmə.
7. Zəka R. Əlincə qalası / Şerlər kitabı, 1970.
8. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 1976.
9. Məmmədov V. Xoş günlərin mübarək. “Kaspi” qəz., 2014, 13 fevral.
10. Arzulu H. “Əlincə Qalası” tamaşasının premyerası. Azpress. az xəbər saytı.
11. Hüseynov S. Naxçıvanın qədim qalası; dünyaya açılan pəncərə. “Xalq qəzeti”, 2012, 27 avqust.

Мерзийе Наджафова

НАХЧЫВАНСКИЕ КРЕПОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассмотрено отражение крепостей Нахчывана в азербайджанской литературе. Своеобразное использование образов крепостей, в особенности крепости Алинджа, в азербайджанской литературе привлекает своей величественностью. Образ крепости выражен в основном в поэзии. В статье привлекается к анализу тема крепостей в поэзии Мамеда Араза, Мамеда Исмаила, Абдуллы Гурбани, Эльхана Юрдоглу. Проведенными нами исследованиями выяснено, что представление крепостей Нахчывана в поэзии стало причиной создания ценных литературных произведений.

Ключевые слова: *Нахчыван, крепость, литература, поэзия, Алинджа, памятники, народ.*

Merziye Najafova

NAKHCHIVAN FORTRESSES IN THE AZERBAIJANI LITERATURE

The paper deals with the reflection of the fortresses of Nakhchivan in the Azerbaijani literature. The peculiar use of images of castles, fortresses Alinja especially in Azerbaijani literature draws its grandeur. The image of the fortress is expressed mainly in poetry. This article is drawn to the analysis of fortresses theme in the poetry of Mammad Araz Mammad Ismail Abdulla Gurbani, Elkhan Yurdoglu. Our study found that the representation of Nakhchivan fortresses in poetry was the reason for the creation of literary works.

Key words: *Nakhchivan, fortress, literature, poetry, Alinja, monuments, people.*

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yaarrahimov@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN QALALARI RUS MƏNBƏLƏRİNDƏ

Məqalədə rus mənbələri əsasında Naxçıvan qalalarının yerləşdiyi ərazi, onların daxili və xarici görünüşü, forma və funksiyaları tədqiq edilmişdir. Belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, müəyyən təhrif və çatışmazlıqlara baxmayaraq V.Qriqoryevin, B.Korfun, B.Şopenin, K.Nikitinin, V.Sisoyevin əsərləri, digər rusdilli mənbələr və xülasələr Naxçıvan tarixini öyrənmək üçün qiymətli və əvəzsiz mənbələrdir.

Açar sözlər: qala, mənbə, Naxçıvan, rus, tarix.

XIX yüzilliyə aid olan rusdilli mənbələrinin [4, s. 71, 81; 3, s. 77; 2, s. 331, 333, 336; 5, s. 91-104, 107-110] əksəriyyətində – V.Qriqoryevin, K.Nikitinin, İ.Şopenin, səyyah B.Korfun, V.Sisoyevin əsərlərində, xülasə və toplularda bölgənin tarixi və memarlıq abidələri, qədim qalalar barədə xeyli məlumat vardır. Həmin mənbələrdə, xülasə və toplularda təkcə Naxçıvan şəhərində deyil, həm də ayrı-ayrı mahallarda və kəndlərdə olan müxtəlif qalaların, türbə və qüllələrin adları ilə rastlaşırıq. Bu nəşrlər bölgədə olan tarixi-memarlıq abidələrinin və qalaların yerləşdiyi ərazi ilə bərabər, onların forması, daxili və xarici görünüşü, quruluşu və b. xüsusiyyətləri barədə məlumatlar əldə etməyə kömək göstərirlər. Bu cəhətdən XIX yüzilliyin 30-cu illərində Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmiş “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” adlı kitab çox faydalıdır. Rus müəllifi V.Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş bu mənbədə Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla, eyniadlı mahalda, Dərələyəz mahalında, Xok mahalında və bölgənin digər ərazilərindəki tarixi-memarlıq abidələrinin və qalaların yerləşdiyi mövqe, onların funksiyaları, quruluşu və s. haqqında zəngin məlumatlar vardır. Fikrimizi faktlarla əsaslandırmaq. Abbasabad qalasından bəhs edən rus müəllifi yazır ki, Naxçıvan şəhərindən cənubda Araz çayının sahilində yerləşən bu qala qraf Qudoviçin İrəvana uğursuz yürüşdən 20 il öncə Abbas Mirzə tərəfindən tikdirilmişdir. Lakin generalmayor Nebolsinin rəhbərliyi ilə rus ordusu Naxçıvan şəhərini ələ keçirir. Abbasabad qalası keçmiş səfir general Qordonun səfirliyində olan fransız hərbi mühəndislərinin planı əsasında tikilmişdir. Əgər farslar bu planı dəqiqliklə və Avropa incəliyi ilə etsəydilər, onda bu qala ən güclü hücumlara belə dözə bilərdi. Qalanın xarici görünüşü istehkamları olan düzgün tikilmiş beş bucaqlı poliqondur, xəndəyin dərinliyi 2 sajen (rus ölçü vahididir, sajen = 2, 1336 m), eskarp və kontr-eskarp daş döşənilib; poliqonun tərəfləri tirə ilə (tirə-istehkamin qabaq xəndəyinin qarşısındakı torpaq yığını) 120 sajendi; eni 2 fut (1. İngilis ölçü sistemində uzunluq vahididir, bir fut = 0,3048 m; 2. Rus ölçü sistemində uzunluq vahididir, bir fut = 1/7 sajen = 12 dyum = 0,3048 m), hündürlüyü 2 sajen olan palçıq divar səngər əvəzi idi. Artillertiya zabitlərinin fikrincə bu divar heç də etibarlı deyildi, çünki o 6 funtluq (fun = 0, 40951241 kiloqram = 1/40 pud) silahın ağırlığına dözə bilməzdi. Düz və yan tərəflərdə istehkamlar var idi. Daxildən divar boyunca örtülü yol

gedirdi ki, bu da hərbiçilər üçün yeməxana və kazarma üçün yararlı idi. Qalada 3 hündür tirəbənd, silahları saxlamaq üçün müxtəlif tikililər var idi. Fikrinə davam edən rus müəllifi yazır ki, qala tikilənə qədər həmin yerdə əvvəllər çoxlu qədim və zəngin abidələri ilə tanınan Ardaxta (Astabad kəndi – Y.R.) adlı kənd yerləşirdi. Deyilənə görə bura nə vaxtsa çoxlu əhalisi olan şəhər idi və Naxçıvan şəhəri kimi tez-tez hücumlara məruz qalırdı. Lakin Nadir şahın hücumu zamanı Naxçıvan şəhəri ilə birlikdə tamamilə dağıdılmışdır. Buranın əhalisinin çox olmasını Abbasabad qalasındakı eskarp və kontr-eskarpin eyni məzarüstü daşlarla düzülməsi göstərir ki, bunlar da yaxınlıqda yerləşən qəbiristanlıqdan götürülmüşdür [4, s. 72]. Eyni fikirlər 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş “Qafqaz arxasındakı Rusiya torpaqlarının statistik, et-noqrafik, topoqrafik və maliyyə əlaqələrinin icmal” adlı xülasənin IV hissəsinin 333-cü səhifəsində də verilmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu xülasənin 331-ci səhifəsində Möminə Xatun türbəsi ilə bağlı müəyyən qeydlərə də rast gəlirik.

Zənnimizcə, Abbasabad qalası birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1804-1813) tikilmişdir. Bu, bölgədə olan rus səyyahları tərəfindən də təsdiq edilir. 1834-1835-ci illərdə Naxçıvanda olmuş rus səyyahı Feodor Korf yazmışdır: “Bu ölkədə 25 il əvvəl Abbas Mirzə tərəfindən tikilmiş qala gördüm. Bu qala Abbas Mirzənin yanında xidmət edən fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir” [3, s. 77]. Rus mənbələrində Naxçıvan mahalında [4, s. 71-72], Xok mahalında [4, s. 78], Dərələyəz mahalında [4, s. 81-82] və bölgənin digər ərazilərində olan qalalar haqqında da məlumatlar verilir. Bu mənbələrdə Əlincəçay mahalında yerləşən Əlincə qalası haqqındakı məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Yuxarıda adı çəkilən rus müəllifi Vasili Qriqoryev yazır ki, Əlincəçayın sağ sahilində bərkidilmiş Əlincək qayas (mənbədə olduğu kimi verilir) yerləşir. İlk baxışdan əlçatmaz görünən bu qaya hər iki tərəfdən təpəyə əyri cığırılar aparır. Bu da qala ətrafının bəzi yerində iti ucu olan kiçik bir meydança əmələ gətirir. Bu itiucların arasındakı məsafələr 2 qatlı qala divarı ilə qorunur. Kazarmaları olan bu meydançada 2000 nəfərə qədər insan düzülə bilər; yarlarda 4 ədəd 6 funtluq silah düzülüb. Onlar isə giriş tərəfə yönəldilib ki, bu da təbiətin yaratdığı qalanın müdafiəsi üçün idi. Burada yağış suyundan başqa su yox idi, bu su isə yonulmuş daşlara dolurdu, amma suyun içi həmişə həşəratlarla dolu olurdu ki, bu da sağlamlıq üçün ziyanlı. Müharibə zamanı Əlincəkə yaxın olan yaşayış yerlərindən əhali gəlib buraya sığınmışdı. İşref Eddin Alemin yazdığı Tamerlanın (Əmir Teymur nəzərdə tutulur – Y.R.) tarixində qeyd olunur ki, o (Tamerlan-Əmir Teymur) öz sərkərdəsi olan Mirzə Miranşaha bu qalanı almağı həvalə etmişdir. Amma alınıb-alınmadığı dəqiq məlum deyil [4, s. 76-77].

Bu rus mənbələrində Qarabağlardakı qala haqqında verilən kiçik məlumatlara da rast gəlirik. 1833-cü ildə Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmiş “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” adlı kitabda rus müəllifi V.Qriqoryev bu qala haqqında çox da geniş və ətraflı olmayan aşağıdakı məlumatları bildirir: Xok mahalının Qarabağlar adlı yaşayış yeri tarixi izlər daşıyır. Bəzi dağıntılardan müəyyən etmək olar ki, bura əvvəllər balaca bir şəhər idi. Uca, yumru qala diqqəti xüsusilə cəlb edir. Buna bənzəri Naxçıvan şəhərində də var. Xaricdən 15 ədəd bişmiş sütunlardan ibarətdir. Bu sütunlar üzərində müxtəlif fiqurlar olan mavi kərpiclərlə bəzədilib. Üst hissədə rəngli hərflərlə Quran ayələri və qalanın bu ölkədə Türk hökumranlığı zamanı Bahadur xan tərəfindən tikildiyi yazılıb. Bu qalanın yaxınlığında uca minarələri olan daş darvazalar yerləşir ki, bu da məscid kimi fəaliyyət göstərə bilərdi [4, s. 78].

Digər bir rus müəllifi, 1926-1927-ci illərdə Naxçıvanda olmuş V.M.Sisoyev öz əsərində Qarabağlar qalası ilə bağlı belə yazır: kəndin şimal-qərb tərəfində sanki ayrıca bir sahədə möhtəşəm və aydın görünən qala yüksəlir. Qalanın qarşısından qərb istiqə-

mətdə yararsız vəziyyətdə olan iki dağıdılmış minarə görünür. Qalanın və minarələrin yerləşdiyi sahədə heç bir bağ və ağac yoxdur. Yaşlı adamlar danışır ki, qala və minarələrin yerləşdiyi bu ərazi müqəddəs bir yer sayılırdı və bunların hamısını bir yerdə Cümə məscidi adlandırmışlar. Keçmişdə buraya toplaşan əhali ibadət edirmiş. Əsas bina-qala və qüllə yarıdağılmış halda olsa da, çox maraqlı və cəlbedicidir. Təəssüf ki, o çox dağılmış vəziyyətdədir; nəinki dam örtüyünün günbəzi sıradan çıxmışdır, heç onun izləri də qalmamışdır. Qalanın aşağı hissəsini yuxarı hissədən ayıran döşəmə də yoxdur, aşağı hissə isə çox zədələnmiş haldadır. Qalanın daxili diametri 6 metr olan dairə şəklindədir. Qalaya 4 tərəfdən girmək mümkündür. Buraya daxil olmaq üçün rənglənmiş giriş qapıları qoyulmuşdur. Hər bir qapının eni çərçivələrlə birlikdə 0,87 m, hündürlüyü isə 2,20 m-dir. Qüllələrin hündürlüyü 20 m-dir. Qalanın xüsusi qülləsi səkkizqranlı özül-fundament üzərində yerləşir ki, onun da hər bir tərəfi 4 m-ə bərabərdir. Qüllənin ölçüləri, hissələri, onun daxili forması və qalınlığından danışan müəllif yazır ki, qərb portalının giriş qapısındakı yazılar yaxşı oxunsa da, şimal portaldakı bütün hərflər silinmişdir. Aşağı hissəyə girişdəki yazılar da demək olar ki, heç oxunmur. Qalanın günbəzi də olmuşdur. Ümumiyyətlə, qalanın aşağı hissəsi tam dağıntıya məruz qaldığından sürüləri də buraya gətirirlər [5, s. 113-115]. Rus müəllifi V.M.Sısoyev qala haqqındakı qeydlərindən sonra, Qarabağlar qalasının minarələri haqqında 5-6 səhifəlik (s. 116-dan 121-ə qədər) geniş və ətraflı məlumat verir.

Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq tərəfində yerləşən çox qədim bir qaladan-Naxçıvanqaladan (əvvəlki Köhnəqala) da danışan rus müəllifi yazır: qalanın müasir görünüşü onun bütünlüklə VII əsrə deyil, Sasanilər tərəfindən əsasının qoyulduğunu göstərir. Qalanın divarları, onun gildən və torpaqdan olan səddi böyük bir dördbucaqlı torpaq sahəsini əhatə edir. Kvadrat şəkilli bu ərazi 300 metrə yaxın uzunluğa və dərinliyə malikdir. Qala divarlarının hündürlüyü 4-7 metrə, bəzən daha yüksəyə çatır, eni isə 3-5 m-dir. Ümumiyyətlə, indi divarlar daha çox dağılmış və yararsız hala düşmüşlər. Künc tərəfdə nə vaxtsa burada olmuş dairəvi qüllələrin-qala bürcləri və istehkamların qalıqları gözə çarpır. Divarların daxilindəki ərazilər indi qazılmış vəziyyətdədir və hazırda onlar sanki yarğanları xatırladır. Onların bir neçəsindən isə sanki gediş-gəliş yolları olduğu nəzərə çarpır. Yerli əhali də təsdiq edir ki, qalaya tərəf müxtəlif yerlərdən yeraltı yollar olmuşdur. Qalanın daxilindəki geniş ərazidə gil qablarının qalıqlarına və rəngli kərpic qırıntılarına rast gəlinirdi. Biz də bu qırıntılardan bir neçəsini əldə edərək götürə bildik. Görünür qala sonuncu Rusiya-İran müharibəsi vaxtı – 1827-ci ildə yenidən qurulmuşdur [5, s. 103-104].

XIX əsrdə Naxçıvanda olmuş rus məmurlarının, tarixçilərinin, səyyahlarının və b. əsər və məqalələrində bölgədəki tarixi, memarlıq abidələri, diyarın, həmçinin Naxçıvan şəhərinin qədimliyini təsdiq edən qalalar, maddi-mədəniyyət nümunələri haqqında zəngin məlumatlar vardır. Həmin mənbələrdən birində – XIX yüzilliyin 80-ci illərinə aid olan bir rus mənbəsində Naxçıvan şəhərinin diqqəti cəlb edən, qala və qüllələrin də daxil olduğu səkkiz tarixi abidəsinin adı sadalanır. Onlar aşağıdakılardır: 1) Şəhərin cənub hissəsində köhnə qala abidəsinin dağılmış divarları – bu abidə İran işğalından az sonra tikilmişdir. 2) Məscid – Naxçıvandan Ordubada gedən yolda yerləşir. Məscidin yanında, künc tərəfdə 2 minarə vardır. 3) Məscidin yaxınlığındakı qüllə – on bərabər-üzlü prizma şəklindədir. Atabəyin birinci vəzirinin qəbrinin qabağında tikilmişdir. 4) Kiçik qüllə – şəhərdən Ordubada gedən yolun üstündə yerləşir. Onun yanındakı məscid müsəlmanlar (azərbaycanlılar – Y.R.) tərəfindən müqəddəs bir yer kimi istifadə olunur. 5) 1322-ci ilə aid olan qızıl fars medalı – üstündə ərəb dilində yazısı var. Bu medal Naxçıvan şəhərinin köhnə hissəsindən qazıntı zamanı tapılmışdır. 6) Dördbucaqlı qızıl lövhə

– rombformalı olub, qazıntı zamanı şəhərin həmin hissəsindən tapılmışdır. Üzərində yazı və tarix olmadığından hansı dövrə aid olduğu müəyyənləşdirilməyib. 7) Abbasabad qalası – Naxçıvanın cənub-şərqində, Araz çayının sahilindən 8 verst (rus ölçü vahidi olub, verst = 1, 0668 km-ə bərabərdir – Y.R.) kənarda yerləşir. Qala 1828-ci ildə Paskeviç tərəfindən mühasirəyə alınmış və tutulmuşdur. 8) Qızılburun – Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində, Araz çayından 12 verst kənarda axırncı vadinin çıxışında yerləşir. Yaxınlıqdakı dərənin yanında qırmızı dördbucaqlı daşdan tikilmiş qalada iki qüllə yerləşir: onlardan biri dağıdılmış, digəri isə yararlıdır [1, s. 115-117].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsrdə Naxçıvanda olmuş digər əcnəbilər – fransız Jan Delafua (3 aprel 1881-ci ildə Naxçıvanda olub), səyyah Dyuba de-Monpere (1834-cü ildə Naxçıvanda olub), Ker-Porter (1817-1820-ci illərdə Naxçıvanda olmuşdur), E.Yakobstal, F.Zarre, H.Ussel və b. da Möminə xatun türbəsi və qalalar haqqında məlumat vermiş və onlardan bəhs etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / СМОМПК. Вып. 2, Тифлис, 1882, с. 109-142.
2. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. IV, СПб., 1836, 401 с.
3. Корф Б. Воспоминание о Персии 1834-1835 гг. СПб., 1838, 291 с.
4. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1833, 263 с.
5. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР / Известия «Азкомстарис»а. Выпуск 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с.123-215.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

Яшар Рагимов

НАХЧЫВАНСКИЕ КРЕПОСТИ В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ

В статье на основе русских источников были исследованы форма, внутренний и внешний вид Нахчыванских крепостей. Сделано заключение, что, несмотря на некоторое влияние и определенные недостатки, произведения В.Григорьева, Б.Корфа, И.Шопена, К.Никитина, В.Сысоева и др. русскоязычные источники и печать являются ценными и незаменимыми материалами по истории Нахчывана.

Ключевые слова: крепость, источник, Нахчыван, русский, история.

Yachar Rahimov

NAKHCHIVAN FORTRESSES IN RUSSIAN SOURCES

The paper, based on Russian sources, studies form, interior and exterior appearances of the Nakhchivan fortresses. It was concluded that, in spite of some influence and some shortcomings, works V.Grigureva, B.Korfa, I.Shopena, K.Nikitina, V.Sysoeva and others. Russian-language sources and printing are valuable and irreplaceable materials on the history of Nakhchivan.

Key words: fortress, power, Nakhchivan, Russian, history.

RƏSUL BAĞIROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SUM QALASI

Naxçıvanın qədim qala və müdafiə istehkamlarında XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində müəlifin iştirakı ilə geniş axtarışlar, müşahidələr aparılmış yeni qalalar tətbiq olunmuşdur. Qədim neft padşahlığının yarandığı Anadolu ərazisi ilə qonşuluqda, Sədərək ərazisindəki Vəlidag üzərində yerləşən Sədərək qalası, müdafiə istehkamları, Culfa rayonu ərazisində Sum qalası, Nəhəcir qalası, Gəmiqayada (Ordubad rayonu) qalaca tipli siklopik tikintilər və başqa abidələr Naxçıvanın qədim tarixi və mədəniyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından mühüm yeniliklərdir.

Açar sözlər: *Sum qalası, qala müdafiə istehkamu, Nəhəcir qalası.*

Naxçıvan MR-in ərazisindən keçən qədim ticarət-karvan yollarının, eləcə də strateji cəhətdən çox mühüm və əlverişli olan keçidlər üzərində e.ə. II-I minilliklərdə müdafiə istehkamları-qalalar tikilmişdir. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2002-ci ilin iyul ayında Arazboyu İranla sərhəd dağlıq ərazidə uzun illərdən bəri strateji cəhətdən diqqətimizi cəlb edən və haqqında maraqlı rəvayətlər söylənilən Nəhrəm dağlarında tədqiqat işləri aparıldı.

Culfa (Cula) və Nəhrəm arasındakı sıldırım qayalıq zirvəli dağ silsiləsi təbii strateji sədd təşkil edərək Naxçıvan ərazisini cənubdan qoruyur. Buradan Araz çayı boyunca Nəhrəmin dağlıq ərazisindən Yaxın Şərqlə Naxçıvanı birləşdirən qədim karvan yolu keçmişdir. Elə buna görə də Naxçıvan ərazisindəki çox mühüm qədim ticarət mədəniyyət ocaqlarından bir qrupu Culfa və Nəhrəm ərazisində Naxçıvan çayı vadisində yaranmış və yüksək səviyyədə təkamül tapmışdır. Qədim Gülistan (Cuğa), Nəhəcir, I-II Kültəpə və digər mədəniyyət mərkəzləri buna sübutdur. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin, qala şəhərlərinin və möhtəşəm müdafiə istehkamlarının inkişaf tapması məhz bu dövrə təsadüf edir. Naxçıvanın Araz sahili geniş və münbit torpaq sahələri olan Nəhrəm ərazisində e.ə. II-I minilliklərdə yaşamış qədim tayfaların birliyi yaranmış və Qızılburun sənətkarlıq-ticarət mərkəzi inkişaf tapmışdır.

Bu ərazidə yaşayan qədim əhəlinin özlərini və təsərrüfat həyatlarını mühafizə etmək üçün müdafiə istehkamlarına ehtiyacı olmuşdur. Qızılburun qədim yaşayış yerində XX əsrin 60-cı illərində apardığımız arxeoloji tədqiqatlar zamanı qala tikmək memarlığının izləri müşahidə olunmuşdur.

Nəhrəm ərazisindəki Arazboyu yüksəkliklərdən də, o cümlədən xalq arasında “Dağ Yunus” adı ilə tanınan yüksəklikdə arxeoloji axtarışlar aparılmışdır. Hələ 1970-1980-ci illərdə bu dağın ətəklərində Dərə Şam, Gözəl Dərə ərazilərində arxeoloji qazıntılar aparılmış, tunc, ilk dəmir və orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri qeydə alınmışdır. Nəhrəm kəndindən 10 km cənubda Araz çayının sol sahilində yerləşən konqlomerat dağlıq ərazinin ən hündür silsiləsi “Dağ Yunus” dağı adlandırılır. Dağın zirvəsinə əsas çıxış yolu geniş və dərin çökəkliklərdən ibarət “Gözəl Dərə” adlanan ərazidən keçir.

Dağ Yunus dağının şərq tərəfində sıldırım qayalarla sərhədlənən dərə selov ilə, zirvədə yerləşən Sum qalasına yeganə cığır yol gedir.

Qalanın yerləşdiyi zirvə dəniz səviyyəsindən 1600-1800 m. yüksəklikdədir. Dərənin dağ zirvəsinə yerləşən hissəsindəki keçiddə möhtəşəm müdafiə səddi tikilmişdir. Hər iki yandan sıldırım qayalarla bağlanan qala divarları orada geniş bucaq əmələ gətirir. Burada mərkəzi hissədən qala divarının ortasında zirvədə keçid yolu olmuşdur. Bu qala divarının daxilə 3,5 ha-dan artıq sahə müdafiə divarı ilə sərhədlənmişdir. Sahənin 2,5 ha hissəsi maili yamaclıdır. Dağın zirvə hissəsindən qərbə sıldırım qayalıqların sinəsində 1 ha-ya qədər nisbətən düz-yastan vardır.

Sun qalasının daxilində 100-ə qədər dördkünc planlı daş binanın qalıqları vardır. Binalar terraslarda yerləşib bir-birinə bitişikdir. Görünür ki, Sum qalası adi müdafiə istehkamı olmayıb. Lazım gəldikdə burada uzun müddət əhalinin əmlakın mühafizəsi mümkün olmuşdur.

Qalanın su ilə təchizatı maraqlıdır. Çox ehtimal ki, burada monolit qayalıq üzərindəki tikintilərin bəzisi təbii su ehtiyatını toplamaq üçün hovuzlar olmuşdur. Bununla belə qalada cənubda Araz çayına birbaşa bağlanan və sıldırım qayalarla mühafizə olunan cığır vardır. Görünür Qalanın su ilə təchiz olunması üçün bu cığır ilə lazım gəldikdə Arazdan su götürülürmüş.

“Dağ Yunus” dağı haqqında söylənilən bir rəvayət bu mülahizəni söyləməyə əsas verir. Həmin rəvayətə görə Dağ Yunus lazım gəldikdə, ehtiyac olduqda Arazdan su götürüb bu yerləri sulayırmış.

Sum qalasının müdafiə divarı şərq tərəfdən 150 m-ə qədərdir. Bu istehkam Naxçıvanın qədim qalaları silsiləsinə daxil olub öz tikinti üslubuna və memarlıq xüsusiyyətinə görə e.ə. III-II minilliklərin siklopik qalaları ilə eyniyyət təşkil edir.

Qala divarları müxtəlifhəcmli qaya daşlarından inşa edilmişdir. Divarın alt cərgə daşları hər iki yandan irihəcmli qaya daşlarından qurulmuşdur. Bu daşların ağırlığı 100 kq-dan 1-1,5 tona qədərdir. Dağın relyefi sərt yamaclı olmasına baxmayaraq alt hörgü daşları çox məharətlə və uçquna davamlı bir planda qurulmuşdur. Yan hörgü daşları cərgəsi arasındakı 2,1 metr enindəki divar boşluğu, orta və kiçik həcmli daşlarla xüsusi memarlıq texnikası tətbiq olunmaqla qurulmuşdur.

Giriş yolunda soldakı müdafiə divarının qurtaracaq hissəsi 20 metrə qədər uzunluqda nisbətən yaxşı qalmışdır. Divarın qurtaracağına yaxın 3 metr uzunluqda relyefə uyğun olaraq da plana çıxıntı əmələ gətirir və 7 m uzunluqda davam edən sıldırım qaya ilə birləşir.

Beləliklə, Sum müdafiə səddi öz möhkəmliyi etibarilə Naxçıvanın digər qalalarından seçilir. Sum qalasının və onun daxilindəki tikintilərdən bərkidici məhluldan (palçıqdan) istifadə olunmamışdır. Qala divarının eni 2,5-3 metrdir. Salamat qalmış divarın hündürlüyü 1,7-2 metrdir. Hörgü daşları üst-üstə 5 cərgə qalmaqdadır. Sum qalasının böyük bir hissəsi min illər boyu buraya toplanmış qar yığıntıları, təbii aşınmalar və tektonik proseslər nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq öz möhkəmliyini saxlayır. Qalanın daxilində (şimali-qərb hissəsində), nisbətən yastı səthli sahədə (1 ha-dan artıq) çoxlu yaşayış binalarının 100-ə qədər daşları qismən salamat qalır. Binalar müxtəlif həcmli qaya parçalarından, dördkünc planda inşa olunmuşdur. Burada qədim və orta əsrlər dövrünə aid gil qab qırıqlarına təsadüf olunur. Sum qalasında geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılacaq və Naxçıvanın şəhər mədəniyyəti tarixinə yeni səhifələr yazılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, s. 165.
2. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979, s. 76.
3. Əliyev V.H., Bağırov R.B. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı: Elm, 2012, s. 192.
4. Керимов В. И. Оборонительные сооружения Нахичеванской АССР. Тбилиси, 1981, 25 с.
5. Керимов В. И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку: Oğuz Eli, 1998, 132 с.

Расул Багиров

КРЕПОСТЬ СУМ

В древних крепостных и оборонительных укреплениях Нахчывана в конце XX и начале XXI веков с участием автора проведены широкомасштабные изыскания, исследованы новые крепости. Созданная древними нефтяными падишахами крепость Садарак, расположенная по соседству с Анатолийским регионом, на горе Велидаг в Садаракском районе, крепости Сум и Нахаджир на территории Джулфинского района, циклопические постройки крепостного типа в Джемигая (Ордубадский район) и другие памятники являются значимыми новинками с точки зрения всестороннего изучения древней истории и культуры Нахчывана.

Ключевые слова: *крепость Сум, крепостное оборонительное укрепление, крепость Нахаджир.*

Rasul Bagirov

FORTRESS OF SUM

Large-scale surveys have been carried out with the author's participation in the ancient fortresses and defensive fortifications of Nakhchivan in the late XX and early XXI centuries; new fortresses have been investigated. The fortress Sadarak built by ancient oil padishahs, located in the vicinity of the Anatolian region, on the mountain Validag in the Sadarak district, the Sum and Nakhajir fortresses in the Julfa district, the fortress-type citadel buildings in Gamigaya (Ordubad district) and other monuments are significant novelties from the point of view of comprehensive study of Nakhchivan's ancient history and culture.

Key words: *fortress of Sum, fortress fortification, fortress of Nakhajir.*

LEYLA HƏSƏNZADƏ

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: tagiyeva.leyla@rambler.ru

ALMAN SƏYYAHLARI NAXÇIVAN QALALARI HAQQINDA

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin transferi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşıyırdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə, coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə, dramaturji, poetik, roman, fəlsəfi, felyeton formaları göstərilir.

Açar sözlər: *səyyah, ədəbiyyat, səyahət, mədəniyyət.*

Ədəbi əlaqələrin bir sıra ədəbiyyatdankənar formaları da vardır ki, ədəbiyyat sahəsində müəyyən yaxınlığa gətirib çıxarır. Ədəbiyyatşünas alim D.Dyurişinin fikrincə, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də, bir sıra komparativistik ədəbi işlərdə bu formalar ən ciddi müzakirə obyektidir. Bu baxımdan, səyahət və səyyahların rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ədəbiyyatşünaslıq kitablarında da bu öz əksini tapmışdır. Təsədüfə deyil ki, D.Dyurişin Klod Pişua və Andre M.Russontfl “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” əsərində səyahət və səyyahların rolunun ədəbiyyatlararası əlaqələr və oxşarlıqlarda kifayət qədər geniş surətdə nəzərdən keçirilməsini vurğulayaraq qeyd edir: “Bədii nəzəri tədqiqatlarda xüsusi diqqət verilməsə də, ədəbi problemlərdən uzaq olsa da, səyahətlərin müxtəlif formalarının da bu və ya digər tərzdə beynəlxalq və habelə ədəbiyyatlararası əlaqələrə təsir etməsi kimi aydın faktı inkar etmək olmaz” [7]. Burada həmçinin, J.M.Karrenin səyahətnamələrin tarixi və bir ölkənin ədəbiyyatının başqa ölkə tərəfindən bədii interpretasiyası tarixi haqqında fikirlərini xatırlamaq lazımdır [5].

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin transferi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşıyırdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə, coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə, dramaturji, poetik, roman, fəlsəfi, felyeton formaları göstərilir [13].

A.Bauerkemper, H.Bödeker, B.Ştruckun birgə müəllifliyi ilə yaradılan “Dünyanı öyrənək. Səyahətlər 1780-ci ildən bugünümədək mədəni təmas kimi” adlı əsərdə səyahətlər mədəni praktika kimi açıqlanır və burada 4 aspekt göstərilir: 1. Səyahətlərin texniki-praqmatik dimenzionu; 2. Səyahətlərdə mədəniyyət əlaqələrinin dimenzionları, 3. Səyahət vasitəsilə mədəni və maddi transfer; 4. Səyahətlərin təsviri [3].

Məhz müəlliflərin açıqladığı aspektlərdən 2-ci və 3-sü ədəbi əlaqələrin də inkişaf

fina təkan verən aspektlərdir və müəyyən mənada D.Dyurişinin fikirlərinə uyğun gəlir. A.Bauerkemperin açıqladığı ikinci aspekt “səyahət”i idrak forması baxımından nəzərdən keçirir, üçüncü aspekt isə “səyahət”i mədəniyyət əlaqəsi kimi işıqlandırır. Burada mədəniyyətlərin təması ikiqat təsir bağışlayır, bu bir tərəfdən xarici məfkurənin özün-küləşdirilməsinə, digər tərəfdən özünü-təsirin dəyişkənliyinə və mədəniyyətlərarası yaxınlığa gətirir. Dördüncü aspekt səyahət təəssüratlarının yazılı formasıdır [4].

Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında Şərq haqqında bilgilər demək olar ki, müstəsna olaraq səyahətnamələrdə və ya bu səyahətnamələrə olan kompilyasiyalarda verilmişdir.

XVII əsr Avropada səyahət təsvirlərinin ilkin yaşı hesab edilir. 1700-cü ilə qədər bir çox Avropa ölkələrində, başlıcası isə İtaliyada qiymətli və zəngin toplular yaradılmışdır ki, bunlarda çoxlu sayda səyahət təsvirləri var. XVIII əsrin sonlarında tərtib edilmiş səyahət təsvirlərinin siyahısına əsasən demək olar ki, bu əsərlər arasında latın dilində yazılmış səyahət təsvirləri xüsusi yer tutur. Bu siyahıda XVI-XVII əsrlərdə 30-a yaxın latınca olan səyahət təsviri vardır ki, bunlar birmənalı surətdə Şərqdən bəhs edir və təqribən yarısı Almaniyada nəşr edilmişdir.

Alman tədqiqatçısı P.Hulçun məlumatına görə, 1700-ci ilə qədər Şərq haqqında məlumat verən müqayisəli səyahət təsvirləri və səyahət əsərləri sırasında 143 əsər vardır ki, həmin əsrlərdən 5% İspaniyanın, 15% Hollandiyanın, 18% İngiltərənin, 28% Almaniyanın, 34% Fransa'nın payına düşür. Bunlardan 38 alman səyahət təsvirinin yalnız 28-i 1660-1700-cü illərdə nəşr edilmişdir. Alman dilində olan səyahət təsvirlərinin 27-si xarici dillərdən (11-i fransız, 7-si holland, 5-i italyan, 2-si isə ingilis, 2-si ispan dillərindən çevrilmişdir; bunlardan 23-ü 1660-1700 illər arasında nəşr edilmişdir) tərcümə olunmuşdur. P.Hulç bu səyahət təsvirlərinin ən mükəmməl nümunəsi kimi Adam Oleariusun səyahət kitabını göstərir [11]. Qeyd olunan dövrdə səyahətnamələr əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün yazılır və müxtəlif məqsədlər daşıyırdı. Belə ki, bəzi səyahətnamələr missionerlərə işlərinin sübutu və reklam vasitəsi kimi xidmət edirdisə, digər səyahətnamələr tədqiqat, təhsil məqsədi daşıyırdı. XVI əsrdə Frankfurt am Mayn, XVII əsrdə Nürnberg, Hamburq və Amsterdam səyahətnamələrin nəşriyyat ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Alman dilli alim və səyyahların Azərbaycan haqqında elmi mülahizələri və məlumatları uzun zamandan məlumdur. Dörd əsrdən bəri Almaniyanın sərhədlərini aşaraq Avstriya, Macarıstan və Rusiya da daxil olmaqla H.Şiltberqer, G.Tektander, A.Olearius, E.Kempfer, S.Q.Qmelin, A.Q.Serebrov, F.M.Biberştayn, K.E.Ayxvald, H.Abix, Ç.Hentsşe, N.Zaydlits, H.Bruqs, Q.Radde, A.Pettsold kimi bir çox alman mənşəli səyyahlar bu ərazini təsvir və tədqiq etmişlər. Onlar ya ekspedisiya tərkibində səyahət etmiş və ya müxtəlif elm sahələri üzrə – etnologiya, coğrafiya, botanika, tarix, mədəniyyət, geologiya, tibb, kənd təsərrüfatı, arxeologiya, topoqrafiya, kartoqrafiya və s. tədqiqat aparmışlar. A.Oleariusun ən mükəmməl səyahət nümunəsi hesab edilən səyahətnaməsindən bəhs etməzdən öncə, hələ XV əsrdə Hans Şiltberqerin yazdığı səyahətnamədən bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

H.Şiltberqerin Yaxın Şərqdə uzun müddət olmasına baxmayaraq, yaratdığı səyahətnamədə tarix və ölkəşünaslıq mənbəyi kimi zəngin məlumatlar olmasa da, burada Azərbaycan, daha doğrusu Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri haqqında səthidə olsa, bəzi qeydlər vardır.

Die Stadt Nachidschewan liegt an dem Hang des Berges Ararat, auf dem die Arche landete, in der Noah ein Sintflut überdauerte. Rund herum ist fruchtbarer Boden...

Am Weißen Meere (das auch die Kaspische See genannt wird) liegt der Ort Scheki, wo Seide wächst...

Naxçıvan şəhəri tufandan can qurtaran Nuhun gəmisinin dayandığı Ararat dağının ətəyində yerləşir. Ətrafda məhsuldar torpaqlar var.

Ağ dənizin sahilində (o, həmçinin Kaspı dənizi adlandırılır) ipək istehsal edilən Şəki şəhəri yerləşir.

XVII əsr alman səyyahlarından Azərbaycanı ziyarət edənlərdən, Azərbaycan haqqında, eləcə də Naxçıvan qalaları haqqında daha dəqiq və ətraflı məlumat verən Adam Olearius olmuşdur.

Adam Oleari, Ölşleger – alman səyyahı, görkəmli alim. Təqribən 1599-cu ildə Saksoniyada doğulmuş, 1671-ci ildə ömrünü başa vurmuşdur. Leypsiq Universitetini bitirmiş, fəlsəfə magistri dərəcəsi almışdır. Tarixdən başqa coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat və fizikanı yaxşı bilirdi. Bir müddət Leypsiq Universitetində işlədikdən sonra Almanıyanın xırda feodal hakimlərindən biri olan Qolşteyn hersoqunun sarayında xidmətə başladı. O, Qottorpdə – Hersoq sarayında riyaziyyatçı kimi fəaliyyət göstərir, saray kitabxanası və muzeyini idarə edirdi. Oleari rus, türk (o cümlədən Azərbaycan), ərəb və fars dillərini bilirdi. Hersoq III Fridrix (1616-1659) dərin məlumatlı Olearini Moskvaya (1633-1634) və Səfəvilər dövlətinə (1635-1639) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin tərkibinə daxil etmişdi.

Qottorpdən Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636-1638-ci illərdə Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycana səyahət etmiş, burada da Səfəvi sarayına – İsfahana getmişdi. Qayıdanbaşı alman elçilərinin yolu yenə də Azərbaycandan düşmüşdü. Beləliklə, Səfəvi sarayına gedib qayıdarkən Oleari Azərbaycanın Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Dərbənd, Astara, Lənkəran, Qızılağac kimi yaşayış məntəqələrində, Muğanda olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid zəngin material toplamışdı.

Olearinin məlumatları bəzi Avropa səyyahlarının qeydlərindən daha qiymətlidir. Müəllif bir çox elm sahələrinə dair dərin biliyə malik idi. Əvvəlki müəlliflərin, o cümlədən qədim Roma və yunan müəlliflərinin, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz haqqındakı məlumatların dərinədən öyrənmişdi. Buna görə də hər hansı coğrafi məntəqədən bəhs edərkən onun yerini dəqiq qeyd edir, başqa müəlliflərin məlumatlarına tənqidi yanaşır, oxucuya daha düzgün məlumat verməyə çalışır. Maraqlıdır ki, alman alimi səyahət zamanı apardığı şəxsi müşahidələr və topladığı məlumatlar əsasında Qafqazın, Xəzərin xəritələrini tərtib etmiş, Şamaxının və Dərbəndin təsvirini vermişdi. O, səfər zamanı Şərq dillərini öyrənmiş, gördüyü hər bir coğrafi obyekt, tarixi abidə, şahidi olduğu hadisələr, mərasimlər haqqında zəngin məlumat toplamış, özü ilə Almaniyaya qiymətli əlyazmaları, kişi və qadın milli geyimləri, hətta bitki və heyvanlar aləmindən nümunələr aparmışdı [15].

1647-ci ildə onun “Yeni Şərq səyahət təsviri” (“Neue Orientalische Reisebeschreibung”) adlı səyahətnaməsi nəşr olunur. Səyahətnamə Şlesviq-Holştayn hersoqu V Fridrixin tapşırığı ilə 1635-1639-cu illərdə İrana edilən səyahət nəticəsində meydana gəlmişdir. Əsər Baltik dənizindən Narvaya qədər, oradan Moskvayadək, Moskvadan Volqaboyunca gəmilə Xəzər dənizinə qədər, oradan Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil, Qəzvin və İsfahana qədər olan səyahəti əhatə edir. A.Oleariusun təsvirləri onun son dərəcə nadir müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir.

O yalnız təsvirlə kifayətlənməyib Herodot, Strabon, Ksenofon kimi antik yazıçıların verdiyi məlumatları müqayisə etmiş, özündən əvvəl yazılmış səyahətnamələrə münasibətini bildirmişdir. Müəllifin həm bu əsərində, həm də səyahətnamənin daha

mükəmməl variantı olan “Moskvaya və İrana səyahətin ətraflı təsviri” (“Vermehrto Moscowitische und Persianische Reisebeschreibung”) əsərində Azərbaycandan da bəhs edilir. Lakin mühacir Azərbaycan türkoloqu Ə.Cəfəroğlununda qeyd etdiyi kimi “ne yazıq ki, Oleariyn bize buraktığı bu məlumat Dağıstanla yalnız Azərbaycanın şark kısmına yəni Mugan, Derbent və Şamaxı gibi mahallerin temas etmektedir. Zira heyetin azası yalnız bu sahalarda bulunmuş ve ileri varamamıştır” [6]. A.Oleariusun bu səyahətnaməsindən sonralar yaranmış səyahətnamələrin əksəriyyətində də demək olar ki, Azərbaycanın Muğan, Dərbənd və Şamaxı kimi əyalətləri təsvir olunur. Bu da həmin dövrdə İrana və digər Şərq ölkələrinə səyahət edən səyyahların eyni istiqamət üzrə hərəkət etməsindən irəli gəlirdi. A.Oleariusun Azərbaycan haqqında verdiyi məlumatlar bəzi mənbələrdə ətraflı qeyd olunsada, bu mənbələr üçün əsərin orijinalı deyil, rus variantları istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın təsvirinə aid önəmli bilgilərdən biri də Engelbert Kempferin latın dilində yazdığı 5 kitabdan (fasciculus) ibarət olan “Xarici möcüzələr” (“Amoenitates exoticae”) əsərində verdiyi məlumatlardır. Oleariusun səyahətnaməsindən təsirlənən E.Kempfer təsvirlərində onun qeydlərinə əsaslanmışdır [12]. Əsas hissəsi İrana (I və IV kitabı bütövlükdə, III kitabın bir hissəsi), digər hissələri isə Yaponiyaya həsr olunmuş bu topluda İsveçdən başlayaraq Finlandiya, Estoniya, Rusiya, daha sonra Volqa çayı vasitəsilə Həştərxan, Xəzər dənizi, Bakı və Abşeron, İran, cənubi Hindistan, Seylon və Yaponiyayadək olan səfərlər təsvir olunmuşdur. Əsərdə, eyni zamanda, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə dair – Bakıya və Abşeronun neft mənbələrinə səyahət, Şamaxı, Şamaxıdan Muğan əyalətinə, Muğan düzü, Talış, Beşbarmaq dağı – yarımbaşlıqlar öz əksini tapmışdır. Oleariusun təsvirindən fərqli olaraq Kempferin təsvirləri daha dolğundur. Əsərdə Azərbaycana aid ən maraqlı hissə toplunun II kitabında Bakı və onun neft mənbələri haqqında məlumatlar və eyni zamanda, Bakı şəhərinin və “Okesra” adlandırılan Abşeron yarımadasının ilk eskizidir. Əsər bir neçə dəfə hissələrlə alman dilinə çevrilmişdir. Həmin tərcümələrdən biri də Karl Mayer Lemqo tərəfindən çevrilmiş “Engelbert Kempferin səyahət gündəlikləri” adlı əsərdir.

Maraqlı cəhət budur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orta əsrlərdə Rusiyadan keçməklə İrana edilən səyahətlərin hamısının Azərbaycandan eyni istiqamət üzrə olduğuna görə yazılan səyahətnamələrdə də həmin yerlər – Beşbarmaq dağı, Şamaxı, Bakı, Abşeron, Muğan daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verilən mənbələr arasında təbiətsünaş alim S.Q.Qmelinin “Üç təbiət aləmini tədqiq etmək üçün Rusiyaya səyahət” adlı əsərini göstərə bilərik. Əsərdə Dərbənd şəhəri, Quba, Şabran, Beşbarmaq dağı, Bakının neft mənbələri, Bakı, Şamaxı, Salyan, Kür çayı ətraflı təsvir olunmuşdur. E.Kempfer A.Oleariusun səyahətnaməsinə əsaslandığı kimi, S.Q.Qmelin də əsərində tez-tez E.Kempferin qeydlərini xatırlamışdır. Belə ki, Bakının neft mənbələri hissəsində bunun təqribən 100 il əvvəl E.Kempferin təsvir etdiyini göstərərək “neftin tükənməz anası” adlandırdığı yarımadaı Kempferin qeyd etdiyi kimi “Okesra” deyil, “Abşeron” adlanır [9]. Lakin S.Q.Qmelin səyahətnaməsində Kempferə görə daha dəqiq məlumat verir. Bunun üçün hər iki səyahətnamədən Bakıya aid olan hissəni müqayisə edə bilərik:

E.Kempfer Bakı haqqında:

“Urbs Baku magnam redolet antiquitatem, cum structurae insolentia, tum appellatione sua. Quibus libido est exotica a nostris derivare nominibus, ita dictum volunt a Bacho, vinearum Deo...Melius Persce ita vocari conjiciunt a Baad Kuuh, id est, vento montario, qui ex fastigio accumbentis jugi propulsus, hic mire scevit, & civibus crebras parit molestias. Figura sua exacte in quadratum posita, ex montosa adjacentis jugi

declivitate in mare usque extenditur, referente unoquoque latere mille & amplius passuum longitudinem. Duo urbis latera fluctus alluunt; unum quod portum excipit, alterum quod aperto mari objicitur: reliqua duo exigua fossa ambit, in petrosabasi urbis excisa. Moznibus cinditur geminis, quidecimpassum dissidentibus, quorum interiora longe supereminet; utraque insigni urbis ornamento, in femicirculos, quos propugnacula putes, crebro sunt inflexa, & in summitate pinnis distincta densis, ovatis; per quorum interstitia hostis peti sagittis, & arceria civitate possit. Sunt ea, quae mare respiciunt, mœnia, cetera ex luto indurato sat bene coagmentata. Gemina porta viatorem intromittit, adversa urbis parte collacata, obducta & firmata ferreis laminis. Ex portu vero tribus ostiis ingressus patet, pro mercium eodemmodiori transvectione” [8].

“Bakı şəhəri adı kimi qədim olan tikiliş üslubu ilə çox qədim təsir bağışlayır. Bəzən onu şərab allahı olan Bacchusla (Bakxla) əlaqələndirir..., farslar onun Baad Kuuh sözündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər... Şəhərin ərazisi kvadrat şəkliyədir. O, dağ çökəklərindən başlayaraq dənizə qədər uzanır, həmin tərəf 1000 addımdan artıqdır. Şəhərin 2 tərəfini dəniz suları yuyur. Bir tərəfdə liman yerləşir, digər tərəf açıq dənizə çıxır, qalan iki tərəf qayalardan yonulmuş dar qəbirlərlə əhatə olunmuşdur. O, arasında 15 addımlıq boşluq olmaqla iki divarla əhatə olunmuşdur, bunlardan daxili divar xarici divardan daha yüksəkdir. Onlar qalanı xatırladan qabarıqları və sıx yerləşmiş çatı təpələri ilə şəhərə möhtəşəm bəzək verir. Bu boşluqla düşmənin ox yağışına tutula bilər və onunla düşməndən qorunmaq mümkündür. Dənizdən sonra yerləşən divarlar kərpicdən, daxili divar isə bərk gildən düzəldilmişdir. Şəhərin qarşı tərəfində yerləşən iki darvazadan səyyahlar içəri buraxılır. Amma limanda olan üç darvaza rahat mal tədarükü üçün açıqdır”.

S.Q.Qmelinin Bakı haqqındakı təsvirinə diqqət yetirək:

“Die Stadt Baku stöst nördlich an den Berg Bischbarmak, westlich an Schamachie, südlich an Sallian, und ist eine uralte ungefähr unter dem 39sten Grad 30 Min. in einem ungleichen Viereck erbaute Stadt. Sie ist, oder Sie war vielmehr, mit doppelten Mcturen umgeben, die von Ralcksteinen aufgeführt sind. Die innere Mauer übertrifft die äussere an Grösse, und diese ist durch die Gewcdt des Wassers verloren gegahgeh, so, daß nur noch an der südöstlichen Seite einige Überbleibsel Zeugen von der ehemaligen Herrlichkeit abgeben. Die Mauren von Baku reichen also bis in die See hinein. Sie haben ihre ordentliche Brustwehren, die sich aber in einem schadhaften Zustand befürden, und an ihren Spitzen sind in gehörigen Entfernungen Oefnungen für Musketen und Pfeile angebracht. Der Graben liegt an der nordwestlichen Seite der Stadt, auf einem dürren Hügel, und hat keine Verbindung mit der See” [10].

“Bakı şəhəri şimaldan Beşbarmaq dağına, qərbdən Şamaxıya söykənir, cənubdan Salyanla sərhədlənir və təqribən 39-30 dərəcə altında qeyri-bərabər olan dördbucaqlı formada tikilmiş şəhərdir. O, əhəng daşından tikilmiş ikiqat divarla əhatə olunmuşdur. Daxili divar xarici divardan daha hündürdür, xarici, divar suyun zərbəsindən aşınmaya məruz qalmış, belə ki, yalnız cənub-şərq tərəfdə keçmiş əzəmətdən bəzi qalıqlar mövcuddur. Bakı şəhərinin divarları dənizə kimi uzanır. Bu divarlar əsas sipər olsa da, onlar zədələnmiş vəziyyətdədir və onların zirvəsində müəyyən məsafədə müşket və oxlar üçün yerlər qoyulmuşdur. Qəbiristan şəhərin şimal-qərb hissəsində quru qaya üzərində yerləşir, dənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur”.

Nümunələrdə S.Q.Qmelini E.Kempferdən fərqləndirən stilistik əlamət ondan ibarətdir ki, S.Q.Qmelinin səyahətnaməsində daha çox əyanilik var və coğrafi baxımdan daha dəqiqdir. Təsadüf deyil ki, G.Linde və S.Apt “Kaukasisches Mozaik” əsərində Bakı şəhərinin daha dəqiq təsviri və xəritəsinin məhz S.Qmelin tərəfindən verildiyini

qeyd edirlər. Hər iki səyahətnamədə xalqın adət-ənənəsi, yas mərasimi, xan sarayında qonaq qarşılınması, burada müxtəlif xalqların yaşaması, şəhərlərin geniş təsviri, əkin işləri, buradakı ticarət, üzümçülük, qəbiristanlar, xına bitkisinin istifadəsi və s. ilə bağlı ətraflı məlumatlar verilmişdir. Xəzər dənizinin təsvirləri sırasında Qustav Qerberin verdiyi təsvir daha mükəmməldir [14].

Yuxarıda qeyd olunan səyahətnamələrdən fərqli olaraq, XIX əsrin səyahətnamə və məruzələrində isə Azərbaycanın ayrı-ayrı hissələri – qərb, şimal, şərq və cənub hissələri təsvir edilmişdir. Bu baxımdan etnoqraf N.Zaydlitsin (Seidlitz, 1857) və təbiətşünas, etnoqraf-səyyah Q.Raddenin səyahətnamə və məruzələrini göstərə bilərik.

N.Zaydlits səyahətnamənin ön sözündə yazır: “1855-1856-cı illərdə təbiəti, hər şeydən əvvəl isə faunası məni maraqlandıran Zaqafqaziyanın şərq quberniyalarına və onlarla həmsərhəd olan fars vilayəti Azərbaycana olan səyahətimi.... ictimaiyyətə çatdırıram” (Seidlitz, 1857). Daha sonra müəllif Abşeron yarımadasını, buradakı duz göllərini, Azərbaycan ərazisindəki Talış xanlığını, Şamaxı və Yelizavetpol quberniyasını, Lənkərançay, Veriçay, Arpaçay, Girdimançay, Turfaçay, Gəncəçay, Muğan düzü, Quba, Mingəçevir, Nuxa, Ağstafa, Sədərək, Gədəbəy mis yataqları, Dübrar dağı, Helenendorf və Annenfeld alman koloniyalarını təsvir etmişdir.

Azərbaycan haqqındakı məruzələr arasında Q.Raddenin 1873/74-cü və 1890-cı illərdəki məruzələrini göstərmək olar. Q.Raddenin 1873/74-cü ildəki “Qafqaz haqqında 4 məruzə”sindən (Radde, 1874) ikisi – 1. Ağstafadan Göycə gölünədək, Göycədən Aradzadək; 2. Neft – Qafqazda neft yataqlarının vacibliyini düzgün işıqlandıran bəzi faktlar Abşeronun əbədi alovu kimi hissələr Azərbaycana həsr olunmuşdur.

Q.Raddenin Azərbaycanın təbii gözəlliklərinə həsr etdiyi qiymətli materiallardan biri də “Cənub-Qərbi Xəzər məntəqəsinin flora və faunası” adlı əsəridir (Radde, 1886). Bundan əlavə, Q.Raddenin bu dövrdə hər zaman yaralı yerimiz olan “Qarabağ. Rusiyanın Qarabağında 1890-cı ilin yayında yerinə yetirilən səyahət haqqında olan məruzə”sini və çəkdiyi xəritəni (“Karabagh. Bericht über die im Sommer 1890 im russischen Karabagh ausgeführte Reise”) göstərə bilərik.

Mənbələrdə verilən məlumatlara görə, 1796-1807-ci illərdə botanik, Qafqaz xətti ilə ipək istehsalı üzrə inspektor, F.Marşal fon Biberştayn (1768-1826) Şirvanın və Dağıstanın tarixi-coğrafi təsvirini, 1830-cu illərdə Katelinsin Kaspi ekspedisiyasının iştirakçısı, həkim P.P.Zablotskiy (1814-1882) Talışın statistik və geoqrafik təsvirini vermiş, 1851-ci ildə Talışda olmuş Paul Frans Riss (?-1861) Talış etnoqrafiyasını yazmış, habelə 1858-1861-ci illərdə C.Hentçse Talışa, 1859-cu ildə İ.L.Serebryakov (1833-1868) Gəncəyə, 1863-cü ildə A.Pettsold Nuxa, Ordubad, Quba, Şamaxı, Şuşaya, 1913-cü ildə Prof. Auhagenin rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatı mütəxəssislərindən ibarət Almaniya-yan olan bir nümayəndə heyəti Bakı və Yelizavetpol quberniyalarına səyahət etmiş (Auch, 2001: 63-66), K.Sedeker Bakı və Bakıətrafı kəndlər (Baedeker, 1912), Dr. A.Büdel Azərbaycanın oroqrafiyası, geodeziyası və topoqrafiyası, geologiyası, yeraltı sərvətləri, iqlimi, hidroqrafiyası, ərazisi və meşə təsərrüfatı, sənayesi, daxili və xarici ticarəti, Bakı-Batumi neft boru kəməri, dəniz nəqliyyatı haqqında dəyərli məlumat vermişdir (Petermanns, 1926).

ƏDƏBİYYAT

1. A.Pettsold, 2001, s. 50.
2. A.Pettsold, 2001, s. 63-66.
3. Bauerkämper Bödeker, Struck, 2004 s. 9-30.

4. Bracher, <http://iasl.uni-meuenchen.de>
5. Carre. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 1951, s. 69-77
6. Caferoğlu. Türklerde Latin Hurufatı Meselesi. 1933, s. 254-263.
7. Dyurişin. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq əsəri, 1979, s. 112.
8. Engelberto Kempero. Amoenitatum exoticarum. 1712, s. 268.
9. Gmelins, Dritter Theil, Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen, 1774, s. 43.
10. Gmelins, Dritter Theil, Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen, 1774, s. 52.
11. Hultsch, 1936, Une lettre inédite de Paul Tannery à Frédéric Hultsch, s.18
12. Olearius, “Moskvaya səyahətin təsviri” kitabı, 1656.
13. Тимофеев, Тураев. Словарь литературоведческих терминов, 1974, с. 304.
14. Linde/Apt., “Kaukasisches Mozaik”, 1971, s. 50.
15. Mahmudlu Y., Səyyahlar, kəşflər Azərbaycanda. 2012, s. 230-231.

Лейла Гасанзаде

НЕМЕЦКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ О НАХЧЫВАНСКИХ КРЕПОСТЯХ

Жанр путевых заметок является одним из самых древних в мировой литературе. Путевые заметки в древности выполняли важную функцию формирования и передачи знаний о других странах и культурах. Сведения из путевых заметок служили людям окном во внешний мир. Описания путешествий имели большое значение прежде всего с географической и этнологической точек зрения. Ряд литературоведческих терминов из словарей показывает, что этот жанр имеет такие формы, как путевые заметки, книга путешествий, роман, фельетон, а также драматургические, поэтические, философские формы.

Ключевые слова: путешественник, литература, путешествие, культура.

Leyla Hasanzadeh

GERMAN TRAVELERS ABOUT NAKHCHIVAN FORTRESSES

Genre of travel writing is one of the most ancient in the world literature. Itineraries in ancient times performed an important function of generating and transmitting knowledge about other countries and cultures. Details of travel writing served people a window to the outside world. Travel descriptions were of great importance especially from a geographical and ethnological point of view. A number of literary terms from dictionaries show that this genre has such forms as travel notes, book travel, romance, lampoon, and dramatic, poetic, philosophical forms.

Key words: traveler, literature, travel, culture.

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ

Naxçıvan Universiteti

E-mail: ibrahimkazimbeyli@gmail.com

NAXÇIVAN VƏ İRƏVAN QALALARININ ÇAR RUSİYASINA QARŞI MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI

Elmi məqalədə Azərbaycanın tarixi əraziləri olan Naxçıvan və İrəvan bölgələrinin əhalisinin XIX yüzilliyin əvvəllərində Rus çarizminə qarşı ciddi müqavimət hərəkətindən bəhs olunur.

Qədim türk oğuz yurdu olan hər iki bölgəmiz yerləşdikləri tarixi-coğrafi ərazi öz strateji mövqeyi ilə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə çar Rusiyası hər iki bölgədə və digər Azərbaycan torpaqlarında erməni köçürmələri ilə düşünülmüş məqsədli şəkildə demoqrafik situasiyanı onların xeyrinə dəyişdirməyə ciddi cəhdlə çalışırdı. Məhz bu ərazilərin işğalı da qeyd etdiyimiz məsələlərə hesablanmışdı.

Tədqiqata cəlb olunan bu problemin də günümüz üçün aktuallığı nəzərə alınmış yeni elmi faktlar və yanaşmalar, elmi münasibət bildirilməyə çalışılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, İrəvan, Qala, müqavimət, hərəkət, işğalçı.*

Azərbaycan xalqının XIX yüzillikdə Rusiya işğalçılarına qarşı azadlıq mübarizəsi, göstərdikləri qəhrəmanlıqlar, azadlıq ruhu kifayət qədər güclü idi. Biz bunu tarixi-coğrafi, ərazi-inzibati baxımdan da bir birinə çox yaxın olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalçılara qarşı müqavimət hərəkətində də görürük.

Azərbaycan xanlıqlarının məruz qaldıqları siyasi qeyri-sabitlik bütövlükdə ərazi-lərimizin sosial-iqtisadi həyatına da mənfi təsir göstərirdi.

İranla Rusiya arasında sıxışb qalan Azərbaycan xanlıqları öz ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliklərini qoruyub saxlamaq naminə məcburən ikili siyasət yeridirdilər. Rusiya ilə xoş münasibətlər saxlayır, böhranlı situasiyalarda isə İran hökmranlığını qəbul edirlər.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz problemin aktuallığı onunla şərtlənir ki, tarixi ərazilərimiz olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının yerləşdiyi tarixi-coğrafi ərazi öz strateji mövqeyi ilə tarixin bütün dövrləri üçün öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Təəssüf ki, XX yüzilliyin əvvəllərində strateji əhəmiyyətli ərazimiz olan İrəvan müəyyən tarixi-siyasi səbəblər ucbatından güzəştə gedildi. Naxçıvan bölgəsi isə bu gün düşməyə göz dağı olmaqla yanaşı özünün ən yüksək inkişaf dövrünü yaşayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hər iki ərazimiz öz mühüm əhəmiyyəti ilə zəngin təbii sərvətləri, mühüm tranzit ticarət yolunun üstündə olduğundan həmişə böyük “güclərin” diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cür işğalçı imperiyalar da xanlıqların müstəqilliyi ilə barışmamış, onları işğal etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər.

Biz tarixin bu dövrlərini öyrənərkən müxtəlif sənədlərdə Abbasabad qalasının həmçinin İrəvan qalasının adına tez-tez rast gəlirik. Rus mənbələrinin özündə işğal ərə-fəsi və işğaldan sonrakı dövrlərdə yazılan sənədlərdə, məlumatlarda bu qalaların mühüm əhəmiyyəti və s. bəhs olunur.

Abbasabad qalası tarixi-hərbi istehkamdır. Qalanın tikilmə tarixi və qala ətrafında

baş verən döyüşlərin ətraflı araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Rus işğalı zamanı burada baş verən hərbi-siyasi proseslər hələ bu gündə tam obyektiv araşdırılmayıb. Bu qala Naxçıvanın cənub-şərqində yerləşir və XVIII yüzilliyin ilk illərində tikilməsi haqqında məlumatlar mövcuddur.

Çar Rusiyasının işğalçı qoşunları hələ Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını tutmazdan əvvəl əsas hədəf kimi Abbasabad qalasını seçmişdilər. İran şah qoşunlarının bu ərazilərdə olan hərbi-siyasi mövqeyini sarsıtmaq üçün strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyan Sərdarabad, İrəvan, Ücmüəzzin və Abbasabad qalalarının üzərinə hücum keçmişdilər. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüşə əmr verdi. Qeyd edək ki, Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər və qalanın təhvil verilməsi barədə bir-birinə zidd olan fikirlər bu məsələni bir qədər çətinləşdirir. Doğrudanmı Abbasabad qalası elə-belə asanlıqla Rusiya tərəfə verilib? Sözsüz ki, xeyr! Bu yalnız həqiqətən daha çox zəngin məlumatlarla dolu Rus mənbələrinə əsasən belə görünür. Ancaq birmənalı şəkildə qeyd edə bilərik ki, Naxçıvanda da Rus işğalına qarşı müqavimət hərəkəti kifayət qədər güclü olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, İrəvanın ələ keçirilməsini, öz sələfləri kimi imperator I Nikolay da diqqət mərkəzində saxlayır bu məsələni tez-tez Qafqazdakı Rus qoşunlarının baş komandanı Yermolova xatırladırdı.

Rus komandanlığı xanlığın şərqindəki bəzi Azərbaycan ərazilərinin guya Rusiyaya məxsusluğunu iddia edərək Gil, Zod və Göyçə bölgələrinə hərbi mühəndislər göndərdi. Lakin İrəvan xanı tutarlı cavabla onları bu işdən çəkəndirməyə məcbur etmişdi. Nəhayət, 1826-cı ilin yazında rus komandanlığının Şirəkə (Miraka) hücum etməsi ilə bu ərazilərin də işğalının başlanğıc nöqtəsi qoyuldu.

Bildiyimiz kimi XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan əraziləri rus müstəmləkəçilərinin işğalına məruz qaldı. Bu dövrlə bağlı Rusiya arxivlərində xeyli sayda sənədlər mövcuddur. Bu ərazilərin işğalında “müstəsna” xidmətləri olan Paskeviçin şəxsi fondunda da tariximizin məhz bu məqamlarını təhrif olunmadan öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Abbasabad qalasının işğalında iştirak edən general-leytenant knyaz M.Şerbatovun əsərində [1] çox yerdə əks olunmayan yeni məlumatlar verilmiş xüsusi olaraq əsərinə xəritələr əlavə etmişdir. Bu xəritələr Rus-İran müharibələri onun gedişi və s. əhatə edir, həmçinin Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlərin koordinatları göstərilir. Uzun illər təəssüflə qeyd edək ki, Rusiya işğalı Sovet tarixşünaslığında könüllü birləşmə kimi qeyd olunurdu.

Qraf Paskeviç əvvəlcədən işğal edəcəyi ərazilərin xüsusi ilə müdafiə qalalarının xüsusi planını tərtib edirdi və bu planı tam məxfi saxlatdırırdı. Abbasabad qalasının da planı tərtib olunmuşdur.

İngilislər II Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) zamanı İran ordusuna köhnə qalaların gücləndirilməsində və ordunun yenidən təşkilində yaxından köməklik göstərirdilər. Sözsüz ki, burada ingilislərin öz mənafeyi açıq hiss olunurdu. Şahzadə Abbas Mirzənin şəərəfinə Naxçıvan yaxınlığında tikilmiş Abbasabad qalası idi.

Naxçıvana gələn (1816; 1834-cü ildə, iki dəfə gəlib – İ.K.) baron Korf “İran haqqında xatirələr” kitabında yazır ki, “Bu ölkədə 25 il əvvəl Abbas Mirzə tərəfindən tikilmiş qala gördüm. Bu qala Abbas Mirzənin xidmətində olmuş fransız mühəndisinin planı əsasında tikilmişdir” [2, s. 77].

Rus tarixçisi Nikolay Aleksandroviç Nefedyevin Abbasabad qalası barədə geniş məlumatlarında qeyd olunur “Abbasabad qalası Naxçıvana gedən yolun qarşısında dayanmışdı. Mən bu qalaya getməyi özümə borc bildim. Fransız mühəndisinin bu əsərinə baxmaq və ehtiram etmək mənim borcum idi. Dərin xəndəklər su ilə doldurulmuşdu. İki

cərgəli divarlarda atəş açmaq üçün yerlər qoyulmuşdur. Sığınacaqlar və digər müdafiə mövqeləri xeyli gücləndirilmişdir. Onlar çox uzaqgörənliklə qalanı tikərkən nəzərə almışdılar ki, qalanın qarnizonu Arazın üstündəki körpünü görə bilsin və lazım gəldikdə geri çəkilərkən öz təhlükəsizliyini təmin edə bilsin [3, s. 335].

“Abbasabad qalası Araz sahilində Naxçıvan şəhərinin 6 km cənub-şərqində fransız hərbi mühəndislərinin layihəsi əsasında 1809-1810-cu ildə tikilmişdir. Beşbucaq şəklindədir. Bürcləri var idi. Qala divarlarının hündürlüyü 4m 30 sm, qalınlığı 60 sm idi. Qala ətrafında 4 m 30 sm dərinliyində xəndək qazılmışdı. Rusiya-İran (1826-1828) müharibəsində Abbasabad qalasında vuruşmalar olub. Araz su qovşağı tikildikdən sonra Xarabaları su altında qaldı” [4, s. 12]. Bu qalanın çox böyük strateji əhəmiyyəti olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı əlimizdə olan mövcud faktların təhlili bunu sübut edir. Lakin çox təəssüf ki, sovetlər dövründə bu qala bilərəkdən sular altında qaldı, dağıldı.

Qraf Paskeviçin planında Abbasabad qalasının 3 girişi (qapısı) olduğu göstərilir. Naxçıvan, Araz, Nehrəm. Bu planda qalaya gedən yollar Xan evi, Baş hauptvaxt, məscid, kazarmalar, süvarilər üçün yer, dükanlar, digər tikililər, Araz çayını keçmək üçün araba körpülər və s. göstərilir. Bu planın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri rus komandanlığının qalanı tutmaq üçün hazırladığı xüsusi plan olmuşdur. Qala haqqında olan tədqiqatları ümumiləşdirərkən aydın olur ki, indiyə qədər təbliğ olunan Qala döyüşsüz ruslara təslim oldu fikri ilə razılaşmırıq.

Abbasabad qalası II Rusiya-İran müharibəsinin ən gərgin və çətin döyüşlərin əsas mərkəzlərindən biri rolunu oynayıb.

Qalanın planı ilə bağlı bir məlumatı da qeyd edək ki, Araz çayından sağda xüsusi istehkam qeyd olunub ki, burada Xöy şəhərinə gedən yol göstərilirdi. Bu istehkam qalanının “Araz” darvazası ilə üzbəüzdür. Arazın o tayına qaladan gizli yolun olduğu da yaşlı adamlar tərəfindən deyilirdi. Abbasabad qalasını Rusiya hərbiçiləri İranı tutmaq üçün “Ürək” adlandırırdılar [1, s. 47].

Qalanın tutulmasının bir neçə əsas səbəbi mövcuddur. Birincisi rus hərbiçilərinin xüsusi kəşfiyyat işləri, Abbas Mirzənin “Cavanbulaq” döyüşlərində məğlubiyyəti Abbasabadın alınmasına real zəmin yaratdı. Abbasabad qalası ətrafında döyüşlər gedəndə artıq Talış xanlığından Naxçıvanadək ərazilər Rusların əlinə keçmişdir. Lakin Abbasabad qalası təslim olmurdu, ruslara qarşı ciddi müqavimət hərəkəti davam edirdi. Məhz buna görə idi ki, Paskeviç daha iri lüləli toplar gətirilməsi üçün əmr vermişdi.

Yuxarıda yazdığımız kimi, Naxçıvanda ruslara qarşı ciddi müqavimət, dirəniş göstərilib. P.P.Zubov Naxçıvanda (Abbasabad qalası uğrunda – İ.K.) gedən döyüşləri tam real olmasa da təsvir edərək yazırdı ki, Abbasabad qalasındakı qoşunlar əvvəlcə var gücləri ilə döyüşmüşlər. Sonradan qalada olan qoşun birləşmələri arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Əslində buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, qala müdafiəçilərinin bir hissəsi Abbas Mirzənin mövqeyini, bir hissəsi isə Rusiya mövqeyinə yuvarlanırdı. Zubov yazır: “Qalanın komendantı Məhəmmədəmin xan görür ki, Abbas Mirzə tərəfindən heç bir kömək göstərilmir, onda qərara alır ki, qalanı təhvil versin. Hətta general Paskeviçdən 3 gün möhlət istəyir ki, fikrini bir daha dəqiqləşdirsin. Paskeviç onun istəyinə etiraz edir və tələb edir ki qeyri-şərtsiz tabe olsun. Əks halda qalaya çox gülcü hücum olacaq” [6, s. 56]. Bu faktın özündə də bir ziddiyyət var. Abbas Mirzə tərəfindən köməklik olunmur, heç cürə inandırıcı görünmür.

Göründüyü kimi rus qoşunları heç bir ərazimizi könüllü şəkildə tutmamışlar. Burada yalnız əhalinin ciddi təhdid olunması və amansız işğaldan söhbət gedə bilər. Sözsüz ki, rus tədqiqatçıları bu hadisələrin şahidi olan qeyri millətin nümayəndələri ob-

yektiv gerçəklikləri bir kənara qoyaraq Rus müstəmləkəçilik siyasətini pərdələyərək əhalinin könüllü təslim olmasını qabartmağa çalışırdılar.

Qalada olan bəzi döyüşçülər hadisələrin gedişini, əhalini real qırğından qurtarmaq üçün müqavimətin davamlı ola bilməyəcəyini nəzərə alaraq qala komendantı Fətəli şahın kürəkəni Məhəmmədəmin xan qalanı təhvil vermək qərarına gəlib. P.Zubov qalanın təhvilini belə təsvir edir: “Şahın kürəkəni Məhəmmədəmin xan qaladan çıxan qoşunun önündə idi və qalanın açarlarını gətirib təhvil verdi. Onun arxasınca yüzbaşılar və nüfuzlu şəxslər gəlirdilər” [6, s. 117].

Bir sıra əsərlərdə qalanın açarlarını Ehsan xanın şəxsən təhvil verilməsi göstərilir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qala könüllü təslim olmayıb. Fars dilli qaynaqlarda da Ehsan xanın cəsur bir sərkərdə olduğu yazılır. Onun böyük qardaşı Nəzərəli xan Abbas Mirzənin qoşununda döyüşürdü. Digər qardaşı Şeyxəli xan Ordubadda idi. Belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Ehsan xan tək başına qərar verə bilməzdi.

Tədqiqatların böyük əksəriyyəti təsdiq edir ki, Rusiya ilə Naxçıvan xanlığı arasında çox gərgin ciddi danışıqlar aparılıb. I Ehsan xanın Naxçıvan xanlığının qorunmasında çox ciddi şərtləri olub, qismən də olsa bəzi məqamlara nail ola bilib.

Rusiyanın isə qarşısında bir məqsəd var idi, Azərbaycan vilayətləri həmişəlik Rusiyaya qatılmalıdır [7]. Sözsüz ki, bu təhrikçi zorən işğaldan xəbər verirdi.

Rus qoşunlarının Abbasabad və İrəvan qalalarına gedən yolları bağlaması nəticəsində bu ərazilər Abbas Mirzənin köməyindən məhrum oldu.

Abbas Mirzənin Azərbaycan xanlıqlarına ögey münasibəti sonradan onun özünün siyasi və hərbi meydanında təklənməsinə və məğlubiyyətinə gətirib çıxardı.

Bir faktı da qeyd etmək ki, həm Naxçıvanın həm də İrəvanın ruslar tərəfindən işğal olunmasında ermənilərin məkrli siyasəti, xəyanəti həmişə olduğu kimi əsas rol oynamışdır. Cənubi Qafqazda gedən proseslərdən ermənilər öz mənafehləri üçün hiyləgərliklə istifadə edirdilər. Rusiya-İran arasında bağlanan Azərbaycan torpaqlarını parçalayan bədnam Türkmənçay müqaviləsi (1828-ci il 10 fevral), rus diplomatı A.S.Qriboyedov xüsusi “canfəşanlıq” göstərərək köçürmə məsələsini də müqaviləyə əlavə etdi. Ermənilərin tarixi ərazilərimizə məqsədli şəkildə köçürülməsindən gedir. Bu işdə Katolikos Nerses Aştaraketsi (1771-1857) ciddi rol oynamışdır. Hətta İrəvan qalasının işğalında da “böyük rol” danılmazdır.

Azərbaycanlı əhaliyə xüsusən amansızcasına davranan azğınlaşmış Katolikos Nersesin bu hərəkətləri o yerə gəlib çatmışdır ki, qraf Paskeviç onu 1829-cu ildə Bessarıbiyaya sürgün etdirmişdir.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının tarixi taleyində sanki bir bənzərlik həmişə diqqəti çəkir. Hər iki xanlığın işğalında erməni xəyanəti, rus qoşunlarına bələdçiliyi bir sıra tarixi faktlarla təsdiq olunur. 27 iyun 1827-ci ildə Naxçıvan işğal olundu.

XIX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş Rusiya işğallarına qədər İrəvan bölgəsinin əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üç kilsə (Valarşabad) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdır [7, s. 19].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, “Valarşabad” toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Erməni tarixi ədəbiyyatında digər müxtəlif adlarımız kimi bu türk sözü də “Vağarşabad” formasına sa-

linmişdir (saxtalaşdırılmışdır – İ.K.). Bildiyimiz kimi, bölgədəki bütün yer adları – toponimlər Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Osmanlı dövləti və Qacarlar İran ilə sərhəddə yerləşən İrəvanın ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi idi.

Birinci Rusiya-İran müharibəsində İrəvan qalası iki dəfə (2 iyuldan-3 sentyabr 1804-cü il, 30 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il – İ.K.) rus qoşunlarının ağır həmlələrinə qarşı ciddi müqavimət göstərərək təslim olmadı və öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. İrəvan xanlığının əhalisi müdrik və cəsur dövlət adamları olan Məhəmməd Hüseyn Xan Qacarın (1784-1805) və Hüseynqulu Xan Qacarın (1806-1827) başçılığı ilə doğma el-obanın müdafiəsinə qalxaraq çar qoşunlarına qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmişdilər [7, s. 20].

Rusiya İrəvan qalasını hərbi güclə ala bilməyəcəyini yəqin etdikdən sonra müxtəlif cür hiyləyə əl atırdı. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin baş komandanı general Qudoviç İrəvan sərdarının (Hüseynqulu xan Qacar – İ.K.) qardaşı Həsən xan Qacara qalanı könüllü təslim edəcəyi təqdirdə onu sərbəst buraxaraq, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla bütün xanlığın hakimi təyin olunacağını bildirdi [8, s. 239]. Lakin Həsən xan Qacar bu vədi rədd etmişdi.

Bütövlükdə Azərbaycan torpaqlarının işğalında Çar Rusiyası ermənilərin köməyindən, xəyanətindən istifadə edirdi. Hətta Çar fərmanında göstərilirdi ki, hər cür nəvazişlə erməniləri öz tərəfinizə çəkməyi xüsusi olaraq sizin ixtiyarınıza buraxıram” [9, s. 436].

Çar Rusiyasının ciddi cəhdlərinə baxmayaraq, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı baş tutmadı. Hər iki xanlığın yerli əhalisi (oborogenləri – İ.K.) olan Azərbaycan türkləri doğma yurdlarının azadlığı uğrunda işğalçılara və onların bələdçiləri olan ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi aparıb, ciddi müqavimət göstərdilər. Çar I Nikolay (1825-1855) İrəvan qalasının tutulmasına xüsusi önəm verirdi. O, işğalçı general Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanında xüsusi olaraq tapşırırdı: Təcili olaraq İrəvan sərdarı üzərinə yürüş edin. Sizdən tezliklə cavab gözləyirəm: “Allahın köməkliyi ilə Sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub”. Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir [10, s. 214].

İrəvan və ətraf ərazilərdə işğalçılara qarşı müqavimət hərəkətinə başçılıq edən İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar və qardaşı “Aslanlar başı” titulu daşıyan Həsən xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvanı çox böyük şücaət və mərdliklə müdafiə edirdilər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı dövləti ilə Qacarlar dövləti arasında strateji mövqedə yerləşən İrəvan qalasını ələ keçirmək Çar Rusiyası üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çox böyük bir müqavimət hərəkəti-dirənişi göstərən İrəvan əhalisi rus qoşunlarının 1804-1808-ci illərdə ağır həmlələrini dəf edə bildilər. 20 ildən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumlarına igidliklə tab gətirən İrəvan qalası nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. Rus qoşunları şəhərdə amansız talanlara başlamışdılar.

İrəvan qalasının alınmasına görə Paskeviç imperator tərəfindən “Qraf Erivanski” tituluna və II dərəcəli müqəddəs Georgi ordeninə layiq görülmüşdür. Digər işğalda xidməti olan generallara da yüksək mükafatlar verilmişdir. Bu strateji qala Rusiya üçün nə qədər önəm daşıyırdısa hətta bir müddət sonra “İrəvan qalasının alınması uğrunda” xüsusi medal da təsis edilmişdir. Çarın xüsusi tapşırığı ilə arxiyepiskop Nerses İrəvan xan-

lığının işğalı zamanı xidmətlərinə görə “Müqəddəs Aleksandr Nevski” ordeni ilə təltif edilmişdir.

İrəvan qalasının işğalından bir neçə gün sonra 1827-ci il oktyabrın 6-da həmin ərazidə Paskeviçin əmri ilə yeni Rusiya üsul-idarəsi kimi, “İrəvan Müvəqqəti İdarəsi” yaradılır. Yerli qoşunların komandanı general Krasoviski idarənin rəisi, qalanın müvəqqəti komendantı podpolkovnik Bronevski və arxiyepiskop Nerses Aştaraketsi isə idarənin üzvü oldular.

Müvəqqəti idarənin qarşısında bir neçə mühüm vəzifə qoyulmuşdu ki, bunlardan ən əsası olan bir neçəsini qeyd edək: Ərazidə qayda-qanunu möhkəmlətmək; hakimiyyəti tam ələ almaq; İrəvan Sərdarabad və Abbasabad qalalarını müdafiə etmək; İrəvan xanlarına aid olan mülkləri, sürüləri, onların daşınar və daşınmaz bütün əmlaklarının müsadirə olunması vəzifəsi qoyulmuşdur.

1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirilir. Martın 20-də Çar I Nikolay bu müqaviləni təsdiq edir və ertəsi gün Erməni vilayəti yaradılması haqqında fərman verilir. Fərmanda deyilirdi: “İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra “Erməni vilayəti” adlandırılmağı hökm edir və öz titulumunu daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında Ali Senat lazımı fərmanları öz vaxtında alacaqdır”.

Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. 23 iyun 1833-cü ildə Çar I Nikolay “Erməni Vilayəti”nin yeni administrativ quruluşunu təsdiq edir. İrəvan qəzası 4 dairəyə – İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad dairələrinə bölünür.

1840-ci il aprelın 10-da Cənubi Qafqazın yeni inzibati quruluşu haqqında qanun qəbul edilir. Yeni qanunla “Erməni vilayəti” buraxılır. İrəvan qəzası yeni yaradılan Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edilir. Pəmbək-Şörəyel distansiyası isə Aleksandropol qəzasının tərkibinə daxil edilir. 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyi yaradılır. 14 dekabr 1846-cı il qanunu ilə Qafqazın yeni inzibati bölgüsü təsdiq edilir [11, s. 118].

İrəvan və Aleksandropol qəzaları yeni yaradılan Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edilir. Senatın 9 iyun 1849-cu il fərmanı ilə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilir.

1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibinə yeni Şərur-Dərələyəz qəzası, 1875-ci ildə Sürməli qəzası yaradılır. 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının tərkibinə 7 qəza – İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzaları daxil idi [12, s. 131].

Çar Rusiyası dövründə İrəvan quberniyası ərazisində mövcud türk mənşəli toponimlər olduğu kimi saxlanılırdı. Rusiya işğalı dövründə çap edilən inzibati-ərazi və topoqrafik xəritələrdə qeyd olunan toponimlər həmin ərazinin tarixən Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu əyani şəkildə göstərir. Zaman-zaman ermənilər İrəvan ərazisində olan tarixi mədəni abidələrimizi məhv etmiş, azərbaycanlı əhalini soyqırma məruz qoymuşlar.

Fikrimizi belə bir faktla yekunlaşdırmağı müvafiq bildik. İrəvan şəhəri dünya ölkələri paytaxtları arasında yeganə şəhərdir ki, onun qədimliyi ilə öyünüldüyü halda orada mövcud olan tarixi-memarlıq abidələrinin yaşı 200 ildən artıq deyil. Çünki, İrəvanda mövcud olmuş qədim tarixi memarlıq abidələrinin hamısı azərbaycanlılara məxsus olduğuna görə ermənilər onların hamısını yer üzündən silmişlər. Acı reallıq odur ki, vaxtilə aborigen əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan hazırda mono-etnik erməni şəhərinə çevrilmişdir.

İrəvandan fərqli olaraq bütün həmlələrə baxmayaraq qədim türk-oğuz yurdu Naxçıvanı tarixin amansız təhlükələrindən düşməyə bir göz dağı kimi qoruya bildik. Bu gün Naxçıvan özünün çoxşaxəli inkişafı ilə Cənubi Qafqazın ən öndə gedən ərazilərindən, düşməyə qarşı alınmaz məğrur qalalarından biridir. Tarix bəzən təkrar olunur. Biz itirilmiş ərazilərimizi bərpa edəcəyik!

ƏDƏBİYYAT

1. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası): 10 cildə, 1 c., Bakı, 1976, 600 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508 s.
3. İrəvan xanlığı Rusiya işğalı və ermənilərin şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi: Azərbaycan. Bakı, 2009, 576 s.
4. İvanov R.N Kalbalı xan Naxçıvanski: Dövrü və irsi. Tarixi oçerklər. Bakı: Azərnəşr, 2012, 718 s.
5. Акты собранные Кавказского Археографического Комиссиею (АКАК). Т. 1, Тифлис, 1866, сənəd 548.
6. Акты собранные Кавказского Археографического Комиссиею (АКАК). Т. III, Тифлис, 1869, сənəd 447.
7. Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827). Ч. II, Москва, 1868.
8. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-1834 годах. Т. II, Санкт-Петербург. 1836, 269 с.
9. Корф Ф. Воспоминание о Персии 1834-1835. СПб, 1838, 262.
10. Крепость Абасабад. Составитель и чертужник Н. Адрианов, 1828 год.
11. Нефедьев Н.А. Записка о Нахичеванской провинции, 22 ноября 1837 года // Система русского колониального управления в Азербайджане в половине XIX в. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане. Москва-Ленинград, 1936, у. 1. с. 335.
12. Шербаатов М. Генераль-Фельдмаршал Князь Паскевич его жизнь и деятельность. 1890, СПб., т. II, 609 с.

Ибрагим Казымбейли

СОПРОТИВЛЕНИЕ КРЕПОСТЕЙ НАХЧЫВАНА И ЭРИВАНА ЦАРСКОЙ РОССИИ

В научной статье рассматривается серьезное сопротивление населения исторических провинций Азербайджана Нахчыван и Эриван армии Российской империи в начале XIX века.

Каждый из этих регионов, являющихся огузско-тюркским краем, смог сохранить свое стратегическое значение в связи с историко-географическим положением.

В этот период царская Россия настойчиво пыталась изменить демографическую ситуацию в обоих регионах и на других территориях Азербайджана в свою пользу с помощью переселения армян в эти места. Реализация оккупации этих территорий рассчитывалась именно на вышеуказанные действия.

В статье была учтена актуальность на сегодняшний день привлеченных к исследованию проблем, отражены новые научные факты и подходы.

Ключевые слова: Нахчыван, Эриван, крепость, сопротивление, движение, захватчик.

Ibrahim Kazymbeyli

**RESISTANCE OF NAKHCHIVAN AND ERIVAN
FORTRESSES TO THE TSAR RUSSIA**

The scientific paper discusses the strong resistance of the population historical provinces of Azerbaijan Nakhchivan and Erivan army of the Russian Empire in the beginning of the XIX century.

Each of these regions, which are the Oghuz-Turkic land, managed to preserve its strategic importance due to the historical and geographical position. During this period, the tsarist Russia persistently tried to change the demographic situation in the two regions and other territories of Azerbaijan in their favor by means of resettlement of Armenians in these places. Implementation of the occupation of these territories is calculated on the above steps.

This paper was taken into account the relevance for today attracted to the study of the problems reflect new scientific evidence and approaches.

Key words: *Nakhchivan, Erivan, fortress, resistance, movement, invader.*

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVAN XANLIĞI, ONUN RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ XANLIĞIN SÜQUTU

Məqalədə Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan biri olan Naxçıvan xanlığı, onun Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol, inzibati-ərazi vahidləri, idarəetmədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması, müstəqil siyasət yeritməsi, hərbi gücü, dövlət atributları kimi məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Burada Naxçıvan hakimi olan Kalbalı xanın yeritdiyi daxili, xüsusi ilə xarici siyasətinin önəmli cəhətləri tədqiq edilmiş, xanlığın siyasi tarixində cərəyan edən hadisələr, Ağa Məhəmməd Qacarın, Fətəli şahın, Abbas Mirzənin, P.Sisianovun, A.Yermolovun və başqalarının Kalbalı xana münasibətləri faktiki materiallar əsasında araşdırılmışdır. Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında aparılan müharibələr, Naxçıvan xanlığının işğalı və süqutu tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan xanlığı, tümən, mahal, idarə sistemi, Rusiya, kəngərli, işğal, atribut.*

Nadir şahın (1736-1747) yaratdığı Əfşarlar dövləti dövrünün güclü dövlətlərindən biri idi. Bu dövlətin yaranmasında Azərbaycan mühüm rol oynamışdır. Ona görə də Nadir şah yaratdığı dövlətdə Səfəvilərdən qalma inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edib, yeni sistem formalaşdırarkən Azərbaycanı Təbriz mərkəz olmaqla inzibati vahid kimi ayırmışdı. “Naxçıvan xanlığı” kitabının müəllifləri bu barədə yazmışdır: “1736-cı ildə Nadirqulu xanın tacqoyma mərasimi keçirildi. O, İran şahı elan edildikdən sonra dövlətin idarə olunmasında və inzibati quruluşunda ciddi dəyişiklik apardı. Nadir şah Səfəvi inzibati-ərazi bölgülərini – bəylərbəylikləri ləğv etdi. Azərbaycan ərazisində Şirvan, Qarabağ (Gəncə), Təbriz və Çuxur-Səəd bəylərbəyliklərini ləğv edib, vahid Azərbaycan vilayəti adı altında bir mərkəzdə – Təbriz ətrafında birləşdirdi. Şah vilayətin idarəsini qardaşı İbrahim xana həvalə etdi. Bundan əlavə hər yerdə yerli hakimlər Nadir şahın yaxın adamları ilə əvəz olundu” [5, s. 27]. Azərbaycanın tarixi-coğrafi bölgələrinin, o cümlədən Naxçıvanın idarə edilməsində də dəyişikliklər edilmişdir. Naxçıvanın idarəsindəki dəyişiklik kəngərli tayfasına olan inamsızlıqla bağlı olmuşdur. Görünür kəngərlilər hakimiyyət uğrunda mübarizədə Səfəvilərin tərəfini saxlamış, buna görə də Nadir onlara şübhə ilə yanaşmışdır. Nadirin əmri ilə kəngərlilərin mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə onların bir hissəsi Əfqanıstana köçürülmüşdür. Kəngərlilər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi vaxtilə Xorasana da köçürülmüşdü. Lakin o zaman əsas məqsəd kəngərlilərə olan inam və onların dövlətin mühafizəsində iştirakının təmin edilməsi olmuşdur. Bununla kifayətlənməyən Nadir şah Naxçıvanın idarəsi üçün iki hakim – hakim-e ölkə-yi Naxçıvan (Naxçıvan ölkəsinin hakimi) və hakim-e tümən-e Naxçıvan (Naxçıvan tüməninin hakimi) təyin etmişdir. Bununla eyni zamanda, Naxçıvan ölkəsinin idarəsində vəkillər və

tayfa ağsaqqaları da iştirak edirdilər. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, Naxçıvanda stabil hakimiyyət yaratmaq mümkün olmurdu. İlk vaxtlar Naxçıvan hakimi Muğan qurultayında Naxçıvanı təmsil edən Mirzə Rza idi. Mirzə Rza bu vəzifədən uzaqlaşdırıldıqdan sonra həmin vəzifəyə Ağa Həsən təyin edilmişdi. Bu da vəziyyəti dəyişə bilməmişdir. Hakimin zülmündən xalq üsyana qalxmışdır [5, s. 29]. Bu dövrdə Nadirin hakimiyyətinə qarşı çıxan sui-qəsdçilər 1747-ci ilin iyun ayında onu öldürmüşdülər.

Nadir şahın öldürülməsindən sonra onun imperiyası parçalandı, bu zaman Azərbaycan ərazisində iyirmiədək xanlıq (Şəki, Quba, Qarabağ, Urmiya, Təbriz, Sərab və s.) yarandı. Belə xanlıqlardan biri də müstəqil Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Tədqiqatçıların yazdığı kimi “1747-ci ildə Nadir şahın dövləti süquta uğradıqdan sonra kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan yerli feodallara arxalanıb, Ağa Həsəni hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi” [5, s. 30]. Lakin Naxçıvan xanlığının meydana gəlməsini yalnız bu hakimiyyət dəyişikliyi ilə izah etmək doğru olmazdı. Xanlığın təmsalında müstəqil Naxçıvan xanlığının yaranması onun uzun tarixi bir dövr ərzində Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol, Səfəvilər dövləti tərkibində Naxçıvan ölkəsi kimi vahid inzibati ərazi olaraq inkişafı, Naxçıvan şəhərinin siyasi və iqtisadi mərkəz funksiyasını üzərinə götürməsi və kəngərli tayfası hakimlərinin siyasi liderlik ənənəsilə izah etmək olar. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanın Naxçıvan diyarı qədim tarixə malikdir. Burada əsrlər boyu böyük mədəniyyət formalaşmışdır. Biz bu gün Naxçıvanın qədim mədəniyyətindən danışarkən təkcə sənətkarlıq, əkinçilik, memarlıq mədəniyyətini yox, bununla yanaşı, zəngin dövlətçilik mədəniyyətini də nəzərdə tuturuq. Bu ərazidə müxtəlif dövrlərdə mükəmməl dövlət idarəçiliyi formaları meydana çıxmışdır. Buna misal olaraq Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ təşkil edən Naxçıvan xanlığını göstərmək olar. Naxçıvan xanlığı böyük bir əraziyə malik idi. Olduqca gərgin bir dövrdə yaranan bu dövlət qurumu Azərbaycanda inzibati idarəçiliyin formalaşmasına öz töhfəsini vermiş, xalqımıza məxsus tarixi ərazini, dil və milli mədəniyyəti qorumağı bacarmışdır” [14, s. 103].

Naxçıvan xanlığı yarandıqda onun ərazisi Zəngəzur dağlarından başlayaraq Araz çayı vadisinə qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Xanlıq şimal-şərqdən Dərələyəz dağları, cənub-şərqdən İlanlıdağ, şimal-qərbdən isə Böyük və Kiçik Ağrı dağları ilə əhatə olunmuşdu. Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi [13, s. 26]. M.Quliyevin hesablamalarına görə Naxçıvan xanlığının tarixinin birinci dövründə, yəni müstəqil olduğu 1747-1797-ci illərdə ərazisi 9428,71 kv.km, İrandan qismən asılı olduğu 1797-1828-ci illərdə isə ərazisi 4642, 83 kv.km. olmuşdur [10, s. 26].

Naxçıvan xanlığı mövcud olduğu ərazi daxilində müəyyən inzibati-ərazi vahidlərinə bölünmüşdü. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvanın inzibati ərazi bölgüsünə aid son məlumatlar farsdilli “Təzkirət əl-mülük”də (1727) və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə (1727) əks olunmuşdur. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyasına dair tədqiqatda göstərilir ki, inzibati-ərazi bölgüsündə əvvəlki dövrlə müqayisədə heç bir dəyişiklik baş verməyən Naxçıvan xanlığı 1797-1813-cü illərdə faktiki olaraq İrandan asılı vəziyyətə düşür. İran hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati baxımdan iki tüməinə bölünmüşdür ki, bunlardan biri Naxçıvan, digəri isə Ordubad tümənləri idi. 1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahim Xəlil xan tərəfindən işğal olunub, Qarabağ xanlığına birləşdirilmişdir. Naxçıvan və Ordubad tümənləri bir neçə mahala bölünürdü. 1813-1828-ci illərdə Naxçıvan tüməni dörd mahaldan (Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz), Ordubad tüməni isə beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənnab və Biləv) ibarət idi [1, s. 25].

Naxçıvan xanlığının idarə sistemi, əsasən, Azərbaycan xanlıqlarının idarə sistemi ilə eyni idi [8]. Bu idarə sistemi isə ümumən Səfəvilər dövlətinin idarə sisteminə əsaslanırdı. Bununla eyni zamanda, hər bir xanlığın təşəkkül tapması və fəaliyyətinin bəzi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, idarəetmədə də spesifik cəhətlər özünü göstərirdi. Naxçıvan xanlığının müstəqilliyi dövründə – 1747-1797-ci illərdə xanlar sərbəst olduğu halda, 1797-1828-ci illərdə Qacarların iradəsindən asılı idilər. Naxçıvan xanlığının mövcud olduğu dövrdə burada Heydərqulu xan (1747-1763/64), Şükrulla xan (1768, 1770-1771, 1777, 1779), Kalbalı xan (1787-1820), Ehsan xan (1827-1828) kimi nüfuzlu xanlar hakimiyyətdə olmuşdur.

Xanlıq dövrünə aid idarə sistemi barədə XVII-XIX əsrlərə aid 25 Naxçıvan əlyazmalar sənədləri məlumat verir. Sənədlər K.N.Smironov tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir [22]. Prof. Şahin Fərzəlibəyli həmin sənədləri yenidən tədqiqata cəlb etmiş və bir sıra yeni fikirlər irəli sürmüşdür. O qeyd edir ki, bu 25 sənəd Kəngərli bəy sülaləsinin “ata-baba əlyazmalarını” toplu halda hifz edən “bir çuvalda” aşkar olunmuşdur. Həmin çuvalda 300-dən çox sənəd olmuşdur ki, hal-hazırda onların taleyi naməlumdur. Lakin məlum olan budur ki, Kəngərli bəylərinin o zaman Rusiya və sovet siyasəti üçün “sərfəli olan” 25 sənədi məlum tədqiqata məruz qalmış, qalanları ola bilsin ki, gizlədilmiş, yaxud aradan çıxarılmışdır [6, s. 80]. Topluya daxil edilən sənədlərdən aydın olur ki, Kəngərli tayfasının irsi başçısı olan xan eyni zamanda Naxçıvan hakimi olmuşdur. Hakimin xüsusi müavini-“vəkil” adı ilə fəaliyyət göstərən yüksək rütbəli məmur isə Kəngərli xanının adından qəbilə köçərilərinin daxili işlərinin tənzimlənməsi üçün vəzifədar edilmişdir [6, s. 81]. 1803-cü ilə aid olan şah fərmanından aydın olur ki, İran-Rusiya döyüşləri vaxtı Fətəli şah tərəfindən orduya 50 min adam səfərbər edilmiş və onların arasında kəngərlilər də olmuşdur. Orada Kəngərli tayfasına ehtiram göstərilməsi və tayfa başçısı – Naxçıvan əyalətinin hakimi Kalbalı xan Kəngərliyə hörmət edilməsi xüsusunda ciddi əmr olunmuşdu. Amma, bu sənəddə Kəngərli tayfasına bir qədər tənqidi yanaşılmış və yazılmışdır ki, “bu tayfa İrandan daha çox öz ölkəsinə bağlıdır” [6, s. 83]. Bu tamamilə doğru bir müşahidədir və Qacarların kəngərlilərə şübhə ilə yanaşdığını ortaya çıxarmaqla, eyni zamanda hakimiyyət münasibətlərinin rus-İran münasibətləri kontekstində ziddiyyətli olduğunu, daha doğrusu Qacarlardan asılılıq dövründə də Kalbalı xanın müstəqil siyasət yeritmək fikrini təsdiq edir.

Naxçıvan xanlığının dövlət həyatının ən önəmli faktorlarından biri onun hərbi gücü idi. Bu qüvvələr əsas etibarilə kəngərlilərdən toplanırdı. 1780-ci illərə aid bir məlumatda Şükrulla xanın on min nəfərlik hərbi qüvvə çıxara biləcək bir ərəziyə hakimlik etməsi qeyd edilir [17, s. 108]. Digər bir mənbədə Kalbalı xanın qoşunlarının sayının on iki min döyüşçü olduğu göstərilir [18, s. 625-627]. 1833-cü ildə nəşr edilmiş Naxçıvan əyalətinin statistik təsvirinə görə xanlığın hərbi hissələri 800 piyada və 200 süvaridən ibarət idi [19, s. 60-61]. Naxçıvan xanlığına aid sənədlərdə maafların da adlarına rast gəlinir. Vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuş maaflar da təhlükəli günlərdə, çərik döyüşçülər kimi xanın tələb etdiyi yerlərdə hazır olmalı idilər. Amma Naxçıvan xanlığında sərhədlərin ən sədaqətli və etibarlı keşikçiləri Kəngərli süvariləri sayılırdı [10, s. 42]. Naxçıvan əlyazma sənədlərinin məlumatına görə, Kəngərli tayfası rus işğalınadək aparılan döyüşlərdə süvari qoşun çıxarırdı və həmin qoşun “Naxçıvan süvariləri” adlanırdı. Amma, Naxçıvan əhalisinin Kəngərli tayfasına mənsub olmayan digər hissəsi isə “Naxçıvan piyada batalyonu” (yəni sərbazlardan ibarət dəstə) adı altında döyüşürdü [10, s. 27].

Naxçıvan xanlığının bir dövlət kimi əsas atributlarından biri də onun pul dövriyyəsi ilə bağlı idi. Əvvəlki tarixi dövrlərdən məlum olduğu kimi, Naxçıvan şəhəri müx-

təlif dövlətlər zamanı zərboxanaya malik olmuş, burada sikkələr zərb edilmişdi. Xanlıq dövründə isə dövlətin özünəməxsus pul vahidləri zərb olunmuşdur [4].

Azərbaycan xanlıqlarını müstəqil dövlət kimi xarakterizə edən əsas atributlardan biri də onların gerbləri və bayraqları olmuşdur. Dövlət bayrağının Azərbaycan dövlətçiliyi üçün əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 12 noyabr Dövlət Bayrağı günü elan edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2014-cü il 17 noyabr tarixli Sərəncamı ilə 17 noyabr Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Bayrağı Günü kimi qəbul edilmişdir.

Müstəqil dövlət kimi meydana gələn Naxçıvan xanlığının gerbi və bayrağı da var idi. Naxçıvan xanlığının dövlət və döyüş bayrağı Azərbaycan dövlətləri bayraqlarının ənənəsini davam etdirməklə eyni zamanda dövrün yeni meyllərini də özündə əks etdirmiş, bununla birgə, sonrakı dövr dövlət bayraqlarına da mühüm təsir göstərmişdir. Hazırda Naxçıvan xanlığının iki dövlət və bir döyüş bayrağı aşkar edilmişdir. Bu bayraqlar tədqiqatçı P.Gözəlov tərəfindən aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Dövlətçilik üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin təsvirləri burada vermək yerinə düşər.

“Artilleriya, Mühəndis Qoşunları və Rabitə Qoşunları Hərb-Tarixi Muzeyi”nin bayraq fondundan aşkar edilmiş birinci dövlət bayrağı 1827-ci ildə xanlığın işğalı zamanı general İ.Paskeviç tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdür. Bayraq düzbucaq formada eni 144 sm, uzunluğu 178 sm-dir. Qızılı ipəkdən hazırlanmış bayraq bir-birinə üfqi şəkildə tikilmiş üç parçadan ibarətdir. Bayrağın iki hissəsi bir ölçüdə, biri isə nisbətən ensizdir. Bayrağın üzərində ərəb qrafikası ilə Qurani-Kərimdən 48-ci əl-Fəth ayəsinin bir hissəsi və dini şüarlarla yanaşı altı səkkizguşəli ulduz və nəbatı elementlər əks edilir. Üst zolağın üzərində ərəb qrafikası ilə Qurani-Kərimdən 48-ci əl-Fəth surəsinin bir hissəsi “Allahdan kömək, qələbə yaxındır, Məhəmməddən möminlərə müjdə” yazısı qızılı saplarla bayrağın üzərinə həkk edilib. Zolağın sol tərəfində digər xanlıq bayraqlarında əks olunmuş zanbaq gülü burada da parçadan tikilib. Sağ tərəfdə biri digərinin içərisində, aralarında dairəvi sədd olan iki səkkizguşəli ulduz qızılı saplarla bayraqda yerləşdirilib. Qeyd etmək lazımdır ki, əks edilmiş ulduz Möminə Xatın türbəsinin üzərindəki ulduzların üslubunda tərtib edilib. Buradakı ulduzların daxilində həndəsi elementlər açıq-aşkar görünür. Nəinki Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarının üzərində, XVIII-XIX əsr Şərq dövlətləri bayraqlarında da buna oxşar elementə rast gəlinməyib. Orta zolaqda açıq qızılı parçadan iki tiyəli tutacağı əjdaha başı ilə yekunlaşan Həzrəti Əlinin qılını (şəmşir) təsvir olunub. Qılının üst hissəsində “Əlidən başqa döyüşçü yoxdur” yazısı əks edilir. Yazının qarşısında insan əli formasında (xəmsə), yaxud ələm şəklində açıq qızılı parça tikilib. Qılının alt hissəsində isə “Zülfuqardan başqa qılın yoxdur” yazısı var. Yazının qarşısında və hər iki tərəfində səkkizguşəli ulduz olan, ucları sol tərəfə istiqamətlənən aypara və ulduz, aypara təsvirləri əks olunub. Hər iki yazının axırında isə yuxarıda göstərilən səkkizguşəli ulduz və zanbaq gülü tikilib. Ayparanın sağ tərəfində “Əli” adı iki dəfə güzgü əksi kimi təsvir edilib, yazının üst hissəsinin mərkəzində minarə yerləşdirilib. Əli sözünün solunda “Hüseyn”, sağında isə “Həsən” adları yazılıb. Sonuncu zolağın sağ tərəfində iç-içə, arasında dairəvi sədd olan səkkizguşəli sonuncu ulduz tikilmişdir. Bayrağın ucluğu nizəvari formada, üç hissədən ibarətdir: 1) Nizə formalı ucluq; 2) Orta hissədə, içi boş kürəcik yerləşdirilib; 3) Ağaca taxılan konusvari hissə. Ucluq və bayraq dirəyi nizəvari formada dəmirdən düzəldilib, ucluğun üzərində iki qotaz bağlanıb. Bayrağın parça hissəsi bayraq ağacına xüsusi mıxlarla bərkidilib. Bayraq dirəyinin rənglənməsi müşahidə olunmur, üzərində bir neçə xırda çat görünür [7, s. 35-38].

Dövlət Ermitajı Muzeyinin arxiv sənədlərində aşkar edilmiş ikinci bayraq 1812-ci ilin 19-20 oktyabrda Aslandüz döyüşündə general-mayor Kotlyarevski tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdür. Bayraq dördkünc formada olaraq, uzunluğu 145 sm., eni 159 sm-dir. Moruğu rəngli bayrağın yuxarı sağ tərəfində yerləşən mavi rəngli lövhəcikdə “Bismillah”, bayrağın sol tərəfində Qurani-kərimdən 48-ci əl-Fəth surəsinin bir hissəsi yazılıb: “Həqiqətən, biz sənə açıq-aydın qələbə verdik”. Bayrağın aşağı hissəsində Qurani-Kərimdən 2-ci əl-Bəqərə surəsinin bir hissəsi yazılıb. Sağda ərəb qrafikası ilə “Ey rəbbimiz bizə səbr ver, bizi sabit et”, sol tərəfdə isə “Kafirə və qövməyə qarşı mübarizədə bizə kömək et” yazıları vardır. Bayrağın orta hissəsində açıq sarı rəngli romb parça tikilib, üzərində sarı rəngdə şir və günəş rəmzi təsvir edilib. İrəvan xanlığının bayrağından fərqli olaraq burada şirin üzü sağ tərəfə duraraq, başı frontal istiqamətdə göstərilir. Şirin sol pəncəsində qılınç təsvir edilib. Bayraq ucluğu “xəmsə” – insan əli formasındadır. Ucluğun üzərinə ucları qotazlı ağ rəngdə iki lent bərkidilib [7, s. 30-31].

“Artilleriya, Mühəndis Qoşunları və Rabitə Qoşunları Hərb-Tarixi Muzeyi”nin bayraq fondunda aşkar edilmiş üçüncü bayraq 1827-ci ildə xanlığın işğalı zamanı general Paskeviç tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdür. Bayraq düzbucaq formada eni 92 sm, uzunluğu 192 sm-dir. Bir-birinə üfüqi şəkildə tikilmiş solğun yaşıl və qırmızı parçalardan ibarətdir. Yaşıl hissədə simvolik günəş formasında qırmızı parçadan səkkizguşəli ulduz tikilib. Bayraq qumaşının çox saylı zədələrindən aydın olur ki, sözü gedən bayraq döyüşlərdə istifadə edilib. Bayrağı dəqiqliklə müşahidə etdikdə görünür ki, üzərində zədələnmiş hissələr bərpa edilərək tikilib və bir necə yerdən yamanıb. Bayrağın üzərindəki ulduzun bir hissəsi zədəli olduğundan bərpa edildikdən sonra ulduz yeddi-güşəli qalıb. Şam ağacından hazırlanmış bayraq ağacına dəmirdən düzəldilmiş nizəvari formada, ortasında içi boş kürəcik olan bayraq ucluğu taxılıb [7, s. 39-40].

Naxçıvan xanlığının bayraqlarından başqa, heç bir xanlığın bayrağının üzərində xanlıqlara mənsubluğunu bildirən rəmz istifadə olunmayıb. Səkkizguşəli ulduz Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən istifadə edilmiş və müqəddəs hesab olunmuşdur. Əcəmi Naxçıvanının Möminə Xatın məqbərisinə yerləşdirdiyi ulduz kompozisiyası Naxçıvan xanlığının bayrağındakının eynidir. Əcəmi memarlıq elementləri Naxçıvan xanlığının Dövlət bayrağının üzərində, mənsub olduğu Naxçıvan xanlığının əsas əlaməti və möhürüdür. Naxçıvan xanlığının bayrağında rəmzi şəkildə minarənin də təsvir edilməsi bu bayraqda Naxçıvana aid ikinci bir elementin özünə yer aldığını göstərir. “Xəmsə” insan əli rəmzi islamda qəbul edildikdən sonra, “xəmsə” simvolu islamiyyətə qələbə gətirən Həzrəti Əlinin əli kimi simvolizə edilmişdir. İslam dinində bu rəmz Məhəmməd, Əli, Fatimə, Hüseyin, Həsəni birlikdə simvolizə edən rəmz kimi qəbul olunmuşdur.

Bayraqların üzərindəki rənglər xalqın tarixi ənənələrini əks etdirir. Yaşıl rəngin çox mənalı var, islamçılıqla yanaşı – bolluq, həyat sevgisi, inam, sevinc, ümid, azadlığı ifadə edir. Qırmızı rəng isə, müasirliklə yanaşı digər mənalı olub, məhəbbət, yüksək məqsədlər, qəzəb, igidlik, cəsurluq, düşmənin axan qanını ifadə edib. Naxçıvan ərazisində aypara rəmzli nümunələr olmuşdur. Hesab olunur ki, bütpərəstlik dövründə aypara rəmzi aya sitayiş edilən ölkələrdə olmuşdur. Albaniyada (Qafqaz) uzun müddət Aya sitayiş və Ay məbədi olmuşdur. Ola bilsin ki, məhz buna görə də Naxçıvan ərazisindən tapılan tunc buxurdanda Alban hökmdarı Cavanşirin tacının üzərində aypara rəmzi görünür. İslamda aypara ilahiliyin və ali hakimiyyətin əsas simvolu sayılır. Aypara VII əsrin əvvəllərində islamın, bütün onun şaxələrinin və təriqətlərinin emblemi olmuşdur, X-XI əsrlərdən isə aypara əksər müsəlman ölkələrinin dövlət simvolu olmuşdur. Naxçıvan xanlığının bayrağında ay-ulduz, aypara simvolunun istifadə edilməsi də, ənənələrin dərin köklərinin sübutudur. Bu həm də, bayrağımızdakı ay-ulduzun ənənəvi

dövlətçilik rəmzləri kimi istifadəsinə, Azərbaycan bayraqlarında həmin rəmzlərin bildiyimizdən daha qədim dövrə aid olmasına əsas verir [7, s. 40-41].

Naxçıvan xanlığının Dövlət bayrağında ay-ulduz (aypara) təsvirlərinin olması, Naxçıvan xanlığının bayrağının ipək parçadan tikilməsi, üzərində qızılı rəngli saplardan istifadə edilməsi bu bayrağın iqamətgahda, rəsmi yerlərdə istifadə olunduğunu göstərir. Bayrağın üzərindəki ulduzlar da Naxçıvan xanlığının əhatə etdiyi ərazilərdəki nahiyələri, qəzaları, əsas tayfaların idarə etmədə iştirakını əks etdirir [7, s. 44, 46].

Naxçıvan xanlığı mövcud olduğu dövr ərzində gərgin siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur [15]. Xanlığın meydana gəldiyi ilk dövrdə Heydərqulu xan ilə qarabağlı Pənah xan arasında dostluq münasibəti var idi. Heydərqulu xan xanlığının siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Onun ölümündən sonra xanlıqda hakimiyyət uğrunda mübarizə onun vəziyyətinə mənfi təsir etdi, qonşu hökmdarların xanlığın daxili işlərinə müdaxiləsi genişləndi. Ənənəvi olaraq Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan İran və Osmanlı dövləti ilə birgə, 1783-cü ildə Kartli-Kaxet çarlığı ilə Georgiyevsk müqaviləsi bağlayan Rusiya imperiyasının da bu mübarizəyə qoşulması ilə regionda vəziyyət mürəkkəbləşdi. Naxçıvan bu geopolitik vəziyyətdə tarixən olduğu kimi həmin dövrdə də mühüm rol oynayırdı. Naxçıvanda Abbasqulu xan və Cəfərqulu xan arasında hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda gedən mübarizə xanlığın siyasi mövqeyini zəiflədirdi. Görkəmli dövlət xadimi Kalbalı xanın (təxminən 1730-40-cı illər-1823) Naxçıvanda hakimiyyətə gəlməsi ilə xanlığın siyasi tarixində mühüm yer tutur [9]. Onun hakimiyyət dövrünü iki yerə ayırmaq olar: 1787-1797-ci illəri əhatə edən on illik dövr müstəqil siyasət yeridildiyi dövr kimi, 1797-1820-ci illər isə Qacarlardan asılılıq dövrü kimi ayrıla bilər. Lakin bu iki dövr arasında hökmdarın həyatında böyük bir faciə baş vermişdir. Qacarlar dövlətinin banisi Ağə Məhəmməd şah (1795-1797) onun Rusiya ilə siyasi münasibətlərini əsas tutaraq gözlərini çıxartdırmış və həbs edərək Tehrana göndərmişdir [16, s. 35]. Buna baxmayaraq, Kalbalı xan dövrünün siyasi simalarından biri kimi ən mühüm hadisələrdə iştirak etmişdir.

Ağə Məhəmməd Qacardan sonra hakimiyyətə gələn Fətəli şah Kalbalı xanı həbsdən azad etmiş, lakin Naxçıvanda deyil, İrəvanda yaşamağa icazə vermişdir. Kalbalı xan İrəvanda olarkən onun nüfuzu daha da artmış, Naxçıvanda hakimiyyətini möhkəmləndirməyi qərara alan Fətəli şah tərəfindən onun 1803-cü ildə doğma Naxçıvana qayıtmasına razı olmuşdu. Tezliklə İran və Rusiya arasında kəskinləşən münasibətlər 1804-1813-cü illər müharibəsinə çevrilmişdir. Xoy xanı Cəfəqulu xanın qohumu İrəvan xanı Məhəmməd xanla birlikdə anti-İran mövqeyində durması, Fətəli şahın 1804-cü ildə İrəvanı ələ keçirməsinə, Məhəmməd xanı əsir edərək Tehrana göndərməsinə və İrəvan xanlığının idarəsinin də Kalbalı xana tapşırılmasına səbəb oldu [5, s. 84]. Bunun nəticəsində Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P.D.Sisianovla Kalbalı xan arasında münasibətlər kəskinləşdi. 1806-cı ildə Sisianovun öldürülməsindən sonra Kalbalı xan siyasi manevr etməyə başladı və mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Rusiyanın Qafqaz dairələri ilə münasibəti bərpa etdi və müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Onun bu siyasəti Fətəli şahın narazılığına səbəb olduğundan, Abbas Mirzəni Naxçıvan üzərinə göndərdi. Abbas Mirzə yalnız xəyanət hesabına Naxçıvanı ələ keçirə bildi və Abbasqulu xan hakimiyyətə gətirildi [5, s. 90]. Ruslar da Naxçıvan uğrunda mübarizəyə başladılar. 1808-ci ilin oktyabrında rus qoşunları Qarabağdan Naxçıvana doğru hərəkətə başladı. Qarababa döyüşündən sonra ruslar Naxçıvana daxil oldular. Lakin Naxçıvanda uzun müddət qala bilmədilər və şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Vəziyyətin belə olduğunu görən Abbas Mirzə Naxçıvanda möhkəmlənməyə xüsusi diqqət yetirdi və sonrakı yürüşlər Naxçıvan vasitəsi ilə həyata keçirilməyə başlandı. Ona görə də Naxçıvanda nü-

fuzlu xanın hakimiyyətinə ehtiyac yarandı. Bunu nəzərə alan Abbas Mirzə etimadı doğrultmayan Abbasqulu xandan sonra yenidən hakimiyyətə Kalbalı xanın gətirilməsinə nail oldu.

Abbas Mirzə tərəfindən Naxçıvana xüsusi əhəmiyyət verilməsinin göstəricilərindən biri də şəhərin yaxınlığında möhkəmləndirilmiş Abbasabad qalasının tikilməsi oldu [3, s. 118-122]. Abbasabad qalası hərbi-strateji mövqeyinə, həmin dövr üçün müasir olan hərbi tələblərə cavab verməsinə görə bölgədə İranın mühüm bazası rolunu oynayırdı.

Müharibənin gedişində üstünlüyə nail ola bilməyən İran 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə Gülüstan müqaviləsini imzaladı [11, s. 437-443]. Naxçıvan xanlığı İranın tərkibində qaldı.

Gülüstan müqaviləsindən sonra Qacarlar Naxçıvanda daha da möhkəmlənmək üçün xan hakimiyyətini zəiflətmək və mərkəzdən asılılığını artırmağa çalışırdı. Kalbalı xan isə müstəqil siyasət yeritməyə çalışır, bunun üçün artıq Naxçıvanla qonşu olan Rusiya ilə münasibətləri gücləndirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə xan çar I Aleksandr tərəfindən Qafqazdakı rus qoşunlarının yeni komandanı və 1816-cı ildə İrana göndərilən nümayəndə heyətinə rəhbər təyin edilmiş A.Yermolovun Naxçıvandan keçən elçiliyini qəbul etmişdir [9, s. 240-260]. Bu görüş Yermolov üçün də xüsusi əhəmiyyətə malik idi, çünki ona verilən təlimatda Rusiyaya birləşdirilmiş bəzi torpaqların Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ilə dəyişdirilməsi də nəzərdə tutulurdu. Görüşə dair mənbələrdən aydın olur ki, Kalbalı xan əslində, özünü siyasi cəhətdən müstəqil aparırdı [20; 24]. Yermolov missiyasını başa çatdırıb geri dönərkən, 1817-ci ilin sentyabrında Naxçıvandan keçərkən Kalbalı xanla yenidən qısa bir görüşü olmuşdu [9, s. 254-255, 260].

Yermolovun elçiliyinin əsas nəticələrindən biri ondan ibarət oldu ki, İran zəifdir və ona hər hansı torpaq güzəştə getmək məqsədəuyğun deyil, digər tərəfdən ingilislərin də fəal kömək göstərdiyi İran özü məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün yeni müharibə hazırlığındadır. Belə bir mürəkkəb hərbi-siyasi və diplomatik mübarizə şəraitində Kalbalı xanın 1820-ci ildə hakimiyyətdən uzaqlaşması Naxçıvanda hakimiyyət uğrunda mübarizəni yenidən kəskinləşdirdi. Kalbalı xandan sonra hakimiyyətə gələn böyük oğlu Nəzərəli xanı hakimiyyətdə əmisi oğlu Kərim xan, 1822-ci ildə isə onu da Hüseyn Mirzə əvəz etdi. 1823-cü ildə yenidən Kərim xan hakimiyyətə gəldi (1823-1827) və sonrakı hadisələr onunla, Ehsan xanın dövründə (1827-1828) cərəyan etdi [5, s. 104-105].

1826-cı ildə Rusiya İran arasında Naxçıvan xanlığının da hakimiyyətini sona çatdıran müharibə başladı [21; 23]. Müharibənin gedişi zamanı, 1827-ci il iyunun 27-də ermənilərin xəyanəti, rus qoşunlarına köməkliyi və bələdçiliyi nəticəsində Naxçıvan işğal olundu [10, s. 126]. İyulun 5-də Araz çayı sahilində Cavanbulağı adlı yerdə baş verən döyüşdə ruslar qalib gəldi. Bu döyüş Abbasabad qalasının müdafiəçilərinin döyüş ruhuna mənfəətlə təsir etdi. Ehsan xanın da yaxından iştirakı ilə qala təslim oldu. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvanın da təslim olması ilə müharibə son dövrünə qədəm qoydu. Rus qoşunları artıq, Azərbaycanın cənub hissəsində hərbi əməliyyatları genişləndirməyə başladı. Vəziyyətin böhranlı həddə çatdığını görən İran ingilislərin də təsiri ilə tezliklə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqları intensivləşdirdi [2]. 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi. 1828-ci il martın 6-da Ehsan xan Ordubaddan Abbasabad qalasına gətirildi və Naxçıvan naibi təyin edildi [10, s. 126]. Beləliklə, faktiki olaraq Naxçıvan xanlığının ləğv edilməsi başa çatdı.

Naxçıvan xanlığında sosial-iqtisadi həyatın inkişafı və onun səmərəli idarəsinin təşkili dövlətin varlığını davam etdirməsi üçün zəruri şərtlərdən idi. Lakin hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizələr, qısa bir dövr ərzində xeyli miqdarda vəsait toplamaq siya-

səti xalqın vəziyyətini ağırlaşdırır, əhalini var-yoxdan çıxarırdı. Belə bir çətin vəziyyətə baxmayaraq, tarixən ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan Azərbaycanın xanlıq dövrü iqtisadi həyatında vacib rolunu davam etdirirdi. Bu dövr mədəniyyətinin inkişafına da müəyyən töhfələr vermişdir [16, s. 62-78].

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinası). Bakı, 1995, 96 s.
2. Bu barədə daha ətraflı bax: Şükürov K. Türkmənçay – 1828. Bakı, 2006, 188 s.
3. Bu qalaya dair tarixi faktlar M.Quliyev tərəfindən təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Bax: Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri, s. 118-122.
4. Bu məsələyə dair bax: Гезалов П. Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности. Баку, 2010, 208 с.
5. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 2007, 120 s.
6. Fərzəlibəyli Ş.F. Naxçıvanın XVII-XIX əsrlər tarixinə dair qiymətli sənədlər // Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı, 1999, s. 79-94.
7. Gözəlov P. Naxçıvan xanlığına məxsus üç bayraq. Bakı, 2016, 80 s.
8. Xanlıq dövründə idarə sistemi haqqında bax: Мамедова Э. Административное устройство и управление азербайджанских ханств во второй половине XIX века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Баку, 1999.
9. İvanov R.N. Kalbalı xan Naxçıvanski. Dövrü və irsi (Tarixi oçerklər). Bakı: Azər-nəşr, 2012, 718 s.
10. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
11. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə, I c., Bakı, 2009, 512 s.
12. M.Quliyevə görə Naxçıvan xanlığının ərazisinin bu cür ənənəvi şəkildə göstərilməsi həqiqətə uyğun deyil. Onun fikrincə, Naxçıvan xanlığının ərazisi Zəngəzur sıra dağlarından xeyli şimalda olan Kəngərli çayından başlayır.
13. Mustafazadə T. Naxçıvan diyarı XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, 504 s.
14. Naxçıvan xanlığının bayraqlarının təqdimat mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Rəsmi sənədlər. Naxçıvan, 2015, 120 s. (s. 103-105).
15. Naxçıvan xanlığının siyasi tarix məsələləri barədə bax: Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı, s. 63-81; Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri, s. 46-116; Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan, 2014, s. 23-58; Budaqova S. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi. Bakı, 2014, s. 24-37.
16. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2014, 528 s.
17. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı, 2000, 229 s.
18. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией: в 12-и т. Т. 1. Тифлис, 1866, 816 с.

19. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
20. Борозна В. Краткое описание путешествия Российского императорского посольства в Персию в 1817 г., СПб., 1821, 270 с.
21. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969, 228 с.
22. Передняя Азия в документах (Серия памяти Ю.Н.Марра). Кн. 1. Нахичеванские рукописные документы XVIII-XIX вв. Тбилиси, 1936, 141 с.
23. Потто В.А. Кавказская война. Т. III. СПб., 1886, 713 с.
24. Соколов А.Е. Дневные записки о путешествии Российского императорского посольства в Персии в 1816-1817 гг., Москва, 1910, 35 с.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАНСКОЕ ХАНСТВО, ЕГО ЗАВОЕВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ПАДЕНИЕ ХАНСТВА

В статье рассказывается об одном из ханств, возникших на территории Азербайджана после падения государства Надир шаха – Нахчыванском ханстве, о его роли в государственности Азербайджана, административно-территориальных единицах, о специфических методах управления, независимой политике, военной мощи, государственных атрибутах. Здесь на основе фактических материалов исследованы основные направления внешней и внутренней политики, проводимой правителем Нахчывана Калбалы ханом, события, происходившие в политической истории ханства, взаимоотношения между Калбалы ханом и Ага Мухаммедом Каджаром, Фатали шахом, Аббасом Мирзой, П.Цициановым, А.Ермоловым и др. Также исследованы война между Россией и Каджарским Ираном, захват и падение Нахчыванского ханства.

Ключевые слова: *Нахчыванское ханство, тюмен, магал, система управления, Россия, Кенгерли, захват, атрибут.*

Ismayil Hajiyev

THE NAKHCHIVAN KHANATE, ITS ANNEXATION BY THE RUSSIA EMPIRE AND DOWNFALL OF THE KHANATE

The paper tells about one of the khanates emerged in Azerbaijan after the fall of the Nadir Shah's government – the Nakhchivan khanate, its role in the Azerbaijani statehood, administrative divisions and territorial units, the specific management practices, an independent policy, military power, state attributes. Here, on the basis of the factual materials are investigated the main directions of foreign and domestic policies pursued by Kalbaly Khan, the ruler of Nakhchivan, the events taking place in the political history of the khanate, the relationship between Kalbaly Aga Khan and Mohammad Qajar, Fatali Shah, Mirza Abbas, P.Tsitsianov, and A.Ermolov et al. Also is investigated the war between Russia and the Qajar Iran, seizure and falling of the Nakhchivan khanate.

Key words: *Nakhchivan khanate, tuman, province, system of government, Russia, Kangarli, occupation, attribute.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

VƏLİQULU BƏY KƏNGƏRLİNİN MƏZAR KİTABƏSİ

Məqalədə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində nümayiş etdirilən Vəliqulu bəy Kəngərlinin məzar kitabəsindən bəhs edilir. İmamzadə kompleksi ətrafındakı məzarlıqdan gətirilən bu kitabə Kəngərli tayfasına mənsub olan iki nəfər görkəmli şəxsiyyətin – Cəfərqulu bəyin və oğlu Vəliqulu bəyin adını təqdim edir. Vəliqulu bəyin adı elmi dövriyyəyə bu kitabə vasitəsi ilə daxil edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvanqala, Kəngərli, Vəliqulu bəy, kitabə, muzey.*

Tarixin obyektiv, təhrif olunmamış, yazıldığı zaman necə olmuşdursa eləcə də zəmanəmizədək gəlib çatan qaynaqlarından biri olan epigrafiq abidələr – kitabələr keçmiş zamanlarda yaşamış görkəmli şəxsiyyətlər haqqında dəqiq məlumat verən mənbələrdəndir. Bu mənbələr tarixin müxtəlif dövrlərində fəaliyyət göstərən, zəmanəsinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm mövqe və söz sahibi olan, tarixdə iz buraxan şəxsiyyətlərindən olan adamların adlarının titullarının, atasının adının, qəbirlərinin yerinin, vəfat tarixinin və s. məsələlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında bəzən başqa qaynaqlardan məlum olmayan bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin adları aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilir. Belə şəxsiyyətlərdən biri Naxçıvan bölgəsinin qədim sakinlərindən olan, Kəngərli tayfasının XIX yüzillikdə də bölgənin mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində yaşayan başçılarından Cəfərqulu bəy Kəngərlinin oğlu, adı indiyədək elm aləminə məlum olmayan Vəliqulu bəydir. Vəliqulu bəyin adı vəfatından sonra məzarının üstünə qoyulan qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsinin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, mərhumun qəbrinin yerini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Çünki, vaxtilə qəbrin üstündə qoyulan başdaşı tipli xatirə abidəsi nə vaxtsa Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə gətirilmiş və bir müddət orada mühafizə edilmişdir. 2014-cü ildə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi yaradılarkən bu kitabə həmin muzeyə təhvil verilmiş və ekspozisiyaya qoyulmuşdur.

Rus alimi, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin elmi katibi V.M.Sısoyev 1926-cı ildə muxtar respublikada elmi əzamiyyətdə olarkən Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfindəki İmamzadə kompleksində tədqiqatlar aparmış və kompleksin özəyini təşkil edən əsas türbənin şimal tərəfindəki ikinci məqbərə haqqında yazmışdır ki, kompleksin bu hissəsi Naxçıvan xanlarının məqbərəsi hesab edilirmiş. Alimin yazdığına görə o İmamzadədə olarkən orada Abbasqulu xanın hicri 1337-ci ildə (miladi, 1918-ci ildə) vəfat etmiş oğlu Mustafaqulu xan Naxçıvanskinin qəbrini görmüşdür [6, s. 108]. Müsəlman dünyasında İslam müqəddəslərinin qəbirlərinin yanında və ətrafında dəfn olunmaq adəti geniş yayıldığından, bu müqəddəs yerdə isə səkkizinci imam Rzanın oğlunun dəfn olunması ehtimal edildiyindən Kəngərli tayfa başçılarından və Naxçıvan xanlarından vəfat

edən ailə üzvləri burada – İmamzadə kompleksində sonralar inşa edilən ikinci türbədə dəfn olunmuşlar. Həmçinin burada keçirilən dəfnlər hesabına kompleksin ətrafı da böyük bir qəbristanlığa çevrilmişdir. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, sovet hakimiyyəti illərində bu qəbristanlıq, həmçinin İmamzadə kompleksinin içərisində olan Kəngərli tayfa başçıları-na və Naxçıvan xanlarına məxsus qəbirlər dağıdılmış və onlardan heç bir əsər-əlamət qalmamışdır.

Ehtimal ki, haqqında bəhs etdiyimiz Vəliqulu bəy Kəngərlinin də qəbri İmamzadə kompleksinə daxil olan ikinci türbədə və yaxud kompleksin ətrafındakı məzarlıqda olmuş, XX yüzilliyin 20-30-cu illərində, repressiya dövründə dağıntıya məruz qalmışdır. Fikrimizcə, həmin vaxt qəbrin üstündə qoyulan mərmər başdaşı bədii daşyonma sənəti nümunəsi kimi diqqəti cəlb etdiyindən onu muzeyə gətirmiş və eksponat kimi mühafizə etmişlər.

Hazırda “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksində mühafizə edilən sarımtıl rəngli mərmərdən nəfis şəkildə hazırlanmış, gözəl sənət nümunəsi olan bu başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi təsdiq edir ki, XIX əsrdə bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bədii daşyonma, xəttatlıq və həkkaklıq sənəti müəyyən qədər tənəzzülə uğrasa da, hələ də sahədə çalışan, öz sənətinin kamil ustası olan sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir. Başdaşının səthində altı sətirdə qarışıq ərəb-fars dillərində nəstəliq xətti ilə epitafiya – məzar kitabəsi həkk edilmişdir. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“O əbədidir! Hər bir kəs [hər bir canlı] ölümü dadacaqdır [1, s. 402]. Həqiqətən dünya fanidir. Dünya əbədi ev deyil. Həqiqətən dünya hörümçək toru dəyərinə deyil. Cəfərqulu bəy Kəngərlinin oğlu Vəliqulu bəyin vəfat tarixi: 1260-cı il, aylardan şəban əl-müəzzəm ayının yeddisində” [5, s. 80-81].

7 şəban 1260 h.i.= 22.08.1844-cü il.

Kitabənin əvvəlində Qurani-Kərimin XXIX (əl-Ənkəbut) surəsindən LVII ayə, ondan sonra isə XLI ayə (Allahdan başqa özlərinə dost (hami) qəbul edənlər özünə yuva qurmuş hörümçəyə bənzəyirlər. Evlərin ən zəifi isə, şübhəsiz ki, hörümçək yuvasıdır. Kaş biləydilər! (Hörümçək toru möhkəm olmayıb adicə bir yel nəticəsində dağıldığı kimi, onların bu dostlarının da heç bir etibarı yoxdur. Bərk ayaqda onları qoyub qaçarlar) [1, s. 400] nəzmə çəkilmiş şəkildə verilmişdir.

Kitabə bizə Kəngərli tayfasına mənsub iki nəfərin adını təqdim edir. Bunlardan biri Cəfərqulu bəy Kəngərli, ikincisi isə onun oğlu, hicri-qəməri təqviminə görə 1260-cı il, şəban ayının 7-də (miladi, 22.08.1844-cü il) vəfat etmiş oğlu Vəliqulu bəydir. XIX əsrə aid rus dilli qaynaqlarda, xüsusilə arxiv sənədlərində və tədqiqat əsərlərində Vəliqulu bəy haqqında məlumatlar qalmasa da, Cəfərqulu bəy Kəngərli haqqında müəyyən məlumatlar vardır.

“Naxçıvan ensiklopediyası”nın ikinci cildinə daxil edilmiş “Naxçıvan xanlığının Vəkil (Sultan) qolunun şəcərəsi”ndən aydın olur ki, hərbi rəis, II Kərim Sultanın oğlu Fətəli Sultanın Mustafə Sultan, Cəfərqulu bəy, Əliqulu bəy, Nəcəfqulu bəy, İmanqulu bəy, Səfiqulu bəy adlı altı oğlu olmuşdur. Göründüyü kimi Cəfərqulu bəy Fətəli Sultanın oğlanlarından, başqa sözlə desək hərbi rəis II Kərim Sultanın nəvələrindən biri olmuşdur [4, s. 86-87].

Cəfərqulu bəy təxminən 1801-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. O Naxçıvan xanlığının son dövrlərində xanlığın vergi məmuru işləmişdir. Təxminən 1831-ci ilədək bu vəzifədə çalışan Cəfərqulu bəy sonralar öz mülklərini idarə etmişdir. Krım müharibəsində (1853-1856-cı illər) İrəvan dəstəsinin Naxçıvan süvari yüzlüyünə komandirlik edən Cəfərqulu bəy Rusiya imperiyasının yüksək mükafatları ilə təltif olunmuşdur. 1855-ci ildə 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif olunan Cəfərqulu bəy Nax-

çıvana qayıtdıqdan sonra Kəngərli tayfasının başçısı kimi fəaliyyət göstərmiş, Çar hökumətinin 1865-67-ci illərdə təşkil etdiyi İrəvan bəy komissiyasının Naxçıvan üzrə üzvlərindən biri olmuşdur [3]. Cəfərqulu bəyin Qafqaz Canişinliyinə yazdığı və öz möhürü ilə təsdiqlədiyi məktubunu Gürcüstan Milli Arxivində aşkar edən tədqiqatçı-alim M.Quliyev onu sayılıb seçilən hərbi və övladlarının təhsilinə ciddi fikir verən bir adam kimi xarakterizə edir (3).

Göründüyü kimi 1844-cü ildə vəfat etmiş oğlu Vəliqulu bəyin qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş kitabədə adı qeyd olunan Cəfərqulu bəy Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tanınan, nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Kameral siyahılarda və Rusiya arxiv sənədlərində Cəfərqulu bəyin övladlarının adı aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir: Gülməhəmməd bəy, Abbas bəy, Nuru bəy, Murtuza ağa, Fətəli Sultan [3]. Göründüyü kimi onun övladlarının arxiv sənədlərində qeyd olunan sırasında Vəliqulu bəyin adına rast gəlinmir. Bunun isə bir sıra səbəbləri vardır. Ümumiyyətlə Cəfərqulu bəyin oğlu Vəliqulu bəyin şəxsiyyəti, yaşadığı dövrdə tutduğu mövqe, onun kimliyi və sair haqqında əlimizdə vəfat tarixindən və “bəy” titulu daşımından başqa heç bir məlumat yoxdur. Məzar kitabəsindən məlum olduğu kimi Vəliqulu bəy 1844-cü ildə vəfat etmişdir. Əgər Cəfərqulu bəyin doğum tarixini 1801-ci il kimi, onun 24-25 yaşlarında ailə qurduğunu və ilk övladının da Vəliqulu bəy olduğunu qəbul etsək aydın olur ki, Vəliqulu bəy gənclik dövründə, təxminən 18-19 yaşlarında vəfat etmişdir. Əgər Vəliqulu bəyin Cəfərqulu bəyin birinci deyil, sonrakı uşaqlarından olmasını fərz etsək, deməli Vəliqulu bəy uşaq vaxtlarında dünyasını dəyişmişdir. Fikrimizcə, bu məhz belə olmuşdur. Məhz uşaq yaşlarında vəfat etməsi səbəbindəndir ki, onun adı dövrün müxtəlif məqsədlərlə tərtib olunan sənədlərində öz əksini tapmamışdır.

Həmçinin Cəfərqulu bəyin oğlu Vəliqulu bəyin vəfatından sonra uzun müddət yaşaması, hətta Şərq (Kırım) müharibəsində iştirak etməsi, 1865-67-ci illərdə yaradılan bəy komissiyalarının tərkibinə üzv kimi düşməsi, başqa sözlə desək oğlunun vəfatından (1844-cü il) sonra ən azı 25 il yaşaması da Vəliqulu bəyin uşaq və ya gənc yaşlarında vəfat etməsini göstərir.

Kitabədə “bəy” titulu ilə təqdim olunması isə mərhum Vəliqulu bəyin bəy ailəsinə mənsub olmasından irəli gəlmiş, həmin titul hörmət əlaməti olaraq kitabədə onun adına əlavə olunmuşdur. Türk dilli xalqlarda əvvəllər tayfa başçılarına, sonralar isə feodal əyanlara verilən bu titul Azərbaycanda hakimiyyətdə olan müxtəlif feodal dövlətlər zamanında da mövcud olmuşdur. Şəxsi addan sonra yazılan, irsi (atadan oğula irsən keçən) və şəxsi (ancaq şəxsin özünə aid olan və atadan sonra oğula keçməyən) olmaqla iki yerə ayrılan [7, s. 612], bu titul xanlıqlar dövründə də irsi xarakter daşımaqla yanaşı, həm də xan tərəfindən imzalanmış fərmanla da verilmişdir. Bu dövrdə irsi bəylərinin imtiyazı daha yüksək olmuşdur [2, s. 139]. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanaqədək mövcud olan bəy titulu ilə bəzən qeyri-rəsmi olsa da ailənin kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə müraciət edilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVII nəşr. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Büynadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Nurlar, 2015, 632 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1977, 592 s.
3. Quliyev M. Tərcüməçi Gülməhəmməd bəy Kəngərli kimdir? "Şərq qapısı" qəz., 18 yanvar, 2013.
4. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Naxçıvan, 2005.
5. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дис. ... канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
6. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР (отчет о поездке летом 1926 г.) / Известия "Азкомстарис"а, вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 87-121.
7. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Тифлис, 1907, 622 с.

Фахреддин Сафарли

НАДГРОБНАЯ НАДПИСЬ ВЕЛИКУЛУ БЕКА КЕНГЕРЛИ

В статье рассказывается о надгробной надписи, продемонстрированной в Историко-Архитектурном Музейном Комплексе «Нахчыванкала». Надпись найдена на кладбище, находящемся вокруг комплекса Имамзаде, представляет имена 2 выдающихся личностей – Джафаркулу бека и Великулу бека, принадлежавшим к

племени Кенгерли. Имя Великулу бека Кенгерли включено в научный оборот благодаря этой надписи.

Ключевые слова: *Нахчыванкала, Кенгерли, Великулу бек, надпись, музей.*

Fakhraddin Safarli

EPITAPH OF VALIKULU BEY KANGARLI

The paper describes the epitaph demonstrated in historical and architectural museum complex “Nakhchivangala”. The inscription was found in the cemetery, which is located around the complex Imamzadeh, 2 represents the names of prominent personalities – Jafargulu bey and Valigulu bey, belonging to the Kangarli tribe. Name of Valigulu bey Kangarli is included in the scientific circles through this epitaph.

Key words: *Nahkchivangala, Kangarli, Valigulu bey, epitaph, museum.*

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

GENERAL-MAYOR II KALBALI XAN NAXÇIVANSKİ

Məqalədə general-mayor II Kalbalı xan Ehsan xan oğlu Naxçıvanskinin həyat və fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir. Arxiv materialları və tədqiqat işlərindən əldə olunan faktlar II Kalbalı xanın böyük sərkərdə olduğunu təsdiqləyir. Tarixi faktlar əsasında II Kalbalı xan Naxçıvanskinin 1853-1856 və 1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsində göstərdiyi şücaətlərdən söhbət açılır. Bir sıra sənədlər ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Kəngərli, süvari, paj korpusu, Gergebil döyüşləri, Çınqıl yüksəkliyi, Bəyazid.*

General-mayor II Kalbalı xan Ehsan xan oğlu Naxçıvanskinin və onun mənsub olduğu Kəngərli sülaləsinin Azərbaycanın hərbi tarixində, həmçinin elm, ədəbiyyat, incəsənət və sair sahələrin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

1828-ci ildən, yəni Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra Kəngərliyə həm də Azərbaycanın və Rusiyanın hərbi tarixinə öz adlarını qızıl hərflərlə yazmışlar.

General-leytenant, İrəvan süvari alayının rəisi Vrangel 1853-cü il iyulun 30-da Qafqaz ordusunun baş komandanına göndərdiyi məlumatda yazırdı: “Qoşunlarımızın hədsiz igidliyi barədə əlahəzrət cənabımızın qarşısında təkrarən şəhadət verməyi özümə borc bilirəm ki, zabit və əsgərlər döyüşə həvəslə gedirlər: yüngül yararlananlar cəbhəni tərk etmir, yaralıları isə döyüş meydanında qalırlar. Tibb işçiləri elə oradaca onlara yardım göstərilir. 18 iyul tarixli ilk məlumatımda adları çəkilən kapitan İsmayıl xandan və podporuçik Kalbalı xandan başqa, müsəlmanlardan ibarət bəy drujinasından praporşiklər Əli xan və Paşa xanın, 4 nömrəli müsəlman polkundan kapitan Hüseyn Sultanın adlarını çəkməliyəm. İsmayıl xanla Kalbalı xan hücum zamanı öz hissələrinin önündə gedərək onlara qorxmazlıq nümunəsi göstərirdilər. Onlar da döyüşlərdə bu məlumatda adları çəkilənlərlə bərabər iştirak edirdilər” [10, s. 14].

Bu məlumatda adı çəkilən podporuçik Kalbalı xan haqqında söhbət açacağımız general-mayor II Kalbalı xan Kəngərli-Naxçıvanskidir.

General-mayor II Kalbalı xan I Ehsan xan oğlu Naxçıvanski 1824-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Moskvadakı Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivində və Tiflisdəki Gürcüstan Milli Arxivində onun xidmət kitabçaları saxlanılır. Ancaq heç birində doğulduğu gün qeyd edilməmişdir [6, v. 4-5, 11-138].

İlk təhsilini Naxçıvanda alan Kalbalı xanı sonralar atası general-mayor Ehsan xan Sankt-Peterburqdakı Paj korpusunda oxumağa göndərmişdir [7].

Arxiv sənədlərində göstərilir ki, Rusiya hökmdarı I Nikolayın icazəsi ilə Paj korpusunda təhsil alan Kalbalı xan xəstələndiyi üçün Naxçıvana qayıtmışdır. Bu hadisə 1846-cı ilə təsadüf edir. Bir müddət müalicə olunduqdan sonra 1848-ci ildə Naxçıvan milisinin rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir [8, s. 336].

Çar hökumətinin 1848-ci ildə Qafqazda apardığı döyüşlərə naxçıvanlılar da göndərilirdilər. Qeyd edək ki, həmin illərdə Naxçıvan milisinin rəisi işləyən Kalbalı xana tapşırıqlar ki, Naxçıvanın süvari Kəngərlilərini Dağıstana aparsın. Həmin döyüşlərə aid sənədlərə süvari Kəngərlilər “həvəskar ovçu” kimi qeyd edilmişdir. Amma, əslində, burada könüllülük yox, döyüşmək üçün məcburi əmr vardı. Naxçıvanlı döyüşçülər 1848-ci ildə məşhur Gergebil döyüşlərində iştirak edirlər. Kalbalı xan ilk zabit rütbəsini bu döyüşdən sonra almışdır [3, s. 96].

Rusiya çarı I Nikolay vəfat etmiş general-mayor Ehsan xanın övladlarına böyük qayğı göstərirdi. O, “... general-mayor Ehsan xanın oğlanlarına – ştabs-kapitan İsmayıl xana və Kalbalı xana ildə 250 rubl, qızı Lalabəyimə isə 150 rubl gümüş pul təqaüd təyin etmişdi” [12, v. 168-170].

21 may 1849-cu ildə II Kalbalı xana praporşik hərbi rütbəsi verilir. Onun özünün arzusu nəzərə alınaraq o, 14 aprel 1851-ci ildə İrəvan hərbi qubernatorunun xüsusi tapşırıqlar üzrə kiçik məmuru vəzifəsində işləyir. Bir-neçə aydan sonra, 13 dekabr 1851-ci ildən həmin vəzifənin böyük məmuru kimi fəaliyyətini İrəvan şəhərində davam etdirir.

Əla hərbi xidmət göstərdiyi üçün 30 yanvar 1853-cü ildə ona podporuçik rütbəsi verilir.

Rusiya ilə Türkiyə arasında Krım (Şərq) müharibəsi başlamazdan əvvəl Qafqazda Rusiya hökumətinin başbilənləri Kəngərlilərin süvari qoşunlarını ləğv etməyi qərara aldılar. Çünki onlar yerlərdə müsəlmanların üsyanlarından qorxurdular. Maraqlı haldır ki, 1853-cü ilin oktyabrında artıq II Kalbalı xan 300-dək atlı silahlı dəstə hazırlaya bilmişdi. Çar Rusiyası müsəlmanları orduya aparmasa da, naxçıvanlılar könüllü olaraq hərbi xidmətə gedirdilər.

1853-cü ildə çar hökuməti Naxçıvanın Kəngərli süvarilərinin fəaliyyətini dayandırır. Amma İsmayıl xan və onun qohumları qərara alırlar ki, Naxçıvanı təklənməyə imkan verməsinlər. Ona görə də İrəvan şəhərində bəy drujinasını yaradırlar. Xan və bəylərin oğlanlarını bu drujinaya yazırlar. Bütün bu işlərə İsmayıl xan Kəngərli-Naxçıvanski başçılıq edir. Bununla bir daha Naxçıvan Kəngərliləri özlərini təsdiq edirlər.

14 may 1854-cü ildə II Kalbalı xan bəy drujinasına rəis təyin olunur (6). 17 iyul 1854-cü ildə Çinqıl yüksəkliyində gedən döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Kalbalı xan 15 aprel 1855-ci ildə dördüncü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif edilir (2).

1856-cı ildə Paris şəhərində İngiltərə, Fransa, Türkiyə üçlüyü ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsi bağlanır və Krım müharibəsi başa çatır.

16 avqust 1856-cı ildə II Kalbalı xan Əlahəzrətin saray (leyb) qvardiyasının Qusar polkunda poruçik hərbi rütbəsində xidmətini davam etdirir. İran hökuməti 1857-ci ildə onu ikinci dərəcəli “Şir və Günəş” ordeni ilə mükafatlandırır [8, s. 337]. II Kalbalı xan hərbi işi əla bildiyi üçün onu 22 sentyabr 1859-cu ildə Qafqaz ordusuna dəyişirlər. Öz fitri istedadı və bacarığı ilə ordu rəhbərliyinin hörmətini qazanan II Kalbalı xan hərbi fəaliyyətində tez-tez təltif edilir. Belə ki, 12 aprel 1859-cu ildə ştabs-rotmistr, 3 aprel 1860-cı ildə rotmistr hərbi rütbələrini alır. O, 22 iyun 1862-ci ildə ordudan çıxarılır və İrəvan quberniyasında torpağın mühafizəsi inspektoru vəzifəsinə təyin edilir. Bir müddət bu vəzifədə işlədikdən sonra, yəni 19 aprel 1864-cü ildə II Kalbalı xana polkovnik hərbi rütbəsi verilir (6). Qeyd edək ki, torpağın mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olduğu illərdə Naxçıvanda və İrəvanda su kəmərinin çəkilişində, irriqasiya işlərinin aparılmasında yaxından iştirak etmiş və xeyriyyəçilik göstərmişdir [13].

II Kalbalı xan 19 iyul 1867-ci ildə inspektor vəzifəsindən azad edilərək yenidən Qafqaz ordusuna hərbi xidmətə çağrılır. Qafqaz ordusunda xidmət edərkən süvari dö-

yüşçülərin hazırlanmasında fəallıq göstərdiyinə görə 28 mart 1871-ci ildə ikinci dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif edilir. Qeyd edək ki, o, bu ordenin müsəlman hərblər üçün hazırlanmış variantını almışdır. Bu ordenin müsəlmanlar üçün hazırlanan variantına Rusiya hökmdarının tacı əlavə olunmuşdur [3, s. 98].

Çox bacarıqlı hərblə olan II Kalbalı xan hərbi xidmətdə fərqləndiyinə görə Qafqaz ordusunda qalmaqla həmin ordunun süvari hissəsinə seçilir. Ona 14 sentyabr 1874-cü ildə general-mayor hərbi rütbəsi verilir [6]. II Kalbalı xan Qafqaz canışını Böyük Knyaz Mixail Nikalayeviç Romanovun yanında hərbi vəzifə tutduğu üçün (o, burada Əlahəzrətin saray (leyb) qvardiyasının Qusar polkunun siyahısında idi – müəllif) həmin illərdə Tiflisdə yaşamaqlı olur [8, s. 337].

22 sentyabr 1875-ci ildə onun zabıt kimi xidmət etməsinin 25 illiyi tamam olduğundan o, dördüncü dərəcəli (bantla birlikdə) “Müqəddəs Vladimir” ordeni ilə mükafatlandırılır. Bu mükafat 24 yanvar 1876-cı ildə hökumət tərəfindən təsdiqlənmişdir.

II Kalbalı xan Naxçıvanski 1877-1878-ci illərdəki Rusiya Türkiyə müharibəsinin də iştirakçısı olmuşdur. O, Qafqaz hərbi dairəsinin 10 may 1877-ci il tarixli əmri ilə İrəvan qeyri-nizami suvari polkundan təşkil edilmiş briqadaya komandir təyin edilir. Döyüşlərdə mərdlik və igidlik göstərdiyinə, həmçinin Bəyazid qarnizonunu mühasirədən xilas etdiyinə görə II Kalbalı xan 11 dekabr 1877-ci ildə üçüncü dərəcəli (qılınclarla birgə) “Müqəddəs Vladimir”, 2 iyun 1878-ci ildə isə birinci dərəcəli (qılınclarla birgə) “Müqəddəs Stanislav” ordenləri ilə təltif edilir. Həmin ilin 13 iyulunda onu İkinci Suvari Diviziyasının komandiri təyin edirlər.

O, həm də əsgər sayı diviziyaya çatan “Qafqazın uçan dəstələri”nə komandirlik edir. 23 oktyabr 1877-ci ildə Ərzurum yaxınlığındakı Dəvəboynu döyüşlərində fərqləndiyinə görə o, 8 dekabr 1878-ci ildə briyantlarla bəzədilmiş “Qızıl Silah” ilə təltif edilir. Maraqlı üçün deyək ki, bu cür Qızıl Silahla sonralar, yəni Birinci Dünya Müharibəsi zamanı onun nəvələri III Kalbalı xan və Cəmşid xan qardaşları da təltif olunmuşlar.

Ona igidliyinə görə 24 yanvar 1879-cu ildə birinci dərəcəli “Müqəddəs Anna” (qılıncla birgə) ordeni də verilmişdir. 1878-1879-cu illərdə İkinci Qafqaz Diviziyasının ikinci briqadasına və Birinci Qafqaz Diviziyasının ikinci briqadasına komandirlik edən II Kalbalı xan 16 mart 1880-ci ildə ordudan azad edilmişdir. Xidmət kitabçalarında olan qeydlərdən məlum olur ki, onu Qafqaz ordusunun sərəncamında saxlamaqla ordudan tərxis etmişlər. Onun – 7 iyun 1882-ci ildə olan məlumata əsasən – ildə 1524 rubl maaş və 1800 rubl yemək pulu alması haqda da məlumat vardır [6].

Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivinin 407-ci fondunda saxlanılan sənədlərdə olan bir məlumat maraqlıdır. Orada yazılır ki, süvari generalı knyaz A.M.Dondukov-Korsakovun 12 iyun 1882-ci il təqdimatına əsasən, general-mayor Kalbalı xan Ehsan xan oğlu “xüsusi siyasi baxışlarına” görə tutduğu vəzifəsindən getmişdir. Bizcə, bu, çox diqqətçəkən məsələdir [11, v. 5080-5081]. Buna görə bu istiqamətdə ciddi axtarışlarımızı davam etdiririk. Məlumat üçün qeyd edək ki, general-mayor II Kalbalı xan müalicə üçün Avstriya, Macarıstan, Almaniya, İtaliya və Fransaya getməli olmuşdur.

Ordudan azad edilən general-mayor II Kalbalı xan doğma vətəni Naxçıvana dönür və xeyriyyəçiliyini davam etdirir.

Naxçıvan, Bakı, Tiflis və Moskva arxivlərində saxlanılan sənədləri öyrənərkən məlum olur ki, hər iki qardaş – İsmayıl xan və II Kalbalı xan yaşadıkları illər ərzində Naxçıvanla daim yaxından əlaqə saxlamışlar. Onlar burada məktəblər açdırır, əkinçiliklə məşğul olur, bağ saldırırdılar. Çətinlik içində yaşayan həmvətənlərinin güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər. Təsədüfi deyil ki, II Kalbalı xan Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin 1874-1877-ci illərdə həqiqi üzvü olmuşdur.

Onun süvari atlarına aid (ancaq Azərbaycanla bağlı – müəllif) yazdığı maraqlı bir sənəd Tiflis arxivindən əldə etmişik [9]. General-mayor II Kalbalı xan 1861-ci ildə Naxçıvan şəhərinə çəkilən su kəmərinə ildə xəzinəyə 150 manat vermək şərtlə 25 il müddətinə icarəyə götürür. Sənədlərdə qeyd edilir ki, bir su xətti dini ibadətgaha, iki xətt qəza rəisliyinə, bir xətt qəbiristanlığa (indiki Böyük bağ), bir xətt poçt kontoruna, bir xətt isə böyük meydana çəkilir. II Kalbalı xan bir xətt də qəza məktəbinə çəkdirir. Qeyd edək ki, 1875-ci ildə qəza rəisi Avdeyevin göstərişi ilə qəbiristanlıq ləğv edilərək Böyük bağ salınmışdır.

Naxçıvan şəhərində İsmayıl xan və II Kalbalı xan qardaşlarına məxsus olan, 1846-cı ildən kərpic istehsal edən zavod da olmuş və Naxçıvan şəhərindəki bəzi binalar həmin kərpiclə inşa edilmişdir.

II Kalbalı xan hələ 26 sentyabr 1867-ci il tarixdə İrəvanın hərbi qubernatoru, general-mayor, knyaz Astafyevdən xahiş edir ki, Çeşməbasarda olan əkinlərini suvarmaq üçün Əlincəçaydan kanal çəkib su götürülməsinə icazə verilsin. Həmin kanalın açılışı böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir.

II Kalbalı xan qvardiya polkovniki olduğu illərdə malikanələri olan ərazilərdəki təbii sərvətlərlə, faydalı qazıntılarla çox maraqlanırdı. O, 19 iyul 1868-ci ildə Qafqaz Dağ-Mədən İdarəsinə xahişnamə göndərmişdi. Bu xahişnaməyə əsasən, Qafqaz Dağ-Mədən İdarəsinin mühəndisi Sumikidze və İrəvan quberniya dəftərxanasının katibi Xamanov Ordubada gələrək geoloji analiz aparmış və burada yüksəkkeyfiyyətli (bir pudda 3 girvənkə metal) metal olduğunu müəyyən etmişdilər.

II Kalbalı xan analizdən keçirilən yüksəkkeyfiyyətli metalın nümunəsini quberniya Dağ-Mədən İdarəsinə göndərərək xahiş edir ki, Ordubad dairəsində yerləşən Parağa, Tivi, Rumus, Biləv kəndlərinin dağlarında olan metalın istehsalına icazə verilsin.

Qafqaz Dağ-Mədən İdarəsinin geoloq-mühəndisi İ.Şutin 17 sentyabr 1868-ci ildə Naxçıvan qəza rəisinə xəbər verir ki, II Kalbalı xan tərəfindən göndərilən metal nümunəsindən hər puda görə, təxminən, 4 girvənkə mis alındığından istehsalına icazə verilir.

General-mayor II Kalbalı xan Naxçıvanda irriqasiya işləri ilə də məşğul olmuşdur. Keçəldağın ətəyində salınan Qanlı göl (Şahbuz rayonunun Kükü kəndi) onun əkinçilərə ən böyük hədiyyəsi idi. O, bu işi Krım tatarı olan Şahingiyerlərlə şərik etmişdir [13].

Xalqa olan sevginin nəticəsidir ki, mərhum şair Hacı Fəqir Ordubadi (yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin atası) ona və qardaşı İsmayıl xana mədhiyyə yazmışdır. Şairin II Kalbalı xana yazdığı 2 qəsidəsi çox maraqlı və ibrətamizdir [4, s. 140-142].

Nəmli səngərlərin, ağır döyüşlərin, Naxçıvana köçürülmüş erməni sahibkarlarla inadlı mübarizələrin (Tiflis arxivindən tapılan belə sənədlər vardır – müəllif) yaratdığı xəstəlik II Kalbalı xanı 59 yaşında həyatdan apardı. O, 1883-cü il aprelin əvvəllərində Naxçıvanda əbədiyyətə qovuşdu. Rusiyanın Hərbi Nazirliyinin əmri ilə onun adı 30 aprel 1883-cü ildə Qafqaz ordusunun siyahısından çıxarıldı [1, s. 222]. Naxçıvan camaatı onu dərin kədər və böyük ehtiramla Naxçıvan xanlarının indiyədək şahidlik edən məqbərəsində (indiki İmamzadəyə bitişik bina) dəfn etdi. II Kalbalı xan Kəngərli irəvanlı mayor Əhməd xan Makinskinin qızı Xurşid xanım ilə ailə qurmuşdu.

Onların bu nikahından doqquz uşağı doğulmuşdur. Zeynabbəyim (1851-?), II Ehsan xan (14.07.1855-1894), Bədirnisəbəyim (1853-?), Cəfərqulu xan (05.02.1859-?) Rəhim xan (17.02.1860-?), Çimnaz xanım (1860-?), Şahcahan (Şahbəyim) xanım (1861-?), Hüseyn xan (28.07.1863-1919) və Zərrintəcəbəyim (1866-?) [1, s. 114].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək yerinə düşər. Moskvalı tədqiqatçılar yazdıqları kitablarda onun 8 övladı olduğunu qeyd edirlər. Və tərtib etdikləri şəcərədə (Fərhad Nağdəliyevin şəcərəsi) Şahcahan xanım ilə Çimnaz xanımı eyniləşdirirlər. Araş-

dırmalarımız göstərdi ki, bu, doğru deyildir. Çünkü Çimnaz xanım əmisi general İsmayıl xanın oğlu Bəhman xanın həyat yoldaşı olmuşdur. Bu haqda sənəd vardır [13]. Şahcahan (Şahbəyim) xanım isə 1883-cü ildə öz qohumları olan Maku xanlarından sərtib Bəhlul paşa xanın oğlu Mustafa paşa ilə ailə qurmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivində bu kəbin haqda sənəd vardır [1]. Biz Makuda axtarışlar apardıq, onun qohumlarını tapdıq. Şahbəyim xanımın fotosəklinin Tehrandakı varislərdən birinin evində olduğunu dedilər. Biz həmin fotosəkli əldə etdik və o, Naxçıvan şəhərindəki Xan Sarayında nümayiş etdirilir.

Görkəmli sərkərdə general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskinin adı 1855-ci ildə qızıl hərflərlə Moskvada Böyük Kreml Sarayının Georgi salonunda 23-cü nömrədə ağ mərmər lövhəyə yazılmışdır: Kalbalı xan Ehsan xan oğlu. “Qızılla yazılan adlar heç vaxt silinmir. Qızıl əbədidir” [1, s. 230].

ƏDƏBİYYAT

1. Иванов Р.И. Оборона Баязета: Правда и ложь. Москва: Герои Отечества, 2005, 224 с.
2. Газета «Кавказ», 1855, № 72.
3. Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры-азербайджанцы. Москва: Герои Отечества, 2005, 248 с.
4. Ordubadi Hacı Fəqir. Ağlar əlimdə qələm. Bakı: Yazıçı, 1989, 230 s.
5. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi: F. 807, siy. 1, iş № 385.
6. РГВИА (Российский Государственный Военно-Исторический Архив): Ф. 400, опись 9, дело № 20578.
7. НАГ: Ф.16, опись 1, дело № 7118, на 5-ти листах.
8. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва: Новый Аргумент, 2006. 432 с.
9. НАГ: Ф. 4, опись 5, дело № 967, на 9-ти листах.
10. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı: Elm, 1999, 414 s.
11. РГВИА: Ф. 407, опись 1, дело № 79.
12. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив): Ф. 1268, опись 2, дело № 731 б.; ф. 409, опись 2, дело № 3793.
13. РГВИА: Ф 3642, опись 1, дело № 8, док 2.
14. “Yeni Azərbaycan” qəz., 2003, № 157, 163.

Муса Кулиев

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР КАЛБАЛЫ ХАН II НАХЧЫВАНСКИЙ

В статье даётся обширная информация о жизни и деятельности Калбалы хана II, сына Эхсан хана Нахчыванского. Результаты исследований и архивные материалы еще раз доказывают, что Калбалы хан был великим полководцем. На основе исторических фактов рассказывается о военной доблести Калбалы хана II Нахчыванского во время Крымской (Восточной) войны 1853-1856 гг. и русско-турецкой (1877-1878) войны. Впервые подверглись исследованию ряд архивных документов.

Ключевые слова: Нахчыван, Кенгерли, конница, Пажеский Корпус, сражение Гергебиль, высота Чынгыл, Баязед.

Musa Guliyev

GENERAL-MAJOR KALBALY KHAN II NAKHCHIVANSKI

In the article the author gives widely information about the life and activity of general-major II Kalbaly khan Nakhchivanski. The facts taken from the archives materials and research works affirm that the II Kalbaly khan was a great commander. According to the historical facts the author talks about the valour and heroism of the II Kalbaly khan Nakhchivanski in Russia-Turkey wars happened during the years of 1853-1856 (The East War) and 1877-1878. Some documents have been investigated for the first time.

Key words: *Nakhchivan, Kangarli, cavalryman, paj military group, Gergebil battles, chingil height, Bayazid.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏTƏLİ ABDULLAYEV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun

E-mail: f.abdullayev@yahoo.com

MİQRASIYA BÖHRANI “İSLAMOFOBİYA” TƏZAHÜRLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi Asiyada və Şərq ölkələrində baş verən iqtisadi dəyişikliklər, inkişaf və mübadilə bu ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi üçün əsas təşkil edir. Uzun illər boyu beynəlxalq münasibətlərin gedişatını Qərb müəyyən edirdi. Müasir zamanda Şərqi Asiyanın özünəməxsusluğu, iqtisadi və siyasi inkişafı Şərq və Qərb arasında mövcud olan ziddiyyətləri daha da artırdı.

Qloballaşma proseslərinin təsiri ilə İslam dünyasının vahid mədəni-dini, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni məkanının formalaşması fəallaşır, müsəlmanların yeni transmilli eyniyyəti formalaşır. Hazırda islam dünyasının bir çox ölkələrində, həmçinin Qərbi Avropa, ABŞ, CAR, Malayziya, Rusiyada transmilli eyniyyət daşıyıcıları olan “yeni müsəlmanlar” yaşayırlar. Bununla yanaşı, dünyanın müxtəlif yerlərində müsəlmanlığı yeni qəbul etmiş şəxslərin sayı artmaq üzrədir. Yeni müsəlman eyniyyəti islam dininin müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasına yönəlib. Yeni islami fikir, yeni ictimai və siyasi fəaliyyət formaları, dini çağırış və s. formalaşır.

Müsəlmanlar, onların tərəqqipərvər nümayəndələri şəxsi etnik-mədəni irslərini qorumaqla yanaşı, Qərbin formalaşdırdığı müasir dünyanı tənqidi şəkildə dərk etməyə çalışırlar. Bu insanların şüuru qloballığı və dinin ənənəvi, arxaik formada təbliğini qəbul etmir. Yeni islam həyat tərzini və düşüncəsi çox sürətlə yayılır və islamofobiyanı tədricən artırır, bu da öz növbəsində Qərbdə bəzi dairələri narahat edir. Bu, Qərb və Şərq sivilizasiyalarının qarşıdurmasının əsasını təşkil edir və bundan bir çox hallarda geosiyasi mübarizədə silah kimi istifadə olunur.

Açar sözlər: *“İslam dirçəlişi”, sivilizasiyaların qarşıdurması, islamofobiya, “yeni müsəlmanlar”, mədəni fərqlilik, miqrantofobiya.*

Müasir qloballaşma şəraitində Şərq və Qərb ölkələrində iqtisadi dəyişikliklər, iqtisadi inkişaf və mübadilə xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan beynəlxalq miqrasiya proseslərinin intensivliyi də görünməmiş dərəcədə artmışdır. Məlum olduğu kimi, hələ 1980-ci illərdən etibarən ABŞ və Asiya ölkələri arasındakı qarşıdurma güclənmişdi. Xüsusilə də, Şərqi Asiyanın güclü dövlətləri olan Yaponiya və Çinlə münasibətlər kəskinləşməyə başladı və tərəflər onlar arasında soyuq müharibənin başladığını bildirdilər. “Soyuq müharibənin” sonunda Asiya və Amerika ölkələri arasındakı əlaqələrin dərinləşməsi və Amerikanın quvvəsinin nisbi tənəzzülü mədəniyyətlərin toqquşmasını labüd etdi və Şərqi Asiya ölkələri üçün Amerikanın təzyiqinə qarşı müqavimət göstərmək imkanı yarandı. Çinin yüksəlişi ABŞ üçün çağırış idi. İndiyədək Çin Amerikanın hakimliyini, ABŞ isə Çinin Asiyada ağalığını qəbul etmək istəmir.

Müasir dövrdə müsəlman aləmində davam edən demoqrafik artım, Asiyada iqtisadi yüksəliş Qərb və iddiaçı sivilizasiyalar arasındakı münaqişələrin əsas mənbəyi olub qlobal geosiyasətin əsas problem sahələri kimi çıxış edir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, müsəlman dövlətləri tədricən Qərbə qarşı daha soyuq münasibətlərdə olacaqlar və

islam qruplaşmaları ilə Qərb dövlətləri arasında toqquşmalar daha intesiv və kəskin ola bilər (11, s. 152-161).

Qloballaşma prosesləri, dolayısı ilə həm də, islam dirçəlişi adlanan meyllərlə müşayiət olunmuşdur. İslamın dirçəlişi bütün islam dünyasını əhatə edən intellektual, mədəni, sosial və siyasi hərəkətdir. İslamın geniş miqyasda dirçəlişi islam yönümlü dövlətlərin, təşkilatların, qanunların, bankların, sosial xidmətin və təhsil müəssisələrinin sayının artması ilə müşayiət edilir. Həm dövlət, həm də müxalifət yönümlü hərəkətlər öz təsir dairələrini genişləndirmək və xalqın dəstəyini qazanmaq üçün islama üz tuturlar.

İslamın dirçəlişi xristianlıqdakı reformasiya prosesindən daha geniş miqyasda əraziləri əhatə etməsi ilə fərqlənir. İslamlaşma mədəni, sosial və siyasi sahələri əhatə edir.

İslam dininin dirçəlişi və islam hərəkətlərinin genişlənməsi ilə müsəlman dövlətləri islam institutlarını və adət-ənənələrini müdafiə etməyə, həmçinin öz idarəetmə rejimləri üçün islam simvollarından istifadə etməyə başladılar. Müsəlmanlar modernləşmə prosesində islam ideyalarına, adət və ənənələrinə, institutlarına söykənməyə üstünlük verirlər. Əgər Şərqi Asiyada mənəvi dirçəliş iqtisadi inkişaf nəticəsində əldə edilmişdisə, İslam dininin dirçəlişi əhalinin sayının artması ilə müşayiət olunur. Balkanlarda, Şimali Afrika və Mərkəzi Asiyanın müsəlman ölkələrində demoqrafik inkişaf nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəkdir. Müsəlman ölkələrində əhalinin sayı artmaqda davam edir. Müsəlman əhalisi arasında gənclərin sayı daha çoxdur və əsasən 15-20 yaş arası olan bu şəxslərin əksəriyyəti orta təhsilli olub əsasən şəhərlərdə yaşayırlar (5).

Miqrasiya axınlarının güclənməsi ilə Qərb ölkələrində ilk narahatçılıq, getdikcə ciddi qorxu və siyasi bəyanatlara səbəb oldu.

Belə ki, son illərdə Avropada maddi mənfəətlərin qabardılmadığı, mədəni əsaslara söykənən nəzəriyyələrlə açıqlana biləcək bir çox miqrantofobiya, dolayısı ilə islamofobiya təzahürlərini yaratdı. Bu isə öz cəmiyyətlərinin tələbi ilə qəbul edilən bir çox islamofob qərarlarda reallaşdırıldı. Məsələn, İsveçrədə 2009-cu ildə minarələr qadağan edilmişdir. Fransada baş örtüyünün qadağan edilməsi məsələsi son illərdə bir neçə dəfə gündəliyə gəlmişdir. Bundan başqa, "Flamand Mənfəəti Partiyası"nın keçmiş sədri Filip Devinterin 2004-cü ildəki seçki kampaniyasında "Belçikanı islam işğalından xilas edək" şüarını irəli sürməsi və bu qəbildən miqrantlar əleyhinə çıxışları səbəbindən irqi ayrışçılıq artmağa başlamışdır. Hollandiyada 2002-ci ildə keçirilən seçkilər nəticəsində parlamentdə 36 yerlə təmsil olunan "Azadlıq Partiyası"nın sədri Pim Fortuyn "Mədəniyyətimizin islamlaşmasına qarşı" adlı kitab yazmışdır. Miqrantlara qarşı bu nümunələrin sayını artırmaqla, prinsip baxımından onların başlıca olaraq, müsəlman miqrantlara münasibətdə aqressivliyin ifadəsi olduğunu görmək çətin deyil.

İslamofobiyanın səbəblərindən biri də dünyada müsəlman əhalisinin sayının çoxalması ilə izah edilir. İlk növbədə yüksək doğum hesabına idarəedilə bilməyən, ideya uğrunda maksimalist çılgınlıqlar edə bilən gənclər və yeniyetmələr problemi yaranır, həmçinin İslama marağın artması və islam dininin qəbul edilməsi halları çoxalır. Sosioloqlar əmindirlər ki, XXI əsrdə İslam digər dinlərdən daha böyük sürətlə yayılacaq. 2000-ci ilə olan məlumatlara görə dünyada 1,2-1,4 milyard müsəlman yaşayır və bu rəqəm hər il 2,75% artacaq. Digər göstəricilərə görə, 2025-ci ildə dünyadakı insanların 30%-i müsəlmanlar olacaq. BMT-nin məlumatlarına görə, 2020-ci ildə əhalinin artımı əsasən müsəlman dünyası ölkələrində müşahidə olunacaq. Müsəlman ölkələrində gənclər 57% olacaq. Avropanın və Şimali Amerikanın əhalisi isə azalacaq və qocalacaq (6). Bir sıra mənbələrin məlumatlarına görə, təkcə Qərbi Avropada müsəlman əhalisinin sayı 25 milyon nəfərə çatıb.

Əhalinin say göstəriciləri və sosial mobillik səviyyəsi üç siyasi nəticəyə gətirə bilər:

1. Gənclər qiyamçı, qeyri-sabit, islahatçı və inqilabçı olurlar.
2. Gənclər işçi qüvvəsi deməkdir və əhalinin çoxluğu yeni iş yerlərinin açılması, yaxud əldə edilməsi deməkdir. İş yerləri tapmaq məqsədilə Qərbi ölkələrinə miqrasiya edən müsəlman gənclərlə yerli əhali arasında münaqişə vəziyyəti yaranır.
3. Əhalinin çoxalması, həm də yeni yaşayış yerlərinə tələbatın yaranması deməkdir (5).

Qərbin müsəlmanlar tərəfindən məskunlaşması bu ölkələrdə irqi, dini dəyişiklik miqyasının genişlənməsi qorxusu yaradır. Bununla yanaşı müsəlman miqrantlar yaşadıkları ərazilərdə öz adət-ənənələrini, mədəni fərqliliklərini qoruyub saxlamağa çalışırlar, bu isə, Qərbi və Şərqi sivilizasiyalarının qarşılaşmasına və qarşıdurmasına gətirir.

S.Hantinqtonun fikrincə, sivilizasiyalar müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olan insan tayfalarıdır və sivilizasiyaların toqquşması qlobal miqyas almış tayfa münaqişəsidir. Ayrı-ayrı sivilizasiyalara aid olan qruplar arasındakı münasibətlər heç vaxt yaxın olmayacaq, bu münasibətlər soyuq, bəzən isə, düşmənçilik xüsusiyyətli olur. Sivilizasiyalararası münaqişənin iki forması mövcuddur. Lokal, yaxud mikro səviyyəli münaqişələr parçalanma xətti ilə baş verir, yəni müxtəlif sivilizasiyalara aid olan qonşu dövlətlər, bir dövlət daxilində olan ayrı-ayrı qruplar və keçmiş müstəmləkə ölkələri yeni dövlət yaratmağa çalışırlar. Parçalanma xətti ilə baş verən münaqişələr əsasən müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələr arasında baş verir. Qlobal, yaxud makro səviyyəli münaqişələr fərqli sivilizasiyalara aid olan böyük dövlətlər arasında baş verir.

Bir sıra tədqiqatçılara görə, makro səviyyəli münaqişələrin əsas səbəbi beynəlxalq siyasətlə bağlı klassik problemlərdir:

1. Qlobal proseslərin formalaşmasına və BMT, BVF və Dünya bankı kimi beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərilməsi;
2. Hərbi qüvvənin səviyyəsi ilə bağlı silahlanmanın qarşısının alınması və nəzarət altına alınması məsələsi ilə bağlı mübahisələr;
3. İqtisadi qüvvə və rifah halı ticarət və kapital qoyuluşu ilə bağlı mübahisələrin yaranmasına səbəb olur;
4. Bir sivilizasiyaya aid olan dövlətin digər sivilizasiyada yaşayan həmvətənlərini müdafiə etmək cəhdləri əsasında yaranan münaqişələr;
5. Bir dövlət öz dəyərlərini başqa sivilizasiyaya aid olan insanlara sırımaq istədikdə mənəvi və mədəniyyət sahəsində münaqişələr yaranır;
6. Əsas dövlətlər cəbhəyanı iştirakçılara çevrilərək ərazi mübahisələri ilə bağlı parçalanma istiqamətli münaqişələrdə iştirak edirlər.

Müasir dövrdə islam və xristian sivilizasiyaları arasında mövcud münaqişə kəskinləşib. İslam və xristianlıq arasında yaranan münaqişənin kəskinləşməsinin əsas səbəbləri demografik yüksəliş və tənəzzül, iqtisadi inkişaf, texnoloji dəyişikliklər və dini inancların yüksəlməsidir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində İslam və Qərbi arasında yaranan münaqişənin əsas səbəblərindən biri müsəlman ölkələrində əhalinin sayının artması ilə bağlıdır və müsəlman ölkələrində işsizlərin və narazı gənclərin çoxalması onların islam təşkilatlarında birləşməsinə, qonşu dövlətlərə təsirlərinin güclənməsinə və Qərbi miqrasiyasına səbəb oldu. İslamın dirçəlişi müsəlmanlarda öz sivilizasiyalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin və dəyərlərinin üstünlüyü inamını möhkəmləndirir. Belə bir şəraitdə Qərbin öz hərbi və iqtisadi üstünlüyünü saxlamaq məqsədilə öz dəyərlərini və sosial institutlarını ümumdünyəvi səviyyəyə qaldırmaq cəhdi, həmçinin islam dünyasında olan münaqişələrə qarışması müsəlmanların kəskin müqavimətinə səbəb olur. Müsəl-

manlar və qərbli insanlar arasında olan əlaqələrin genişlənməsi və onların öz şəxsi fərqliliklərini dərk etməsi yeni ictimai münasibətlərin formalaşmasına gətirir. Beləliklə, islam və Qərb arasında yaranan münaqişənin yeniləşməsinin əsas səbəbi hakimiyyət və mədəniyyətlə bağlı fundamental məsələlərə söykənir.

XX-XXI əsrlərin qovşağında islam dünyası qloballaşma prosesinin mərkəzinə düşdü. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ və onun müttəfiqləri Ağ Evin bəyan etdiyi kimi islam dünyasının demokratikləşdirilməsi və “Yeni Yaxın Şərq” formalaşdırılması adı ilə islam ölkələrinə hərbi müdaxilələrə başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma islam dünyasında fərqli meyillərlə, həmçinin konstruktiv və perspektivli inkişafı təzahür edir. Bu dəyişikliklər islam dünyasının xəritəsini ciddi şəkildə dəyişməklə yanaşı, formalaşmaqda olan beynəlxalq nizamda təsir edir. Məhz qloballaşma əsasında islam dünyası ərəzi Milli xüsusiyyətlərə malik olan sosial-mədəni və dini-siyasi fenomen kimi dünya idarəçiliyində təsirli tərəfdaşa çevrilib (5).

Beləliklə, qloballaşma proseslərinin təsiri ilə İslam dünyasının vahid mənəvi-dini, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni məkanının formalaşması fəallaşır, müsəlmanların yeni transmilli eyniyyəti formalaşır. Hazırda islam dünyasının bir çox ölkələrində, həmçinin Qərbi Avropa, ABŞ, CAR, Malayziya, Rusiyada transmilli identikliyin daşıyıcıları olan “yeni müsəlmanlar” yaşayırlar. Bununla yanaşı dünyanın müxtəlif yerlərində müsəlmanlığı yeni qəbul etmiş şəxslərin sayı artmaq üzrədir. Yeni müsəlman identikliyi islam dinin müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasına yönəlir. Bu zaman yeni islami fikir, yeni ictimai və siyasi fəaliyyət formaları, dini çağırış və s. formalaşır. Yeni müsəlmanlar şəxsi irslərini qorumaqla yanaşı, Qərbin formalaşdırdığı müasir dünyanı tənqidi şəkildə dərk etməyə çalışırlar. Bu insanların şüuru qloballığı və dinin ənənəvi, arxaik formada təbliğini qəbul etmir. Yeni islam həyat tərzı və düşüncəsi çox perspektivli olub, tədricən güclənir (7).

“Yeni müsəlmanların” əksəriyyəti Qərb standartlarına uyğun yüksək təhsilli fəal insanlardır, onlar Qərb həyat tərzinin reallıqları ilə tanışdırlar və Qərb mədəniyyətini və fəlsəfəsini islam irsi mövqeyindən tənqidi dərk edə bilirlər. ABŞ-ın “Wall Street Journal”-ın məlumatlarına görə, müsəlmanlar ölkə əhalisinin ən savadlı əhalisidirlər. Amerika müsəlmanlarının 59%-i ən azı bakalavr təhsil dərəcəsinə malikdirlər. Əgər imiqrantların birinci dalğası ancaq iqtisadi məsələlərlə bağlı bu ölkəyə gəlmişdilsə, onların uşaqları və nəvələri inam, eynilik, dil, mədəni irslə bağlı məsələlərə böyük diqqət yetirirlər. Bu gün Amerikada müsəlmanlar təhsil və yerli idarəetmədə aktiv fəaliyyət göstərirlər, özlərinin KİV-i mövcuddur. Amerikada məscidlərin sayı daim artır və yalnız dini deyil, həm də ictimai-siyasi mərkəzlər rolunu oynayırlar, dil kursları təşkil edirlər, hüquqi yardım göstərirlər, əlaqələndirici mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Qloballaşma İran və Pakistanla yanaşı Cənub-Şərqi Asiyanın müsəlman dövlətlərini, türk-müsəlman dünyasını, Rusiya müsəlmanlarını fəallaşdırıb. İslam dünyası yüksək səviyyəli passionarlıq səviyyəsi ilə qorxu yaradır. Qloballaşmanın təsiri ilə Qərb ölkələrində islam dünyasında lider mövqe tutan müsəlman diasporaları formalaşır və inkişaf edir (5), müsəlman ölkələrinin və diasporunun görünüşü dəyişir və bütün bəşəriyyətə təsir göstərir. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində kəmiyyətə inkişaf edən islam hərəkatında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bir çox tədqiqatçılar bu dəyişikliklərin mahiyyətini dərk etməsələr də, Z.Bzejnski kimi bir sıra görkəmli tədqiqatçılar başa düşürlər ki, İslam həqiqətən qlobal dinə çevrilir, müsəlman dünyası anlayışı isə, coğrafi hədləri aşır. Bəzi müsəlman tədqiqatçıları əmindirlər ki, İslamın qlobal dinə çevrilməsinin reallaşmasında XXI əsr İslam adamının – Homo Islamicus – rolu genişlənəcək (7).

Beləliklə, islam dünyası dövlətlərarası, ideoloji, mənəvi-dini sahələrdə fəaliyyət göstərmək imkanları genişlənir. Müxtəlif məzhəblərə aid olan müsəlmanlar arasında ümumi mədəni-informasiya, ideoloji və teoloji məkan yaranır. Qloballaşmanın təsiri altında ingilis dilində və internetdə islam dininə aid ədəbiyyatın yayılması genişlənir. İnternet İslam dinin yayılmasının ən əsas vasitəsi hesab oluna bilər. Belə ki, təkcə müsəlman qadınlarının problemləri ilə bağlı olan 100 mindən çox sayt fəaliyyət göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda müsəlmanlar qloballaşmaya son dərəcə mənfi münasibət göstərirlər. Onlar qloballaşmanı ABŞ və Qərb ölkələrinin qloballaşma cəhdlərini onların öz maraqlarını bütün bəşəriyyətə və ilk növbədə də islam dünyasına sıırmaq cəhdi kimi qəbul edirlər. Müsəlmanlar ABŞ-ın İsraili müdafiə etməsini, Əfqanıstan və İraka hərbi müdaxiləsini İslam dininə qarşı müharibə və yeni səlib yürüşü kimi qəbul edirlər. Bir çox müsəlmanlar mədəniyyətin “makdonallaşması” və “kokakolalaşmasına” qarşı etiraz edirlər və əmindirlər ki, bu proses milli mədəniyyətləri, tarixi ənənələri məhv etməyə yönəlib. Transmilli məhsulların mövqeyini möhkəmlətmək üçün onları bahalaşdırmaq məcburiyyəti yaranır. Müsəlman dünyasının Amerika və Qərbə qarşı çevrilmiş nifrətinin əsasında onların iqtisadiyyat vasitəsilə yerli adət-ənənələrin məhv edilməsi siyasəti durur. Müsəlman elmi dairələrində əmindirlər ki, ABŞ-ın islam dünyasına qarşı çevrilmiş siyasətinin əsasında “sivilizasiyaların toqquşması” konsepsiyası durur (5).

İslamın qlobal dinə çevrilməsi qlobal islamofobiyanın formalaşmasına səbəb olub (9). Məlum olub ki, Qərb ölkələrində qeyri-müsəlmanlarla müqayisədə müsəlmanlar işsizlikdən daha çox əziyyət çəkirlər (11). İşə qəbul edənlərin çoxu onlara inamsız yanaşırlar, əsasən hicab geyinən müsəlman qadınlar əmək bazarında ayrışdırılmağa məruz qalırlar (2). Təhsil alan müsəlmanlar məktəblərdə ayrışdırılmağa məruz qalırlar, məktəb müəllimləri müsəlman tələbələrə daha böyük uğurlar gözləyirlər, lakin az tələb edirlər. Bununla yanaşı Avropa müsəlmanları vətəndaşlıq alarkən böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar və onlara seçkilərdə iştirak etməyə icazə verilmir. Dini ayrışdırılmağa məruz qalan müsəlmanlara digər avropalılarla eyni səviyyədə ictimai həyatda iştirak etməyə icazə verilmir (3). Buna görə də Avropa ölkələrində yaşayan müsəlmanlar çox vaxt gettolarda birləşməyə can atırlar. Bu vəziyyəti digər yerdə yaşamağın qeyri-mümkünlüyü ilə izah edirlər, bu isə, müsəlmanların integrasiyasına mane olur (2). Avropalılarda islam haqqında yanlış fikirlər formalaşır, onlar müsəlmanların həyat tərzini haqqında məlumatlı olmadıqları üçün onlardan qorxurlar (3).

Statistik məlumatlara görə, İsveçrədə 400 min müsəlman yaşayır, ölkədə 160 məscid olsa da, onların az bir hissəsinin minarəsi var və onlardan azan oxunmasına icazə verilmir (10). İsveçrədə minarətlərin tikilməsinin qadağan olunmasından sonra Hollandiyada, İtaliyada və bir sıra digər Avropa ölkələrində də bu fikir siyasi qüvvələr tərəfindən dəstəklənir (4).

Digər Avropa İttifaqı ölkələrində olduğu kimi Almaniyada da islamofobiya genişlənməkdədir. Almaniyada 4 milyon nəfər müsəlman yaşayır, onlardan 120 min nəfəri Berlin şəhərində məskunlaşıb. Almanların müəyyən bir hissəsi güman edirlər ki, “parallel müsəlman cəmiyyəti” iri şəhərlərdə cinayətkarlığın və ekstremizmin səbəbi olacaq. Berlində mühacir uşaqları üçün olan xüsusi məktəblər mövcuddur. Berlində 80 məscid olsa da, onlardan ancaq 5-ində minarət var (8).

Teylorla görə, Qərb cəmiyyətlərində müsəlmanlara qarşı yaranmış ekstremizmin əsas səbəbi islamofobiya. ABŞ-ın “terrorla mübarizə” siyasəti ekstremizmin yayılmasının əsas amillərindən birinə çevrilib (1). Digər tədqiqatçı isə hesab edir ki, “müasir dövrün əsas problemlərindən biri İslamın və müsəlmanın digər dinlərin nümayəndələri

tərəfindən natamam dərk edilməsilə bağlıdır, müsəlmanlar dünyada mövcud olan biliklərlə dialoq yaratmalı, islamofobiya stereotiplərini dağıtmalıdır” (9, c. 642).

Müasir dövrdə dünya liderlərinin modernləşmə, demokratikləşmə və liberallaşma istiqamətində fəaliyyəti və İslam dininin yayıldığı ərazilərə təzyiqi açıq şəkildə görünür. Bu səbəbdən müsəlman dünyasında bir-birinin ardınca qaynar nöqtələr yaranır. İrak, Əfqanıstan, Pakistan və digər bölgələr bu sıradadır. Hadisələrin belə inkişafı “İslamla müharibə” adı alıb. Z.Bzejinski isə hesab edirdi ki, islam daxilən anti Qərb, antidemokratik istiqamətlidir və fundamental ekstremizmə meyillidir, Amerikaya terrorist hücumlar edir. Problemin kökü mədəniyyət və İslam fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Beləliklə, Qərb sivilizasiyası qlobal təhlükə qarşısındadır.

Lakin islama qarşı müharibəyə başlamaq üçün bir sıra başqa səbəblər də mövcuddur:

1. SSRİ-nin süqutundan sonra dünyanın neoliberal inkişaf modelinin qəbulu, qlobal xüsusiyyətli kapitalist internasionalizmi və ABŞ-ın yeganə fəvqəldövlətə çevrilməsi şəraitində müsəlman dünyası Qərb və onun strateji maraqları ilə təkbətək qalıb.

2. Mütəxəssislərin ümumi rəyinə görə, Qərbdə avtoritar rejimlər, korrupsiya geniş yayıldığı halda, İslamın yayıldığı ərazilər isə regionun və dünya birliyinin inkişaf meyllərinə uyğun deyil. Təsadüfi deyil ki, 1990-cı illərdə müsəlman dünyasında hakim elitənin dəyişməsi prosesi baş verdi, bu, həmin ölkələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Bununla əlaqədar olaraq dünyanın aparıcı oyunçuları İslam ölkələrinin fərqli inkişaf istiqamətini nəzarət altına almağa çalışırlar.

3. Qərbdə İslam hər bir rəşadət inkişaf proqramına tam zidd olan istiqamət kimi qəbul edilir. Qərb müəllim və nəzarətçi mövqeyini tutur, daim subyekt-obyekt paradigmasını inkişaf etdirir.

4. İslam neoliberal modernləşmə və ilk növbədə ABŞ-ın hegemonluq cəhdlərinə maneədir. İslam dəyərlər sisteminin və dünyagörüşünün yalnız əxlaqi-mənəvi sahəni deyil, bütün həyat tərzini tənzimləməsi “ümumbəşəri dəyərlərlə” bağlı olan neoliberal dünya nizamına, həmçinin Qərbin kütlə mədəniyyəti məhsullarının istehlakı və istehsalına mane olur (11, s. 244).

Qloballaşmanın müasir variantı olan modernləşmə qarşılaşma və ənənəvi dəyərlərin müasir dəyərlərlə əvəz olunması prosesidir. İslam isə, bu layihəyə uyğunlaşmır. İslamda insan din, ənənələr, ailə, tarix, icma ilə eyniləşərək formalaşır. Qloballaşma bütün bunları kütləvi mədəniyyətlə əvəz etməyə, yeni, idarə edilə bilən insanın formalaşmasına çalışır. Bununla yanaşı belə insan özü bu sistemin iştirakçısı kimi öz fəaliyyəti ilə qloballaşmanı möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. F.Fukuyama da əmindir ki, bu gün dünyada olan münaqişənin əsas mənbəyi İslam və onun yayılması ilə əlaqədardır. S.Hantinqton bir daha qeyd edir ki, bu gün dünyanın əsas problemlərindən biri İslam şüarı altında həyata keçirilən terrorizm, ekstremizm və hətta İslam fundamentalizmi də deyil, əsas problem İslam dininin özü ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq hazırda dünyada İslamın reformasiyası, “mülayim İslamın” yaradılması meylləri inkişaf edir. Qərbdə qorxurlar ki, İslam dinin siyasi doktrinası “dünya kommunist inqilabının”, IV İnternasional və maosizmin süqutundan sonra “dünya inqilabına” səbəb ola bilər (6).

Sən dövrün miqrasiya fəlakəti baş verdikdə, Almaniya, İsveç və digər ölkələr miqrant axınının qarşısını almaq və ya bu prosesi azaltmaq üçün öz siyasətlərində dəyişiklik etdilər. Belə ki, Kosova və Serbiya vətəndaşları kimi sığınacaq almaları mümkün olmayan, sərhədlərə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının yoxlanılması və sürətləndirilmiş prosedurlarla sığınacaq alma müraciətləri rədd edilib öz ölkələrinə dərhal göndərilmələrini təmin edəcək siyasətə üstünlük verdilər. Almaniya adi şəraitdə qorunmağa ehtiyacı

olanlara 3 ilə qədər sığınma və ya müvəqqəti qorunma imkanı verir. Həmin 3 illik müddət ərzində mühacir statusu ala bilən şəxslərə ailə üzvləri qoşula bilməz. Əgər 3 ildən sonra miqrantlara – hələ də Almaniyada qorunmağa ehtiyac duyarlarsa – daimi yaşayış statusu verilir. Belə olan halda ailənin birgə yaşaması üçün müraciət edə bilər.

Müsəlman miqrantlara qarşı aqressiv münasibətin artmasını müəyyən hadisələrlə şərtləndiyini vurğulayanlar da var. Xüsusilə iki hadisə miqrantlara qarşı münasibətin və onları qorumağa yönəlik siyasətin yerli vətəndaşları qorumaq siyasəti ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Bunlardan birincisi 2015-ci il noyabrın 13-də baş verdi. Belə ki, Avropaya Türkiyə-Yunanistan marşrutu ilə miqrantlarla birlikdə gələn səkkiz “islamçı” ekstremist terroristin 130 nəfəri öldürməsidir. Bu hadisədən dərhal sonra Aİ liderləri vətəndaşlarına müraciət edərək mühacirlərlə terroristləri səhv salmamalarını tövsiyə etdilər və xəbərdarlıq etdilər ki, onların bir çoxu həтта Aİ-nin vətəndaşıdır. Lakin Parisdə baş verən terror hücumları terroristlərin miqrantların arasına sızma biləcəyini göstərdi. İkinci hadisə isə yeni il gecəsi minlərlə miqrantın alman qadına Köln dəmiryolu vağzalında hücum etməsi ilə bağlı idi. Bu hadisə yeni gələnlərin almanların mədəni davranış normalarına hörmət etməli olduqları fikrinin səsləndirildiyi etiraz nümayişlərinə səbəb oldu.

Miqrant sayının azaldılmasında hələlik başlıca siyasət – Türkiyə və Afrika ölkələrində sığınacaq verilən qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və Avropaya qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması əvəzində, onlara Aİ-nin kömək göstərməsidir. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı 2015-ci ildə dünya miqyasında 14 milyon qaçqın üçün təxminən 7 milyard ABŞ dolları həcmində vəsait xərclədiyi halda, Almaniya Federal hökuməti bu ölkədəki 1 milyon miqrant üçün eyni miqdarda vəsait xərcləmişdir. Aİ Türkiyəyə ölkədəki 2 milyon suriyalının işləməsi və qaçqın uşaqlarına verilən təhsil imkanlarının artırılması vədi ilə 3 milyard avro vəsait ödəməyi öhdəsinə götürmüşdür. Lakin suriyalıların bəziləri türk dilini öyrənmək istədiklərindən əmin deyillər. Digərləri isə Suriyada sülh bərpa olunduqdan sonra öz ölkələrinə qayıtmaq və ya Almaniyaya mühacirət etmək istəyirlər.

Beləliklə, həтта Böyük Britaniyanın başlıca olaraq miqrant probleminə görə Avropa Birliyini tərk etməsinə, bir sıra siyasətçilərin və siyasi partiyaların sərt siyasi şüarlarla hakimiyyətə gəlmələrinə baxmayaraq, Avropa hazırda hər gün sel kimi gələn miqrant axınlarını dayandırmaq iqtidarında deyil. Üstəlik də, onların tənzimlənməsi yönündə orta q heç bir siyasət hələlik formalaşdırıla bilməmişdir. Bununla yanaşı rəsmi siyasi liderlər tərəfindən bəyan edilən – multikulturalizm siyasətindən imtina və yaxud onun tənəzzülü də müxtəlif dinlərə mənsub olan insan köçünün qarşısını ala bilmir.

Bütövlükdə isə, Avropada dövlətlərin islam radikalizmi ilə yeni, alternativ mübarizə bəyanatları, yaxud ona qarşı durmanın yolu aydın, məntiqi əsaslardan məhrumdur. Bu, hamının məcburi “assimilyasiyası yaxud inteqrasiyası”, yoxsa ABŞ-ın yeni seçilən prezidenti D.Trampın yanaşması kimi, onların gəlişinə qoyulan qadağa olacaq, – bunu zaman göstərəcək. Hələlik isə ortada formalaşan humanitar fəlakət və miqrant faciəsi, hər gün daha da dərinləşən və genişlənən böyük problem və ziddiyyətlər dairəsi mövcuddur. Bu proseslər üst-üstə toplanaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni meyillər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Всемирно известный философ обвиняет США в отчуждении мусульман // islam.ru
2. Исламофобия на псевдodemократический манер
//<http://russian. irib. ir/analitika/stati/item/204898>

3. Институт Открытого Общества говорит о дискриминации мусульман в Европе. // www.igmg.de/islamnews/
4. Фауст-Головин Д. Национализм: история и условия развития идей // <https://www.proza.ru/2012/07/26/86>
5. Conflict and Competition: Analytical Conflict Theories at the Macro Level. Contemporary Sociological Theory. "Springer New York", 2008, p. 367-368.
6. Мухаметов А.Р. Почему Исламу объявлена война? // <http://deyerler.org/>;
7. The Rise of Homo Islamicus: by Anastasia Stolovitskaya. 2009, "VDM Verlag", 144 p.
8. Немецкие мусульмане обеспокоены усилившейся исламофобией после теракта в Норвегии // <http://newsbalt.ru/news/2011/07/29/nemeckie-musulmane-obespokoeny-usi/>
9. Политическая наука перед вызовами современной политики. Материалы VII Всероссийского конгресса политологов, Москва, 19-21 ноября 2015 г. / Под общ. ред. О.В.Гаман-Голутвиной, Л.В.Сморгунова, Л.Н.Тимофеевой. Изд-во «Аспект Пресс», 2015, 1403 с.
10. ОИК считает запрет на минареты проявлением примитивной исламофобии // <http://deyerler.org/>
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций Москва: АСТ, 2003, 603 с.

Фатали Абдуллаев

МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ИСЛАМОФОБИЯ

При условиях современной глобализации экономические изменения, развитие и обмен в Азии и восточных государствах, стало основой расширения взаимных связей между народами этих стран. Долгие годы ход международных отношений определялись Западом. В современное время своеобразие восточной Азии, ее экономическое и политическое развитие усилили существующие противоречия между Востоком и Западом.

Под влиянием глобализационных процессов активизируется создание единого нравственно-религиозного, общественно-политического, экономического, культурного пространства мусульманского мира, формируется новая транснациональная идентичность мусульман. Сегодня во многих странах мусульманского мира, в том числе, в западной Европе, США, ЮАР, Малайзии, России живут «новые мусульмане», которые являются носителями транснациональной идентичности. Наряду с этим, во многих уголках мира увеличивается число людей, принявших мусульманство. Новая мусульманская идентичность направлено на адаптирование Ислама в новые условия. Формируется новое исламское мышление, новые формы общественной и политической деятельности, религиозные вызовы и т.д.

Мусульмане, их прогрессивно мыслящие представители сохраняя собственное этно-культурное наследие, стараются критически и творчески познать новую мировую порядок. Они не принимают пропаганду ислама в традиционно-архаичном виде. Новый исламский образ жизни и мышление интенсивно распространяется и постепенно усиливает исламофобию, что в свой очередь пугает определенные круги на Западе и часто используется как инструмент геополитической борьбы и является основой противостояния цивилизаций Запад-Восток.

Ключевые слова: *«Исламское возрождение», столкновение цивилизаций, исламофобия, «Новые мусульмане», культурное разнообразие, мигрантофобия.*

INTERNATIONAL MIGRATION POLICY AND ISLAMOPHOBIA

Under conditions of modern globalization economic changes, development and an exchange in Asia and East states, became a basis of expansion of an interconnection between the people of these countries. For many years a course of the international relations were defined by the West. In modern time the originality of East Asia, its economic and political development strengthened existing contradictions between the East and the West.

Under the influence of globalization processes creation of uniform moral and religious, political, economic, cultural space of the Muslim world becomes more active, new transnational identity of Muslims is formed. Today in many countries of the Muslim world, including, in Western Europe, the USA, the Republic of South Africa, Malaysia, Russia live "New Muslims" who are carriers of transnational identity. Along with it, in many corners of the world the number of the people who have accepted Moslem increases. "New Muslim" identity is directed on Islam adaptation in new conditions. The new islamic thinking, new forms of public and political work, religious calls, etc. is formed. Muslims, keeping own heritage, try to learn critically new world order. These people don't accept Islam promotion in a traditional and archaic look. The new Islamic way of life and thinking very perspective and gradually amplifies that frightens the West and is a basis of aggression of the West against the East.

Key words: *"Islamic revival", clash of civilizations, islamophobia, "New Muslims", cultural diversity, migrantophobia.*

(Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Qabil Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

VİDADİ MURADOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: azerilme@gmail.com

NAXÇIVAN DİYARINDA DULUSÇULUQ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN (XVIII-XIX əsrin əvvəllərində)

Qədim tarixə malik olan dulusçuluq sənəti, müəyyən dövrlərdə baş vermiş tənəzzül istisna olmaqla, minilliklər boyu Naxçıvan diyarında sənət istehsalının aparıcı sahələrindən biri olmuşdur. Orta əsrlərin sonlarına qədər dulusçuluqda məişət qabları, bədii və tikinti keramikası istehsalı müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərirdi. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində tikinti işlərinin həcmnin kəskin şəkildə azalması faktiki olaraq bədii və tikinti keramika məhsulları istehsalının dayanmasına gətirib çıxardı. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında dulusçuluq, əsasən məişət qabları istehsalı istiqamətində inkişaf edirdi. Bu növ məmulatların istehsalı ilə il boyu fəaliyyət göstərən şəhər dulusçuları ilə yanaşı, mövsümi işləyən kənd dulusçuları da məşğul olurdular.

Açar sözlər: *dulusçuluq, Naxçıvan, saxsı qablar, sənətkarlıq, keramika.*

Naxçıvan diyarında sənət istehsalının qədim tarixə malik olan və əsrlər boyu inkişaf edərək bu günümüzdə qədər əhəmiyyətini saxlayan sahələrindən biri dulusçuluq olmuşdur. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da dulusçuluq neolit dövrünün ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab edilir. İlk dövrlərdə qadınların məşğul olduqları bu sənət eneolit və tunc dövrlərində daha yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Dulus kürəsinin və çarxının kəşf edilməsi dulusçuluq sənətini keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə qaldırmışdı [6, s. 30].

Tunc dövrü Naxçıvan diyarında dulusçuluq sənətinin inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar Naxçıvan diyarını tunc və erkən dəmir dövrlərində Azərbaycanda mövcud olmuş Muğan, Mil-Qarabağ və Abşeron-Qobustanla birlikdə dörd böyük dulusçuluq mərkəzlərindən biri hesab edirlər [21, s. 140]. Naxçıvanın qədim şəhər mərkəzləri olan I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçular təpəsi və s. yerlərdən aşkar edilmiş dulusçuluq məhəllələri, çiy kərpicdən tikilmiş kürələr və çoxlu miqdarda təsərrüfat və məişət avadanlıqları dulusçuluq sənətinin burada yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını sübut edir. Bu dövrdə Naxçıvanın dulus ustaları müxtəlif təyinatlı təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal etməklə yanaşı onların boyanmasında da mühüm nailiyyətlər əldə etmişdilər. Yuxarıda adları çəkilən yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış küp, kasa, cam, xeyrə və s. əşyaların boyanmasında qırmızı, qara, boz, qəhvəyi və s. rənglərdən istifadə edilmişdir. Bu dövrə aid dulus məmulatlarının bədii tərtibatı zamanı cızma, yapma, çərtmə, stamlama üsullarından geniş istifadə edilmişdir [11, s. 139-140].

Naxçıvan diyarında dulusçuluq sənətində ibtidai icma quruluşu dövründə başlanmış bu yüksəliş antik dövrdə də davam etmiş, lakin erkən orta əsrlər dövründə dərin tənəzzüllə əvəz olunmuşdu. Onu da göstərmək lazımdır ki, bu tənəzzül yalnız Naxçıvan diyarı üçün xarakterik bir hal olmayıb bütün Azərbaycanı əhatə etmişdi. Azərbaycanın

erkən orta əsrlər dövrü tarixindən bəhs edən əsərlərdə [5, s. 7; 10, s. 55; 18, s. 34; 19, s. 7; 22, s. 84; 31, s. 220] bu dövrdə dulusçuluqda müşahidə edilən tənəzzülün əsas səbəbi kimi uzun müddət davam etmiş Sasani-Bizans müharibələrini və türkdilli tayfaların hücumları göstərilir. Doğurdan da, Sasani-Bizans müharibələrinin gedişində Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti, o cümlədən Naxçıvan şəhəri VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində dəfələrlə əldən-ələ keçib ciddi dağıntılara məruz qalmışdı. Bizans imperatorunun 623-cü ildə Azərbaycana təşkil etdiyi hücum Naxçıvan şəhərinin daha amansız şəkildə dağıdılması ilə nəticələnmişdi [7, s. 85]. Şübhəsiz ki, bütün bunlar sənətkarlığın digər sahələri kimi, dulusçuluğun da inkişafına ağır zərbə vuraraq onu dərin tənəzzülə uğratmışdı. Tənəzzül o dərəcədə dərinləşmişdi ki, dulusçuluqda əsas istehsal aləti olan dulus çarxından istifadə edilməsi dayandırılmışdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da dulusçuluq sənətinin növbəti yüksəliş mərhələsi erkən orta əsrlər dövrünün sonlarından başlamış və böyük dağıntılarla müşayiət olunan monqol işğalları dövrünə qədər davam etmişdi. Bu dövrdə ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından, dulus kürələrindən yenidən geniş miqyasda istifadə edilməsi dulus məmulatı istehsalını keyfiyyətcə daha yüksək inkişaf mərhələsinə gətirib çıxardı [8, s. 134; 29, s. 37-38]. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, IX-XII əsrlərdə Naxçıvan şəhərində şirli və şirsiz qablar istehsalı ilə məşğul olan xeyli sayda dulusçuluq emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda istehsal edilən çirək, boşqab, kasa, piyalə, dolça və s. dulus məmulatlarının bəzədilməsi zamanı yaşıl, sarı, mavi, ağ, qara, qəhvəyi, bənövşəyi rənglərdən istifadə edilmişdir [13, s. 47-48]. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq Çində istehsal olunan seladon və çini qabların Azərbaycana gətirilməsi Naxçıvan dulusçuluq məktəbinə də öz təsirini göstərmişdi.

Monqol işğalları Naxçıvan diyarında dulusçuluq sənətinin yenidən tənəzzülə uğramasına gətirib çıxarsa da bu vəziyyət uzun müddət davam etmədi. Bölgədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri burada XV-XVI əsrlərdə dulusçuluq sənətinin nəinki bərpa olunduğunu, hətta əvvəlkindən də yüksək səviyyəyə çatdığını sübut edir. Dulusçuluq sənətində əvvəllər də mövcud olmuş ixtisaslaşmanın bu dövrdə daha da dərinləşməsi və əsasən 3 istiqamətdə inkişaf etməsi özünü aydın şəkildə göstərirdi. Tədqiqatçıların bir çoxu bu dövrdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan diyarında saxsı məmulatları istehsalında məişət, bədii və tikinti keramikasının yüksək səviyyəyə çatması fikrini irəli sürürlər [9; 24, s. 224]. Dulusçuluqla məşğul olan sənətkarlar arasında şirli qab istehsal edənlərin, dulus və kasa ustalarının, kuzəçilərin, su boruları və mətbəx ləvazimatları istehsal edənlərin hər birinin ayrıca fəaliyyət göstərmələri bu sahədə dərin ixtisaslaşmanın olmasından xəbər verir.

Son orta əsrlər dövründə məişət qablarının istehsal sahəsində daha böyük uğurlar qazanılmışdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycanda saxsı qab istehsalına Çin məktəbi ciddi təsir göstərirdi. Bu təsir Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın (1587-1629) bir qrup Çin ustasını ölkəyə dəvət etməsindən sonra daha da güclənmişdi [25, s. 53]. Bu dövrdə Naxçıvan şəhərindən aşkar olunmuş bir rəngli fayans və seladon qab nümunələrində Çin təsiri özünü aydın şəkildə büruzə verir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş istehsal çıxarları Naxçıvanda məişət qablarının bədii tərtibatında Çin üslublu həndəsi və nəbatı naxışlardan istifadə olunduğunu göstərir [30, s. 738].

Son orta əsrlərdə saxsı qabların istehsal texnologiyasında, çeşidində və bədii tərtibatında da bir sıra dəyişikliklər müşahidə olunur. Şirli qabların bəşirilməsi zamanı gil çubuqlardan və üçayaqlılardan geniş istifadə etməklə yanaşı şirsiz qabların forması və naxışlanması əvvəlki dövrlərdə istehsal edilən oxşar nümunələrdən fərqlənir. Bu dövrdə

nisbətən dayaz istehsal edilən qazanlar üçbucaqlı qulplarla təchiz olunur, çıraqlar isə daha çox hündürboğazlı və genağız olmaları ilə seçilirdilər [17, s. 52; 20, s. 12].

Dulusçuluq sənətində XV-XVII əsrlərdə müşahidə edilən yüksəliş XVIII əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş növbəti tənəzzüllə əvəz olundu. Bu dövrə aid yazılı mənbələrdə dulusçuluğun vəziyyətini özündə əks etdirən məlumatların yoxluğunu da dulus məmulatı istehsalının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə bağlamaq lazımdır. Əslində bu dövrdə mövcud olmuş hərbi-siyasi şərait yalnız Naxçıvan diyarında deyil, bütün Azərbaycanda sənət istehsalının əksər sahələri kimi, dulusçuluğun da inkişafına imkan vermirdi. Bütün XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində fasilələrlə davam etmiş yadelli hücumlar və ara müharibələri, hər şeydən əvvəl tikinti keramikasının inkişafına ağır zərbə vurmuşdu. Yaranmış şəraitdə mülki tikinti işlərinin miqyasının kəskin şəkildə aşağı düşməsi və bu tikililərdə indiyə qədər geniş istifadə edilən kaşı və digər bəzək vasitələrindən, demək olar ki, istifadə edilməməsi keramika məhsulları istehsalının faktiki olaraq dayanmasına gətirib çıxarmışdı.

Bununla belə, XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında dulus məmulatı istehsalının tamamilə sıradan çıxması fikrini də söyləmək olmaz. Çox güman ki, bu dövrdə də yerli sənətkarlar əhalinin məişət qablarına tələbatını ödəmək üçün, məhdud miqdarda da olsa, saxsı məmulatı istehsal edirdilər. Bu fikrin həqiqətə uyğunluğunu Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövrünə aid məlumatlar da təsdiq edir. Rus məmurlarının bu dövrdə tərtib etdikləri kameral təsvirlərdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 12 nəfər dulusçunun fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat verilir [3, v. 15; 4, v. 14].

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş müharibələr, görünür, dulusçuluq sənətinin coğrafiyasına da təsir göstərmişdi. Əvvəlki dövrlərdə dulus emalatxanalarının əksəriyyəti Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmləşdiyi halda, göstərilən dövrdə dulus ustaları daha çox kənd yerlərində fəaliyyət göstərirdilər. Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövrünü öyrənmiş İ.Şopen bu dövrdə xanlığın ayrı-ayrı kəndlərində 33 nəfər sənətkarın saxsı qab istehsalı ilə məşğul olması haqqında məlumat verir [35, s. 843-844]. Elə həmin dövrdə xanlığın Təzəkənd adlı yaşayış məntəqəsində Naxçıvan hakimi Ehsan xana məxsus olan dulusçuluq emalatxanasının fəaliyyət göstərməsi haqqında da məlumat var. Həmin emalatxana daha çox saxsı səhəng istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı [26, s. 200].

Dulusçuluq sənətinin inkişafının son mərhələsi hesab edilən XIX-XX əsrin əvvəllərini Naxçıvan diyarında bu sahənin vaxtaşırı olaraq tənəzzül və yüksəlişin bir-birini əvəz etdiyi dövr adlandırmaq olar. Sənətin bu sahəsində hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlanmış dərin tənəzzül XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdi. Yalnız Rusiya işğalından sonra bölgədə bərqərar olmuş siyasi sabitlik, gil ehtiyatlarının bolluğu və yerli əhali arasında gildən hazırlanmış qablara tələbatın hələ də yüksək olması saxsı qablar istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bu dövrə aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, Naxçıvan diyarında yaşayan əhali öz məişətində ağacdən hazırlanmış qablardan, demək olar ki, istifadə etmədiyi halda “stəkandan tutmuş yemək hazırlamaq üçün istifadə edilən qazana qədər” ancaq gil qablara üstünlük verirlər [32, s. 234].

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında şəhər dulusçuluğu ilə kənd dulusçuluğu fərqli inkişaf meyllərinə malik olmuşdur. Yuxarıda haqqında bəhs edilən vaxtaşırı yüksəliş və tənəzzül daha çox şəhər dulusçuluğu üçün xarakterik idi. Bunu əldə olan statistik məlumatlar da təsdiq edir. 1859-cu ildə Naxçıvan şəhərində cəmi 3 dulus emalatxanası fəaliyyət göstərirdi halda [2, v. 1-394], XIX əsrin 70-ci illərində onların sayı artaraq 16-ya çatmışdı

[33, s. 151]. Akademik Ə.S.Sumbatzadənin verdiyi məlumata görə sonrakı onillikdə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən dulusxanaların sayı kəskin şəkildə azalaraq 16-dan 7-yə enmişdi [33, s. 15]. Hərçənd ki, 1886-cı ilə aid başqa bir mənbədə Naxçıvan şəhərində cəmi bir dulus emalatxanasının fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat verilir [32, s. 234]. XIX əsrin 90-cı illərində şəhərdə dulus emalatxanalarının sayı bir qədər artsa da bu müvəqqəti xarakter daşıyaraq yenidən tənəzzüllə əvəz olunmuşdu. XIX əsrin sonuncu onilliyindən başlayaraq Naxçıvan şəhərində dulusçuluq sənətinin tənəzzülə uğradığını bu sahədə çalışan işçilərin sayının azalması da təsdiq edir. Belə ki, əvvəlki onilliklərdə şəhərdə fəaliyyət göstərən hər emalatxanada, orta hesabla 5 nəfər işçi çalışdığı halda, 90-cı illərdə onların sayı azalaraq iki nəfərə enmişdi [33, s. 151].

Naxçıvan şəhəri ilə müqayisədə Ordubad şəhərində dulusçuluq sənətinin miqyası daha məhdud idi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbədə bu şəhərdə karvansaralardan birində yerləşən cəmi bir emalatxananın fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumat verilir [26, s. 200]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX əsrin sonrakı onilliklərində Ordubadda fəaliyyət göstərən dulus emalatxanalarının sayı faktiki olaraq dəyişməz qalmışdı. “Qafqaz təqvimi” məcmuəsinin 1868-ci ilə aid nömrələrindən birində göstərilir ki, Ordubad şəhərindəki dulusçuluq emalatxanası yaşayış evində yerləşir və ancaq ilin isti vaxtlarında fəaliyyət göstərir. Burada istehsal edilən şirsiz qablar ancaq yerli əhalinin tələbatını ödəyir [28, s. 413]. İki dulus emalatxanasının fəaliyyət göstərdiyi 1869-cu il istisna olmaqla sonrakı illərdə Ordubadda cəmi bir dulus emalatxanası işləyirdi.

Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən dulus emalatxanalarının sayı sabit qalsa da orada çalışan işçilərin sayı və istehsal edilən məhsulun həcmi vaxtaşırı olaraq dəyişmiş və XX əsrin əvvəllərinə doğru daha çox azalmağa meylli olmuşdur. Belə ki, bu emalatxanada 1852-1853-cü illərdə 12 nəfər, 1864-1865-ci illərdə 4 nəfər işçi çalışdığı halda, 1886-cı ildə onların sayı cəmi bir nəfər təşkil etmişdi [23, cədd. VI]. Öyrənilən dövrdə bu emalatxananın istehsal gücündə də azalma meylli özünü aydın şəkildə göstərirdi. Əgər 1856-1867-ci illərdə bu emalatxanada ildə, orta hesabla 300-450 rubl dəyərində məhsul istehsal edilmişdisə, 1905-ci ildə onun istehsal gücü cəmi 100 rubl təşkil etmişdi [23, cədd. VI].

Göründüyü kimi, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində XIX əsrin 60-80-ci illərində dulusçuluq sənətində müəyyən yüksəliş müşahidə edilsə də, bu həmin əsrin 90-cı illərindən başlayaraq təcridən dönməz xarakter alan tənəzzüllə əvəz olunmağa başladı. Əslində ümumazərbaycan xarakteri daşıyan bu tənəzzülün ən başlıca səbəblərindən birini xarici ölkələrdən çini qabların kütləvi idxal edilməsi təşkil edirdi. Yüksək keyfiyyətli belə qablarla rəqabətə tab gətirməyən yerli dulusçular vəziyyətdən çıxmaq üçün bir tərəfdən istehsalın həcmi azaldır, digər tərəfdən isə əsas diqqəti şirsiz qablar istehsalına yönəldirdilər [14, s. 91; 34, s. 335]. Naxçıvan diyarında mis qablar istehsalının yayılmasını da Ordubad və Naxçıvan şəhərlərində dulusçuluğun tənəzzülünü dərinləşdirən səbəblərdən biri kimi göstərmək olar.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında dulus məmulatı istehsalında müşahidə edilən tənəzzül daha çox şəhər karxanaları üçün xarakterik idi. Nisbətən fərqli iqtisadi zəmində fəaliyyət göstərən kənd dulusçuluğu isə bu tənəzzüldən bir növ yan keçə bilmişdi. Bunun səbəblərindən biri şəhərlərdə fəaliyyət göstərən dulus karxanalarından fərqli olaraq kənd dulusxanalarının fəaliyyətinin mövsümü xarakter daşması idi. Daha doğrusu, dulusçuluq kənd sənətkarlarının yeganə gəlir mənbəyi olmayıb bir növ əlavə qazanc rolunu oynayırdı. Öz sənətləri ilə il boyu məşğul olan şəhər sənətkarlarından fərqli olaraq, kənd dulusçuları bu işlə əkin-biçin işlərindən asudə vaxtlarında məşğul olurdular. Kənd dulusxanalarının fəaliyyətini şəhər dulusxanalarından fərq-

ləndirən digər bir xüsusiyyət onların istehsal gücünün xeyli məhdud olması idi. Bir tərəfdən kənd təsərrüfatı işlərinə daha çox vaxt ayırmaq zərurəti, digər tərəfdən isə saxsı məmulatlarının tez sınması ucbatından satış üçün uzaq məsafəyə daşınmasının çətinliyi kənd dulusçularına istehsalın həcmi genişləndirməyə imkan vermirdi.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, kənd dulusçuları Naxçıvan diyarında yaşayan əhəlin saxsı məmulatı ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Əldə olan məlumatlar göstərir ki, XIX əsrin 90-cı illərində Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz mahallarında dulusçuluqla məşğul olan sənətkarların sayı 90 nəfərə çatırdı [27, s. 28]. Onlar istehsal etdikləri məhsulların bir hissəsini şəhərlərdə təşkil edilən həftəbazarlarına çıxarmaqla şəhər əhalisinin də saxsı qablara olan tələbatını ödəyirdilər.

Əldə olan yazılı mənbələr, eləcə də etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, XVIII-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında inşaat keramikası, demək olar ki, sıradan çıxmış, məişət keramikasında isə şirsiz qab istehsalı üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. İstər şəhərlərdə, istərsə də kənd yerlərində fəaliyyət göstərən dulus emalatxanalarında ərzaq məhsullarının emalı, hazırlanması və saxlanması üçün nəzərdə tutulan saxsı məmulatı istehsalı daha geniş yayılmışdı. Bu qrup saxsı məmulatları sırasına çörəkbişirmə vasitələri (təndir, sac, xaş dopusu, xəmir fəşiri və s.), xörək bişirmə vasitələri (çölmək, güvənc, piti dopusu, mətbəx küpəsi, manqal və s.), mətbəx qabları (küp, bərnə, qağla, bəq-qə, badya, xeyrə, aşışüzən, qapaq və s.), süfrə qabları (nəlbəki, qənddan, cam, piyalə, duzqabı və s.), ağartı qabları (pendir küpəsi, maya küpəsi, sərnice, nehrə və s.), su qabları (bardaq, kuzə, qurqur, səhəng, lüləyin, parç, şəhrəng və s.) daxil idi [1, s. 368; 12, s. 92; 15, s. 192]. Evlərin qızdırılması və işıqlandırılması üçün lazım olan əşyalar və su boruları da dulusçular tərəfindən istehsal edilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamaliyeva S. Dulusçuluq / Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., Bakı, 2007.
2. Azərbaycan DTA: f. 10, siy. 2, iş 9.
3. Azərbaycan DTA: f. 24, siy. 1, iş 353.
4. Azərbaycan DTA: f. 24, siy. 1, iş 372.
5. Azərbaycan tarixi: 3 cildə. I c., Bakı, 1958.
6. Azərbaycan tarixi / Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktorluğu ilə. Bakı, 1994.
7. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II c., Bakı, 1998.
8. Babayev İ.A. Qəbələnin ilk şirli qabları / AMM. V c., Bakı, 1964.
9. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959.
10. Əhmədov Q.M. Örenqala. Bakı, 1962.
11. Əliyev V., Bağirov R. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı, 2012.
12. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991.
13. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1977.
14. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1999.
15. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi (etnoqrafik tədqiqatlar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı, 2009.
16. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002.
17. Nəcəfli T.H. XV-XVI əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-iqtisadi həyatı // NDU-nun Elmi Əsərləri, 2009, № 2.
18. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1961.
19. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV-VIII əsrlər). Bakı, Elm, 1989.

20. Çələbi Ö. Səyyahnamə / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S.Onullahi. Bakı, 1997.
21. Алиев В.Г. Культура эпохи средний бронзы Азербайджана. Баку, 1991.
22. Бунятов З.М. О пребывании Хазар в Албании //Azərbay. SSR EA Xəbərləri, 1961, № 1.
23. Ваидова Х. История города Ордубад. Баку, 2007.
24. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982.
25. Гейдаров М.Х. О центрах ремесленного производства в Азербайджане в XVII в. // Известия АН Азерб. ССР, 1962, № 3.
26. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.
27. Записки КОИРТО. Т. XVIII, вып. I, Тифлис, 1886.
28. Кавказский календарь на 1868 год. Тифлис, 1867.
29. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII-XV вв. // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1946, № 7.
30. Новосельцев А.П. Города Азербайджана и Восточный Армении в XVII-XVIII вв. // История СССР, 1959, № 1.
31. Пигулевская И.В. Византия и Иран на рубеже VI-VII веков. М.-Л., 1946.
32. Сборник сведений о Кавказе. Т. VII, Тифлис, 1886.
33. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964.
34. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края //Отчеты и исследование по кустарной промышленности в России. Т. II, СПб., 1894.
35. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

Видади Мурадов

ИЗ ИСТОРИИ ГОНЧАРНОГО ДЕЛА В НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ (XVIII-НАЧАЛО XX ВЕКА)

Имеющее древнюю историю гончарное дело за исключением некоторых периодов упадка, на протяжении тысячелетий было одним из ведущих ремёсел в Нахчыванском крае. До конца средних веков в гончарном деле в качестве самостоятельной осуществлялась деятельность по производству бытовой посуды, художественной и строительной керамики. Резкое снижение объемов строительных работ в XVIII-начале XIX веков привело к фактической остановке производства художественной и строительной керамики. В XIX-начале XX вв. гончарное дело в Нахчыванском крае в основном развивалось в направлении производства бытовой посуды. Изготовлением этих предметов, наряду с городскими ремесленниками, работавшими в течение всего года, сезонно занимались и сельские гончары.

Ключевые слова: *гончарное дело, Нахчыван, фаянсовая посуда, ремесло, керамика.*

Vidadi Muradov

**THE HISTORY OF POTTERY DEVELOPMENT IN THE NAKHCHIVAN
REGION (18TH AND EARLY 19TH CENTURIES)**

Pottery has ancient history; except the recession that occurred at certain times, it has been one of the leading areas of art for thousands of years in Nakhchivan. Until the late Middle Ages, the production of household utensils, creative and construction ceramics operated as independent fields in pottery. The sharp drop in the construction works in the 18th century and early 19th century resulted in the termination of artistic and construction ceramics production. In the 19th century and early 20th century, pottery in Nakhchivan developed for the production of household utensils mainly. Along with the city ceramists, who worked throughout the year, potters in the village were engaged in seasonal production of these products.

Key words: *pottery, Nakhchivan, crockery, craftsmanship, ceramics.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ihamialiye@yahoo.com.tr

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİ

Məqalədə Səfəvilər dövründə Naxçıvanda yaşayan əhali və onun etnik tərkibi araşdırılmışdır. Tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, hələ qədim dövrdən bölgə ərazisi müəyyən türk tayfalarının daimi yaşayış yeri olmuş, bəhs edilən dövrdə də bu tərkib dəyişməmişdir. Yalnız bu dövrdə aparılan Osmanlı-Səfəvi müharibələri bölgədə demoqrafik proseslərə də təsirsiz ötürməmişdir. Əhalinin müəyyən hissəsi zorla öz doğma yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur edilsə də, sonradan onlar geri qayıtmışdır. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, bu dövrdə az sayda sonradan məskunlaşan əhali istisna olmaqla, Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi türk tayfalarından ibarət olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Səfəvilər dövrü, əhali, etnik tərkib, yaşayış yeri, türk tayfaları.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarında hələ qədimdən müəyyən türk tayfaları yaşamışdır. Türklər hər zaman bu diyarın yerli sakinləri olmuş [11, s. 41], Səfəvilər dövründə də Naxçıvan əhalisinin çox az bir qismi müxtəlif ölkələrdən (Mərkəzi Asiya, Ərəbistan, Hindistan və s.) bura gələn bir sıra peşə sahibləri – səyyahlar, tacirlər, sənətkarlar, alimlər və s. istisna olmaqla [1, s. 232], yerli əhalinin etnik tərkibinin əsasını türk tayfaları təşkil etmişdir.

Bölgədə yaşayan əhalinin etnik tərkibinin araşdırılması sahəsində müxtəlif vaxtlarda akademik B.Budaqov, İ.Hacıyev, t.e.d. Q.Qeybullayev, t.ü.f.d. İ.Kəngərli, F.Rzayev (4; 8; 10; 18) və başqa alimlər tərəfindən müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Səfəvilər dövründə bölgə əhalisinin etnik tərkibinin ayrıca tədqiq edilməsində məqsəd ermənilərin bu yerlərdə XIX yüzillikdən geniş şəkildə məskunlaşdıqlarını bir daha göstərməkdir.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan əhalisi haqqında dəqiq və ətraflı məlumat verən mənbələrdən “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” (1590-cı il) və “Naxçıvan sancığının müfəssəl dəftəri” (1727-ci il) sənədləri çox əhəmiyyətlidir [9, s. 164-168, 178-183; 16, s. 37-360]. Bildiyimiz kimi, Səfəvilər dövründə Naxçıvan diyarı osmanlıların hərbi-strateji maraqlarında olduğundan onlar iki dəfə bölgəni tutmuş və müəyyən müddətə (1588-1603; 1724-1736-cı illər) buranı idarə etmişlər. Qeyd etdiyimiz statistik məlumat xarakterli bu sənədlər də həmin idarəçilik illərində Naxçıvan sancığının inzibati ərazi bölgüsü üzrə tərtib edilmişdir. Bəhs edilən sənədlərdə hamısı Azərbaycan mənşəli yer adları daşıyan kənd, qəsəbə, şəhər və s. yaşayış yerlərinin iyirmi yaşdan yuxarı kişi sakinləri adbaad siyahıya alınmış, bölgə əhalisinin yerləşməsi, miqrasiyası, sayı, etnik tərkibi və s. məsələlərlə bağlı xeyli obyektiv məlumat öz əksini tapmışdır.

XVI əsrin son rübündə, 1578-1590-cı illərdə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsi Naxçıvanın demoqrafik vəziyyətinə çox ağır təsir göstərmişdi. Nəticədə bir çox kəndlər tamamilə əhalisiz qalmışdır. Hətta Naxçıvan sancığının Bazarçayı, Zar, Zəbil

kimi nahiyələri bütünlüklə boşaldığından bu sancağın daxil edildiyi 1590-cı ilə aid “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ni tərtib edərkən onların qarşısında “heç kim yaşamır” ifadəsi qeyd olunmuşdur [16, s. 12-13]. Bu sənəddə göstərilənlərdən məlum olur ki, XVI əsrin sonunda Naxçıvan sancağının 393 yaşayış məskəninə 269-nun əhalisi öz yerlərini tərk etmişdir. Qeyd edək ki, Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı əsir götürmələr və sürgün etmələr də əhalinin sayına mənfi təsir göstərirdi. Belə hadisələrdən birində göstərilir ki, 1579-cu ildə osmanlılar tərəfindən Naxçıvan şəhəri və onun ətraf yerlərindən 40 mindən artıq əsir aparılmışdır [13, s. 127]. Bölgə ərazisindəki yaşayış yerlərinin belə kütləvi şəkildə əhalisizləşməsinin nəticəsidir ki, 1590-cı ildə Naxçıvan sancağı üzrə 6037 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyan, 20 yaşdan yuxarı şəxs (kişilərin) adı qeydə alınmışdır [16, s. 12]. Əhali sayının azalmasına sonrakı yüzillikdə baş verən Osmanlı-Səfəvi müharibələri də təsir etmişdir. Məsələn, I Şah Abbasın 1605-ci ildə həyata keçirdiyi “Böyük sürgün” siyasəti zamanı Naxçıvan bölgəsindən 70 mindən artıq sakin öz torpaqlarından sürgün edilmişdir [13, s. 134].

Vergilərin toplanması məqsədilə Osmanlı idarəçiliyi zamanı tərtib edilmiş bu sənədlərdə ərazidə yaşayan əhali milli tərkibinə görə yox, dini mənsubiyyətinə görə bölünmüşdür. Hər iki dəftərdən aydın şəkildə görünür ki, qeyri-müsəlmanlar əhalinin ümumi tərkibinə görə çox az bir faizini təşkil etmişlər. Tərəfimizdən “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” üzrə aparılan hesablamaların nəticəsindən məlum olmuşdur ki, 1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən qüvvəyə minən “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” üzrə 331 şəhər, qəsəbə, kənd və s. yaşayış yeri qeydə alınmışdır [16, s. 37-360] ki, burada 9240 nəfər 20 yaşdan yuxarı kişi əhalinin yaşadığı məlum olur. Qeyd edək ki, bu zaman Naxçıvan sancağının inzibati baxımdan bölündüyü 14 nahiyə (Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyyə-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz [16, s. 24-36]) bölgənin tarixi torpaqlarını əhatə etmiş və həmin vaxt onun tərkibinə sonralar itirilmiş Azərbaycan torpaqları da daxil olmuşdur. Yuxarıda göstərildiyi kimi, XVI əsrin sonunda Naxçıvan sancağının 393 yaşayış məskəninə 269-nun əhalisi öz yerlərini tərk etmişdir. Amma XVIII əsrin 20-ci illərində tamamilə boşalmış yaşayış yerlərinin sayı 95-ə enmişdir. Boş qalmış yaşayış yerlərində insanların məskunlaşması bir tərəfdən yaxşı idisə, digər tərəfdən çox pis idi. Çünki sonradan məskunlaşan əhalinin müəyyən hissəsi yerli deyil, gəlmələr idi. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bir çox kəndlər – Əlincə nahiyəsinin 1, Dərəşahbuz nahiyəsinin 3, Mülki-Arslan nahiyəsinin 1, Məvaziyyə-Xatun nahiyəsinin 2, Qışlağat nahiyəsinin 1, Azadçıran nahiyəsinin 3, Şorlut nahiyəsinin 1, Sisyan nahiyəsinin 8, Dərələyəz nahiyəsinin 30 kəndi vardır ki, XVI əsrin sonunda bu kəndlərin bir neçəsini çıxmaqla qalan əksəriyyətində ancaq müsəlmanlar yaşamışdır. Lakin XVIII əsrin 20-ci illərində adlarını sadaladığımız kəndlərdə qeyri-müsəlmanların məskunlaşdığı göstərilmişdir [16, s. 37-360]. Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, müsəlman olmayanlar sonradan məskunlaşdığı üçün bu kəndlərin əksəriyyətində çox az sayda olmuşlar. Məsələn, Dərələyəz nahiyəsinin qeyri-müsəlmanlar məskunlaşmış 3 kəndinin hər birində 1 nəfər, 12 kəndinin hər birində 2 nəfər, 7 kəndinin hər birində 3 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyan qeyri-müsəlman qeydə alınmışdır [16, s. 287-360]. Belə az sayda olmaları da onların sonradan məskunlaşdığını sübut edir. Göründüyü kimi XVI əsrin sonunda qeyri-müsəlmanların sayı XVIII əsrin əvvəllərindəki ilə müqayisədə xeyli az olmuşdur.

Bəhs edilən kəndlərdə qeyri-müsəlmanların məskunlaşmasının bir sıra səbəbləri olmuşdur. Birinci növbədə Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı qeyri-müsəlmanlara toxunulmaması bu yerlərdə onların yerləşməsinə imkanlar açmışdı [6, s. 129]. İkinci hələ Səfəvilər dövləti zamanından qeyri-müsəlmanlar bu torpaqlarda məqsədli şəkildə məskunlaşmağa başlamışdılar. Məsələn, başqa vilayətlərdən olan qeyri-müsəlman iş adam-

ları bölgədə özlərinə torpaq sahələri satın alırdılar [25, s. 46-49]. Üçüncü bir sıra kəndlərdə qeyri-müsəlman mühacirlərin yaşaması I Şah Abbas tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində Çuxursəd bəylərbəyliiyindən sürgün olunmuş həmin əhalinin əsrin ikinci yarısında sürgündən qayıdarkən əvvəlki yerlərində deyil, Naxçıvan sancağında məskunlaşması nəticəsində yaranmışdı [16, s. 113]. Qeyd edək ki, qeyri-müsəlman əhalinin də milli tərkibi fərqli olmuşdur. Belə ki, məsələn, 1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Əlincə nahiyyəsinin Bənənyar kəndinin 89 nəfər qeyri-müsəlman əhalisinin hamısının Firəng tayfasından olduğu göstərilmişdir [16, s. 69]. Mülki-Arslan nahiyyəsinin Cəhri kəndində isə 81 nəfər firəngin olduğu verilmişdir. Burada diqqət çəkən bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər ki, bu siyahıda göstərilən 81 nəfər firəngdən əvvəl kəndin qeyri-müsəlman əhalisi göstərilmişdir [16, s. 129]. Bu onu deməyə əsas verir ki, həmin firəng tayfasından olanlar qeyri-müsəlman olmamışlar. Elə həmin mənbədə müsəlmanlığı yenidən qəbul etmiş 1 nəfərin adına rast gəlirik [16, s. 128] ki, bu fikri həmin firənglərə də aid etsək, deməli onlar da müsəlmanlığı qəbul etmiş sayılırdı.

XVII əsr türk səyyahı E.Çələbi də bölgə əhalisinin etnik tərkibindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, burada yəhudilər çoxdur, monqol tərəkmə ləhcəsi ilə danışan tayfa və s. vardır (20, s. 566-568). Mətnəndən aydın olur ki, “çoxdur” ifadəsi başqa etnik azlıqlarla müqayisədə belə verilmişdir. E.Çələbinin qeydləri onu deməyə əsas verir ki, qeyri-müsəlmanların etnik tərkibi ilə yanaşı, dini mənsubiyyəti də fərqli olmuşdur. Qaldı ki, müsəlman əhalinin sayına müəllif elə həmin yerdə şiə əhalinin nəinki çoxluğundan, hətta onların müxtəlif firqələrindən də bəhs etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvilər dövründə Naxçıvan əhalisinin əksər hissəsini müsəlman türk tayfaları təşkil etmişdir. Bu zaman Naxçıvanda Kəngərli, Zikri, Beyləqani, Məfruzi, Qızıllı-Şəkərli və s. türk tayfaları yaşamışdır [26, s. 135; 7, s. 92]. Əlbəttə ki, bu tayfalar bəhs edilən dövrdən çox-çox əvvəllər bölgənin yerli əhalisi olmuşlar. Kəngərlilər Naxçıvan bölgəsində qədimdən yaşayan türk tayfalarından biri olmuşdur (19, s. 4). Bu tayfa Mərkəzi Asiyadan Cənub-Şərqi Avropaya, oradan Cənubi Qafqaza eramızın ilk əsrlərində Hunların tərkibində gəlmişlər [10, s. 129]. I əsrdə onlar Cənubi Qafqazda iki regionda – Albaniyanın qərbində, indiki Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının sərhəd rayonlarında və Naxçıvanda artıq yaşamaqda idilər [24, s. 102-103; 31, s. 88].

Kəngərli tayfası – onun müxtəlif qolları Səfəvilər dövründə Naxçıvan əhalisinin müəyyən hissəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də, bu bölgənin idarə edilməsində əsas aparıcı tayfa olmuşdur. Belə ki, XVI-XIX əsrlərdə bu tayfasının nümayəndələri irsi olaraq Naxçıvan ölkəsinin hakimləri olmuşlar [27, s. 103]. Məhəmməd Xudabəndənin vaxtında Naxçıvanın idarəçiliyi Əbdülqəni Sultana [3, s. 161], I şah Abbasın hakimiyyəti zamanı Maqşud Sultana verilmişdir [5, s. 122]. Artıq 1628-ci ildə Maqşud Sultan Naxçıvanla yanaşı Xorasan Kəngərlilərinin də başçısı vəzifəsini tutmuşdur. I Şah Abbasın xələfləri dövründə Nadir bəy Rzaəddin xan (1647), Əliqulu xan (1668), Murad xan (1668-1669), Şərəf xan (1669-1678), Məhəmməd Rza xan (1678-1691) Kəngərlilər Naxçıvana hakimlik etmişdirlər [13, s. 138]. Məhəmməd Rza xandan sonra isə Naxçıvan ölkəsinin hakimi Səfiqulu xan Kəngərli olmuşdur [6, s. 142-143].

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda Kəngərlilərin Bilici, Səlmanlı, Yurtçu və s. qolları yaşayırdı [19, s. 165]. V.Qriqoryev 1833-cü ildə nəşr etdirdiyi əsərində Kəngərli tayfasının Naxçıvanda yaşayan 20 qolunu və onların yaşadığı yerləri statistik şəkildə qeydə almışdır. Bunlardan Yurtçu tayfası Cəhri kəndində, Gümüşlülər Govurarx, Xök, Şah-taxtı kəndlərində, Xalxallılar Vayxır kəndində, Qaraxanbəylilər Qaraxanbəyli kəndində, Salayçı tayfası Mahmudoba, Külüs kəndlərində, Kəlfirilər Türkeş, Sələsüz kəndlərində, Qızıllı tayfası Kültəpə kəndində, Qarabağlılar Qarabağlar kəndində, Qızıqlışlaqlılar Bul-

qan kəndində, Pirhəsənlilər Qahab kəndində, Ağabəylilər, Cığataylılar, Qaracalılar, Biliçilər, Qaradolaqlılar, Hacılar, Sarvanlılar, Əlixanlılar, Şahbanılar Naxçıvan şəhərində yaşayan Kəngərli tayfasının qolları olmuşlar [30, s. 32]. Qeyd edək ki, V.Qriqoryevdən başqa rus müəlliflərindən İ.Şopen və K.Smirnov da Kəngərlilərin Naxçıvanda yaşayan müxtəlif qolları haqqında bəhs etmişlər [32, s. 537-538; 29, s. 29]. Kəngərli tayfasının adlarını sadaladığımız qolları artıq Səfəvilər dövründə çoxdan bu yerlərin daimi sakinləri idilər.

Salmanlı, Dünbülü, Bayat, Muğanlı kimi türk tayfalarının bəhs edilən dövrdə Naxçıvanın yerli əhalisinin tərkibini təşkil etməsi haqqında "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə məlumat verilir [16, s. 181, 358-367]. Göstərilir ki, Dünbülü və Bayat tayfaları bəhs edilən dövrdə daha çox bölgənin Şərur nahiyəsində yaşayırdılar [9, s. 30]. Qeyd edək ki, hər iki tayfa Kəngərlilər kimi yaşadıkları ərazidə öz aktiv fəaliyyətləri ilə seçildiklərindən onlar da Səfəvi şahları tərəfindən müəyyən vəzifələrin icra edilməsi üçün təyin edilmişlər. Məsələn, I Şah Abbasın hakimiyyəti zamanı Bərgüşad hakimliyi, Xoy və Salmasın idarə edilməsi Dünbulilərə verilmişdi [27, s. 105-106; 133]. "Təzkirət əl-Mülük" əsərindən isə məlum olur ki, XVIII əsrin birinci rübündə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi inzibati ərazi vahidlərindən biri də Dünbuli ölkəsi adlanırdı [34, s. 165]. Bayat tayfasının əsas qolu hələ XVI əsrdən şah tərəfindən Kəngərlilər kimi Xorasan vilayətinə köçürülmüş, orada Nişapur vilayətinin idarəçiliyi irsi olaraq bu tayfanın nümayəndələrinə həvalə edilmişdi [27, s. 133]. Bunlar göstərir ki, bəhs edilən dövrdə bölgə ərazisi bir sıra aparıcı türk tayfalarının yaşayış yerlərindən biri olmuşdur.

Səfəvilər dövründə bölgə əhalisinin müəyyən hissəsini digər türk tayfalarından Baharlı, Həramılı, Dövəllu və başqaları təşkil edirdi [15, s. 11]. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Məfruzi və Beyləqani adlı türk tayfalarının tədqiq edilən dövrdə Naxçıvanın yerli tayfalarından olduğunu E.Seyidbəyli də göstərmişdir [19, s. 119-120]. Onun əsərində Səfəvilər dövrünə aid 3, 4, 5, 6, 7, 8, 21 sayılı sənədlərə istinadən bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda Qarayaztəkəli, Qəzalı, Qumi, Gəncəli, Marağeyi, Naxçıvani, Ordu-badi, Salehi, Təbrizi, Təsuci, Cəmşidli, Corsi və s. türk tayfalarının yaşadığı məlum olur.

Tədqiq edilən dövrdə Naxçıvanda yaşayan bir sıra türk tayfaları XIII əsrdə monqol yürüşləri zamanı bu yerlərə köçürülmüşlər. Tarix üzrə elmlər doktoru V.Piriyev həmin tayfaların Qarxun, Cığatay, Yaycı və s. olduğunu göstərmişdir. Alim qeyd edir ki, Cığataylar sonralar Kəngərlilərin tərkibinə daxil olmuşlar [17, s. 49]. V.Qriqoriyev də XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatında Cığatay tayfasının Kəngərlilərin qolu olduğunu göstərmişdir [30, s. 32]. Göstərilən həmin tayfaların adlarına uyğun da yaşayış yerləri yaranmışdır [8, s. 8]. Belə ki, Cığataylılar Naxçıvan şəhərindəki Cığatay məhəlləsində, Yaycılılar Şərur və Culfa rayonlarının Yaycı kəndlərində, Qarxunlular isə Şərur rayonunun Qarxun kəndində məskən salmışlar. Bu səbəbdən də həmin yaşayış məskənləri bu tayfaların adları ilə adlanmışdır.

Qədimdən Naxçıvan ərazisində yaşayan türk tayfalarından biri də Qaraqoyunluların ən böyük qollarından olan Sədli tayfası olmuşdur [33, s. 112; 22]. Bəhs edilən dövrdə yerli əhalinin müəyyən hissəsini təşkil etmiş Sədlilərin əsas yaşayış yeri Mağazberd və Sürməli mahalları ilə yanaşı həm də Naxçıvan olmuşdur [21, s. 105-106; 28].

Bu dövrdə bölgədə kürdlər də yaşamışdır. Onlar Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən sonra bu yerlərə Osmanlı sultanları tərəfindən XVI əsrin sonlarında Diyarbəkr və Dəclə çayı sahillərindən köçürülmüşlər. Osmanlılar kürdləri Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı boş qalmış torpaqlarda yerləşdirmişlər [23, s. 437-438; 12, s. 40]. Bu zaman Naxçıvanla yanaşı, Maku və İrəvana da kürdlər köçürülmüşdür.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hələ qədimdən Naxçıvan bölgəsinin yerli sakinləri olmuş müəyyən türk tayfaları Səfəvilər dövründə də bu tarixi Azərbaycan torpağında əhalinin etnik tərkibinin əksər hissəsini təşkil etmiş, bölgənin idarə olunmasında və Səfəvi hakim dairələri sırasında mühüm yer tutmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 230-238.
2. Bağirov İ.N. Kəngərli və Naxçıvan xanlığı // Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s. 33-42.
3. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU, 2006, 258 s.
4. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-Pres, 2004, 120 s.
5. Cəfəri N. Səfəvilər dövləti: hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 200 s.
6. Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
7. Fərzəlibəyli Ş.F. Naxçıvanın XVII-XIX əsrlər tarixinə dair qiymətli sənədlər / Naxçıvan, Bakı: Elm, 1999, s. 79-94.
8. Hacıyev İ.M. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2009, № 1, s. 5-11.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.ə.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
10. Kəngərli İ.İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 296 s.
11. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair // Tarix və onun problemləri. 1999, № 2, s. 37-44.
12. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T., Məmmədov S.A. və b. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 620 s.
13. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 158 s.
14. Mirzəyeva E.Q. Azərbaycan şəhərlərinin etnik və dini mənzərəsi (XV-XVII əsrlər) / Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 505 illiyinə həsr olunmuş Şah İsmayıl Xətai III elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm, 2006, s. 95-99.
15. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 238 s.
16. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.ə.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
17. Piriye V.Z. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
18. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (e.ə. VI-III minilliklər). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 448 s.
19. Seyidbəyli E.M. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 229 s.
20. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Sadeləştiren, təvsiq temel kuran Necati Aktaş, baskıya hazırlayan Mumin Çevik: 10 ciltte, I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767 s.
21. Faruk S. Safevi dövlətinin quruluşu və gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1992, 265 s.
22. Karagöz H. 1590 tahririne göre Nahçıvan kazası. <http://eprints.sdu.edu.tr/39/1/TS00210.pdf>

23. Kırzioğlu F.M. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 550 s.
24. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку: Элм, 1991, 552 с.
25. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993, 240 с.
26. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н. Марра). Книга I. Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Перевод и комментарии К.Н.Смирнова и Дж. Гаибова. Под ред. доктора Ю.Н.Марра, Тифлис: Изд-во Грузинского филиала Академии Наук СССР, 1936.
27. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
28. Сафаров Р. Некоторые вопросы исторической географии Чухурсаада (XV-XVII вв) <http://www.myazerbaijan.org/index.php?p=history/49>
29. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1990, 156 с.
30. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Григорьев. Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.
31. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
32. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
33. Эфендиев О.А. Территория и границы Азербайджанского государства в XV-XVI вв / Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с. 110-120.
34. Tadhkirat al-Muluk . A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or. 9496). Translated and explained by V.Minorsky. London: Luzac and Co., 46 Great Russelt street, 1943, 218 p.

Ильхами Алиев

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАНА В ЭПОХУ СЕФЕВИДОВ

В статье говорится о населении Нахчывана, и исследуется его этнический состав в эпоху Сефевидов. В результате исследований стало ясно, что с древних времён на территории этого региона жили определённые тюркские племена, этот состав не изменился в указанный период. Единственным фактором, воздействующим на демографическое состояние в регионе, были войны между Сефевидами и Османской империей. Во времена военных действий немногочисленная часть местного населения вынужденно покинула родные места, но после окончания войн вернулась сюда заново. В итоге выяснено, что если исключить некоторую малую долю тех, пришедших на эту землю людей, которые не являлись коренными жителями этого региона, то можно с полной уверенностью настаивать на том что основная часть населения Нахчывана состояла из местных коренных тюркских племён.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпоха Сефевидов, население, этнический состав, место жительства, тюркские племена.*

Ilhami Aliyev

**THE ETHNIC COMPOSITION OF THE NAKHCHIVAN
POPULATION IN THE SAFAVIDS' PERIOD**

In the paper it is dealt with the population living in Nakhchivan region in the Safavids time and its ethnical structure. It had been clear from the investigations that the region territory had been permanent residence of the definite Turk kins, this composition had not changed in the mentioned period. Only this time, the Ottoman-Safavid wars, which had been taken away in the region, had not raced ineffectively to the demographic processes. If definite part of the population was forced to leave their native living places by force, they had come back later on. As a result, it has been determined that, in this period, except for a small portion of the population, who had been settled then, the ethnic composition of the population of Nakhchivan had been consisted of Turkish tribes.

Key words: *Nakhchivan, the Safavid period, population, ethnic composition, residence, Turkish kins.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacyevasara@yahoo.com

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinin xarici ticarət əlaqələrindən bəhs edilmiş, ticarət əlaqələrinin genişlənməsində körpü və karvansaraların mühüm əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı sayəsində bölgənin şəhərləri dünya dövlətləri tərəfindən tanınmış və diqqəti cəlb edən bir region kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, xarici ticarət, tacir, iqtisadiyyat.*

Tarixin müxtəlif dövrlərində dəfələrlə müharibə meydanına çevrilməsinə, xarici işğallara məruz qalmasına, dağıdılmasına baxmayaraq yer kürəsindəki ən qədim şəhərlərdən biri hesab edilən Naxçıvanın ticarət və iqtisadi əhəmiyyəti həmişə ön planda olmuşdur. “Böyük İpək” yolunun qədim Naxçıvan torpağından keçməsi bu diyarın beynəlxalq ticarət əlaqələrində necə mühüm rol oynadığına əsaslı bir sübutdur. Məlumdur ki, “Böyük İpək” yolu vasitəsilə Naxçıvanın ticarət əlaqələri Avropaya qədər uzanmışdır. Bu səbəbdəndir ki, ərazidən keçən ticarət yolları heç vaxt kəsilməmiş, əksinə öz əhəmiyyətini artırmışdır. Məhz elə buna görədir ki, hələ orta əsrlər dövründən xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün bölgədə bir sıra körpülər salınmış, yeni yollar inşa edilmişdir.

XVIII-XIX əsrlər dövrü Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın qonşu ölkələrlə, xüsusilə İran, Türkiyə, Rusiya və digər Şərq-Qərb ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələri bölgə əhalisinin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına mühüm təsir edən amillərdən biri idi. Lakin XVIII əsrin birinci yarısında qonşu dövlətlərin siyasi və iqtisadi mənafehlərinin toqquşması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ərazisinə işğalçı qoşunların müdaxiləsi, İran şahlarının iqtisadi və mədəni təzyiqləri, əhalinin ikiqat istismar edilməsi, şübhəsiz, ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə endirirdi. Lakin Naxçıvanın zəngin təbiəti Avropa ilə Asiya arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyi ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas amillərdən biri olan ticarətin aparılması üçün az da olsa şərait yaradırdı. O dövrdə ölkənin düşdüyü ağır vəziyyətlə əlaqədar olaraq bəzi tacirlər ticarət üçün öz yurdlarını belə tərk edib, başqa ölkələrə gedirdilər.

II Rusiya-İran müharibəsinin hüquqi nəticəsi olan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın müharibə edən dövlətlər arasında bölüşdürülməsi ilə İranla həmsərhəd regiona çevrilən Naxçıvan bölgəsi ilə aparılan ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti artmışdır. Azərbaycanın şimalını işğal edən Rusiya imperiyası tərəfindən hələ işğalın ilk illərindən İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olan əraziləri tam nəzarətə götürmək üçün təcili tədbirlər planı hazırlanmışdır. Həmin tədbirlər planında əvvəlcə Bakı şəhərində,

sonra isə xüsusən İranla sərhəddə yerləşən ərazilərdə gömrükxanaların açılması məsələsi də göstərilmişdir.

Bu dövrdə Naxçıvana gələn xarici tacirlərin hesabına ticarətdə canlanma hiss olundu. Xarici ölkələrdən, xüsusilə Rusiyadan buraya gələn tacirlər öz ölkələrinə Naxçıvan ustalarının hazırladıqları məhsulları aparırdılar. Ordubad şəhəri ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Ordubad tacirlərindən 10 nəfər xarici ticarətlə məşğul olurdu [6, s. 69]. Təsədüfi deyildir ki, Moskvadakı, Nijni Novqoroddakı yarmarkalarda Naxçıvan və Ordubadda istehsal edilmiş ipək parçalar və müxtəlif rənglərə boyanmış ipək saplar satılırdı. Həmçinin, Naxçıvandan bir sıra xarici bazarlara qırmızı və ağ bez parçalar, düyü, şərab və s. məhsullar aparılırdı. Bez əsasən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına, düyü Məhend, Xoy və Təbriz xanlıqlarına, pambıq parça Bəyazid, Qars, Tiflis və digər şəhərlərə ixrac edilirdi [4, s. 31].

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan İranla ticarətdə əsas rolunu saxlayırdı. İstər 1831-ci il qadağan tarifi, istərsə də 1851-ci ildə qəbul edilmiş yeni ticarət tarifi İranla ticarətdə qoyulan gömrük tarifində dəyişiklik etmədi. İranla ticarətin əhəmiyyəti və Naxçıvanın rolu Azərbaycan tarixinin ümumiləşdirilmiş nəşrlərində də əksini tapmışdır. Göstərilir ki, Çar hökuməti Rusiyanın İranla ticarətinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycanın İranla ticarəti Bakı, Cavad, Salyan, Lənkəran, Cəbrayıl, Naxçıvan və Ordubad gömrükxanalarında qeydiyyatdan keçirilirdi. 1833-cü ildə həmin gömrükxanalar vasitəsi ilə İrandan Azərbaycana 1058 manatlıq mal gətirilmişdi [1, s. 78]. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ orta əsrlər dövründən ticarət ən gəlirli qazanc mənbələrindən biri olduğu üçün bu və ya digər ölkələr arasında baş verən müharibələr nəticəsində ticarətin müvəqqəti olaraq dayandırılması hər iki tərəfin gəlirinin azalmasına səbəb olurdu. Belə hallarda müharibə edən dövlətlər öz aralarında danışıq apararaq ticarət karvanlarının gediş-gəlişinə maneçilik törətmirdilər [3, s. 25].

Lakin XVIII əsrin birinci yarısında ölkə vahid dövlət halında olmadığı üçün, onun vahid iqtisadi mərkəzi də yox idi. Avropadan Asiyaya gedən tranzit ticarət yolunda yerləşən Azərbaycan hələ xeyli qədimdən Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də, vaxtı ilə Azərbaycanda müvəqqəti olaraq hökmranlıq edən farslar, ərəblər, monqollar ölkənin sərvətlərini talan etdikləri halda, karvan yollarının bərpa olunmasına, ticarət yollarında karvansaraların inşa və bərpa edilməsinə, çayların üzərində körpülər salınmasına və s. bu kimi məsələlərə böyük əhəmiyyət verirdilər. Məhz elə günümüzədək gəlib çatan karvan yolları üzərində tikilmiş karvansaraların qalıqları, körpülər, ticarət meydanları və s. Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda xarici ticarət əlaqələrinin inkişafından xəbər verir.

Azərbaycanın şimal torpaqlarına İran malları, əsasən Naxçıvan vasitəsilə daxil olurdu. Eyni zamanda xanlığın daxilində də Naxçıvanı və Ordubadı ayrı-ayrı yerlərlə birləşdirən karvan yolları mövcud idi. XIX əsrin başlanğıcında burada daxili ticarətin illik dövriyyəsinin 160.000 manata çatması həmin yolların kifayət qədər işlək olduğunu göstərirdi” [10, s. 59]. O dövrdə əsasən ipəkçiliklə məşğul olan Ordubad bölgəsinin qadınları ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Qeyd edildiyi kimi, həmin parçalara xarici bazarda böyük ehtiyac duyulurdu [2, s. 26].

Bölgədə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına göstərilən diqqət, burada olan karvansaraların da sayından bəlli olur. Şopenin verdiyi məlumata görə XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində təkcə Ordubadda olan karvansaraların ümumi sayı altıya çatırdı. Lakin təəssüf ki, bölgədə gedən siyasi çəkişmələr və ümumi iqtisadi tənəzzül bu sahədə də özünü göstərmişdir. Burada olan altı karvansaradan dördü dağıdılmış vəziyyətə düşmüşdü [9, s. 482].

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ticarət əsas etibarlı ilə şəhərlərdə aparılırdı. Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi, Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri də uzun müddət, ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən olmaqla, xarici ticarətdə də xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən bu şəhərlərdə əhalinin başlıca məşğuliyyəti əsasən ticarət olmuşdur [3. s. 27-28]. “Böyük İpək” yolunun Azərbaycanla ticarət əlaqələrini birləşdirən yollar Həmədandan Təbrizə, Xəzər sahilindən Ərəş, Şirvan və Bərdəyə gedirdi. Şimal istiqamətində gedən İpək yolunun bir qolu isə Dərbəndə və Volqaya çıxırdı. Bu yolun Bərdədən Tiflis və Batumi istiqamətində qərbə çıxan qolu da var idi. Bərdə və Ərəş mahallarından başlayan “Böyük İpək” yolunun mühüm bir istiqaməti Araz boyunca Naxçıvana və Culfaya qədər uzanırdı, oradan isə Təbrizə və Yenə də Qərbə yönəlirdi. Culfada iri ipək anbarları yaradılmışdır və buraya Azərbaycanın hər yerindən xam ipək gətirilirdi. “Böyük İpək” yolunun geniş şaxəli qollarının köməyi və həmçinin əlverişli təbii şəraiti nəticəsində Azərbaycan uzun illər dünyanın iri ipək istehsalçısı və ticarət mərkəzi rolunu oynamışdır [5, s. 23]. Bu dövrdə İrandan Gürcüstana gedən əsas ticarət yolu əlverişli mövqedə yerləşən Naxçıvan şəhərindən keçirdi. Bura bir tərəfdən Qarabağa, digər tərəfdən Rusiyaya, yəni Cənubi Qafqazın şərq əyalətlərinə gedən ikinci əlverişli yolu da əlavə etsək, onda Naxçıvan bölgəsində ticarətin yüksək səviyyədə olması haqqında dolğun təsəvvür yaranır [8, s. 116]. Naxçıvanın Rusiya və İranla ticarətində əsas yerlərdən birini orta əsrlərdən bəri adlı-sanlı tacirləri ilə dünyada tanınmış Culfa şəhəri tuturdu.

Culfada ticarətin inkişafına əlverişli şərait yaradan ən mühüm amillərdən bir də burada gömrükxananın yaradılması idi. İmperiya Maliyyə Nazirliyi Şərqlə-Qərbin ticarət və tranzitində əhəmiyyətli olan bu gömrükxananın fəaliyyət zonasına Mehridən İran sərhəddinin qurtaracağına və ya Ağrı dağına qədər olan məntəqə və postları daxil etmişdir. 1830-cu ildən Şahtaxtı kəndi ərazisində Araz çayı üzərində Şahtaxtı-Ərəblər (Ərəblər Poldəşt şəhərinin qədim adıdır) körpüsündə Rusiya və İran tərəfindən gömrük nəzarəti təşkil edilməyə başlanmışdır. Bu gün də uğurla fəaliyyət göstərən Şahtaxtı gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsinin əsası məhz həmin ildə qoyulmuşdur [12].

Yaranmış zərurətlə əlaqədar olaraq 1835-ci ildə Ordubadda da gömrük xidməti təşkil olunmuşdur. Lakin sonralar bu gömrük məntəqəsinin effektiv olmadığı əsas gətirilərək Qafqaz canişininin fərmanı ilə 1844-cü ildə bağlanmışdır. Qafqaz canişini – general-feldmarşal A.İ. Baryatinski tərəfindən 31 mart 1861-ci ildə təsdiq edilmiş “Qafqaz və Zaqafqaziyada Karantin – gömrük hissəsinin yenidən təşkili və idarə edilməsi barədə Əsasnamə”nin 4-cü paragrafına görə Naxçıvan bölgəsində aşağıdakı gömrük təşkilatları təbii etdirilmişdir: Naxçıvan Baş karantin-gömrük kontoru və Culfa karantin gömrükxanası; Şərur karantin-gömrük zastavası – ikinci dərəcəli; Ordubad karantin-gömrük zastavası – ikinci dərəcəli; Ayırıcı karantin-gömrük postları: Birinci dərəcəli Naxçıvan karantin-gömrük kontoru 1885-ci ildə Culfa sərhədinə köçürülmüş və XX əsrin 20-ci illərinə qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. 1840-cı ildə təkcə Culfa gömrükxanası vasitəsilə İrandan Rusiyaya il ərzində 1200-1300 gümüş manat həcmində əmtəə idxal edildiyi halda, 1900-cü ildə bu ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi Naxçıvan gömrük orqanları vasitəsi ilə 791 min 978 manatlıq olmuşdur [12]. Təbii ki, bölgədə yaradılmış gömrükxanalar bilavasitə Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına şərait yaradırdı.

Sovetləşmədən sonra Azərbaycan SSR Bankının direktoru olmuş M.H. Baharlı “Azərbaycan” əsərində XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanın Azərbaycanın xarici ticarətindəki tutduğu yeri göstərərək qeyd edir ki, İranla Avropanın ticarətində bu yolda tranzit məntəqə, həmçinin Araz çayından əlverişli keçidlərə malik olan Naxçıvan və Culfa idi. Müəllif I dünya müharibəsindən əvvəlki dövrdə Azərbaycanın xarici ticarətində Naxçı-

van gömrük orqanlarının roluna da toxunmuşdur: “Bizim xarici ticarətimizdə Rusiyadan sonra ikinci yeri İran tuturdu. İranla ticarət quru yolla Culfa, Ordubad, Cəbrayıl gömrükxanaları və başqa kiçik gömrükxana zastavaları vasitəsilə həyata keçirilirdi” [11, s. 37].

XIX əsrin II yarısında Naxçıvanda müəllimlik fəaliyyəti göstərmiş K.A.Nikitin özünün “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” adlı məqaləsində Naxçıvan ərazisində fəaliyyət göstərən gömrüklərin işini belə xarakterizə etmişdir: “Araz çayının axdığı yerdə, qəzanın qurtaracağında Şahtaxtı kəndində Şəhur gömrük-karantin zastavası yerləşir. Bu zastavadan Maku, Xoy və Səlmasdan gələn fars-İran malları gətirən karvan yolu keçir. Bu yolla bizə ildə 200000 manata qədər əmtəə gətirilir. Burada artıq Araz çayını keçmək üçün bərə vasitəsi quraşdırılıb. Bu yoldan bizim ərazilərimizə indi hər il 80-90 və daha artıq karvan keçir. Bu karvanların hər birində isə İran malları ilə yüklənmiş 100 və daha artıq dəvə və at olur. Burada ticarət Naxçıvan gömrükxanası vasitəsi ilə aparılır” [7, s. 109-142].

Tarixi qaynaqlarda xanlıq dövründə gömrük vəsaitlərinin toplanmasının icarəyə verilməsi haqqında müəyyən faktlara rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan xanlığına dair tədqiqatın müəlliflərinin yazdığı kimi “Naxçıvan xanlığında rəhdari gömrüyü toplamaq hüququ başqa sahələrdə olduğu kimi icarəyə verilirdi. Xandan böyük məbləğə (ildə 1300 түмән) həmin “vəzifəni” almış icarədarın bazara gətirilən bütün mallardan gömrük toplamaq hüququ olurdu. Məsələn, at və dəvə ilə gətirilmiş hər ipək, boyaq, sap və pambıq yükü üçün sahibkar icarədara 4 m. 20 qəp. və ya 2 m. 50 qəp. verməli idi” [4, s. 31]. Naxçıvandan digər yerlərə barama, ipək, pambıq, yağ, bal, pambıq saplar, mal piyi, saxsı qablar, üzüm, nar, noxud, düyü, meyvə qurusu və bez göndərilirdi. Ordubad şəhəri ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Ordubad tacirlərindən 10 nəfər xarici ticarətlə məşğul olurdu. Şəhərdə 35 topdansaş dükkanı fəaliyyət göstərirdi. Ordubad əhalisi qonşu Qarabağ və Şirvan əyalətlərindən barama, Rusiyadan Həştərxan vasitəsilə Ənzəli və Astrabad limanlarına gətirilmiş dəmiri alırdı. Buradan Moskvaya, Nijni-Novqorod yarmarkasına və Təbrizə ipək ixrac olunurdu [6, s. 69]. XIX əsrin ortalarında Naxçıvan, Ordubad, Culfa kimi şəhərlərin inzibati mərkəzə çevrilməsi, xarici hücumların dayanması həmin şəhərlərdə ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. O dövrdə Ordubad ipəyindən hazırlanmış nəfis parçalar Rusiya və Avropa bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi. Xam pambıq materialı Ordubaddan ipəklə birlikdə xaricə ixrac edilirdi. 70-80-ci illərdə həm Ordubadda, həm də Naxçıvanda ipək istehsalı artmışdı. Təkcə Ordubad fabriklərində hər il 700 puddan çox ipək hazırlanırdı. Bu fabriklərin ipəyi Moskva fabriklərinə göndərilirdi [8, s. 118].

Şimali Azərbaycanda XIX əsrin 20-70-ci illərində ticarətdə baş verən dəyişikliklər onun təşkilinə də təsir etmişdi. Həmin dövrdə ticarətin təşkili və həyata keçirilməsində ciddi vergi – gömrük siyasəti var idi. Gömrük toplanması işi rəhdarlar (daxildə gömrük toplayırdılar) və bacdarlar (xaricdən gələn səyyah və tacirlərdən “torpaq basdı” alırdılar) tərəfindən reallaşdırılırdı. Rəhdari gömrüyü xəzinənin doldurulmasında əsas vasitələrdən biri olduğuna görə dövlət məmurları onun həcmnin artırılmasına və yığılmasının təmin edilməsinə xüsusi fikir verirdilər. Bu da ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Ticarətin inkişafına mane olan digər səbəblərdən müxtəlif çəki və ölçü sisteminin olmasını, pul vahidlərinin tətbiqini göstərmək olar. Naxçıvan xanlığı dövründə sikkə zərb edilmədiyindən burada digər xanlıqlara aid pul vahidlərindən (“tümən”, “pənəhabad”, “şahi” və s.) istifadə edilirdi [10, s. 60].

Xarici ölkələrdən Naxçıvana müxtəlif parçalar, metal məmulatları, ətriyyatlar, ədviyyatlar, xəzlər və s. gətirilir, ölkədən isə xam ipək, ipək parçalar, pambıq, xalçalar,

boyalar, mal-qara, atlar və s. ixrac edilirdi. Ticarətə qoyulan gömrük vergi və rüsumları ölkə xəzinəsinin mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmişdi.

Beləliklə, Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda xarici ticarətə olan maraq, bölgədə bir çox gömrük məntəqələrinin yaranmasına, körpülərin və karvansaraların inşasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq bu diyarın bir çox şəhərləri ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən olmaqla, xarici ticarətin inkişafında da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və dünya dövlətlərinin bölgəyə olan marağını artırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 508 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964, 124 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərnəşr, 1996, 106 s.
5. Həsənov T., Hacızadə Ə. Coğrafiya tarixi (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2001, 94 s.
6. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
7. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
8. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 180 s.
9. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1852, 1231 с.
10. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
11. Vəlili M. (Baharlı). Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərnəşr, 1993, 208 s.
12. <http://dgk.nmr.az/az/content/12>

Сара Гаджиева

РАЗВИТИЕ В НАХЧЫВАНЕ ВНЕШНИХ ТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье говорится о внешнеторговых связях Нахчыванского региона в XVIII-XIX веках, и отмечается, какую существенную роль в расширении внешне-торговых связей играли мосты и караван-сарай. А также отмечается, что в результате развития внешнеторговых связей города этого региона были признаны со стороны других государств мира и привлекали к себе особое внимание.

Ключевые слова. Нахчыван, внешняя торговля, купец, экономика.

Sara Hacıyeva

**THE DEVELOPMENT OF THE FOREIGN TRADE RELATIONS IN
NAKHCHIVAN IN XVIII-XIX CENTURIES**

In the article it is dealt with the relations of the Nakhchivan region's foreign trade in 18-19th centuries. It was noted the bridges and the caravansaries had assumed great importance in the expanding of the trade relations. It was also noted that, the cities of the region had been known by the world states thanks to the development of foreign trade and it had assumed special importance as a attracted region.

Key words: *Nakhchivan, foreign trade, merchant, economy.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELNUR KƏLBİZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: caspianman@mail.ru

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN DİYARININ İNZİBATİ-ƏRAZİ QURULUŞU (TARİXİ COĞRAFİ ARAŞDIRMA)

28 iyul 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordunun Naxçıvana daxil olmasından sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan bir sənəd o dövrdə Naxçıvanın inzibati-ərazi quruluşunu müfəssəl şəkildə öyrənməyimizə imkan verir. Bu sənədin surəti AMEA Naxçıvan Bölməsinin Mərkəzi Elmi Arxivində saxlanılır. 16 mart 1921-ci il tarixli sənəd "Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi quruluşu" adlanır. Sənəd Baş Ştab (Qərargah) Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına mürəzzə şəkildə hazırlanmışdır. Sənəddə Naxçıvan SSR-in tərkibində 3 qəzanın (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 rayonun (Tumbul, Cəhri, Şahbuz, Yaycı, Əbrəqunus, Çənənəb, Baş Nəraşen, Şah-taxtı və Sədərək) adı çəkilir.

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR-in tərkibində 3 qəza (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 dairə olmuşdur. Artıq 1925-ci ildə isə Naxçıvan MSSR ərazisindəki bütün qəzalar ləğv edilmiş və 9 dairə (rayon) yaradılmışdır.

1925-ci ildə regionda olan bir sıra kəndlərin adları dəyişdirilmiş və aşağıdakı rayonlar yaradılmışdır – Baş Nəraşen, Qıvraq, Cəhri, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Ordubad, Parağa və Aza.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, 1927-ci ildə Naxçıvan MSSR-in tərkibində 8 dairə (rayon) və 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

Beləliklə, dövrün inzibati-ərazi quruluşunun öyrənilməsi istiqamətində gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrlərdən etibarən bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda eksperimental xarakterli dəyişikliklər edilmiş, 1921-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurularkən Naxçıvanın ərazisi bugünkündən daha geniş əraziləri əhatə etmiş, bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində olan bir sıra kəndlər o zaman məhz Naxçıvan SSR-in müxtəlif rayonlarının tərkibində olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan SSR, inzibati-ərazi quruluşu, tarixi-coğrafiya, Tumbul, Cəhri, Şahbuz, Yaycı, Əbrəqunus, Çənənəb, Baş Nəraşen, Şah-taxtı və Sədərək.

28 iyul 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordu hissələrinin Naxçıvana daxil olmasından sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi [17, s. 339]. Əslə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində, surəti AMEA Naxçıvan Bölməsinin Mərkəzi Elmi Arxivində saxlanılan bir sənədlə tanışlıq bizə 1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in inzibati-ərazi quruluşu haqqında müfəssəl məlumat almağa imkan verir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Arxivində fond 8, siyahı 4, iş 5-də saxlanılan «Схемы административно-территориального деления Нахичеванской АССР» ("Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi") adlı 16 mart 1921-cü il tarixli sənəddə Naxçıvan ərazisində o zaman üçün 3 qəza (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 rayonun adı çəkilir [2]. Qeyd edək ki, bu sənəd Baş Ştab Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına mürəzzə şəkildə hazırlanmışdır. Sənəddə Naxçıvan qəzasının tərkibində Tumbul, Cəhri və

Şahbuz rayonlarının, Ordubad qəzasının tərkibində Yaycı, Əbrəqunus və Çənnəb rayonlarının, Şərur rayonunun tərkibində isə Baş Noraşen (Cəlilkənd), Şahtaxtı və Sədərək rayonlarının olduğu göstərilir.

Məruzənin əvvəlində Naxçıvanda inzibati-ərazi bölgüsü məsələsinin problemlərinə toxunan M.Pereşin göstərir ki, Naxçıvan SSR-də inzibati bölgü və idarəçilik işi o zaman çox pis təşkil olunmuşdur. Sənəddə qeyd edilir ki, hətta daxili idarəçiliyə cavabdeh olan orqanlar belə Respublikanın dəqiq sərhədlərini, qəza (uezd) və rayon bölgüsünü bilmirlər. Məruzənin “Naxçıvan SSR-in şəhər və kəndləri: yerləşdikləri qəza və rayonlar üzrə” adlanan hissəsində o zamankı qəzaların, rayonların və bu rayonların tabeliyində olan yaşayış məntəqələrinin də adları çəkilmişdir [2]. O zaman Naxçıvan qəzasının mərkəzi Naxçıvan şəhəri, Şərur qəzasının mərkəzi Yengicə kəndi, Ordubad qəzasının mərkəzi isə Ordubad şəhəri idi.

Naxçıvan qəzasının Tumbul rayonuna 39 yaşayış məntəqəsi, Cəhri rayonuna 21 yaşayış məntəqəsi, Şahbuz rayonuna isə 36 yaşayış məntəqəsi daxil olmuşdur [2].

Tumbul rayonunun mərkəzi Tumbul kəndi idi. Bu rayona 4 qəsəbə 35 kənd daxil olmuşdur. Rayon ərazisində adı çəkilən Qaracakənd, Naxşı-nərgiz, Xaçaparaq, Qızıl-burun, Dərəşam, Baş-Başı, Volmuninskiy yaşayış məntəqələrinin bəziləri dağılmış, bəzilərinin əhalisi şəhər mərkəzlərinə və digər kəndlərə köçmüş, bəzilərinin isə adları dəyişdirilmişdir.

Tədiqatlarımız göstərir ki, ruslar tərəfindən “Baş-başı” kimi qeydə alınmış ərazi Naxçıvanın yerli əhalisi tərəfindən Boz-başı adlandırılmışdır. Hələ 2011-ci ildə Naxçıvanın müxtəlif əraziləri ilə bağlı mənbələrdə verilən məlumatların yerli əhalinin yaddaşında qalan məlumatlarla müqayisəsini aparmaq üçün muxtar respublikanın bir neçə yaşlı sakini ilə görüşmüşdük. Apardığımız belə söhbətlərdən biri zamanı Əliabad qəsəbə sakini, əslən keçmiş Şərur rayonunun Sust kəndindən olan 1928-ci il təvəllüdlü Məmmədova Çimnaz Qaybalı qızı da bu ərazi haqqında danışarkən oranı Baş-başı kimi deyil Boz-başı kimi ifadə etmişdir [16]. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Musa Quliyev də atası 1912-ci il təvəllüdlü Rəhim Muxtar oğlunun bu ərazinin adının Boz-başı olduğunu söylədiyi barədə məlumat vermişdir.

Sənəddəki yaşayış məntəqələrinin adları ilə tanış olarkən maraq doğuran digər bir məqam, Tumbul rayonunun ərazisində iki Təzəkənd adlı kəndin qeydə alınmasıdır. Müəyyən edə bildik bu kəndlərdən biri indiki Babək rayonunun Babək qəsəbəsidir. İkinci Təzəkənd isə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində XX əsrin 70-ci illərinə qədər mövcud olmuşdur. Bu kənd Yamxana kəndi ilə Abbasabad qalasının arasında yerləşmişdir. XX əsrin 70-ci illərində Araz su anbarının tikintisi ilə əlaqədar olaraq bu kənd su anbarının altında qalmışdır.

Cəhri rayonunun mərkəzi Cəhri kəndi idi. Bu rayonun tərkibində 1 qəsəbə 20 kəndin adı qeyd edilmişdir. Bu rayonun ərazisindəki bəzi kəndlərin adı sonralar müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, bəzisinin əhalisi digər yaşayış məntəqələrinə köçmüşdür. Maraq doğuran digər məqam 1929-cu ildə Ermənistan SSR-ə verilən kəndlərin (Sultanbəy, İtqıran, Ciqin-Almalı, Ağxaç) [6, s.192; 13, s. 136] 1921-ci ildə bu rayonun tərkibində olmasıdır. 1929-cu ildə Ermənistana verilən kəndlər sırasında adı çəkilməyən, lakin bu gün bu respublikanın tərkibində olan Ses kəndinin də məhz Naxçıvanın tərkibinə daxil olması bu tarixi sənəd nəticəsində sübut olunur [2].

Naxçıvan qəzasının Şahbuz rayonunun tərkibinə 1 qəsəbə, 35 kənd daxil idi. Rayonun mərkəzi Şahbuz qəsəbəsi hesab edilirdi.

Maraq doğuran məsələlərdən biri bu sənəddə xəzər türkləri ilə bağlı iki toponimə rast gəlməyimizdir [2]. Bunlardan biri Kazaryot şəklində təhrifə uğramış Xəzər-yurd,

digəri isə Xəzər-boğan və yaxud Xəzər-buğa kəndidir. Naxçıvanın orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Xəzər türkləri bu əraziyə təkcə adlarını və etnik kimliklərini deyil, həm də inanclarını gətirmişlər. Məlum olduğu kimi, xəzərlər türk etnik kimliyinə mənsub olsalar da, inanc baxımından iudaizmə – yəhudi dininə mənsubdurlar. Heç də təsadüfi deyildir ki, hələ bəzi orta əsr mənbələrində Naxçıvan ərazisində bu dinə sitayiş edən insanların yaşaması ilə bağlı məlumatlar yer almışdır [4, s. 257].

Rayon ərazisində adı çəkilən yaşayış məntəqələri sırasında Karmalinovka kəndi xüsusilə maraq doğurur. Qeyd edək ki, bu kənd tarixi Biçənək kəndidir. XX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyasının üsyançı malakan rus təriqətçilərini milli uçqarlara köçürməsi ilə əlaqədar olaraq bir qrup molakanlar Biçənək kəndi ərazisinə köçürülmüş və onlar üçün salınmış kənd sonralar Karmalinovka adlanıdirmışdır. Bu kənddə XIX əsrin 30-80-ci illərində 164, XIX əsrin 80-ci illərinin ortaları – 1904-cü ildə 280, 1905-1917-ci illər arasında 310 nəfər hər iki cinsdən əhali yaşamışdır [19, s. 294; 18, s. 106]. Əhalinin buraya köçürüldüyü dövrdə bu ərazidə iki karvansarayın olduğu barədə mənbələrdə məlumat vardır [22, s. 85].

Araşdırmalarımız göstərir ki, bu kənd Naxçıvanın da daxil olduğu İrəvan quberniyasının hərbi qubernatoru olmuş Nikolay Nikolayevič Karmalinin (1824-1900) şə-rəfinə belə adlandırılmışdır. Bu şəxs 8 may 1869-cu ildən 26 iyun 1873-cü ilə qədər İrəvan quberniyasının hərbi qubernatoru olmuşdur [22, s. 53]. O, 25 may 1824-cü ildə Ryazan quberniyasında anadan olmuşdur. I Moskva Kadet Korpusunda təhsil almışdır. 5 oktyabr 1862-ci ildən etibarən Qafqazda hərbi xidmətini davam etdirən general-mayor N.N.Karmalin dağlı xalqlarına qarşı mübarizəsinə görə 3-cü dərəcəli qılınclı müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. 1869-cu ildə İrəvan hərbi qubernatoru təyin edilən N.N.Karmalinə həmin ilin avqustunda general-leytenant rütbəsi verilmişdir. 1873-cü ildən sonra o fəaliyyətini Kubanda davam etdirmiş, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdir [20].

Cədvəl 1

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Naxçıvan qəzasının Tumbul, Cəhri və Şahbuz rayonlarının yaşayış məntəqələri

Naxçıvan qəzası			
Tumbul rayonu		Cəhri rayonu	Şahbuz rayonu
1.	Tumbul k.	Cəhri k.	Şahbuz k.
2.	Nəzərabad k.	Sust k.	Şahbuz qəs.
3.	Diduvar k.	Xıncab k.	Kazaryot k.
4.	Kərbəlayi Oruc Dizə k.	Əznəbürd k.	Zirnel k.
5.	Yuxarı Uzunoba k.	Payıs k.	Krmalinovka k.
6.	Aşağı Uzunoba k.	Şeytanabad k.	Xinzirək k.
7.	Xəlilli k.	Sələsüz k.	Mağara qışlaq
8.	Kali-bəy dizə k.	Tirkeş k.	Əli Məmməd - Kiş
9.	Şıx-Mahmud k.	Badamlı k.	Gömür k.
10.	Qaraca kənd k.	Şadi k.	Zərnətin k.

11.	Qaraxanbəyli k.	Gərməçataq k.	Kelani-Qışlaq
12.	Qoşa dizə k.	Lizbirt k.	Qızıl-Qışlaq
13.	Qaraçuq k.	Buzqov k.	İncə-su k.
14.	Bulqan k.	Sultanbəy k.	Gecəsür k.
15.	Yamxana k.	Qarabay k.	Nurs-Məzrə k.
16.	Təzəkənd k.	İtqıran k.	Mahmud – Abad k.
17.	Qızıl Vənd qəs.	İtqıran qəs.	Qara-baba k.
18.	Nehrəm k.	Ciqin-Almalı k.	Nurs k.
19.	Çeşməbasar k.	Ağxaç k.	Keçili k.
20.	Güznüt k.	Ses k.	Külüs k.
21.	Şəkərabad k.	Göynük k.	Xorna k.
22.	Hacıvar k.		Köynük k.
23.	Badaşxan k.		Şıxmaranatax k.
24.	Təzə-kənd k.		Surab k.
25.	Yarımcə k.		Surmalik k.
26.	Zeynədin k.		Nəhəcir k.
27.	Qahab k.		Arınc k.
28.	Naxşı-nərgiz k.		Yuxarı Remeşin k.
29.	Nəcəfəlibəy-dizə k.		Aşağı Remeşin k.
30.	Kərimbəy dizə k.		Kükü k.
31.	Kültəpə k.		Köçilu k. (по р. Иман)
32.	Mamirza dizə k.		Siçancuq k.
33.	Nəhəcir k.		Mərəlik k.
34.	Xaçaparaq k.		Xəzər-boğan k.
35.	Dərəşam qəs.		Alagöz-Məzrə k.
36.	Dərəşam k.		Kərməli Qışlaq k.
37.	Baş-Başı k.		
38.	Baş-Başı qəs.		
39.	Volmuninskiy qəs.		

“Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəddə 1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Şərur qəzasının tərkibində də 3 rayonun adı çəkilir. Bunlar Şahtaxtı, Baş Noraşen və Sədərək rayonları idi [2].

Qəzanın Şahtaxtı rayonunun tərkibində 15 yaşayış məntəqəsinin, Baş Noraşen rayonunun tərkibində 58 yaşayış məntəqəsinin, Sədərək rayonunun tərkibində isə 37 yaşayış məntəqəsinin adı qeyd olunmuşdur.

Şahtaxtı rayonunun tərkibində 2 qəsəbə, 2 bölmə, 1 qışlaq, 9 kəndin adı qeyd edilmişdir. Burada Qarğalıq kimi qeyd edilən ərazi bugünkü Şərur rayonunun ərazisində xalq yaddaşında Gəndərəsi kimi qalmış düzənliyin bir hissəsini əhatə edir. Gəndərə bugünkü Kəngərli rayonunun Xok kəndi ərazisindən başlayır və Araz çayının sol sahilinə qədər davam edir. Bu rayonun ərazisində Keyqan kimi qeyd edilən toponimə gəlinəcə ehtimal ki, bu ərazi xalqın yaddaşında bu gün də yaşamaqda olan Şəkan ərazisidir. Yerli camaatın verdiyi məlumatlara görə bu ərazi Qarğalıq deyilən ərazidən yuxarıda, dəmir yolunun kənarında yerləşmişdir. Şəkanın yaxınlığında qədim bir şəhərin xarabalıqlarının olduğu deyilir.

Baş Noraşen (Cəlilkənd) rayonunun mərkəzi Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) idi. Tərkibinə 1 stansiya və 55 kənd daxil idi [2]. 1929-cu ildə əsassız olaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş Oğbin və Xaçik kəndləri bu dövrdə məhz bu rayonun tərkibində olmuşdur.

Çoxumuz üçün Sədərəyin rayon kimi tarixi 28 avqust 1990-cı ildən başlayır. Lakin “Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəd sübut edir ki, Sə-

dərəyin rayon kimi tarixi XX əsrin əvvəllərinə – konkret olaraq desək hələ 1921-ci ilə təsadüf edir. Sənəddə verilən məlumatlardan aydın olur ki, o zaman yaradılmış Sədərək rayonu bugünkü Sədərək rayonuna nisbətən daha geniş əraziləri əhatə etmiş və sonralar əsassız olaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş bir sıra yaşayış məntəqələri də məhz bu rayonun tərkibinə daxil olmuşdur [11, s. 3]. Məruzənin “Naxçıvan SSR-in şəhər və kəndləri: yerləşdikləri qəza və rayonlar üzrə” adlı hissəsində o zamankı Sədərək rayonunun tərkibində 37 yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmişdir ki, bunlardan 1-i qəsəbə, 2-si stansiya, 34-ü isə kənddir.

Qeyd edək ki, bu kəndlərdən Kürkənd, Qaraburc, Maxta, Kərimbəyli, Düdəngə kəndləri bu gün Şərur rayonunun tərkibindədir. Ovçarı (Əfşarı), Ararat və Arazdəyən stansiyalarının isə Ermənistan Respublikası ərazisində olduğunu müəyyənləşdirə bildik.

Rayonun yaşayış məntəqələrindən biri kimi qeyd edilmiş Günnüt-Cəfərli toponiminin birinci hissəsi Günnüt bu gün də rayon ərazisində qalmaqdadır. Sədərək rayonu ərazisində bu gün də yaşamaqda olan Günnüt (Küngüt) toponimi ehtimal ki, monqolların tərkibində Azərbaycana gəlmiş konqorat tayfalarının adı ilə bağlıdır [13, s. 56]. Qeyd edək ki, bu toponimin monqol mənşəli olması fikrini A.Axundov və A.Bağırov da təsdiqləmişlər. A.Axundov küngüt sözünü monqol və monqolların tərkibində Azərbaycana gələn küngüt türkdilli tayfa adı ilə əlaqələndirmişdir [8, s. 142; 3, s. 33].

Sədərək rayonu ərazisində maraq doğuran yer adlarından biri də Karvansaraydır. Araşdırmalarımız zamanı müəyyən etdik ki, bu ərazi indiki Sədərək kəndinin cənubunda yerləşmişdir [12, s. 3]. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elbrus İsayev İpək yolu üzərindəki Naxçıvan karvansaralarından bəhs edərkən Sədərək kəndinin cənubunda bir karvansaranın olduğunu və hətta bu karvansaranın XX əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir [10, s. 115].

Bütün bunlar göstərir ki, 1990-cı ilin avqustunda Şərur rayonunun bir neçə kəndi hesabına yaradılmış rayonun məhz Sədərək rayonu adlandırılması və ayrıca rayon kimi təşkili heç də təsadüfi olmayıb tarixi ənənələrə dayanmaqdadır. Bu tarixin mükəmməl bilicisi və Sədərəyin yenidən rayon kimi formalaşmasının memarı isə məhz ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Heydər Əliyev 14 avqust 2002-ci il tarixində Sədərək rayonunun sakinləri ilə görüşdə bu barədə deyirdi: “...Sədərək həmişə bizim, Azərbaycanın ən kənar yerində, sərhəddə yerləşərək Azərbaycan torpaqlarını qorumuş, saxlamış və mərdlik nümunələri göstərmişdir. Mən indi qəsəbəni bu cür görəndə həddindən artıq sevinirəm. Çünki sizin yəqin ki, xatirinizdədir, vaxtilə, 1977-ci illərdə mən Azərbaycanın başçısı olduğum zaman kənddən aralı bu qəsəbənin salınması haqqında qərar verdim. Nə üçün kənddən aralı? Ona görə ki, o vaxtlar ermənilər yavaş-yavaş bu torpaqlara iddia edir, bu bizimdir, o bizimdir deyirdilər. Mənim yadımdadır, burada bir Həsənqulu bağı vardı... Guya ki, o bağ onlarındır. Sonra mən 1990-cı ildə buraya gələndə bu məsələlərlə məşğul olmuşam. O vaxt mən bunları hiss edirdim. Ona görə mən belə qərara gəldim ki, burada Azərbaycana Naxçıvan tərəfdən giriş yerində müasir tipli evlər tikək ki, Ermənistanın ərazisindən buraya keçənlər, – yadınızdadırsa, o vaxt gediş-gəliş çox idi, turistlər də gedib-gəlirdi, sovet vaxtı başqaları da gedib-gəlirdi, – onlar görsünlər ki, Azərbaycan torpağında indi yaşayış necədir. Ona görə mən burada o vaxt bu qəsəbəni salmaq barədə göstəriş verdim” [9, s. 133].

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Şərur qəzasının Şahtaxtı, Baş Noraşen və Sədərək rayonlarının yaşayış məntəqələri

Şərur qəzası			
	Şahtaxtı rayonu	Baş Noraşen rayonu	Sədərək rayonu
1.	Şahtaxtı k.	Baş Noraşen (Cəlilkənd) k.	Sədərək k.
2.	Təzəkənd k.	Vayxır k.	Kürdkənd k.
3.	Diadin k.	Tomaslı k.	Qaraburc k.
4.	Püsyən k.	Qarahəsənli k.	Maxta k.
5.	Qabullu k.	Ərəbyengicə k.	Ortulu Təzəkənd k.
6.	Qıvraq k.	Qışlaq Abbas k.	Kərimbəyli k.
7.	Qıvraq bölməsi	İbadulla k.	Quşçu-Dəmirli k.
8.	Şahtaxtinski qəs.	Vərməziyar k.	Saraclu k.
9.	Qarğalıq bölməsi	Yalquz Ağac k.	Volçovarotskiy (Qurdqapısı) qəs.
10.	Keyqan qışlağı	Keştaz k.(Çəmənli)	Dəvə-Ölən k.
11.	Keyqan qəs.	Babəki k.	Cərarlı-Banut k.
12.	Xok k.	Xanlıqlar k.	Günnüt-Cəfərli k.
13.	Yurdçu-Girdəsər k.	Parçı k.	Kərki k.
14.	Qarabağlar k.	Ələki k.	Arazdəyən stansiyası
15.		Dərvişlər k.	Karvansaray k.
16.		Xələc k.	Calavan k.
17.		Alışar k.	Kərxmiz k.
18.		Çərçiboğan k.	Kiqayu qışlağı
19.		Arbatan k.	Yanığ k.
20.		Daşarx k.	Qaraburun k.
21.		Şangirey k. (Oğuz k.)	Yuxarı Başki k.
22.		Aralıq-bəy k. (Yuxarı Aralıq)	Aşağı Başki k.
23.		Xan-Aralıq k.(Aşağı Aralıq)	Urmiya k.
24.		Kosacan k.	İsfahan k.
25.		Çomaxtur k.	Yaycı k.
26.		Siyaqut k.	Gümbəz k.
27.		Qarxun k.	Ovçarı (Əfşarı)k.
28.		Muğanlı k.	Asnı k.
29.		Muğancıq k.	Səfərli-din k.
30.		Noraşen (Şərur)	Smo k.
31.		Muğancıq Müslüm k.	Şərqi k.
32.		Yuxarı Daş-arx k.	Məngi k.
33.		 (ad oxunmur)	Məmikü k.
34.		Əksi-kənd k.	Sərxan k.
35.		Zeyvə k.	İraq qışlağı k.
36.		Mahmudkənd k.	Ararat stansiyası
37.		Ulya Noraşen (Oğlanqala) k.	Düdəngə k.
38.		Həməzəli Dizə k.	
39.		Axura k.	
40.		Dəstəlibəy dizə k.	
41.		Yaycı k.	
42.		Horadis k.	
43.		Oğbin k.	
44.		Danziq-İmaqa k.	
45.		Noraşen stansiyası (Şərur st.)	
46.		 (ad oxunmur)	
47.		Qaraçullu k.	

48.		Şəhriyar k.	
49.		Xaçık k.	
50.		Cinqazur k.	
51.		Dəvəölən k.	
52.		Danzik yuxarı k.	
53.		Amalu k.	
54.		Havuş k.	
55.		Qaraquş-Biləva k.	
56.		Tənənəm-Kürtçülü k.	

“Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəddə verilən məlumatlara əsasən Ordubad qəzasınının tərkibində də 3 rayon olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Qəzanın tərkibinə daxil olan Yaycı rayonunun tərkibində 46 məntəqənin adı qeyd edilmişdir [2]. Bu rayonun mərkəzi bu gün Culfa rayonunun tabeliyində olan Araz sahilı Yaycı kəndi idi.

Əbrəqunus rayonunun tərkibində isə 23 məntəqənin adı qeyd edilmişdir [2]. Rayonun mərkəzi bugünkü Culfa rayonunun Əbrəqunus kəndi idi.

Çənnəb kəndinin tərkibinə isə 22 yaşayış məntəqəsi daxil edilmişdi [2]. Mərkəzi Çənnəb kəndi idi.

Cədvəl 3

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Ordubad qəzasının Yaycı, Əbrəqunus və Çənnəb rayonlarının yaşayış məntəqələri

Ordubad qəzası			
Yaycı rayonu		Əbrəqunus rayonu	Çənnəb rayonu
1.	Yaycı k.	Əbrəqunus k.	Çənnəb k.
2.	Əlincaçay stansiyası	Camaldın k.	Üstüpi k.
3.	Culfa	Qızılca k.	Parağa k.
4.	Culfa bölməsi	Bənənyar k.	Behrut k.
5.	Culfa stansiyası	Saltax k.	 (ad oxunmur)
6.	Keçmiş Davradağ postu	Noraşen (Göydərə) k.	Pəzməri k.
7.	Kərimqulu dizə k.	Xoşkeşin k.	Urumus k.
8.	Xudaverdi dizə k.	Xanağa k.	 (ad oxunmur)
9.	Koş dizə k.	Paradaşt k.	Tivi k.
10.	Sumbatan dizə k.	Yuxarı kənd	Bist k.
11.	Dər k.	Aşağı Anzır k.	Surçalı k.
12.	Düylün k.	Yuxarı Anzır k.	 (ad oxunmur)
13.	Kələntər dizə k.	Orta Anzır k.	Ələhi k.
14.	Düylün dizə k.	Qazançı k.	Nəsirvaz k.
15.	Cəfərxan dizə k.	Teyvaz k.	Əznəmiri k.
16.	Yuxarı Aza k.	Milax k.	Xurs k.
17.	Aşağı Aza k.	Zuvala k.	Nürgüt k.
18.	Xanağa k.	Ərəfsə k.	Bəyləti k.
19.	Dəstə k.	Kürtqala Kəməş k.	Dərgəməş k.
20.	Dəstə postu	Şurud k.	Biləva k.
21.	Ağrı k.	 (ad oxunmur)	Ləkəşar (Ləkətağ) k.
22.	Yuxarı Əylis k.	Caracur k.	
23.	Vənənd k.	Ərəzin k.	
24.	Vələver k.		
25.	Deysər k.		
26.	Xalıqçay k.		
27.	Vərəqirt k.		

28.	Sal k.		
29.	Danaqırt k.		
30.	Dırnıs k.		
31.	Kələki k.		
32.	Unus k.		
33.	 (ad oxunmur)		
34.	Nüsnüs k.		
35.	Aşağı Əylis k.		
36.	Gənzə k.		
37.	Anabat k.		
38.	Yuxarı Əndəmic k.		
39.	Aşağı Əndəmi k.		
40.	Kotam k.		
41.	Kilid k.		
42.	 (oxunmur)		
43.	Kür-dağıt qəs.		
44.	V.Smarinskoy postu		
45.	Karantin Əhməd qəs.		
46.	Qorçuvan k.		

1923-cü ilin 26 fevralında 3-cü Naxçıvan Diyar Sovetlər Qurultayı diyarın Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olması ilə bağlı qərar qəbul etdikdən sonra Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi quruluşunda bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Bununla bağlı adıçəkilən Qərarın 4-cü bəndində yazılmışdır: “Uyğun gələn altı ərazinin icraiyyə komitələri qalmaqla diyarın qəzaları və onların icraiyyə komitələri ləğv edilsin” [15, s. 6]. Bir məqamı da qeyd edək ki, 1923-cü ilə aid digər bir sənəddə isə Naxçıvan diyarının 4 administrativ vahidə bölündüyü göstərilərsə də, bu vahidlərin adları qeyd edilməmişdir [1].

Qərara uyğun olaraq “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyətinin 31 dekabr 1923-cü il tarixli Qərarlar jurnalından Çıxarış”da Naxçıvan diyarının Azərbaycan Respublikasının tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi barədə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qarşısında məsələ qaldırılmışdır.

Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 18 yanvar 1924-cü il tarixli birinci iclasının Protokolunda göstərilirdi ki, Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarına bölünsün [15, s. 12]. AMEA-nın müxbir üzvü A.Bağırov tədqiqatları nəticəsində müəyyən etmişdir ki, yaradılmış bu üç qəza da öz növbəsində 12 dairəyə bölünmüşdür [8, s. 294].

Məhz Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin birinci iclasından sonra Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1924-cü il fevralın 9-da 7 nömrəli qərarla Naxçıvan diyarının Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının himayəsində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi barədə qərar qəbul etmişdir [15, s. 16].

1925-ci ildə Naxçıvan MSSR ərazisindəki qəzalar ləğv edilmiş, dairələrin sayı 8-ə endirilmişdir [14, s. 95].

1925-ci ildə bölgənin bəzi kənd adları dəyişdirilmiş və yeni qəzalar üzrə bölgü aparılmışdır [8, s. 294]. Həmin bölgüyə əsasən Naxçıvan MSSR ərazisində Baş Nəraşen, Qıvrıq, Cəhri, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Ordubad, Parağa, Aza rayonları yaradılmışdır [8, s. 295-300].

Baş Nəraşen rayonunun ərazisi əsasən bugünkü Şərur və Sədərək rayonlarını əhatə edirdi. Mənbələrdə rayonun 53 yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir [8, s. 295-296]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Şərur rayonunun ərazisinə daxil olan Tənənəm, Billəva, Püs-

yan, Diyadin, Tumaslı, Qışlaq Abbas, İbadulla, Xanlıqlar, Parçı, Vərməziyar əraziləri o zaman Baş Nəraşen rayonunun deyil, Qıvraq rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir [8, s. 296]. Rayon şimaldan Ermənistan SSR, cənubdan Qacarlar İranı, qərbdən Türkiyə Cumhuriyyəti ilə həmsərhəd idi. Baş Nəraşen rayonu ilə Qıvraq rayonunun sərhəddi Diyadin kəndinin qərbindən başlayaraq Arpaçay sahilində yerləşən Qışlaq Abbasa qədər uzanırdı. Rayon mərkəzi indiki Cəlilkənd hesab edilirdi. Bu yaşayış məntəqəsinə Cəlilkənd adı 1961-ci ildə görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin şərəfinə verilmişdir [5, s. 121].

Bir məsələni qeyd etməliyik ki, sonralar Nəraşen adlandırılan bu mahalın adı mənbələrdə tarixən Şərrur kimi xatırlanmışdır. Bu ərazinin adı hələ “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının Drezdendə saxlanılan XVI əsrə aid əlyazmasında “Şiroğuz” kimi xatırlanmışdır. Burada Əgrəyin igidlərlə birlikdə Şiroğuzdan Göyçədənizə qədər əraziyə hücumundan bəhs edilmişdir [21]. Rus şərqşünası V.V.Bartoldun fikrincə dastanda adı çəkilən bu ad məhz Şərrur adının ilkin formalarından biri olmuşdur.

Qıvraq rayonunun ərazisinə bu günki Şərrur rayonunun Tənənəm, Billəva, Püsyən, Diyadin, Tumaslı, Qışlaq Abbas, İbadulla, Xanlıqlar, Parçı, Vərməziyar yaşayış məntəqələri, eləcə də müasir Kəngərli rayonunun yaşayış məntəqələri daxil idi. Qıvraq rayonu ərazisində olan yaşayış məntəqələrinin sayı 19 idi [8, s. 296]. Rayon mərkəzi Qıvraq hesab edilirdi.

Cəhri rayonunun ərazisinə bugünkü Babək rayonunun Naxçıvan şəhərindən şimalda və şimal-qərb istiqamətində yerləşən 14 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Cəhri, Payız, Şeytanabad, Didivar, Nəzərabad, Vayxır, Xalxal, Xıncab, Təzəkənd, Əznəbürd, Buzqov, Lizbirt, Kərməçataq [8, s. 296-297]. Sonradan boş qalmış yurd yerinə çevrilmiş, indiki Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən Sust kəndi də məhz bu rayonun tərkibinə daxil idi.

Tumbul rayonu ərazisinə əsasən müasir Babək rayonunun Naxçıvan şəhərindən cənub və cənub-şərq istiqamətində yerləşən yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. Rayonun mərkəzi Tumbul kəndi sayılırdı. Bu rayon 30 yaşayış məntəqəsini birləşdirirdi [8, s. 297-298]. Bu gün artıq muxtar respublika ərazisində yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmayan Qızılburun, Sürəməlik, Naxış-Nərgiz kəndləri də Tumbul rayonunun tərkibində idi. Sovetləşmə ilə əlaqədar olaraq artıq bu rayonun ərazisində bəzi toponimlərin də ruslaşdığını və sovetləşdiyi müşahidə edilir. Myasnikovabad (indiki Əliabad qəsəbəsinin çoxmərtəbəli yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi hissəsi), Nərimanabad, Yuxarı və Aşağı Leninabad adlarının yaşayış məntəqələrinə verilməsi məhz bunun göstəricisi hesab edilə bilər.

Bugünkü Şahbuz rayonu o zaman Nərimanov rayonu adlandırılmışdı. Rayonun mərkəzi Yuxarı Şahbuz (indiki Şahbuz şəhəri) idi və Nəriman Nərimanovun şərəfinə Nəriman adlandırılmışdı. Bu rayonun tərkibinə 30 yaşayış məntəqəsi daxil idi [8, s. 298].

Əsasən bugünkü Culfa rayonunun kəndlərini əhatə edən Əbrəqunus rayonunun tərkibinə 29 yaşayış məntəqəsi daxil idi [8, s. 298-299]. Bu yaşayış məntəqələri aşağıdakılardır: Əbrəqunus, Qızılca, Kırna, Ərəzin, Camaldın, Çəsməbasar, Küznüt, Bənəniyar, Saltaq, Paradaşt, Gal, Şurut, Dizə, Haçaparaq, Nəhəcir, Göynük, Xanağa, Xoşkeşin, Nəraşen, Baş Anzır, Div-Anzır, Köreymər (ruslar bu adı Kalaqemar kimi qeyd etmişlər), Boyəhməd, Ərəfsə, Teyvaz, Milax, Zoğala, Qazançı, Ləkətağ [8, s. 298-299].

Culfa rayonu isə o zaman cəmi 4 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi: Ur.Culfa, Cuğa (indiki Gülüstən – E.K.), Yaycı, Kərimqulu-Dizə [8, s. 299].

İndiki Ordubad rayonunun ərazisində 3 rayon yaradılmışdı. Bunlar Ordubad, Paşağa və Aza rayonları idi.

Mərkəzi Ordubad olan Ordubad rayonuna 20 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis, Vənənd, Xanağa, Vələver, Deysər, Ağrı, Ağrı-Dizə, Danaqırt, Qoruqlar, Dırnı, Kələki, Unus, Pəzməri, Nüs-nüs, Yuxarı Əndəmic, Gəncə (Gənzə), Anab, Kotan, Kilit [8, s. 299-300].

Mərkəzi Parağa kəndi olan rayona indiki Ordubad rayonunun 15 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Xurs, Nürgüt, Dərgəmlik, Tillək, Ələhi, Çənnab, Üstüpu, Mərzə, Parağa, Biləv, Rumis, Behrut, Bist, Nəsirvaz və Tivi [8, s. 300].

Aza rayonunun ərazisində isə 11 yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir: Yuxarı Aza, Aşağı Aza, Kələntər-Dizə, Dər, Baş Dizə, Sumbatan-Dizə, Qoşadizə, Düylün və Düylün-Dizə, Gilançay və Dəstə [8, s. 300]. Rayonun mərkəzi orta əsrlərdə şəhər olmuş Aza kəndi – bugünkü Azadkənd idi.

Naxçıvan Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən 1926-cı ilin yanvar ayında hazırlanmış “Bülleten”dən aydın olur ki, həmin il Baş Nəraşen rayonu 54, Qıvraq rayonu 19, Cəhri rayonu 14, Tumbul rayonu 30, Nərimanov rayonu 30, Əbrəqunus rayonu 30, Culfa rayonu 4, Ordubad rayonu 20, Parağa rayonu 15, Aza rayonu 11 kəndi əhatə etmiş, muxtar respublikada cəmi 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur [7, s. 3].

Mənbələr sübut edir ki, 1927-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 8 dairə (rayon) 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur [7, s. 3]. 1925-ci ildə Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş Cəhri və Aza rayonlarının adı bu dövrə aid sənədlərdə çəkilmir. 1927-ci ildə Baş Nəraşen rayonuna 55, Qıvraq rayonuna 23, Nərimanov rayonuna 35, Tumbul rayonuna 35, Əbrəqunus rayonuna 30, Culfa rayonuna 13, Parağa rayonuna 15, Ordubad rayonuna isə 21 yaşayış məntəqəsi daxil idi [7, s. 3].

XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Naxçıvan MSSR-in yaşayış məntəqələrinin sayında dəyişiklik edilmiş, Zaqafqaziya MİK-nın 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Şərur-Dərələyəz qəzası ləğv olunmuş, qəzanın Dərələyəz hissəsi bütünlüklə, həmçinin Naxçıvan MSSR-in 9 kəndi – Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçık, Horadiz, Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Ordubad dairəsinin Qarçıvan kəndləri, habelə Kilit kəndinin əkin sahələri və otlaqları Ermənistanə verilmişdir [7, s. 3].

Beləliklə, dövrün inzibati ərazi quruluşunun tədqiqi nəticəsində bir sıra nəticələrə gələ bilərik:

1. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrlərdən etibarən bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda eksperimental xarakterli rayonlaşdırmalar aparılmışdır.
2. Tarixi sənədlər sübut edir ki, 1921-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurularkən Naxçıvanın ərazisi bugünkündən daha geniş əraziləri əhatə etmiş, bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində olan bir sıra kəndlər o zaman məhz Naxçıvan SSR-in müxtəlif rayonlarının, xüsusilə Sədərək rayonunun tərkibində olmuşdur. Elə bu səbəbdən də biz, sovet dövründə Naxçıvan ərazilərinin əsassız olaraq Ermənistanə verilməsi tarixini 1929-cu ildən yox, hələ 1921-ci ildən başladığını qeyd etməliyik.
3. Sovet hakimiyyətinin yerlərdə getdikcə möhkəmlənməsindən sonra bəzi yaşayış məntəqələrinin adları əsassız olaraq dəyişdirilmiş, başqa sözlə desək sovetləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA NB Mərkəzi Elmi Arxivi: F. 8, siy. 4, iş 2 / Naxçıvan tarixinə aid sənədlər (1923-1924-cü illər).
2. AMEA NB Mərkəzi Elmi Arxivi: F. 8, siy. 4, iş 5.

3. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
7. Bağırov A. Müxtəlif mənbələrdə Naxçıvan toponimləri. "Şərq qapısı" qəz., 30 yanvar 2015-ci il, s. 3.
8. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri (1590-2007-ci illərin məlumatları əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. Bakı: Azər nəşr, 2012, 512 s.
10. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
11. Kəlbizadə E. Qədim Səderək tarixdə neçə dəfə rayon statusunda olub? "Şərq qapısı" qəz., № 233 (21.643), 2016, 7 dekabr, s. 3.
12. Kəlbizadə E. Naxçıvan karvansaraları. "Şərq qapısı" qəz., № 218 (21.628), 18 noyabr 2016, s. 3.
13. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
14. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., İstanbul: Bakanlar Medya, 2005, 376 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubileyləri 1924-1984. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 128 s.
16. Naxçıvan şəhəri Əliabad qəsəbə sakini 1928-ci il təvəllüdlü Məmmədova Çimnaz Qaybalı qızının verdiyi məlumat.
17. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
18. Şahverdiyev Z. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində demoqrafik vəziyyət // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, 26-cı c., Bakı, 2008, s. 98-107.
19. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX-начало XX в. Москва: Наука, 1982, 310 с.
20. «Кармалин, Николай Николаевич» məqaləsi – www.ru.wikipedia.org
21. Книга Деда Коркута / X Песнь о Секреке, сыне Ушун-коджи (пер. В.В.Бартольда). Текст воспроизведен по изданию: Книга моего деда Коркута. Москва-Ленинград АН СССР, 1962. www.vostlit.info/Texts/rus9/Korkut/frameset10.htm
22. Семенов И.Я. Русские в истории Армении. Ереван: Лусабац, 2009, 298 с.

Эльнур Кальбизаде

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ НАХЧЫВАНА В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА (ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

28 июля 1920 года, после того, как части XI Красной Армии вошли на территорию этого края, Нахчыван был провозглашен Советской Социалистической Республикой. Один документ из фондов Государственного Архива НАР позволил нам более подробно изучить административно-территориальное деление Нахчывана на тот период. Копия данного документа хранится в Научном Архиве Нахчыванского Отделения НАНА. Документ, датированный 16 марта 1921 года, называется «Схема административно-территориального деления Нахичеванской АССР». Документ был составлен слушателем академии Генерального штаба М.Переши-

ным в виде доклада Чрезвычайному комиссару Азербайджанской ССР и Народно-му военному комиссару Нахичеванской ССР. В нем имеются названия существующих на тот момент трех уездов (Нахчыванский, Шарурский и Ордубадский) и 9-ти районов (Тумбулский, Джагринский, Шахбузский, Яйджинский, Абрагунисский, Чаннабский, Баш Норашенский, Шахтахинский, и Садаракский) в составе Нахчыванской ССР.

В 1924 году в составе Нахчыванской АССР было 3 уезда (Нахчыванский, Шарурский и Ордубадский) и 9 округов. А уже в 1925 году с переходом на районное деление по всему Советскому Союзу уездное деление в Нахчыванской АССР также было упразднено. Тогда в Нахчыване было 9 округов.

В 1925 году названия некоторых деревень в регионе были изменены и созданы следующие районы: Баш Норашенский, Кыврагский, Джагринский, Тумбулский, Наримановский, Абрагунусский, Джульфинский, Ордубадский, Паррагинский, Азаский.

Источники подтверждают, что в 1927 году в административном составе Нахчыванской Автономной Республики было 8 округов (районов) и 227 населенных пунктов.

Таким образом, по целому ряду исследований и архивным фактам мы можем прийти к следующим выводам:

1. В течение этого периода были сделаны экспериментальные изменения в административно-территориальной структуре региона.

2. Архивные и исторические документы свидетельствуют о том, что территория Нахчывана в 1921 году была больше, чем нынешняя площадь автономии. Ряд приграничных территорий и сельских населенных пунктов, находящихся в настоящее время на сопредельной территории Республики Армения, были частью Нахчыванской Республики.

3. После упрочения здесь позиций Советской власти произвольно и безосновательно подверглись изменениям названия целого ряда населенных пунктов и они подверглись советизации.

Ключевые слова: *Нахчыванская ССР, административно-территориальное деление, историческая география, Тумбул, Джагри, Шахбуз, Яйджи, Абрагунус, Чаннаб, Баш Норашен, Шахтахты, Садарак.*

Elnur Kelbizadeh

ADMINISTRATIVE TERRITORIAL DIVISION OF NAKHCHIVAN IN THE 20-IES OF XX CENTURY (HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIES)

In July 28, 1920 after the terms of the XI Red Army Nakhchivan Soviet Socialist Republic was proclaimed. One document from the National Archives of NAR helps us learn detailed administrative divisions and territorial division of Nakhchivan during this period. A copy of this document is stored in the Central Scientific Archive Nakhchivan Branch of ANAS. Document dated 16 March 1921 called "Schemes administrative divisions and territorial division of the Nakhichevan Autonomous Republic". The document was written by the listener of the Academy of the General Staff M.Pereshin in the form of a report Extraordinary Commissioner of the Azerbaijani SSR and military commissar of the Nakhichevan SSR. The document is written the name of three counties (uezd)

(Nakhchivan, Sharur and Ordubad) and 9 districts (Toumbul, Jahri, Shahbuz, Yayji, Abragunus, Channab, Bash Norashen, Shahtahty and Sadarak) as part of the Nakhchivan SSR.

In 1924, as part of the Nakhchivan Autonomous Republic were 3 district (Nakhchivan, Sharur and Ordubad), 9 counties. And already in 1925 in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic was abolished all the counties. Then, as part of Nakhchivan there were 9 counties.

In 1925, the names of some villages in the region have changed and developed areas – Bash Norashen, Kyvrag, Jahri, Toumbul, Narimanov, Abragunus, Julfa, Ordubad, Paragha, Aza.

Sources show that in the Nakhchivan Autonomous Republic were 8 district (district) and 227 settlements in 1927.

Thus, a number of studies, we can conclude:

1. During this period, were made experimental changes in the administrative-territorial structure of the region.

2. Historical documents indicate that the territory of Nakhchivan in 1921 was more wide. Currently, a number of villages in the current territory of the Republic of Armenia were part of the Nakhchivan Republic.

3. After the consolidation of Soviet power changed the names of some settlements

Key words: *Nakhichevan SSR, administrative-territorial structure, historical-geography, Tumbul, Jahri, Shahbuz, Yayji, Abragunus, Channab, Bash Norashen, Shakhtakti, Sadarak.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

НИГЯР ГЕЗАЛОВА

Институт Истории Азербайджанской
Национальной Академии Наук
E-mail: nigar22@gmail.com

О ПРЕДПОСЫЛКАХ ВТОРОЙ РУССКО-ИРАНСКОЙ ВОЙНЫ (1826-1828)

Причиной начала второй русско-иранской войны в июле 1826 года стал провал переговоров о разграничении пограничной линии между двумя государствами. Главным объектом русско-иранских противоречий в исследуемый период являлся Южный Кавказ, а именно территория Иреванского и Нахичеванского ханств. В статье рассматриваются основные предпосылки начала второй русско-иранской войны, подписание Тифлисского договора (1825), а также захват Россией территорий вокруг озера Гейча.

Ключевые слова: русско-иранская война, Каджарский Иран, Гюлистанский договор, озеро Гейча, Иреванское ханство, Южный Кавказ.

История второй русско-иранской войны не раз являлась объектом специального исследования. Однако некоторые аспекты этой проблемы требуют повторного анализа. К таким аспектам относятся в частности и тема данной статьи. Источниковую базу исследования составляют ценные сведения из архивов РГИА (23) и РГВИА (24). Кроме того в работе использованы архивные материалы, хранящиеся в Британской Библиотеки, а именно India Office Records (IOL/S/P9/90), собранные Индийским Управлением (India Office). Огромный интерес также представляют многочисленные сборники опубликованных архивных материалов, среди которых в первую очередь следует отметить VI и VII тома, изданные Кавказской археологической комиссией под ред. А.П.Берже (с 1876-1908 гг.) (11), а также публикации документов Министерства иностранных дел России в сборнике «Внешняя политика России XIX и начало XX века», в частности VI том второй серии (13). Несомненную ценность представляют также дневники и мемуары британских послов и дипломатических представителей [7; 8].

В течение почти трех десятилетий с начала XIX в. каджарский Иран упорно и настойчиво боролся с Россией за господство на Южном Кавказе. Первая русско-иранская война 1804-1813 гг. закончилась поражением Ирана и заключением Гюлистанского мирного договора. Хотя после заключения мирного договора военные действия прекратились, однако напряженность в отношениях двух стран сохранилась. Гюлистанский мирный договор не разрешил русско-иранские противоречия. Иран был недоволен условиями договора, стремился к его пересмотру и восстановлению довоенных границ. Россия тоже не была удовлетворена Гюлистанским договором, потому что рассчитывала установить границу по Араксу и завершить присоединение всего Южного Кавказа [12, с. 16]. Опираясь на так называемый «сепаратный акт» Гюлистанского договора, по которому Иран имел

право просить российского императора о возвращении ему некоторых из завоеванных земель, в Петербург для переговоров было отправлено посольство Мирза Абульхасан хана. Не желая обострять и без того напряжённые отношения с каджарским Ираном, и для продолжения переговоров, Российское правительство обещало, что окончательный ответ даст после тщательного обследования новой пограничной линии и завершения работы специальной дипломатической миссии в Тегеране. Для разрешения спорных вопросов 29 июня 1816 года чрезвычайным и полномочным послом в Иран был назначен генерал А.П.Ермолов. Он должен был решить вопрос о русско-иранской границе и по возможности склонить Иран к совместному выступлению против Турции.

Однако посольство А.П.Ермолова (1817) не только не избавило стороны от надвигавшейся войны, а во многом явилось его катализатором. Подтвердив условия Гюлистанского соглашения, на деле Иран не отказался от своих претензий на ряд азербайджанских ханств Южного Кавказа. Не добившись уступок от России путём переговоров, Иран стал активно готовиться к войне. Для этого необходимо было, прежде всего, модернизировать армию. Поэтому вопрос о материальной и технической поддержке по модернизации иранской армии был главным в ходе переговоров Каджаров с европейскими странами. Иран прекрасно осознавал, что столь мощное государство как Россия, вплотную приблизившаяся к его границам и захватившая почти весь Южный Кавказ (на который Иран заявлял свои права как правопреемник Сефевидов), несомненно, не остановится на достигнутом, и пойдёт дальше. Существовала уже реальная угроза территориальной целостности самого Ирана.

При исследовании причин и определения степени виновности сторон в разжигании второй русско-иранской войны большое значение имеют события 1825 г. Еще весной 1823 г. каджарский Иран предложил создать совместную комиссию по установлению пограничной линии между Ираном и Россией в соответствии с Гюлистанским договором [11, т. VI, ч. 2, ст. 277]. А.П.Ермолов в своих подробных указаниях уполномоченным комиссарам предписывал *«не допускать никаких других видов, кроме одного достижения теснейшего дружества между обеими высокими державами»* [11, т. VI, ч. 2, ст. 279]. Работа комиссии фактически превратилась в переговорный процесс на предмет территориального разме-на. Так как работа комиссии не дала определенных результатов, Аббас Мирза посылает в Тифлис для дальнейших переговоров Тебризского бейлербея Фатали Хана. Он совершает две поездки в Тифлис и во время второй поездки в марте 1825 г. были достигнуты, так называемые, Тифлисские договоренности об установлении пограничной согласованной линии между Россией и Ираном. Тифлисский договор 1825 г. закреплял за Россией часть северного побережья озера Гейча, а за Ираном – район Кафана [24, ф. 1018, оп. 2, д. 90, л. 6]. Однако район Кафана, расположенный на юго-западе Карабаха, хотя и оспаривался сторонами, однако по условиям Гюлистанского мирного договора 1813 г. переходил к каджарскому Ирану. Это соглашение, можно охарактеризовать как большую дипломатическую уступку со стороны Каджарского государства [6, с. 12]. Однако Аббас Мирза и Фатали шах отказались ратифицировать Тифлисский договор [10, с. 206-207] и заявили, что новая граница должна проходить по реке Хамза-Чиман, по озеру Гейча и далее через Кафан, Муганскую степь и Талыш. Переговоры с российской стороной о границах велись на основе положений, содержащихся в письмах Ермолова Фатали шаху и наследному принцу Аббас Мирзе соответственно от

28-30 марта (9-11 апреля) 1825 г. [11, т. VI, ч. 2, с. 305-306], а также Маза-ревичу от 2 (14) апреля 1825 г. [11, т. VI, ч. 2, с. 307-308]. Аббас Мирза стремился добиться от российской стороны уступок в первую очередь территории Талышского (Лянкаранского) ханства, а взамен предлагал Мигринский округ, принадлежавший Абульфат-хану, родному брату бывшего карабахского хана. Такой обмен был весьма выгоден Ирану, но не устраивал Россию. Географическое положение Лянкаранского ханства вызывало беспокойство шахских властей, ибо давало возможность русским войскам в случае войны с легкостью захватить соседние каджарские территории. Кроме того, не последнюю роль играл тот факт, что уступка этого ханства каджарскому Ирану лишала бы Россию удобных пристаней для ее флота на Каспийском море.

В ответ на отказ ратифицировать Тифлисский договор, Ермолов спровоцировал эскалацию военных действий с Ираном, оккупировав области к северо-западу от озера Гейча, относящиеся к Иреванскому ханству [8, с. 10]. Такие действия Ермолова, исследователи объясняют тем что, воодушевленный успехами русской армии в борьбе против горцев Кавказа, и *«убедившись в неэффективности дипломатии, когда ведешь переговоры с противником на Востоке»*, Ермолов захватом этих земель напрямую угрожал последним крупным укреплениям на Южном Кавказе, все еще находившихся под каджарским влиянием (имеется в виду Нахичеванское и Иреванское ханство) [2, с. 49]. Очевидно, что захват Россией земель вокруг озера Гейчи весной 1825 г., был открытой оккупацией российской стороной каджарских владений. Несмотря на все разногласия с шахским двором, британский временный поверенный в делах в Тегеране Генри Уиллок признал поведение русских агрессией. Более того, оккупация этой территории являлась нарушением с российской стороны Гюлистанского договора и открытой провокацией. Речь идет о землях расположенных на пути из Иревана в Тифлис, между озером и горой Алагез. Захват этих стратегически важных земель создавал для российских войск возможность угрожать напрямую Иревану и провинции Азербайджан. Поэтому российская оккупация этих земель рассматривалась каджарской стороной, как прямая угроза своей территориальной целостности [6, с. 11].

Хотя Ермолов утверждал, что Тифлисское соглашение было окончательным и могло быть пересмотрено только по воле царя, однако это соглашение не могло считаться окончательным, пока не было ратифицировано обеими сторонами. В своем письме к ведающему внешнеполитическими делами Ирана Мирза Абулхасан хану от марта 1825 г. Ермолов утверждал, что Фатали хан для решения пограничных вопросов вел переговоры со всеми полномочиями, и что территория приобретённая Ираном стоит гораздо больше, чем территория Гейчи захваченная Россией, и, наконец, что это соглашение окончательно решает все территориальные разногласия, которые существовали между сторонами после заключения Гюлистанского договора [11, т. VI, ч. 2, с. 304-316]. Как уже отмечалось, Фатали шах отказался ратифицировать этот договор, а русские отказались покинуть захваченную территорию, создавая тем самым наиболее значительный кризис в российско-иранских отношениях после 1813 года.

Иранские исследователи расценивают этот инцидент *«как беспрецедентное нарушение дипломатического протокола и не чем иным, как диктатом русского генерала Иранскому шаху»* [6, с. 2] Естественно, что такое положение вело к обострению российско-иранских отношений. Летом 1825 г. генерал-майор Мададов докладывал генералу Ермолову: *«Селение Мигри уже занято прибывшими в*

небольшом еще количестве сарбазами... В Карадаге, Нахичевани, Ардебиле от всех мест собираются распущенные сарбазы; везде большие приготовления и слухи о войне с нами уже общие» [11, т. VI, ч. 2, с. 316].

С начала сентября 1825 г. обстановка в районе озера Гейча резка обострилась. В письме генерала А.А.Вельяминова на имя Аббас Мирзы от 25 сентября 1825 г. указывалось, что *«Хусейн-хан сердарь Эриванский сгоняет караулы наши с Гили, съ озера Гейча и съ Садага-хача и учреждает поселения в местах, до сих пор российскими войсками занимаемых»* [11, т. VI, ч. 2, с. 322]. Тогда же, в сентябре, отряд Иреванского правителя Хусейнгулу хана атаковал на берегу Гейчи русские подразделения полковника Севарсемидзе. Ермолов, информируя Петербург об этих нарушениях на границе, просит выделить в свое распоряжение пехотную дивизию [19, с. 31].

Все последующие месяцы 1825 г. переписка между двумя сторонами содержала все более резкий, недипломатичный тон, что свидетельствовало о стремительно ухудшающихся отношениях. Пытаясь добиться дипломатического урегулирования, Фатали шах приказал своему посланнику Мирза Садах Хану Марвази, выехать в Грузию и продолжить переговоры с российской стороной. Посол прибыл в Тифлис 23 ноября 1825 г. В связи с отсутствием Ермолова в городе, Садах Хан провел переговоры со следующим по рангу генералом А.А.Вельяминовым. К тому времени как Садах Хан прибыл в Тифлис, российские войска заняли уже Балаглу, а затем, в то время как проходил совет в Султанье, в июне 1825 г., русские атаковали и захватили Баш-Апаран к северу от города Иревана [6, с. 13]. Эти переговоры также не дали никаких результатов [6, с. 13]. Одновременно с завершением переговоров, в декабре 1825 г. поступили новости о смерти царя и восстании декабристов.

Несомненно, Россия рассматривала возможность новой войны с Ираном, не сомневаясь в своей будущей победе, она оценивала все возможные внешнеполитические проблемы. *«Выгоды от приобретения Гиляна и земель приморских обольстительны в теории, но их использование влечет за собой бездну недовольств»* [24, ф. 1018, оп. 2., д. 423]. Нессельроде писал: *«Я не могу поверить, чтобы персиане были так неблагоразумны, чтобы решились на войну, когда мы со всеми в мире»* [22, с. 18]. Для урегулирования пограничных конфликтов новый император Николай I решил направить в Иран в начале 1826 г. князя А.С. Меншикова. Перед посольством была поставлена задача: *«употребить все старания, чтобы склонить тегеранский двор к окончанию дела о разграничении»* [25, т. 4. ч. 1. с. 55]. Основой для переговоров должен был служить Тифлисский договор 28 марта 1825 г., но, в случае отказа каджарского правительства от этого документа император соглашался ради сохранения мира на уступку южной части Лянкяранского ханства [23, ф. 446. оп. 1. д. 11. л. 22; 18, с. 153]. Главная задача, стоявшая перед А.С.Меншиковым, предписанная ему Николаем I в секретной инструкции от 11 января 1826 г., гласила, что в условиях надвигающейся войны с Турцией следует сохранить с Ираном мир [22, с. 20]. Согласно источникам, русский посол заявил шаху, что по его инициативе русские подразделения ушли из деревни Мирак, и этим не допустили военного соприкосновения с отрядом Иреванского хана, который, несмотря на приказ Аббас Мирзы, не отвел свои войска от озера Гейча. Меншиков предложил шаху обменять южную часть Мегри на занятую русскими прибрежную полосу Гейчи и объявил о готовности России уступить Ирану Кафан и небольшую территорию в Талыше, южнее реки Бусей.

Шах ответил, что эти вопросы неоднократно обсуждались и остались нерешенными, потому что подчинены главному вопросу - уступке Ирана всего Лян-кяранского ханства. Однако Меншиков ответил, что не имеет полномочий и не может уклониться от Тифлисского соглашения, заключенного в 28 марта 1825 г. Тогда послу было показано письмо министра иностранных дел Нессельроде, адресованное министру иностранных дел Ирана, где указывалось, что посол Меншиков наделен широкими полномочиями [11, т. VI, ч. 2, с. 350-351]. В результате, посольство Меншикова окончилось безрезультатно. Предложение России считать основой для переговоров договор 28 марта 1825 г., который не был утвержден ни Аббас Мирзой, ни шахом, конечно же, было отклонено. В подобной обстановке миссия Меншикова была обречена на неудачу.

Неспокойная ситуация на границах отрицательно сказывалось на кавказском транзите и торговых связях. Тем временем, Иран усиливал подготовку к войне. Так, в рапорте карабахского коменданта майора Чилева от 23 марта 1826 г. сказано, что в приграничных городах производится набор сарбазов, и *«вдобавок к оным назначено от каждого магала по 100 человек со всего Карадага. Приготовления сии делаются ... на случай предполагаемой войны»* [11, т. VI, ч. 2, с. 340]. Согласно донесению Д.Макдональда от 23 марта 1826г., из Тебриза *«российские войска, состоящие из пяти-шести тысяч регулярной пехоты, нескольких батальонов армян и около пяти тысяч кавалерии, были сосредоточены у Чирак и Карачалак»* [9, с. 873].

26 июня 1826 г. Фатали шах созвал заседание дивана с участием членов английских дипломатических миссий, аккредитованных в Тегеране, Тебризе и представителей мусульманского духовенства. Совет в Султание был созван с целью наметить дальнейшие действия, в случае если Россия не вернет оккупированные территории Гейчи и Балаглу [4]. Участникам заседания был роздан *рагам (начертание, инструкция)* шаха, где под большим секретом говорилось о предстоящей войне с Россией. В этот же день глава шиитского духовенства *моджтехид (богослов)* Сеид-Мухаммед обнародовал *фетву (религиозное предписание высших духовных властей)*, разрешающую войну и призывающую к «священной войне» против России. Причиной войны назвалась «самовольное овладение» пограничными российскими чиновниками, каджарских земель. По свидетельству архивных документов, *«Ермолов был назначен послом и начальником на границах, и после прибытия его в Персию, чиновники сей державы имели с ним переговоры, но он не только не хотел прекращать, и даже после возвращения начал думать и о прочих местах и делал разные несправедливости...»*. Вся вина за переговоры между российскими и иранскими комиссарами была возложена на российских чиновников, *«которые питали злобу и завели спор пристрастный и старания каджарских комиссаров и чиновников были тщетны и бесполезны...»* [23, ф. ВУА. д. 4311. л. 6, 7 (об)-7]. Шах и его окружение, возлагая всю вину на Россию в развязывании русско-иранской войны, заявили, что русские захватили каджарские области Гейча, Баш-Апаран и Балуклу и поэтому началась война. В шахском фирмане за сентябрь 1826 г. отмечается: *«Да будет известно ..., что весной этого года Его Величество решило наказать Россию в связи с захватом владения Балыглу, в районе Гейче, относящаяся к Иревани, а также угнетения, осуществляемой мусульманскому населению, ..для этого был созван совет в Султании, куда прибыли послы из России»* несмотря на все попытки добиться мирного разрешения конфликта *«После несколько дней переговоров, никакой надежды не*

оказалось, что посол согласился бы покинуть захваченные территории, ни обещать защиту районов мусульманского населения во владении его правительства, потому было решено, чтобы очистить земли истинной веры от пятна кафирской узурпации». В связи с этим были даны «приказы его светлости Наибу (Аббас Мирзе – Г.Н.), выступить с 15000 конницей и 20000 войсками, из Азербайджана, чтобы занять крепость Шушу, а также Карабах, и Хусейн-хан, сардару Иревану, во главе со своим десятью тысячным войском занять Гейчу и Тифлис» [9, с. 873]. Ф.Казымзаде отмечает по этому поводу следующее: «Стремление Ирана к отмщению и вторжение России вдоль недавно установленной границы привели к следующей войне...» [17, с. 12].

Безусловно, Иран рассчитывал на поддержку со стороны мусульманского населения и прокаджарски настроенных бывших ханов Южного Кавказа [11, т. VI, ч. 2, с. 349-350]. К тому же в мусульманских провинциях Южного Кавказа росло недовольство российским правлением. Всем бывшим северо-азербайджанским ханам, бежавшим после завоевания этих ханств Россией в каджарский Иран, Аббас Мирза поручил организовать отряды для вторжения в их прежние Владения. А.Мюрел, на основе анализа многоязычной литературы приходит к выводу, что основным противником российских войск в начале второй русско-иранской войны были не персы, а азербайджанцы, восставшие против России. Одновременно с наступлением Иреванского хана в июне 1826 г., мусульмане Гянджи, Ширвана, Шеки, Талыша и пограничных с Грузией азербайджанских районов сражались с русскими с большим ожесточением [2, с. 157]. Как пишет Покровский, пиком народного сопротивления в годы второй русско-иранской войны и «театром настоящей революции» стало Гянджинское восстание под предводительством Угурлу-аги – младшего сына Джавад-хана. В результате, в ночь с 27 на 28 июля 1826 г. был уничтожен русский гарнизон города [21, с. 191; 10, с. 212-213]. «В Талышском ханстве все население восстало поголовно и до сей поры нам преданный хан талышинский стал во главе восстания. Хан Талышинский... опасался рано или поздно подвергнуться участи соседних с ним ханов, и еще более был выведен из терпения беззакониями и грабежом русского коменданта Ленкорани... В Ширванском ханстве из Персии появился бывший владетельный хан Мустафа с довольно многочисленной персидской кавалерией, к нему присоединились все местные старины и все население. В Шекинское ханство вторглись последнего владетеля, ... и там также без всякой борьбы исчезло русское владычество» [10, с. 210; 5, с. 30-31]. Провал переговоров о разграничении пограничной линии, а также начавшиеся боевые действия на границе двух государств, привели в июле 1826 года к началу второй русско-иранской войны.

Таким образом, все это позволяет нам прийти к выводу о том, что русско-иранская война 1826-1828 гг. была предопределена и являлась результатом продолжения экспансионистской политики в регионе Россией, которая под видом продолжения переговоров с Ираном об обмене ряда территорий и установлении четкой границы между указанными двумя государствами, фактически захватила новые земли, порой оправдывая свои действия условиями договоров, не ратифицированных Ираном.

ЛИТЕРАТУРА

1. Şükürov K. Turkməncay – 1828: Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı: Çaşıoğlu, 2006, 188 s.

2. Atkin M. Russia and Iran, 1780-1828. Minneapolis: University of Minnesota Press. 1980, 216 p.
3. King C. The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus. London: Oxford University Press, 2008, 290 p.
4. India Office Records, IOL/ PS/9/90-Secret Letters from Persia (1826).
5. Ingram E. Britain's Persian connection, 1798-1828: prelude to the Great Game in Asia. Oxford: Clarendon Press, 1992, 351 p.
6. Maziar B. Revisiting the Second Russo-Iranian War (1826–28): Causes and Perceptions // Iranian Studies, v. 46, i. 3, 2013, p. 1-23.
7. Memoir of the Right Hon. Sir John McNeill, G.C.B. and of his second wife Elizabeth Wilson online. London: John Murray, 1910, 484 p.
8. Monteith W. Kars and Erzeroum with the campaigns of prince Paskiewitch in 1828 and 1829. London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1856, 332 p.
9. The Asiatic Journal and monthly register for British and foreign India, China and Australasia. V. XXIII, London: Parbury, Allen and Co., 1827, 902 p.
10. Watson R.G. A History of Persia from the beginning of the nineteenth century to the year 1858. London: Smith and Elder, 1866, 465 p.
11. Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией. Архив Главного управления наместники кавказского. [АКАК], Тифлис, 1866-1885, под ред. А.П.Берже, в 12-и т. Том VI, часть 2 (1875); Том VII (1878).
12. Балаян Б.П. Международные отношения Ирана. 1818-1828 гг. Ереван: Академия наук Армянской ССР, 1967, 325 с.
13. Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия вторая 1815-1830 гг., в 5-и т. Том VI (XIV), Москва: Наука, 1985.
14. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начало XX в. Москва: Наука, 1978, 434 с.
15. Гёзалова Н.Р. Роль английских военных специалистов в модернизации Каджарской армии в первой четверти XIX века // Известия Национальной Академии Наук Азербайджана, Серия истории, философии и права, 2014, № 1, с. 23-37.
16. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. VI. Ртищев и Ермолов. СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1888, 765 с.
17. Казем-Заде Ф. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии. Москва: Центрполиграф, 2004, 544 с.
18. Ковалевский Е.П. Восточные дела в 20-х годах // Вестник Европы, 1868, № 3, 153 с.
19. Кюркчян А.А. Русско-иранская война 1826-1828 гг.: Новые концепции современной историографии. Ереван: Изд-во АН Армении, 1991, 207 с.
20. Носков И. Посольство поручика Носкова в Персию с хрустальной кроватью // Исторический вестник, 1887, № 11, с. 425-433.
21. Покровский, М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Москва: Красная новь, 1924, 392 с.
22. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том III, СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1888, 728 с.
23. Российский Государственный Военно-Исторический Архив [РГВИА].
24. Российский Государственный Исторический Архив [РГИА].
25. Утверждение русского владычества на Кавказе. Т. 4, часть 1, Тифлис: Тип. Штаба Кавказского военного округа, 1906, 343 с.

Nigar Gözəlova

İKİNCİ RUSİYA-İRAN MÜHARİBƏSİNİN (1826-1828) BAŞLANMASININ SƏBƏBLƏRİ HAQQINDA

İki dövlət arasında sərhəd xəttinin delimitasiyasına dair danışıqların uğursuz nəticələnməsi 1826-cı ilin iyul ayında ikinci Rusiya – İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Tətqiq etdiyimiz dövrdə Rusiya-İran ziddiyyətlərinin əsas hədəfi Cənubi Qafqaz, ilk növbədə isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri idi. Məqalədə ikinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasının səbəbləri, Tiflis (1825) müqaviləsinin imzalanması, eləcə də Göyçə gölü ətrafında olan torpaqların Rusiya tərəfindən işğal edilməsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Rusiya-İran müharibəsi, Qacar İranı, Gülistan müqaviləsi, Göyçə gölü, İrəvan xanlığı, Cənubi Qafqaz.*

Nigar Gozalova

THE PREMISE OF SECOND RUSSIAN-IRAN WAR (1826-1828)

The failure of negotiations between the Qajar Iran and Russia on the delimitation of the boundary line, and began fighting on the borders of the two states, have resulted in outbreak of the Second Russian-Iranian war in July 1826. The main object of Russian-Iranian contradictions in the study was the South Caucasus, namely the territory of Irevan and Nakhchivan khanates. The article considers main prerequisites beginning of the second Russian-Iranian war, the signing of Tiflis treaty (1825), as well as the capture of Russian lands around Lake Goycha.

Key words: *Russian-Iranian war, Gulistan treaty, Qajar Iran, Lake Goycha, Erivan khanate, the South Caucasus.*

(Статья представлена доктором исторических наук, профессором Шахином Фарзалиевым)

İSA ARSLAN

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: isabaku10@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZDA AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ ERMƏNİSTAN ƏLAQƏLƏRİ

Cənubi Qafqaz dövlətləri — Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan öz siyasi, iqtisadi əhəmiyyətinə və bölgədəki siyasi mövqeyinə görə mühüm rola malikdirlər. Sovet imperiyasından azad olan xalqlar öz siyasi müstəqilliklərini elan etməklə dövlətçilik ənənələrini inkişaf etdirməyə başlasalar da, təəssüflər olsun ki, bəzi dövlətlər imperiyadan qalma bir çox neqativ problemlərlə, xüsusilə də etnik münaqişələrlə üz-üzə qaldılar. Bu etnik münaqişə ilə qarşı-qarşıya qalan dövlətlərdən biri də Azərbaycan Respublikasıdır. Bu münaqişənin yaranması və uzun müddətdir ki, mövcudluğu Cənubi Qafqazda baş verən siyasi, iqtisadi münasibətlərə öz neqativ təsirini göstərməkdədir. Cənubi Qafqaz ölkələrinin siyasi və iqtisadi inkişafına, xüsusilə də bölgənin Qərblə iqtisadi əməkdaşlığına ən ciddi əngəllərdən biri də bu münaqişə ocağının mövcudluğudur. Bölgədə strateji marağını qorumağa çalışan Rusiyanın siyasi, iqtisadi təzyiqləri və “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsindən siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi, bölgədə Azərbaycanın və Türkiyənin rəhbərlik etdiyi iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə ciddi əngəl yaradır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, “Dağlıq Qarabağ” problemi, xarici siyasət, enerji siyasəti.*

Avrasiyanın ən böyük dövlətinin – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılması XX əsrin sonlarında baş verən tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri idi. Çox yüksək sənaye istehsalı sürətinə, güclü iqtisadiyyata, ABŞ-ın hərbi-texniki potensialı ilə uğurla rəqabət aparan nəhəng hərbi-sənaye kompleksinə malik olan SSRİ kimi nəhəng imperiya dövləti dağıldı. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra bu imperiyanın yerində yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda yaranan etnik münaqişələrdən biri də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaranan münaqişədir. Ermənistanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonun işğalı bu problemin yaranmasına və bölgədə müharibə ocağının mövcudluğuna səbəb oldu.

Bu münaqişənin yaranması və uzun müddətdir ki, mövcudluğu Cənubi Qafqazda baş verən siyasi, iqtisadi münasibətlərə öz neqativ təsirini göstərməkdədir. Cənubi Qafqaz ölkələrinin siyasi və iqtisadi inkişafına, xüsusilə də bölgənin Qərblə iqtisadi əməkdaşlığının ən ciddi əngəllərdən biri də bu münaqişə ocağının mövcudluğudur. Bölgədə strateji marağını qorumağa çalışan Rusiyanın siyasi, iqtisadi təzyiqləri və “Dağlıq Qarabağ” münaqişəsindən siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi, bölgədə Azərbaycanın və Türkiyənin rəhbərlik etdiyi iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə ciddi əngəl yaradır. Bu münaqişənin mövcudluğu bölgə dövlətlərinin daxili əməkdaşlığını və Avropa inteqrasiyasını təhlükə altında saxlayır. Digər tərəfdən, bölgə dövlətlərinin daxili əməkdaşlığını və Avropaya inteqrasiyasını təhlükə altında saxlayır. Bölgədə böyük təsir

imkanları və geosiyasi maraqları olan Türkiyə Cümhuriyyəti bu münaqişənin həll olunmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin irəli sürdüyü “Bir millət, iki dövlət” prinsipini əsas götürərək həmişə Azərbaycanın yanında olmuş və yanında olmaqdadır. Xüsusilə də son dövrlər bölgədə baş verən geosiyasi hadisələr Azərbaycanın və Türkiyənin siyasi və iqtisadi mövqeyini daha da gücləndirmiş, bu səbəbdən hər iki türk dövləti istər daxili siyasətində, istərsə də xarici siyasi əlaqələrində əməkdaşlığı genişləndirmişlər.

XX əsrin sonlarına yaxın keçmiş SSRİ məkanında gedən ictimai-siyasi proseslər Sovet imperiyasının subyektləri olan bəzi respublikalarda münaqişələrlə müşayiət olundu. Bu hadisələrdən ən çox əziyyət çəkənlər indiki Ermənistan Respublikasında və Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı bölgələrdə yaşayan dinc azərbaycanlılar oldu. Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə olan torpaq iddiası yüzlərlə yaşayış məntəqəsinin xarabazarlığa çevrilməsi, minlərlə insanın həlak olması, 1 milyona qədər dinc əhəlinin öz ev-əşiyindən didərgin düşməsi ilə nəticələndi. Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından didərgin düşən bu insanların faciəsinin kökləri tarixin daha dərin qatlarına gedir.

Azərbaycanın qədim yurd yerlərindən, zəngin mədəniyyət məbədlərindən sayılan bu ərazilər zaman-zaman qanlı müharibələr meydanına çevrilsə də, bu torpaqların əsl faciəsi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində başladı.

Qafqazı işğal etməyi qarşısına məqsəd qoymuş Çar Rusiyası Azərbaycan uğrunda İranla müharibələrə başladı. Nəticədə Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən bütün xanlıqlar Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olundu. 1828-ci il fevralın 10-da Çar Rusiyası ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə daxil oldu [12, s. 7].

1826-1828-ci illər müharibəsi gedişində İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Cənubi Qafqaza 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Daha sonrakı iki ildə Yelizavetpol və İrəvan quberniyaları ərazisinə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 000 erməni köçürüldü. Rus çarının xüsusi himayəsi altında ermənilər az zaman içərisində yerli azərbaycanlıları silah və zor gücünə qaçqına çevirdilər. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində bu ərazilərdəki demoqrafik vəziyyət xeyli dəyişdi. Yeni yurd yerlərində məskunlaşan ermənilər az keçmədi ki, “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” xülyasına düşdülər. 1890-cı ildə Tiflisdə “Daşnaksütyun” təşkilatının yaradılması ilə erməni millətçiləri bütün Qafqaz ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğın əməliyyatlarına başladılar. Bu qanlı hadisələr 1905-1907-ci illərdə xüsusilə qabardı. Həmin illərdə Zəngəzurda, Qarabağda və digər bölgələrdə minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi [3, s. 22-27].

1918-ci il may ayının 27-də Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bu, o zaman idi ki, dünya müharibəsinin qalıbları bu regionda yeni sərhədləri cızmaqla məşğul idilər. Bolşevizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün müstəqil Qafqaz respublikalarının mövcudluğunu zəruri hesab edən Qərb dövlətləri yalnız İrəvanın ermənilərə paytaxt olaraq veriləcəyi təqdirdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıyacaqlarını bildirdilər. Müstəqilliyini qorumaq və dünya ölkələri tərəfindən tanınmaq üçün Azərbaycan güzəştə getməyə məcbur oldu. Bu, İrəvan və ona yaxın mahallarda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlının faciəsinə səbəb oldu. 1905-07-ci və 1918-20-ci illərdə Zaqafqaziyada baş vermiş iki qırğın zamanı 2 milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi, öz ev-əşiyindən zorla qovuldu [1, s. 48].

1920-ci ildə bolşevik Rusiyasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal olundu. Türkiyə ilə müharibədə ağır məğlubiyyətə uğrayan daşnak Ermənistanında da bir qədər sonra Sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet Rusiyası 1920-ci

ildə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsini ərazisi kiçik olan Ermənistana bağışladı. 1923-cü ildə isə ermənilərin mənafeyinə uyğun olaraq Azərbaycan SSR ərazisində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı [2].

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan hökumətinin vəsatətini əsas götürərək SSRİ hökuməti xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsi haqqında qərar verdi. 1946-48-ci illərdə 100 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirildi. Xaricdən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsində çətinliklər olduğunu bəhanə edən Ermənistan hökuməti bu respublikada yaşayan azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi təklifi ilə İosif Stalinə müraciət etdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 27-də qəbul etdiyi 4083 №-li qərarına əsasən, 1948-1953-cü illərdə 144 654 nəfər azərbaycanlı zorla Ermənistandan köçürüldü [5, s. 135-140].

1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun hakimiyyətə gəlişi ilə onun ətrafına topladığı ermənilər və ermənipərəst qüvvələr dərhal hərəkətə keçərək ürəklərində gəzdirdikləri “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq üçün çoxdan hazırladıqları planı ortaya qoydular. “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” ideyasının əsas müəllifi və ilhamvericisi olan “Daşnaksutyun” partiyasının mənzil-qərargahının Parisdən Yerevana köçürülməsi, regionda vəziyyətin son həddə qədər gərginləşməsinə gətirib çıxartdı.

Beləliklə, erməni millətçilərinin 1905-ci ildən başlayan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində ümumilikdə 1,5 milyon azərbaycanlı didərgin salındı və Ermənistan mono-etnik dövlətə çevrildi. Ermənistandakı etnik təmizləmə əməliyyatını başa çatdıran erməni millətçiləri bütün qüvvələrini Dağlıq Qarabağda cəmləşdirib, bu ərazidə yaşayan erməni separatçıları ilə birgə öz terrorçu fəaliyyətləri üçün Azərbaycan ərazisini əsas hədəfə çevirdilər.

15 iyun 1988-ci ildə Ermənistan SSR, Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyinə keçməsinə qərar vermişdir. Lakin sonra SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə Qarabağın Azərbaycana aid olduğu bildirilmişdir [13, s. 24].

2 sentyabr 1991-ci il tarixində beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın elan olunması “Dağlıq Qarabağ” problemini daha da dərinləşdirmiş və bu günə qədər davam etməkdədir [8, s. 15].

1991-ci ilin yayından başlayaraq Dağlıq Qarabağ ərazisində müharibə açıq xarakter almağa başladı. SSRİ-nin dağılması artıq mütəşəkkil ordu formasında fəaliyyət göstərən erməni hərbi birləşmələrinin Dağlıq Qarabağ ərazisində geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara başlamasına təkan verdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisindəki Ermənistan silahlı dəstələri “Dağlıq Qarabağ separatçı qüvvələri”nin qərargah rəisi Arkadi Tomasyanın, müdafiə naziri Serj Sarkisyanın (indiki Ermənistan prezidenti), Ermənistanın keçmiş rəhbəri Robert Köçəryanın və digər erməni liderlərinin rəhbərliyi və keçmiş SSRİ-nin Xankəndində yerləşən 366-cı motoatıcı alayın köməkliyi ilə Xocalı şəhərində azərbaycanlılara və Axısxa türklərinə qarşı soyqırımını cinayətini həyata keçirdilər.

Xocalının işğalı zamanı 613 nəfər dinc sakin, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca yalnız azərbaycanlı olduğuna görə, xüsusi amansızlıqla, işgəncələrlə öldürüldü, insanların başları kəsildi, gözləri çıxarıldı, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşik-deşik edildi. 487 nəfər şikəst edildi, 1275 sakin girov götürülərək amansız işgəncələrə məruz qaldı. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyil.

1991-1993-cü illərdə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan torpaq-

larının 20 faizi – Dağlıq Qarabağın və ona bitişik 7 rayonun ərazisi, eləcə də Ermənistanla həmsərhəd rayonların 27 yaşayış məntəqəsi işğal edilib. 700 minədək azərbaycanlı öz vətəninə məcburi köçkünə çevrilib, 20 min nəfər şəhid, 50 min nəfər əlil olub, 200 min nəfər müxtəlif bədən xəsarəti alıb, 4 853 nəfər isə itkin və girov düşüb.

Hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycanın böyük bir hissəsinin məhsuldar torpaqları işğal olunub. Ölkə iqtisadiyyatına təxminən 300 milyard ABŞ dollarından çox ziyan vurulub... İşğal olunmuş ərazilərdə yerli əhalinin qoyub getdiyi bütün əmlak ermənilər tərəfindən talan edilib.

Bu humanitar fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev beynəlxalq təsisatların köməyi ilə yanaşı problemin həllini dövlət səviyyəsində çözməyi vacib hesab edirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı olan cənab İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra bu problemin həllinə ciddi səy göstərsə də, təəssüflər olsun ki, Ermənistan rəhbərliyinin riyakar və qeyri-konstruktiv siyasəti nəticəsində münaqişə hələ də həll olunmamış qalır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi, NATO PA, AŞPA, İKT və başqa təşkilatların qəbul etdiyi qərarlar münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli üçün hüquqi baza yaratsa da, Ermənistan bunların heç birinə əməl etmək istəmir. Nə beynəlxalq təşkilatlar, nə də insan haqlarının müdafiəsindən ağızdolusu danışan bəzi dairələr isə sanki bunu görmür.

Soyuq müharibə dövründə Türkiyənin xarici siyasəti Qərb tərəfdarı bir mövqe nümayiş etdirmişdir. Bu səbəbdən ABŞ ilə olan əlaqələr, zaman-zaman gərginliklər olsa belə həmişə müttəfiqlik münasibətlərinə əsaslanmışdır. Buna uyğun olaraq ABŞ Türkiyənin xarici siyasətində aldığı qərarlarda ona dəstək olmağa çalışmışdır. Türk xarici siyasətinin Dağlıq Qarabağ məsələsinə baxışında da sərgilədiyi vəziyyət oxşardır. Yəni Türkiyə Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı siyasətini ABŞ və Qərbin münaqişəyə mövqeyi ilə uyğunlaşdırmağa çalışılmışdır. Məsələn Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycanın ATƏT-in üzvü olmalarını dəstəkləmiş və problemə Qərbin də müdaxilə etməsinin faydalı olduğunu düşünmüşdür.

Dağlıq Qarabağ problemi ortaya çıxdığı ilk dövrlərdə Türkiyə, bu münaqişənin SSRİ-nin daxili problemi olduğunu düşünərək və bu problemə müdaxilə ediləcəyi təqdirdə yeni bir Kipr problemi yaradıla biləcəyini düşünərək baş verən hadisələrdə bitərəf qalmağa üstünlük vermişdir. Çünki problemin başlanğıc dövrü olan 1987-88-ci illərdə həm Azərbaycan, həm də Ermənistan SSRİ-nin tərkibində idi. Türkiyənin bu mövqeyi 1991-ci ildə SSRİ rəsmən dağılana qədər davam etmişdir [4, s. 140].

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən elan etdikdən sonra isə Türkiyə xarici siyasətində dəyişiklik olmuş və zaman-zaman “Dağlıq Qarabağ problemi”nin həll edilməsində daha da aktivləşmiş və Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləmişdir. Bunun səbəbi bir tərəfdən Türkiyənin Azərbaycanla tarixi, etnik, mədəni köklərinin eyni olmasıdırsa, digər tərəfdən Türkiyənin Cənubi Qafqazda olan geosiyasi maraqlarıdır.

Türkiyənin Azərbaycana yönəlik dəstəyi təkcə siyasi bəyanatlarla məhdudlaşmamışdır. Əksinə Azərbaycanın bu böhrandan uğurla çıxması üçün istər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də regional səviyyədə praktiki dəstək vermişdir. 1992-ci ilin aprel ayında Ermənistanın Azərbaycan torpağı olan Kəlbəcəri işğal etməsi səbəbindən Türkiyə Ermənistanla olan sərhəd qapısını bağlamış və bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq hələ də açmamışdır. Türkiyədə hökumətlər dəyişsə də Dağlıq Qarabağ problemində Azərbaycanın dəstəklənməsi milli bir siyasət halına gəlmiş və bütün hökumətlər bu

siyasəti davam etdirilmişdir [9, s. 84].

Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstək bununla da məhdud olmamışdır. Minsk qrupu daxilində Ermənistan ilə əlaqə qurmağı rədd edən yeganə ölkə olan Türkiyə, eyni zamanda etnik bağları olan Azərbaycanı iqtisadi, hərbi və siyasi məzmununda dəstəkləyən ölkələr sırasındadır.

Azərbaycan lehinə fəaliyyət göstərən Türkiyə bir tərəfdən də problemin həllinə dair aktiv siyasət yürütməyə çalışır. Bu siyasətin əsas hədəfi də sabit bir Qafqaz yaradılmasına yönəlmişdir. Türkiyə, bölgədə siyasi sülh və təhlükəsizlik mühitinin siyasi və iqtisadi əməkdaşlıqdan keçdiyinə inanır, bu çərçivədə ölkənin təməl siyasəti sülh və təhlükəsizliyə xidmət etməkdir [11, s. 116].

Həmçinin Türkiyə, Ermənistanın işğala son verməsi halında Türkiyədən iqtisadi və humanitar dəstək ala biləcəyini də dəfələrlə elan etmişdir.

Türkiyənin dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı olaraq təqdim etdiyi ən konkret təkliflərin başında “iki dəhliz” həll təklifi gəlməkdədir. Bu variantla görə, Ermənistan ilə Qarabağ arasında və Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında iki dəhliz açılacaq və sərhəd dəyişmələri baş verməyəcəkdir. Bu barədə Türkiyənin keçmiş xarici işlər naziri H.Çətin mövqeyi belə olmuşdur: “Ermənilər, Ermənistan və Qarabağ arasındakı dəhlizdən istifadə müqabilində Şuşa və Laçını boşaldacaqlar. Bununla birlikdə ermənilər, Naxçıvan və Azərbaycan arasında qalan Zəngəzur əyaləti arasından bir Azəri dəhlizinə icazə vermək məcburiyyətindədirlər” [4, s. 143].

Bu yolla həm Ermənistan işğal etdiyi torpaqlardan imtina edir, həm də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında quru yolu əlaqəsi təmin edilir. Bu səbəbdən plan Türkiyə üçün çox müsbət görünür. Ancaq Ermənistan buna müsbət yanaşmamışdır və bu konkret təklif həyata keçməmişdir.

İlk öncə qeyd edək ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasında əlaqələr Ermənilərin saxta “soyqırımı” iddiası, Ermənistanın Türkiyədən torpaq tələbi və Dağlıq Qarabağın işğalı kimi səbəblər üzündən olduqca aşağı səviyyədədir.

Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin başlanğıcı 1991-ci ilə təsadüf edir. Bu dövrdə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyini qazanan Ermənistan Türkiyə tərəfindən heç bir ön şərt olmadan tanınmış və diplomatik əlaqələrin qurulmasına təşəbbüs edilmişdir. Lakin bu qonşuluq münasibətləri uzun sürməmiş və Kəlbəcərin işğalı səbəbindən 1993-ci ildə Türkiyə Ermənistan sərhəd qapısını bağlamışdır [6, s. 68].

Qeyd olunduğu kimi, Türkiyənin Dağlıq Qarabağ probleminə ilk yanaşmasının təərəfsizlik üzərində qurulduğunu lakin sonrakı erməni işğalları nəticəsində Türkiyənin Ermənistana yönəlik siyasəti dəyişmişdir. Ermənistanın işğalı səbəbindən Türkiyə bu ölkə ilə olan ticarət əlaqələrini də dayandırmışdır. Lakin rəsmi səviyyədə hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələri olmasa da bölgədə bir “kölgə ticarət”i mövcuddur ki, bu ticarət əlaqələri də Gürcüstan üzərindən edilir. Bu vəziyyətdən ən qazancılı çıxan ölkə Gürcüstandır.

İki ölkə arasındakı problemin həll edilməsinə ən çox yaxınlaşdığı dövr 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstanla hərbi müdaxiləsindən sonra yaranmışdır. Bu zaman Qafqazda Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması təkrar gündəmə gəlmiş və Türkiyə bir Ermənistanı da bu platformada görmək istədiyini ifadə etmişdir.

Bu tarixdən sonra konkret olaraq hər iki dövlət tərəfindən addımlar atılmışdır. Atılan ilk addım 6 sentyabr 2008 tarixinə təsadüf edir. Bu tarixdə ictimaiyyətdə “futbol diplomatiyası” olaraq bilinən müddət başlamışdır. Ermənistan-Türkiyə arasındakı oynanan futbol matçına Türkiyə prezidenti Abdullah Gül Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan tərəfindən dəvət edilmiş və Gül bu dəvətə müsbət cavab vermişdir. Daha sonra iki

lider oyunu birlikdə izləmiş və iki ölkə arasındakı əlaqələr baxımından müsbət mesajlar vermişlər. Sonrakı mərhələdə, 2009-cı ildə İsveçrənin Sürix şəhərində Ermənistan və Türkiyə xarici işlər nazirləri iki ölkə arasındakı əlaqələri əhatə edən bir protokol imzaladılar. Bu protokolun imzalanmasından sonra, 2010-cı ildə, Türkiyə-Ermənistan arasında oynanacaq futbol üçün Abdullah Gül Serj Sarkisyanı dəvət etmiş və o da dəvətə müsbət cavab vermişdir. Oyun başlamadan öncə stadionda Azərbaycan bayraqlarının gətirilməsinə qoyulan qadağa və təxribat nəticəsində bir nəfərin Azərbaycan bayrağını ayaq altına atması müəyyən problemlərə səbəb olmuş və Azərbaycan mediası və əhali tərəfindən etirazla səbəb olmuşdur [14].

Azərbaycan tərəfinin bu etirazları Türkiyənin geriye addım atmasına səbəb olmuşdur. Həm Türkiyənin Baş naziri, həm də Xarici İşlər naziri verdiyi rəsmi bəyanatlarında nə imzalanan protokolların, nə də futbol diplomatiyasının, Ermənistanın, Dağlıq Qarabağdan çəkilmədiyi müddətdə bir məna ifadə etmədiyini açıqlamışlar.

Qeyd edək ki, Türkiyə hökumətinin Ermənistanla münasibətlərində Azərbaycanın mövqeyi ilə hesablaşması bir tərəfdən etnik və mədəni birliyin olması səbəbindən hər iki tərəfdən ictimai qınaqla qarşılaşması idisə də, digər tərəfdən iki ölkə arasındakı mövcud enerji əlaqələrindən qaynaqlandığı bəllidir.

Enerji əlaqələrinin, ölkələrin xarici siyasətində və iqtisadiyyatlarında bu qədər əhəmiyyətli bir hala gəldiyi indiki vaxtda, dünyada və Türkiyədə enerjiyə olan tələb artır və artmağa da davam edəcək. Türkiyə enerji baxımından xaricdən asılı bir vəziyyətdədir. Bu baxımdan Türkiyənin ən etibarlı və real enerji təminatçısı olan Azərbaycanla hesablaşması təbii zərurətdən doğur. Həmçinin Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafında Azərbaycanın oynadığı rol və Türkünstan bölgəsi ilə Türkiyənin siyasi və iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında Azərbaycanın əhəmiyyətli mövqeyi, eyni zamanda Azərbaycanın Avropayla əlaqələrinin qurulmasında Türkiyənin oynadığı rol, hər iki qardaş ölkənin geosiyasi maraqlarını uzlaşdırmağa vadar edən ciddi amillərdəndir.

Azərbaycanın sahib olduğu bu enerji ehtiyatlarının Türkiyə baxımından əhəmiyyəti iki sahədə özünü göstərir. Birincisi iki ölkə arasındakı enerji idxal-ixracatı, ikinci olaraq isə nəqliyyat sektorundakı əməkdaşlığını qeyd edə bilərik.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi əməkdaşlığının başında Nabucco layihəsini qeyd etmək lazımdır. 13 iyul 2009-cu ildə Ankarada imzalanan müqavilə ilə həyata keçən Nabucco hər iki ölkə üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Layihə həm AB-dən həm də ABŞ-dən dəstək görməkdədir. Çünki bu layihə ilə AB-nin, təbii qaz məsələsində Rusiyadan asılılığını minimuma endirə bilər.

Layihənin Türkiyə baxımından əhəmiyyəti isə nəql nöqtəsində özünü göstərməkdədir. Layihə çərçivəsində, boru xətlərinin yarısından çoxu Türkiyə ərazisindən keçəcək. Bu səbəbdən bu Türkiyənin AB-də əhəmiyyətini artıracaq və AB-yə tam üzvlük məsələsində köməklik göstərəcəkdir. Ayrıca Türkiyə boru xəttindən əldə olunan gəlirdən böyük bir iqtisadi qazanc əldə edəcək.

Nabucco ilə bərabər iki ölkənin daxil olduğu digər enerji nəqli layihəsi də BTC-dir. Layihənin məqsədi Azərbaycan neftinin Türkiyə üzərindən Avropaya çatdırılmasıdır. Bu çərçivədə 1994-cü ildə ortaya çıxan layihə 2005-ci ildə yekunlaşmış və ilk neftin Ceyhan terminalına çatması isə 2006-cı ildə gerçəkləşmişdir.

Göründüyü kimi Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əlaqələr böyük bir iqtisadi, strateji və enerji təməlinə əsaslanır. Bu əlaqələrdən hər iki ölkənin qazancılı çıxdığına şübhə yoxdur. Ancaq təbii qaz və neft qaynaqlarına sahib olması səbəbiylə Azərbaycanın bu əlaqədə olduqca üstünlük qazandığını qeyd etmək lazımdır.

Bununla bərabər Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böyük bir ticarət həcmi möv-

cuddur. TÜİK-in məlumatlarına görə tərəflər arasında 2006-cı ildə 1 milyard dollar olan xarici ticarət həcmi, 2010-cı ildə 2,4 milyard dollara çatmışdır. Bundan başqa Azərbaycan Türk şirkətlərinin ən çox investisiya həcminə sahib olduğu ölkədir. Bütün bunlar Türkiyəni xarici siyasət qərarları alarkən Azərbaycanla hesablaşmağa vadar edir.

Ümumiyyətlə, Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində həm strateji maraqlar, həm Türkiyənin öz milli mənafehləri, həm etnik və dini amillər (Qafqazın müsəlman əhalisinin İranın təsirinə düşməsinin qarşısını almaq) özünü daim qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Hətta, bəzən Türkiyə özünün strateji və milli maraqlarını təhlükə altına qoyaraq, açıq-açıq etnik-dini təəssübkeşlik nümayiş etdirmiş (Qərb dövlətləri buna görə Türkiyəni qınamış və belə dövlətə güvənməyin qeyri-mümkün olduğuna eyham vurmuşlar) və nəticədə öz müttəfiqləri ilə münasibətlərinə sərinclik gətirmişdir [7, s. 465].

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 78 s.
2. Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında Dekreti. (1923-cü il.) SSRİ Fəhlə-Kəndli Hökumətinin 1923-cü il üzrə qanunlar və sərəncamlar külliyyatı. Bakı, 1925, 120 s.
3. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri (1917-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 228 s.
4. Gözlek D. Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü Ve Geleceği, T.C. Gazi Ünv. SBE. Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa, 2008, 25 s.
5. Qurbanlı Ə. 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların deportasiyası siyasəti // Dircəliş XX əsr, № 82-83, 2004-2005, s. 135-140.
6. Özdal B. Türkiyə Ermenistan Diyalogu, Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı? Ortadoğu Analiz, Ekim 2009, İstanbul, cilt 1, sayı 10.
7. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
8. Hurç Y. Türkiyə'nin Karabağ Politikası, T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Ünv. Sbe. Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa, 2008, 14 s.
9. Yılmaz R. Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar Ve Karabağ Problemi, Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi, 2, 2010, 394 s.
10. Nəsimov E.M. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu – təsiredici amil kimi). Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 318 s.
11. Vural Z. Hazar Havzası Enerji Kaynaklarının Uluslararası Politikadaki Yeri ve Türkiye'ye Etkisi, T.C. Atılım Ünv. SBE. Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, 160 s.
12. Şükürov K. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
13. Şihaliyev E. Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya Ve İran Faktörü (1828-2000), T.C. Ankara Ünv. SBE. Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, 24 s.
14. <http://www.haber7.com//TurkiyeErmenistan-protokol>.

Иса Арслан

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Государства Южного Кавказа – Азербайджан, Турция и Армения – имеют важную роль благодаря своему экономическому и политическому значению, а также географическому положению в регионе. Хотя народы, освобожденные от Советской империи, заявляя о своей политической независимости, начинали развивать традиции государственности, но, к сожалению, некоторые государства оказались лицом к лицу со многими негативными проблемами, оставшимися после империи, особенно с этническими конфликтами. Одной из стран, столкнувшихся с этими этническими конфликтами, является Азербайджанская Республика. Возникновение этого конфликта и его существование в течение длительного времени негативно влияет на политические и экономические отношения на Южном Кавказе. Существование центра этого конфликта является одним из наиболее серьезных препятствий на пути политического и экономического развития стран Южного Кавказа, в особенности экономического сотрудничества региона с Западом. Политическое и экономическое давление России, пытающейся защищать свои стратегические интересы в регионе, и ее использование конфликта в Нагорном Карабахе в качестве средства политического давления, создает серьезные препятствия для осуществления экономических проектов в регионе во главе с Азербайджаном и Турцией.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Армения, конфликт в Нагорном Карабахе, внешняя политика, энергетическая политика.*

Isa Arslan

AZERBAIJANI-TURKISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS

South Caucasus states – Azerbaijan, Armenia and Turkey have an important role because of their economic and political importance, as well as the political position in the region. Although the liberated nations from the Soviet empire began to develop traditions of statehood by expressing their political independency, but unfortunately some States were face to face with the many negative issues remaining after the Empire, especially ethnic conflicts. One of these countries that faced with these ethnic conflicts is the Republic of Azerbaijan. The emergence of this conflict and its existence for a long time had a negative impact on political and economic relations in the South Caucasus. The existence of the center of these conflict is one of the most serious obstacles to political and economic development of the South Caucasus countries, especially economic cooperation of the region with the West. Political and economic pressure of Russia which tries to protect its strategic interests in the region, and its use the conflict of “Nagorno Karabakh” as a means of political pressure, creates serious obstacles to the implementation of economic projects in the region, headed by Azerbaijan and Turkey.

Key words: *Azerbaijan, Turkey, Armenia, the conflict of Nagorno Karabakh, foreign policy, energy policy.*

(Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Qabil Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

GILANÇAY VADISINDƏKİ ANTİK VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏ SƏVİYYƏSİ

Məqalədə Gilançay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrü abidələrin öyrənilmə səviyyəsindən və aktual məsələlərindən bəhs edilir. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, Gilançay vadisinin zəngin tarixi var. Bu bölgədə Antik və Orta əsrlər dövrünə aid xeyli abidə vardır. Onların bir qrupunda arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Bir çox abidələr, o cümlədən Gəmiqaya ətrafındakılar hələ də az öyrənilmiş, onlarda sistemli arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Buna görə də Gilançay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrü abidələri kompleks şəkildə öyrənmək, digər abidələrdə də arxeoloji qazıntılar aparmaq Azərbaycan arxeologiyasının aktual məsələlərindəndir.

Açar sözlər: *Gilançay vadisi, Antik dövr, Orta əsrlər dövrü, yaşayış yeri, nekropol.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının arxeoloji abidələrlə zəngin bölgələrindən biri Gilançay vadisidir. Ümumi uzunluğu 53 km olan Gilançay öz başlanğıcını Zəngəzur sıra dağlarından axan Sakarsu və Əyriçay kimi iri dağ çaylarından götürür. Araz çayına qovuşana qədər ona daha üç iri çay qoşulur. Onlar Nəsirvazçay, Parağaçay və Xırdaçaylardan ibarətdir [1, s. 57]. Həmin çaylar boyundakı Nürgüt, Nəsirvaz, Bist, Tivi, Biləv kəndlərinin ərazisindəki torpaqlarda Tunc və Dəmir dövrü ilə yanaşı Antik və Orta əsrlər dövrünə aid xeyli arxeoloji abidələr vardır. Onlar yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən, müdafiə istehkamlarından, qalalardan və s. ibarətdir.

Ordubad rayonunun ərazisində yerləşən Gilançay vadisinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu bölgə (Ordubad rayonu) arxeoloji səhətdən XIX əsrin ortalarından etibarən öyrənilmişdir. 1851-1852-ci illərdə rus şərqşünası M.Xanikov Ordubadın bir sıra kəndlərində kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparmışdır. 1896-cı ildə Dumberq Xaraba-Gilanda olmuşdur. O bu abidədən üzərində ərəb dilində epigrafiq yazı olan iki ədəd qəbirüstü daş lövhə aparıb Qafqaz muzeyinə təhvil vermişdir [10, s. 149-153]. 1904-cü ildə Xaraba-Gilanda kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlara başlanılmışdır. 1912-ci ildə oradan beş yüz sikkədən ibarət dəfinənin aşkar olunması Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin diqqətini cəlb etmişdir. 1913-1914-cü illərdə Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsi tərəfindən Xaraba-Gilan şəhər yerində səkkiz yerdə ilk dəfə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar zamanı abidədən əldə olunmuş arxeoloji materiallar Tiflisdəki Qafqaz Muzeyinə təhvil verilmişdir [2, s. 140]. Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin 1923-cü ildə yaranmasından sonra arxeoloji abidələrin öyrənilməsinə göstərilən diqqət və qayğının nəticəsində Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsi tərəfindən 1925-ci ilin sent-

yabr ayından 1926-cı ilin iyun ayına qədər Xaraba-Gilanda V.M.Sisoyev tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntıları maliyyələşdirmək üçün 300 min manat pul ayrılmışdır. Həmin dövrdə V.M. Sisoyev orada bir neçə qəbir və sərdabə tədqiq etmişdir [4, s. 4-5]. 1926-cı ildə Ordubad bölgəsində Ə.Ələsgərov tərəfindən kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Bu zaman əldə olunmuş materiallar Azərbaycan Tarix Muzeyinə təhvil verilmişdir. Xaraba-Gilan abidəsində sistemli arxeoloji tədqiqatlara 1976-cı ildən etibarən başlanılmışdır. Həmin dövrdə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Xaraba-Gilan dəstəsi V.H.Əliyevin rəhbərliyi ilə orta əsr şəhər yerinin şərq hissəsində, müdafiə divarının yaxınlığında kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntı aparmış, şurf qoymuşdur. Dəstənin 1976-1979-cu illərdə apardığı tədqiqatlar zamanı Narınqalanın və onun ətrafındakı tikililərin Antik dövrə (e.ə. IV-III əsrlərə) aid olduğu müəyyən edilmişdir [2, s. 5]. 1980-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının Xaraba-Gilan dəstəsi müstəqil ekspedisiyaya çevrilmişdir. Bundan sonra Q.Aslanovun və B.İbrahimlinin rəhbərliyi ilə bu sahədə aparılan tədqiqatlar davam etdirilmişdir. Tədqiqatlar zamanı 1980-1990-cu illərdə Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid Muncuqlutəpə, Dəlmə, Xalı-Keşan, Mərdəngöl nekropalları ilə yanaşı Xaraba-Gilan şəhər yerindəki Orta əsrlər dövrünə aid karvansara kompleksi də tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Azərbaycanın ikinci dəfə öz müstəqilliyini əldə etməsindən sonra (1991-ci il) B.İbrahimlinin rəhbərliyi ilə bu sahədə uğurlu tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı Sumbatan, Aza Orta əsr yaşayış yerlərində, Dəlmə qalasında, Rəsul dərəsi yaşayış yerindən Antik və Orta əsrlər dövrü tariximizlə bağlı xeyli miqdarda arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir [6; 7, s. 306-311; 8, s. 240-245; 9, s. 175-180].

Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində arxeoloji tədqiqatlar XX yüzilliyin 70-ci illərindən başlanılmışdır. 1979-cu ildə V.H.Əliyev və A.Q.Seyidov tərəfindən Tivi-Biləv magistral yolunun sol tərəfində, Biləv kəndinin ərazisində yerləşən Orta əsrlər dövrünə (II-XIV əsrlərə) aid Babək qalasında kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqat zamanı abidədəki dairəvi və dördkünc formalı tikili qalıqlarının planı çıxarılmış, fotoşəkilləri çəkilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, abidədəki tikili qalıqları müxtəlif həcmli daşlarla bir-birlərinə bitişik formada tikilmişdir. Evlərin bir qisminin içərisində divarla bitişik formada olan ocaqlar da vardır. Salamat qalmış tikili qalıqlarında divarlar müxtəlif formadadır. Divarların hündürlüyü 0,8-1 m, qalınlığı isə 0,5-0,8 m arasındadır [2, s. 16]. Abidənin əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi, arxitektura quruluşu Gilançay vadisində olan digər orta əsr istehkamları və qalaları ilə yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki bəzi tunc dövrü qalaları ilə (Qalaçıq, Qız qalası və s.) bənzərlik təşkil edir.

XX yüzilliyin 70-ci illərin də Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində aparılan tədqiqatlar zamanı V.Əliyev tərəfindən Gəmiqaya ətrafında, Tivi kəndinin ərazisində Dəmirçilər adlı yaşayış yeri də qeydə alınmışdır. Sahəsi dörd hektara yaxın olan yaşayış yerində aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı eramızın III-X əsrlərinə aid daşdan və çiy kərpicdən istifadə edilmiş tikili qalıqları, çəhrayı rəngli keramika məmulatları, əmək alətləri, dəmir əşyalar, obsidian tapılmışdır [3, s. 131].

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyəti dövründə Gilançay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrü abidələri ilə bağlı araşdırmalar daha da genişlənməmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbov tərəfindən 2005-ci ilin dekabrın 6-da imzalanmış "Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Sərəncama əsasən muxtar respublikamızın bütün bölgələri kimi Gilançay vadisinə də arxeoloji ekspedisiya təşkil edilmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsi əməkdaşları tərəfindən aparılan ekspedisiya nəticəsində bu ərazidə Tunc və Dəmir dövrü ilə yanaşı Orta əsrlər dövrünə aid bir çox yeni arxeoloji, tarixi abidələr aşkar edilərək pasportlaşdırılmış və Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyasına daxil edilmişdir. Aza körpüsü (XVII əsr), Aza piri (Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd türbəsi) (XIV-XVII əsrlər), Azadkənd hamamı (XVI-XVII əsrlər), Biləv qalası (VII-X əsrlər), Biləv körpüsü (XVIII əsr), Biləv qəbristanlığı (XIV-XVIII əsrlər), I Bist körpüsü (XVII əsr), II Bist körpüsü (XVII əsr), Darkənd künbəzi (XV əsr), Darkənd yaşayış yeri (XI-XVIII əsrlər), Darkənd hamamı (XV əsr), Gülümgülüm yaşayış yeri (XIV-XVI əsrlər), Dəlmə qalası (III-X əsrlər) və s. belə abidələrdəndir. Bu ərazidə qeyd olunan abidələrlə yanaşı ziyarətgah-pirlər, daş karxanaları, təbiət abidələri də vardır. Ziyarət-gah-pirlərlə bağlı geniş elmi araşdırmalar aparılmışdır [11; 12].

Gilançay vadisindəki arxeoloji abidələrin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların sonrakı dövrlərdə də davam etdirilməsi nəticəsində bu ərazidə Tunc, Dəmir dövrü ilə yanaşı Antik və Orta Əsrlər dövrünə aid bir neçə yeni abidə tərəfimizdən aşkar edilərək qeydə alınmış, kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir. Haçaqaya (tab. I, 3), Pətəkqoyulan (tab. I, 2), Pənahəli yalı, Təkəsaqqalı zəmi (tab. I, 8), Navuş yaşayış yerləri, Sarı yal, Dəmirçilər, Güney bağ (tab. I, 4), Humay qayası nekropol-ları, Dəyirman yeri (tab. I, 6), Bist şirəxanası (tab. I, 7) və s. belə abidələrdəndir. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqat zamanı onlardan əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinə görə belə bir nəticə ortaya çıxır ki, abidələr iki qrupa bölünürlər.

Birinci qrup abidələrdə Antik və Orta əsrlərlə yanaşı Tunc və Dəmir dövrünə aid arxeoloji materiallar da vardır. Belə abidələrdən birini Haçaqaya yaşayış yeri təşkil edir.

Haçaqaya yaşayış yeri Ordubad rayonunun Tivi kəndində, kəndin cənub-qərbində, Gilançayın sol sahilində, eyni adlı dağın üzərində yerləşir. Abidənin yerləşdiyi yerdə qayaaltı sığınqlar, zəngin bitki örtüyü var. 2008-ci ildə tərəfimizdən qeydə alınmış, kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir [5, s. 107-108]. Şimaldan və cənubdan qayalıqlarla, şərqdən və qərbdən yarpaqlı ağaclarla əhatə olunmuş abidənin sahəsi 4 hektara yaxındır. Yaşayış yerinin əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi Yuxarı Gilançay boyundakı ərazinin bir hissəsini nəzarətdə saxlamaq üçün olduqca əlverişlidir. Yaşayış yerindəki kül və torpaq laylarından ibarət olan mədəni təbəqənin çox hissəsi təbii aşınma nəticəsində dağılıbdır (tab. I, 3). Buradakı dağılmış evlərin yerində daş yığınları, torpaq qarışıq təpəciklər, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Dağılmış tikili qalıqlarına əsasən yaşayış yerindəki evlərin dördkünc planda tikildiyi bilinir. Onların bir çoxu ovalvari formalı təpənin üzərindəki kiçik düzənlik ərazidə salınmışdır, bir qismi isə dərənin kənarında, bulağın yanında tikilmişdir. Yaşayış yerinin yaxınlığında təbii bulağın olması burada insanların məskunlaşmasına şərait yaradan əsas amillərdən birini təşkil edir.

Gilançay vadisindəki ikinci qrup abidələrdən yalnız Antik və Orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji materiallar əldə olunmuşdur. Humay qayası, Sarı yal nekropolu, Bist şirəxanası (tab. I, 7), Dəyirman yeri (tab. I, 6), Pənahəli yalı, Navuş yaşayış yeri və digərləri belə abidələrdəndir. Hər iki qrup abidələrin öyrənilməsi səviyyəsi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, bu sahədə aktual olan bir çox məsələlər vardır. Bu sahədə aktual olan ən mühüm məsələlərdən biri yeni abidələrin qeydə alınması istiqamətində hər zaman tədqiqatlar aparmağın zəruri olmasıdır. Çünki hələ də bu bölgədə elmə məlum olmayan, tarixin canlı şahidi olan, onun daş yaddaşına çevrilən abidələrimiz qalmaqdadır. Onların hər biri tariximizin öyrənilməsi sahəsində özünəməxsus yer tutur. Bu sahədə aktual olan digər məsələlərdən birini Gilançay vadisindəki abidələrimizin əksəriyyətinin yalnız kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar əsasında öyrənilməsi, onlarda geniş arxeoloji qazıntıların aparılmaması təşkil edir. Xaraba-Gilan şəhər yeri, Sumbatan

yaşayış yeri, Dəlmə qalası, Babək qalasından başqa Gilançay vadisindəki digər abidələrdə əsaslı arxeoloji qazıntıların aparılmaması bu sahədə dərin elmi biliklərin əldə olunmasına imkan vermir. Onlarda arxeoloji qazıntıların aparılması nəticəsində abidələrin memarlıq quruluşu, inzibati mövqeyi, orada məskunlaşmış insanların maddi və mənəvi həyatı, məşğuliyyət sahələri, tayfalararası iqtisadi-mədəni əlaqələri və digər aktual məsələlərlə bağlı geniş elmi biliklər, maraqlı nəticələr əldə etmək olar. Əldə olunmuş nəticələr Azərbaycan arxeologiyasını daha da zənginləşdirərək Naxçıvandakı abidələrə marağı daha da artırır. Naxçıvan abidələrinə qarşı artan maraq muxtar respublikanın turizm potensialına müsbət təsir göstərir, bu sahə ilə məşğul olan xarici ölkə tədqiqatçılarını özünə cəlb edir.

1

2

3

4

5

6

7

8

Tablo I. 1-Pənahəli yalı yaşayış yeri, 2-Pətəqoyulan yaşayış yeri, 3-Haçaqaya yaşayış yerindən tapılan gil qab, 4-Güney bağda tapılan küp qəbir; 5-Pətəqoyulanda qeydə alınan kirkirə daşı; 6-Dəyirman yeri; 7-Bist şirəxanası; 8-Təkəsaqqalı zəmi yaşayış yeri.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
2. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Qədim Ordubad. Bakı: Naxçıvan, 2014, 312 s.
3. Naxçıvan ensklopediyası: I c., Naxçıvan: 2005, 395 s.
4. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elm cəmiyyəti. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
5. Xəlilov T.F. Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolu // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: 2010, № 2 (34), s. 107-110.
6. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ., Xəlilov T.F. Rəsul dərəsi yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2011, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s. 190-196.
7. İbrahimli B.İ., Səfərli F.Y., Xəlilov T.F. Aza Orta əsr şəhər yeri (2013-2014-cü illər) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014, Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 306-311.
8. İbrahimli B.İ., Səfərli F.Y., Qədirzadə T.Q., Xəlilov T.F., Qənbərova G.Q. Dəlmə qalasında arxeoloji qazıntılar (2013-2014-cü illərdə) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014, Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 240-245.
9. İbrahimli B.İ., Qədirzadə H.Q., Xəlilov T.F., Əhmədova L. Sumbatan Dizə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2011, Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s. 175-180.
10. Quliyev A.Ə. Naxçıvanın Orta əsr epigrafiyalarının tədqiqinə dair // Elmi axtarışlar, Bakı: Nurlan, 2002, s. 149-153.
11. Səfərli H.F. Gəmiqaya və çevrəsində ziyarətqah-pirlər // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2006, s. 70-73.
12. Səfərli H.F., Xəlilov T.F. Gəmiqaya və çevrəsində ziyarətqah-pirlər // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, № 1, s. 32-36.

Тогрул Халилов

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНЫХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ ДОЛИНЫ ГИЛАНЧАЯ

В статье говорится об актуальных проблемах и уровне исследования памятников античности и средневековья. Во время проведенных исследований, стало ясно, какой богатой историей обладает долина Гиланчай. В этом регионе очень много памятников, относящихся к античному и средневековому периодам. В некоторых из них проводились археологические исследования. Большинство памятников, в том числе, и памятники вокруг Гямигая, пока что мало изучены. Систематических археологических раскопок здесь пока не проводилось, и поэтому надо в комплексном порядке исследовать памятники античности и средних веков в долине Гиланчая, проводить археологические раскопки и тем самым решать актуальные проблемы Азербайджанской археологии.

Ключевые слова: Долина Гиланчай, античный период, Средние века, место поселения, некрополь.

Togrul Khalilov

**THE STUDY LEVEL OF GILANCHAY VALLEY MONUMENTS
OF ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD**

The paper talks about topical issues and the level of study monuments of antiquity and the Middle Ages. During the research, it became clear what a rich history has Gilanchay Valley. In this region, a lot of monuments belonging to the ancient and medieval periods. Some of them were carried out archaeological research. Most sites, including monuments and around Gamigaya, yet poorly understood. Systematic archaeological excavations conducted here is not, and therefore should be integrated in order to explore the monuments of antiquity and the Middle Ages in Gilanchaya valley to carry out archaeological excavations, and thus solve the urgent problems of Azerbaijan archeology.

Key words: *Gilanchay valley, Ancient Age, Medieval Age, settlements, necropolis.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

QADİR QƏDİRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hqadirzade@yahoo.com.tr

NAXÇIVANÇAY VADISINDƏ ƏNƏNƏVİ ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ (arxeoloji, statistik materiallar əsasında)

Məqalədə Naxçıvançay hövzəsində ənənəvi təsərrüfat həyatından, xüsusilə əkinçilik mədəniyyətinin bəhs edilir. Naxçıvançay hövzəsi tarixi Naxçıvan ərazisində şəhər mədəniyyətinin ilkin ocaqlarından biri olmaqla özündə qədim mədəniyyətləri qoruyub saxlamışdır. Bölgədə I, II Kültəpə kimi böyük əhəmiyyətə malik qədim yaşayış və mədəniyyət mərkəzləri ilə yanaşı Cəhriçay, Küküçay, Sirabçay hövzələrində Eneolit və sonrakı çağlara aid çox sayda yaşayış məskənləri mövcuddur. Məqalədə başlıca diqqət XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu hövzədə əkinçilik mədəniyyətinin öyrənilməsinə, sonrakı yüzillikdə, yəni rus işğalına qədər baş vermiş dəyişikliklərə yönəlmişdir. Tədqiqatda 1727-ci ilə aid "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndəki məlumatların, bundan təqribən 100 il sonraya aid statistik materialların, xalq arasında toplanmış məlumatlarla qarşılaşdırmalar əsasında aparılmış araşdırmadan bəhs olunur.

Yazıda əhalinin yaşayış tərzini, ondan alınan vergilər və s. məsələlər də tədqiqata cəlb edilməklə bir sıra məsələlərə tənqidi münasibət də bildirilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvançay, əkinçilik, arxeoloji, etnoqrafik, buğda, arpa, bağ-bostan məhsulları, vergi, ənənəvilik.*

Biz uzun illərdən bəri tarixi Naxçıvan ərazisinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması ilə məşğuluq. Çoxillik müşahidələrimizə və dünya səviyyəli təcrübələrə əsaslanaraq demək olar ki, etnoqrafik araşdırılmaların aparılmasında ən önəmli cəhətlərdən biri ayrı-ayrı etnoqrafik zonalarla yanaşı yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla müxtəlif təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, etnik-mədəni məsələlərin özünəməxsus cəhətlərini regional xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Belə tədqiqatlar daha çox məskunlaşmaya uyğun olaraq çay vadiləri və inzibati-ərazi bölgüləri əsasında aparılır ki, bu da ümumi cəhətlərlə yanaşı fərqli xüsusiyyətlərin, özünəməxsusluğun daha dərinədən öyrənilməsinə səbəb olur. Naxçıvançay vadisi tarixi Naxçıvan ərazisinin qədim məskunlaşma mərkəzlərindən biridir.

Naxçıvançay – Araz çayının sol qolu olub indiki Şahbuz və Babək rayonları ərazisindən axır. Çay Naxçıvanın daxili çayı olmaqla onun hövzəsi muxtar respublikanın ərazisində formalaşmaqla uzunluğu 81 km, ümumi əhatə dairəsi 1630 km²-dir. Başlanğıcını Keçəldağın cənub yamacından, Salvartıdan, Batabat yaylaqlarından alır. Başlıca qolları sağdan, Tapıdaşqara (uzunluğu 15 km), Küküçay (uzunluğu 20 km), Sələsüzçay (uzunluğu 19 km), Cəhriçay (uzunluğu 45 km), soldan, Şahbuz (uzunluğu 27 km), Qəhab (uzunluğu 21 km) çaylarıdır. Bunlardan əlavə çay kiçik su hövzələrindən də qidalanır. Qidalanması və təsərrüfat əhəmiyyətliyi baxımından çayı 2 hissəyə ayırmaq olar. Yuxarı axarlarından daha çox xalq arasında Qızılboğaz adlanan əraziyə qədər çayın sutoplayıcı, qidalandığı hissədir. Bu ərazilərdə çay dərəsi dərində olduğunda yerli əhali daha çox onun qollarında istifadə edir. Bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, qeyd edilən

bölgə dağlıq olmaqla əhali daha çox kiçik çay dərələrində və həmin çayların Naxçıvan-çaya qovuşduğu ərazilərdə məskunlaşmışlar. Bəlli olduğu kimi dağlıq ərazilərdə başlıca olaraq bulaq və çeşmələrdən istifadə edilir. Bölgənin nisbətən quraqlıq olan ərazilərində, xüsusən Badamlı, Türkeş, Sələsuz və s. kəndlərində kəhriz sularından da istifadə olunmuşdur. Naxçıvançaydan böyük suvarma arxlarının və kanalların ayrılması, yəni onun suyundan təsərrüfat məqsədi ilə geniş istifadə edilməsi Qızılboğazdan cənubdakı hissədən başlanır. Yəni buradan başlayaraq çay qol arxlarına ayrılır. Qədim dövrlərdən belə arxlar daha çox çayın sağ sahilindən, Vayxır kəndinin şimalından çəkilməyə başlamışdır. Cənuba endikcə arxların sayı artmaqla buradan götürülən sular Nehrəm kəndinin ərazisi də daxil olmaqla sol sahiləki min hektarlarla sahənin suvarılmasında, həmçinin içməli su ilə təminatında istifadə edilmişdir. Sağ sahilə gəlincə XX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər ondan geniş istifadə etmək mümkün olmamışdır. Bu ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, Cəhriçayın böyük dərə əmələ gətirməsindən asılı olmuşdur. Cəhriçayın Naxçıvan-çaya qovuşduğu yerin cənubundan, qədim yaşayış məskəni olan II Kültəpənin yaxınlığından başlayaraq çayın aşağı axarlarına doğru ondan bir neçə arx ayrılmışdır ki, bunların da o dərəcədə suvarma əhəmiyyəti olmamışdır. Lakin, Şıxmahmud kəndinin aşağı hissəsindən ayrılan və xalq arasında “Bazar çayı” adlanan arx Naxçıvan şəhərinin və onun cənubunda olan ərazilərin su ilə təminatında ciddi rol oynamışdır. Şəhərin ortasından axıb keçən bu arx onun həyatında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Ondən ayrılan qol arxları həyətlərin, əkin sahələrinin suvarılmasında, bütövlükdə o dövrkü məişətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təəssüf ki, bu gün onun adı və yaddaşlardakı xatirələri qalmaqdadır. Sağ sahil torpaqların suvarılmasında və məişətdə istifadə edilməsində Cəhriçayın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Əlverişli təbii-coğrafi şərait, bolsulu çayların, münbit torpaqların olması burada ilkin məskunlaşmaya səbəb olmuşdur. Bu hövzədə I-II Kültəpə, Meydantəpə, İşilər, Çalxanqala, Vayxırqala, Qız qalası, Fərhad evi, Cəhri çayı, Kükü çayı, Sirab çayı hövzəsindəki qədim yaşayış məskənləri, qədim inam yerləri ən başlıcası isə qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Naxçıvan şəhəri mövcuddur.

Qədim məskunlaşma mərkəzlərindən biri olmaqla bu bölgədə əkinçilik və maldarlıq sahələrinin erkən tarixlərdə formalaşdığını söyləyə bilərik. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş əmək alətləri, müxtəlif taxıl qalıqları, paxlalı bitki toxumlarına əsaslanaraq demək olar ki, Naxçıvan ərazisində, o cümlədən Naxçıvançay hövzəsində Eneolit dövründən başlayaraq əkinçilik və maldarlıq mədəniyyəti geniş inkişaf etmişdir [3, 6, 9]. Biz bir sıra araşdırmalarımızda, xüsusən Naxçıvançayın böyük qollarından olan Cəhriçay vadisi ilə əlaqəli monoqrafiyamızda [4] bu məsələlərin bir qisminə, xüsusən maldarlıq təsərrüfatından bəhs etsək də bu bölgənin əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı məsələlər geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. I və II Kültəpə ərazilərindən, digər yaşayış məskənlərindən əldə edilmiş materiallara, Orta əsrlər və XIX əsrə aid məlumatlara söykənərək demək olar ki, burada əkinçiliyin müxtəlif sahələri, xüsusən taxılçılıq, bağ-bostan bitkilərinin becərilməsi geniş yayılmışdır.

Biz yazını hazırlayarkən müqayisə məqsədi ilə 1727-ci ilə aid “Naxçıvan Sancağının Müfəssəl Dəftəri”nin 1997-ci və 2001-ci il nəşrlərindən [6, 7], həmçinin 1833-cü ildə nəşr edilmiş V.Qriqoryevin “Статистическое описание Нахичеванской провинции” (“Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”) kitabının [10] materiallarından, toplanmış etnoqrafik məlumatlardan geniş istifadə etmişik.

Bir məsələni də qeyd etməkdə fayda vardır ki, bu ərazi, xüsusən vadinin güneyi, Cəhriçayın aşağı axarları bölgədə sənətkarlığın, ticarətin inkişaf etdiyi və ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı ocaqlardan biridir. Naxçıvançayın yuxarı axarındakı ərazilər daha çox dağlıq hissədən ibarət olduğundan burada torpaqların suvarılmasında

həmin çayın suyundan geniş istifadə etmək mümkün deyil. Bu məsələdə çay dərəsinin dərin olması da müəyyən rol oynayır. Digər tərəfdən ərazidəki nisbətən bol sulu olan Cəhriçay, Küküçay və digər kiçik çaylardan da suvarma məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Suvarma işində təbii bulaqlar, çeşmələr və kəhrizlər də önəmli yer tutmuşdur.

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvançayın Qızılboğaz və Cəhriçayın Çalxan adlanan ərazilərdən şimal hissələrdə heyvandarlıq, dəmiyə əkinçilik və meyvəçilik xüsusi yer tutmuşdur. Aşağı axarlarda isə taxılçılığın, bağ-bostan, müxtəlif texniki bitkilərin becərilməsi geniş yayılmışdır.

Bu araşdırmada başlıca diqqət əkinçiliyin tarixi, xalq usulu ilə becərmə, əkinçiliklə bağlı deyimlər, adətlər və inamlar, həmçinin bu sahədə unudulmuş məsələlər, mərasimlər ədəbiyyat materialları ilə qarşılıqlı müqayisə şəraitində araşdırılmışdır.

Əkinçilik, bağ və bostançılıq. Uzunmüddətli müşahidələrə, toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına, ərazinin təbii-coğrafi şəraitinə əsaslanaraq demək olar ki, burada təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün hərtərəfli imkan olmuşdur. Naxçıvançay vadisində ən münbit, geniş torpaq sahələri II Kültəpə yaşayış yerindən şimalda, qərbdə və cənubda, indiki Cəhri kəndi ilə Naxçıvan şəhəri arasındadır. Burada əsas suvarma mənbəyi Naxçıvançayın ən böyük qolu olan Cəhriçaydır [3, s. 5]. Qədim zamanlardan Naxçıvanda suvarma əkinçiliyi geniş yayılmışdır. T.Bünyadov mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda suvarma əkinçiliyinin qədim dövrdə formalaşdığını yazır. Eyni zamanda e.ə. I minillikdə kəhriz sisteminin inkişaf etdiyini, onun suvarmada böyük rol oynadığını göstərir [1, s. 24-25]. Cəhriçay vadisinin cənub hissəsi, xüsusən sağ sahil sututarları, təpəli düzənlikdən ibarət olmaqla çox münbit torpaqlardır. Sol sahil sututarları isə cənubda Naxçıvançaya qədər Selov dərəsi, Cindərə, Böyük, Kiçik Yastanların qərb tərəfləri əlverişli olsa da Qaratəpə, Qaraman yerləri o qədər də məhsuldar deyil. Çayın orta axarında Peşov, Orta arx və Xor arxının sututarları, yəni Cəhriçayın sağ sahili, həmçinin sol sahildə Buğdaverin (el arasında Bürdovür), Ağçayın və Novkeçənin sututarları çox münbit torpaqlar olmuşdur. Ona görə olmuşdur deyirik ki, indi həmin torpaqların bir hissəsi şorlaşmış, bir hissəsi isə həyətəyanı sahələrə çevrilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən ərazilərdə əsasən taxıl, XX əsrin 30-cu illərinə qədər çəltik, orta əsrlər dövründən başlayaraq XX yüzilliyin 60-cı illərinə qədər pambıq, çox qədim dövrlərdən bağ-bostan bitkiləri becərilmişdir. V.Qriqoryevin məlumatından aydın olur ki, rus işğalı dövründə Çalxan dağından-Şorakətə, sol sahildə isə Naxçıvançaya qədər ərazilərin əksəriyyəti Cəhri camaatı tərəfindən becərilmişdir. Onun məlumatına görə əhalisi dağılıb getdiyi üçün Payız kəndinin sahələri də Cəhrinin əkin yeri imiş. Statistik məlumatlar Cəhri kəndinin ciddi inkişaf etdiyini və bölgənin ən gözəl kəndlərindən biri olduğunu göstərir [10, s. 141]. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvançayın, o cümlədən Cəhriçayın orta və aşağı axarlarında əkinçilik təsərrüfatları oxşar olmuşdur. Yəni zonalar üzrə kəskin fərqliliklər mövcud deyildi. 1727-ci ilə aid məlumatların sonrakı illərlə qarşılıqlı müqayisəsi göstərir ki, bu bölgədə əsasən taxıl, pambıq, çəltik, paxlalı bitkilər, bağ-bostan məhsulları və s. əkilmişdir.

Taxılçılıqda payızlıq və yazlıq əkinə mövcud idi. Daha çox payızlıq əkinə üstünlük verilirdi. Bu, ildən də asılı idi. İl quraqlıq olduqda torpaqlar şumlanıb yazda hazır saxlanılırdı və erkən yazda yazlıq buğda və arpa əkilirdi. Əgər yazlıq əkin yubadılsa o taxıl verməz, ot olar. Biz daha dəqiq məlumat əldə etmək və qarşılıqlı müqayisə məqsədi ilə Naxçıvançay hövzəsinə daxil olan və ayrı-ayrı təbii-coğrafi zonaları əhatə edən dörd yaşayış məskəninə (Naxçıvan şəhəri dizələri ilə birlikdə, Naxçıvançayından suvarma məqsədi ilə istifadə edən Nəhrəm kəndi, Cəhriçayın orta axarında yerləşən Cəhri kəndi

və Küküçayın yuxarı axarında yerləşən Kükü kəndi) statistik materialları qarşılıqlı şəraitdə müqayisə etməyə çalışmışıq. Bunun üçün “Naxçıvan Sancağının Müfəssəl Dəftəri”nin məlumatlarından istifadə edilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu və məhsulun umumi həcmi vergilərin həcminə əsasən müəyyən etməyə çalışmışıq. Aşağıdakı məlumatdan görüldüyü kimi təqdim olunan bəzi rəqəmlər şübhə doğursada onlara tənqidi yanaşmaqla ümumiləşmələr aparmaq olar. Onu qeyd etməkdə fayda vardır ki, tədqiqata cəlb edilən 4 məntəqədən 3-ü yüksək məhsul istehsal etmişdir. Belə ki, sancaq üzrə ən çox vergi verən Naxçıvan şəhəri 192676 ağça [8, s. 30], Yəzdabad kəndi – 90305 ağça [8, s. 93-94], Ordubad qəsəbəsi – 63669 ağça [8, s. 133], Cəhri kəndi – 52456 ağça [8, s. 77-78] olmuşdur. Beləliklə, yüksək vergi verən, yəni daha çox gəlir əldə edən 4 yaşayış məntəqəsində 3-ü Naxçıvançay hövzəsində olmuşdur. Daha geniş məlumat əldə etmək, təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq baş vermiş dəyişiklikləri araşdırmaq məqsədi ilə biz zonalar üzrə Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla hövzənin bir neçə yaşayış məntəqələrinə aid məlumatları verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Naxçıvan şəhəri və dizələrindən

əldə [edilən] gəlir:

İspəncə vergisi – 1,726 (ağça)

Buğda – 50 kile – 150 (ağça)

Arpa – 40 kile – 80 (ağça)

Dan – 11 kile – 165 (ağça)

Sumax – 12 kile – 180 (ağça)

Bostanlar üçün vergi – 1,200 (ağça)

H.m.r.c.u.m. vergisi – 1,500 (ağça)

Kələm, soğan və başqa tərəvəzlər üçün vergi – 4,110 (ağça)

Pambıq – 20 man – 1500 (ağça)

Kətan vergisi – 2,000 (ağça)

Rahdarlıq vergisi – 18000 (ağça)

Əkin yeri üçün tapu və dəştibani vergisi – 5,110 (ağça)

Gənəgərçək – 6 kile – 90 (ağça)

Bakirə qız və dul qadın üçün gəlinlik vergisi – 90 (ağça)

Şəhərdə alınan bazar bacı – 6.000 (ağça)

Kəkül (?) üşrü – 2,500 (ağça)

Mərcimək – 4 kile – 90 (ağça)

Noxud – 8 kile – 144 (ağça)

Kəlül – 7 kile – 126 (ağça)

Kərdiyər – 10 kile – 210 (ağça)

Yarca (?) 15 kile – 315 (ağça)

Çayır (?) vergisi – 700 (ağça)

Dönüm vergisi – 1600 (ağça)

Qoyun vergisi – 2,500 (ağça)

Çəltik – 41 kile – 3,075 (ağça)

Naxçıvan sancağının subaşılığı – 6,000 (ağça)

Şəhərdəki boyaxanadan [əldə edilən] illik gəlir – 1,200 (ağça)

Şəhərdəki şamxanadan [əldə edilən] illik gəlir – 1,400 (ağça)

Şəhərdəki sabunxanadan [əldə edilən] illik gəlir – 12,300 (ağça)

Bez damğası (tamğayi-kirbas), bazarda çoki işləri (ihtisab) və məhkəməyə çağılma üçün ödənilən xərclər (ihzariyyə) müqatiəsi – 12000 (ağça)

Dəyirman vergisi – 290 (ağça)

Niyabət, badi-hava, işlənmiş günah və törədilmiş cinayətlər, qul, cariyə və kənizlərin sərbəstlik almaları üçün vergi – 8100 (ağça)

Üzüm bağları müqatiəsi – ildə 18000 (ağça)

Bağçalar müqatiəsi – ildə 15000 (ağça)

N.v.s.t. v.s.k. – 1500 (ağça)

Varissiz ölənlərin mirasının satışından, qanuna görə saxlanma müddəti bir ay olan itirilmiş mallar, sahibsiz və azmış heyvan, qaçmış qul və cariyələrin (sahiblərindən və ya saxlanma müddətindən sonrakı satışdan) Naxçıvan şəhəri üzrə [əldə edilən] gəlir – 12000 (ağça)

Tənbəki üşrü – 90 (ağça)

Sultan xasslan və Naxçıvan sancağındakı vəqflər çıxılmaq şərtlə zəamət və timarların müqatiəsi – ildə 22000 (ağça). Yekun: – 192676 ağça [8, s. 30].

Cəhri kəndi

Gəlir: Çift vergisi – 1,100 (ağça)

Yarım (çift) vergisi – 50 (ağça)

Bennak vergisi – 1,628 (ağça)

Subay – 102 (ağça)

Buğda – 25 kile – dəyəri 750 (ağça)

Arpa – 19 kile – dəyəri 380 (ağça)

Darı – 20 kile – dəyəri 300 (ağça)

İspəncə vergisi – 6,700 (ağça)

Mərcimək – 5 kile – dəyəri 90 (ağça)

Noxud – 9 kile – 162 (ağça)

Kərəsnə – 15 kile – dəyəri 225 (ağça)

Paxla – 18 kile dəyəri 250 (ağça)

Gənəgərçək – 21 kile – dəyəri 315 (ağça)

Kəlül – 28 kile – dəyəri 504 (ağça)

Pambıq – 10 man – 750 (ağça)

Çəltik üşrü – 2,110 (ağça)

Ot üşrü – 200 (ağça)

Bağ məhsulları üşrü – 5,980 (ağça)

Üzüm bağları üşrü – 7.100 (ağça)

Qoyun vergisi – 5.990 (ağça)

Axıl vergisi – 600 (ağça)

Dönüm vergisi – 700 (ağça)

Dəyirman vergisi – 210 (ağça)

Kərdiyər – 3 kile – 63 (ağça)

Pərinc – 7 kile – 147 (ağça)

Tənbəki üşrü – 120 (ağça)

Bakirə qız və dul qadın üçün gəlinlik vergisi – 90 (ağça)

Tapu və dəştibani vergisi – 5,880 (ağça)

Badi-hava, işlənmiş günah, törədilmiş cinayət, qul, cariyə və kənizlərin sərbəstlik almaları üçün vergi – 8,000 (ağça) Bəzixana üçün vergi – 960 (ağça)

Qızılboğazda alınan keçid bacı – ildə 8,000 (ağça)

Yekun: – 51,456 ağça [8, s. 77-78].

Sirab kənd

Gəlir:

Çift vergisi - 250 (ağça)

Yarım (çift) üçün vergi – 200 (ağça)
 Bennak vergisi – 234 (ağça)
 Subay vergisi – 6 (ağça)
 Buğda – 21 kile – 630 (ağça)
 Arpa – 15 kile – 300 (ağça)
 Pambıq – 5 man – 375 (ağça)
 Dönüm vergisi – 690 (ağça)
 Darı – 8 kile – 120 (ağça)
 Sumax – 5 kile – 75 (ağça)
 Qoyun vergisi – 120 (ağça)
 Bal üşrü – 121 (ağça)
 Meyvə üşrü – 120 (ağça)
 Bostan məhsulları üşrü – 290 (ağça)
 Çəltik – 2 kile – 150 (ağça)
 Tapu və dəştibani vergisi – 1,299 (ağça)
 Bakirə qız və dul qadın üçün gəlinlik vergisi – 80 (ağça)
 Badi-hava, işlənmiş günah, törədilmiş cinayət, qul, cariyə və kənizlərin sərbəstlik almaları üçün vergi – 2,951 (ağça)
 Yekun: 8,021 ağça [8, s. 59-60].

Kükü kəndi

Gəlir:

Subay vergisi – 6 (ağça)
 İspəncə vergisi – 150 (ağça)
 Buğda – 11 kile – 330 (ağça)
 Arpa – 5 kile – 100 (ağça)
 Sumax – 3 kile – 45 (ağça)
 Paxla – 2 kile – 30 (ağça)
 Bal üşrü – 180 (ağça)
 Meyvə üşrü – 190 (ağça)
 Dəyirman vergisi – 30 (ağça)
 Qoyun vergisi – 150 (ağça)
 Dönüm vergisi – 300 (ağça)
 Əkin yeri üçün tapu və dəştibani vergisi – 1,690 (ağça)
 Bakirə qız və dul qadın üçün gəlinlik vergisi – 90 (ağça)
 Badi-hava – 1,850 (ağça)
 Yekun: – 5,141 ağça [8, s. 68]

Məlumatdan da göründüyü kimi statistik materiallar ayrıca olaraq Naxçıvan şəhərinə aid olmamaqla onun tabeliyindəki bir neçə dizəni də əhatə edir. Eyni zamanda vergi bütün sahələri əhatə etdiyindən şəhərdə bazar, idarə sistemi, sənətkarlıq və sairə ilə bağlı gəlirlər də bura daxil edilmişdir. Bizim başlıca məqsədimiz əkinçiliyə araşdırmaq olduğundan müqayisələri də bu istiqamətdə aparmağa çalışmışıq. Araşdırmalar sübut edir ki, əkinçilik məhsulları üzrə Naxçıvan şəhəri ilə Cəhri kəndi arasında az fərq olmuşdur. Cəhridə kətan və sumaq vergisi alınmadığında bu məhsulların geniş yayılmadığını söyləmək olar. Müqayisədə dağ kəndi olan Küküdə əkinçiliyin zəif inkişaf etdiyi məlum olur. Belə ki, buğda, arpa, sumax, paxla və meyvə vergisi alındığı qeyd edilmişdir.

Bir məsələ xüsusi vurğulanmalıdır ki, ailələrin şəxsi təlabatı üçün istehsal olunan mallardan vergi alınmamışdır. Bu da vəziyyətlə əlaqəli tam söz deməyə imkan vermir.

Ən yaxşı taxıl yayın sonu, payızın əvvəlində əkiləndir. El arasında deyirlər ki, gə-

rək taxıl iki yay görə. Digər bir deyimə görə: “Taxıl erkən əkilməlidir ki, qar yağınca kökləşsin, ucalsın, içərisində toyuq gizlənə bilsin”. Taxılçılıqda daha çox yerli növlərdən istifadə edilirdi: Ağ buğda, Qırmızı buğda, Qaraqılçığ, Qılçıqsız və s., arpanın isə fəsillərə uyğun olaraq Şeşəli və Qılıcı növləri əkilirdi.

Ərazinin Çalxandan yuxarı və Qızılboğazdan şimaldakı hissəsində də taxılçılıq əsas yer tuturdu. Burada çay dərəsi nisbətən dərinədə olduğu üçün torpaqların müəyyən hissəsi suvarıla bilmədiyindən dəmiyə əkinçiliyinə üstünlük verilirdi. Dəmiyə əkinçiliyindən söz düşmüşkən Cəhriçay vadisinin Işıqlar, İydəli, Qarağac yallarında, Türkeşin, bütövlükdə Şahbuz böldəsinin dağətəyi yamaclarında bu əkin forması geniş yayılmışdır. Çünki bu ərazilərin təbii-coğrafi şəraiti daha çox şimal hissəyə yaxındır. Lakin adı çəkilən ərazilərdə taxılçılıq o dərəcədə də məhsuldar deyil.

Taxılçılıqdan danışarkən bir məsələyə xüsusi diqqət verməyi vacib sayırıq. Bu da Müfəssəl dəftərdə verilmiş məlumatlarla bağlıdır. Burada taxılla bağlı verilən rəqəmlər çox aşağı görünür. Məs: Cəhri kəndində vergi olaraq 25 kile buğda, 19 kile arpa alındığı bəlli olur [8, s. 77]. Bir kile 25 kq-dan hesablanarsa bu hesabla kənddən 625 kq buğda, 475 kq arpa vergi alınmışdır. Alınan vergi məhsulun onda birilə hesablanarsa belə çıxır ki, Cəhri kəndində 6250 kq buğda, 4750 kq arpa əldə olunub. Hektara məhsuldarlıq 20 s. olsa onda Cəhri kəndində 3 ha buğda, 2,3 ha arpa əkilib. Deməli, təqribən 6 ton buğda, 5 tona qədər arpa əldə edilmişdir. Verilən məlumatlardan aydın olur ki, kənddə 400 nəfərdən artıq əhali yaşayıb. Təbii ki, bu rəqəm şərtidir. Çünki siyahıya vergiyə daxil olanlar salınmışdır. Müfəssəl dəftərin şərhindən bəlli olur ki, əgər kənd və ya şəhər sakinini öz həyatı sahəsində satış üçün deyil, özünün istifadəsi üçün meyvə, bostan məhsulları əkib-becədirsə, o bunlar üçün vergi ödəməzdi. Necə olursa olsun bir kənddə ilə adambaşına 15 kq buğda, 12 kq arpa düşə bilməz. Bizcə, həmin rəqəmlər böyük şübhə doğurur. Hər şeydən öncə taxılçılıq təkcə insanların çörəyə olan tələbatını deyil, eyni zamanda heyvandarlıqda da ciddi yem bazasıdır. Bizə rəqəmin dürüstlüyünə şübhə etməyə bir fakt da əsas verir. Belə ki, təqribən 100 il sonra V.Qriqoryevin verdiyi statistik materiallardan aydın olur ki, Cəhri kəndində hər il 400 xəlvər (1 xəlvər 1,5 desyatin, yəni təqribən 1,6 h. bərabərdir) yəni təqribən 600 hektardan artıq taxıl əkilmişdir [10, s. 141; 8, s. 42]. Xalq arasından toplanmış materiallara əsaslanaraq demək olar ki, torpaqlar münbit olduqda hektara ən azı 20 sentner (2 tona qədər) məhsul verir. Beləliklə, orta hesabla 1000 tondan artıq taxıl istehsal edilmişdir. Belə şübhəli rəqəmlər bütövlükdə Sancaq üzrə müşahidə edilməkdədir.

Ümumiyyətlə, kitabın giriş hissəsindəki materiallardan aydın olur ki, Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət imiş [7, s. 9]. Son nəşrdə dağılmış kəndlərlə birlikdə bu rəqəmin 393 olduğu göstərilib [8, s. 8]. Kitabda yazılır: “Hesablamalarımıza görə, Naxçıvan sancağı üzrə xəzinəyə hər il 2568 kile buğda, 2297 kile arpa, 800 kile darı vergi olaraq rəiyyətlərindən toplanırdı. Əgər verilən verginin məhsulun $\frac{1}{10}$ kimi, 1 kileni isə 25 kq-dan hesablasaq onda Naxçıvan sancağı üzrə hər il 642 ton buğda, 574,3 ton arpa və 20 ton darı yığıldığını söyləyə bilərik” [7, s. 17]. Bu məlumatdan belə çıxır ki, Naxçıvan sancağında hər yaşayış məntəqəsinə təqribən 2 ton buğda, bundan da az arpa və 63 kq darı düşür. Bizcə, bunları şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Verilən rəqəmlər tamamilə yanlışdır və həqiqi mənzərəni əks etdirmir. Yenə V.Qriqoryevə müraciət edək. O yazır ki, İran hökumətinin məlumatına əsasən son illərdə Naxçıvan dairəsində (xüsusi diqqət vermək lazımdır ki, ancaq Naxçıvan dairəsində, yəni Ordubad dairəsi daxil edilmədən) 10 min xalvar (1 xalvar 320 kq hesablanırdı. Dəqiqləşmə üçün bax həmin kitabda səh. 88-dəki 500 xalvar və ya 10 min pud rəqəminə), yəni 3200 ton taxıl istehsal edilmişdir [10, s. 86]. Burada bir rəqəmi də vermək yerinə düşərdi. 1828-ci ildə Naxçı-

van dairəsində 500 xəlvər və ya 10 min pud, yəni 160 ton çəltik olmuşdur [10, s. 88]. Faktiki rəqəmlərlə yanaşı etnoqrafik ədəbiyyatda digər zonalarla bərabər Naxçıvanda da çəltikçiliyin geniş yayıldığı göstərilir [2, s. 11].

Müqayisəli araşdırmalara əsasən demək olar ki, Osmanlı-Səfəvi müharibələrində Naxçıvana böyük zərbə dəymişdir. Əhalinin böyük hissəsi doğma yurdlarını tərk etmiş, təsərrüfat dağılmışdır. Belə ki, 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə kütləvi köçlərin əsasən Naxçıvan sancağından olduğunu göstərir. Bu dövrdə Naxçıvan sancağının 17 nahiyyəsində olan 393 yaşayış məskənindən 269-nun əhalisi (yəni 68,5 %) öz yerlərini tərk etmişdi. Bəzi nahiyyələrdə (Bazarçayı, Şərabxana, Zar, Zəbil) isə ümumiyyətlə heç bir adam belə qalmamışdır. Digər nahiyyələrdə də vəziyyət buna bənzər idi. Məsələn, Mülki-Arslanlı nahiyyəsinin 7 kəndindən 6-nın, Ağcaqala nahiyyəsinin 64 kəndindən 60-nın, Sisyan nahiyyəsinin 34 kəndindən 28-nin, Məvaziyi-Xatun nahiyyəsinin 20 kəndindən 8-nin, Qarabağ nahiyyəsinin 8 kəndindən 5-nin, Dərəşahbuz nahiyyəsinin 30 kəndindən 22-nin, Əlincə nahiyyəsinin 42 kəndindən 25-nin əhalisi köç etməyə məcbur olmuşdur [8, s. 8].

1727-ci ildəki vəziyyət isə XVI əsrin sonundakı vəziyyətdən xeyli fərqlənirdi. Doğrudur, bu dövrdə də kənd əhalisi məcburi köçlərə məruz qalsa da, bu proses XVI əsrin sonunda olduğu kimi kütləvi şəkildə baş verməmişdir. Naxçıvan sancağının bu dövrdə olan 326 yaşayış məskənindən yalnız 87-nin (26,7%) əhalisi öz yerlərini tərk etmişdi [8, s. 8]. Çar Rusiyasının işğalı dövründə də tədqiqata cəlb edilmiş bölgədə ciddi dağıntılar baş vermişdir. Əhalinin bir qismi qaçıb dağıldığından təsərrüfata böyük zərər dəymişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Naxçıvançay hövzəsinin əsas kəndi Cəhri yenə də digər kəndlərdən seçilirdi. V.Qriqoryev yazır ki, Cəhri istər əhalinin vəziyyətinə, istərsə də əla məhsuldar torpaqlarına görə Naxçıvan dairəsinin ən yaxşı kəndlərindəndir. Burada üç torpaq tipi vardır. Hər il 400 xəlvər (600 ha yuxarı) taxıl, 40 xəlvər (60 ha yuxarı) pambıq, 10 xəlvər çəltik (15 ha) və 10 min arxa qədər bostan əkilir [10, s. 140-141]. Verilmiş rəqəmləri təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, Cəhri kəndində orta hesabla 1000 tondan artıq taxıl, 96 ton pambıq, 25 ton çəltik hasil edilmişdir. Müfəssəl dəftərlə müqayisədə keçən 100 il ərzində bölgənin digər kəndlərində ciddi dağılma baş verdiyi ortaya çıxır. Payız kəndinin əhalisi köçmüş, eyni zamanda Çalxandan şimaldakı 5 kənd də boşalmışdır – Buzqov, Kərməçataq, Canıkənd və Sultanbəydə isə cəmi 27 ailə qalmışdır.

Cənub hissədə taxılçılığa üstünlük verilməsi su problemi ilə də bağlı idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Cəhriçayında yay girsənə qədər, xüsusən yazın ilk 2 ayı bol su olur. Bu da taxıl üçün yetərlidir. Çay dərəsi dərində olduğu üçün yuxarı axarlarda onun sula-rından geniş istifadə etmək çətindir.

Tədqiqatda maraqlı məsələlərdən biri biçim və döyüm adətləridir. Xalq arasında deyirlər ki, qara arının (buna “biçinçi” də deyirlər) görünməsi taxılın yetişməsinə işarədir. O vızıldaya-vızıldaya evləri, həyətləri dolaşib insanlara bildirir ki, biçinə hazırlaşın, oraqları, kərənti və mərəndiləri itiləyin. Taxıl biçini çox çətin olduğundan bu işə bütün ailə üzvləri qatılırdı. Bəzən cənubdan, Arazın o tayından biçinçilər gəlirdi. Biçin başlandıqdan sonra həftələrlə, bəzən daha çox bu işlə məşğul olurdular. İş hava işıqlanandan qaranlıq düşənə qədər, ay işığı olduqda gecə yarısına qədər davam edərdi. Hava isti olduqda günortanı istirahət edərdilər:

Biçinçillər ayrınların içərlər,

Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər [5, s. 39].

Biçin zamanı yerə tökülən sünbüllər yığılardı. Əgər taxıl alçaq olub orağa gəlməseydi onu “qırp” edərdilər. Dəmiyə əkinlərin bir qismi əllə yolunardı. Buna “yolpa

yolmaq” deyərdilər.

Taxılın döyülməsi və sovruga verilməsi böyük zəhmət tələb edən işlərdən idi. Taxıl sahəsinin kənarında xırman düzəldilir (xırman yeri). Tam qurumuş bağlar dairəvi formada ora yığılırdı. Bu “heşan” adlanır. “Heşan” yatsın deyə əvvəlcə qaramal tərəfindən ayaqlandırılır. Sonra at, öküz, camış, ulaq qoşulmuş gəmlər, vəllər vasitəsi ilə döyülməyə başlayırdı. Vəl sürən “heşan” yaprıdaqca onu çevirirdi. Bu bütöv Azərbaycan üçün xarakterik üsul idi.

Novruzəli xırmanda vəl sürərdi,

Gahdan yenib küləşləri kürərdi [5, s. 42].

Qoşquda əl öküzünə xüsusi diqqət verilir. Çünki qoşqu sistemini o idarə edirdi. Beləliklə buğda küləşdən ayrılırdı. Sonra samanı buğdadan ayırmaq üçün onu sovruga verirdilər. Bu işlər daha çox havanın sərin vaxtı edilirdi. Yaşlılar söyləyirdilər ki, ilin yay aylarında “holavar” səsi ətrafa yayılırdı. Öküzlər holavara elə öyrəşmişdilər ki, onu dayandıran kimi öküzlər durardı.

Ən çətin məsələlərdən biri sovruc üçün küləyi gözləmək idi. Belə nəql edirlər ki, bəzən saatlarla taxılın yanında yatıb gözləyirdik külək gəlmirdi. Elə ki, külək başladı xırmanda bir neçə yerdə buğda sovruga verilir. Külək gec olanda aşağıdakı sözləri söyləyib, onu çağırırdılar:

Heydər, Heydər əsə gəl,

Yeddi xırman basa gəl.

Oğlun, qızın ölübür,

Dəsmal götür yasa gəl.

və ya

Heydər baba, Heydər baba,

Gəl atına saman apar.

Olurdu ki, Heydər baba əvəzinə “Yel baba” desinlər. Buğda sovruga verildikdən sonra xırmanlanır, yəni iri gözlü xəlbirdən – daşqırdan keçirilir. Beləliklə, onun içərisində olan iri daşlar, kozar (sünbulun qalağı) və s. təmizlənir. Sonra isə buğdanın keçə biləcəyi xəlbirlə xəlbirləyib yığırlar.

Taxıl təmizləndikdən sonra “Xırman üstü” adətində əməl edilirdi, yəni şəriklər öz payını götürür, əgər borc varsa ödənilir, kimə pay veriləcəksə ayrılır, bundan sonra qalan buğda evə gətirilirdi. “Xırman üstü” ona görə deyilir ki, kimin alacağı, verəcəyi varsa orada həll etsin.

Təsərrüfatda bağ və bostançılıq da nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Yaşlılardan toplanmış materiallardan, yazılı mənbələrdən bəlli olur ki, Gülşənabaddan başlayaraq Daşbəndə qədər Orta arxın və Xor arxının sututarları bağ-bağat olmuşdur. Deyirdilər ki, bağlar o dərəcədə sıx olmuşdur ki, xəlbir atsaydın yerə düşməzdi. Söylənilənləri Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki məlumatlar da təsdiq edir [7, s. 119-122]. Bağlar daha çox qarışıq formada salınırdı.

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərinə görə, təkcə Cəhri kəndində 96 üzüm, 11 meyvə bağı olmuşdur. Üzüm bağlarının hər biri 1 qitə böyüklükdə qeyd edilmişdir. Üzüm və meyvə bağlarından götürülən məhsula uyğun olaraq verilən vergidən bəlli olur ki, onların sahəsi böyük olmaqla xeyli məhsuldar imiş. Naxçıvan şəhəri müstəsna olmaqla Naxçıvan sancağının heç bir kəndində bu qədər geniş üzüm və meyvə bağları yox idi. Bunu verilən vergi də sübut edir. Üzüm bağları üçün 7,100 ağça, bağ məhsulları üçün 5,980 ağça, ikisi birlikdə 14,080 ağça [8, s. 76-78]. Müqayisə üçün deyək ki, bağlar diyarı kimi tanınan Ordubad qəsəbəsində bu rəqəm ikisi birlikdə 580 ağça [8, s. 133], Nəhrəm kəndində ikisi birlikdə 2,999 ağça [8, s. 96], Qarabağlar kəndində ikisi

birlikdə 165 ağça [8, s. 83], Cənnəbdə ikisi birlikdə 4,750 ağça [8, s. 113]. Belə müqayisəni digər yerlərdə aparmaq olardı. Lakin Naxçıvan sancağı üzrə, yuxarıda dediyimiz kimi, Naxçıvan şəhərindən (ikisi birlikdə 33,000 ağça) sonra Cəhri kəndi gəlir. Bu özünü təsərrüfatın digər sahələrindəki gəlir vergilərində də göstərir. Naxçıvan şəhəri ümumi 192,676 ağça, Cəhri kəndi 51,456 ağça, Nehrəm 35,141 ağça, Ordubad qəsəbəsi 63,669 ağça, Mehri 47,655 ağça və s. Göründüyü kimi ümumi vergi baxımından da Cəhri kəndi Naxçıvan şəhəri və Ordubad qəsəbəsindən sonra 3-cü yerdə dayanıb.

Bağçılıqda qarışıq sistem üstünlük təşkil etmişdir. Onların ətrafına iydə, tut, alça ağacları, itburnu və s. kollar əkilirdi. Bu iki məqsəd üçün idi. Birincisi çəpər, ikincisi bağları sərt şaxtalar, küləklərdən qorumaq məqsədilə. Q.Cavadov bu məsələdə bəhs edərək yazır ki, Naxçıvanın təbiəti əhalinin bir sıra əlavə tədbirlər görməyə vadar etmişdir. Belə ki, Naxçıvanın sərt qışı və şiddətli küləkləri burada üzüm tənəklərini qışda torpağa basdırılmasına, meyvə bağlarını isə küləkdən qorumaq üçün onların ətrafına qoruyucu zolaqlar salınmasına səbəb olmuşdur [2, s. 27]. Üzüm bağları bir qayda olaraq ümumi bağın ortasında, açıq talada və ya ayrıca sahədə salınırdı. Yaşlılar söyləyirlər ki, XX yüzilliyin 40-cı illərinə qədər bağların yanında vərəzən – meyvə qurudulan yer vardır. Vərəzəni iki formada düzəldirdilər: 1. Yastı daşlar döşəməklə; 2. Çığ və üstündən yumşaq ot, yarpaq döşəməklə. Mövüz üçün vərəzən hər hansı bir yüngül parçadan, imkan olduqda həsir və s. hazırlanırdı. Burada alça, ərik və s. meyvələr qurudulur, mövüz basılırdı. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ordubadla müqayisədə meyvələrin qurudulması, onlardan müxtəlif çərəzlərin hazırlanması təcrübəsi zəif olmuşdur. Daha çox ərik, alça qurusu və mövüz hazırlanırdı ki, onuda əksəriyyətini satılığa çıxarırdılar. Üzümdən və tutdan doşab, bəhməz hazırlanırdı. Tut və iydə qurusu da geniş yayılmaqla qışın əsas çərəzi sayılırdı.

Bu torpaqlar üçün bostan və tərəvəz bitkiləri çox faydalı idi. T.Bünyadov yazır ki, çox qədimdən Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqədə olan Naxçıvan ölkəsində bağ və bostançılıq inkişaf etmişdir [1, s. 103]. Bostan bitkiləri içərisində xiyar, qovun, qarpız əsas yer tuturdu. Ümumiyyətlə, xalq arasında bostan deyərkən daha çox qovun, qarpız, şamama başa düşülürdü. XX əsrin 60-cı illərindən, yəni qarışıq təsərrüfat formasından fərqli olaraq tütünçülük, sonralar üzümçülük sahələri inkişaf etdirildikdən sonra bostançılıq zəifləyib, demək olar ki, aradan çıxıb.

Keçmişdə bostançılıq o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, xalq arasında onunla bağlı müxtəlif deyimlər formalaşmışdı: “Bostançının kar vaxtı”. Adətə görə qovun, qarpız yetişəndə bostandan pay almağa gələnlər ətrafdan keçər, bostançıya salam verərdi. O da xoşu gəlməyən adam olanda özünü eşitməməzliyə qoyardı. Buna görə də deyərdilər ki, bostançının kar vaxtıdır.

Eynən buna bənzər bir ifadə meyvə bağları ilə əlaqəli yaranmışdır. Meyvə yemək istəyən bağmana salam verərdi. Bağman salamu alıb onu meyvə yeməyə çağırırdı. Elə ki, meyvə, xüsusən ərik sovuşdu bağın ətrafında az adam görünərdi, bağmana salam verən azalardı. Bu vəziyyətdə deyərdilər: “Bağda ərik varıdı salaməleyk var idi, bağdan ərik qurtardı salaməleyk qurtardı”.

Bir məsələ xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, dost-taşıqlar, qohumlar meyvə, üzüm yetişən vaxt bağa, qovun, qarpız yetişən vaxt bostana getməsə idi bağ və bostan sahibi onlardan inciyərdi. Təbii ki, bu bağ, bostanı olmayanlara aid idi. Bağ, bostana gələnlərin yanında mütləq torbası olardı. Özü yeyib doyandan sonra sahibkar evdəkilərə də pay göndərərdi.

Elə adamlar vardı ki, bağban onun bağa gəlişindən narahat olurdu. Bununla bağlı xalq arasında kürekənlə qayna aid olan bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşərdi. İfadə

belədir: “Yeznə doydun? Belə də ala qarın olduq”. Söhbət edirlər ki, çox yeyən bir nəfər qayınının bağına gedir. Qayını yaxşı üzümlərdən yığıb gətirir ki, bacısının yoldaşı yəsin. Kürəkən deyir ki, qayın qoy elə bir arxdan yeyim. Beləliklə, yeznə başlayır yeməyə, qayın baxır ki, o bir kolu təmizləyib keçdi digərinə. Soruşur ki, yeznə doydun? O da cavab verir ki, ala qarın olmuşam, hələ yeyirik də. Hirsindən dinə bilməyən qayın çəkilib gözləyir. Yeznə yediyi qədər də yeyir. Sonra deyir ki, evdəkilərə də üzüm aparmaq istəyir. Qayın bir dəsmala üzüm qoyanda yeznə deyir ki, əziyyət çəkmə mən dəsmal gətirmişəm. Qayın baxır ki, yeznə bir dəstərxan açıb üzüm yığır. Qurtardıqdan sonra deyir: “Yeznə get, bir də bu bağa gəlmə”.

Bağ və bostandan seyid payı ayrılardı. Elə bağman, bostançı vardı ki, o əkinə başlayanda, yazın əvvəlində bu payı ayırırdı. Yəni əvvəlcədən deyirdi ki, filan arxın üzümü, ağacın meyvəsi, filan cızığın yemişi seyidpayı, yolçu payıdır. Deyirlər ki, bu məqsədlə ayrılanlar daha çox məhsul verərmiş. Sahibkar isə ona toxunmazdı. El arasında olan bir rəvayətdə deyilir ki, bir nəfər bostançı cızıqların bir neçəsini ayırır deyir ki, bunu Allah yolunda paylayacağam. Məhsul yetişəndə baxır ki, ayırdığı hissədəki qarpız, qovun daha böyük və boldur. Tamah bunu gücləyir. İstəyir ki, girib oradan qarpız qoparsın. Amma bunu gündüz edə bilmir, çünki ətrafdakı bostançılar da bilirdi ki, onun ayırdığı pay hansı tərəfdədir. Gözləyir, qaranlıq qovuşanda girir həmin hissəyə və əl uzadıb qarpızı qoparmaq istəyərkən göy guruldayıb, şimşək çaxır. Bostançı yerə uzanıb deyir: “Ya Rəbbim, qəzəblənmə, qırmırdım, yoxlayırdım görüm yetişib”. Yəni öz bostanın olsaydı da ayrılan paya xəyanət olmazdı.

Ətrafda işləyənlər, çoban-çoluc bağa və bostana su içməyə də gəlirdilər. Hər bir bostançının və bağbanın sıx kölgəlikli ağacların dibində düzəldilmiş su hovuzları olardı. Hovuz düzəltmək üçün təqribən 1 m uzunluğunu, 1 m eni, 50-60 sm dərinliyi olan çala qazılır. Arxa tərəfdən suyun hovuzla dolması, qabaq tərəfdən isə suyun artığının çıxması üçün yer qoyulur. Sonra hovuzun üstünə budaq, ot atılıb çim döşənir, ara-sıra çimə su səpilir. Beləliklə, hər tərəfi çimdən olan hovuzda durulmuş su yığılır. Yəni daim sərin su olur. Bundan isə içmək, çay qoymaq, xörək hazırlamaq üçün istifadə edilir. Hovuzun təmizliyinə ciddi diqqət verilir.

Bostanın və bağın pozulması xüsusi təntənə ilə keçirilirdi. Bostan pozulması – “Bostan üstü” adlanırdı. Yəni qohumların iştirakı ilə bostanda olan qovun, qarpız, şamama yığılıb bir tərəfdə tıqlanar, kimə nə pay veriləcəkdisə müəyyənləşdirilirdi. Bostan pozularkən qarpızın və yemişin balacalarına, tam yetişməmişlərə dəyməzdilər. Nəzərdən qaçıb kolların arasında qalanlar da olurdu. Bostançı bostanı pozub oradan çıxandan sonra uşaqlar gedib qalanları, gözdən yayınanları yığardılar. Bu “peşara” adlanırdı. Deyirlər ki, peşaranın dadı özgədir.

Bostan pozulması ilə bağlı adətə M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında da rast gəlirik:

Bostan pozub gətirərdik aşığı,
Doldurardıq evdə taxta-tabağı
Təndirlərdə bişirərdik qabağı,
Özün yeyib, toxumların çırtırdıq,
Çox yeməkdən lap az qala çatdırdıq [5, s. 43].

Bostançıların böyük bacarığından biri toxumluq saxlanacaq qovun və qarpızın seçilməsidir. Çox gözəl olan şamamalar ən yaxşı hədiyyə sayılırdı.

Bağ və bostanın becərilməsi uzunmüddətli təcrübəyə əsaslanırdı. Heç təsadüfi deyil ki, xalq arasında: “Bağa baxsan bağ olar, baxmasan dağ olar” – deyiblər. Üzümlüklər əsasən arx üsulu ilə əkilirdi. Yerin quruluşundan asılı olaraq arxların uzunluğu 6-8 metr,

dərinliyi 80 sm, eni 1 m-ə qədər olub “Tum” adlanırdı. Peşəkar bağmanlar deyirlər ki, arx üsulu yerli şəraitə uyğundur. Çünki onların su və nəm saxlanması uzunmüddətlidir. Ümumiyyətlə üzümçülükdə 3 su vacib sayılırdı. Yazda, bağ kəsiləndən sonra “qayçı” və ya “bıçqı suyu”, çiçəkdən düşəndən sonra “qora suyu” və “şirə suyu”. Deyirlər ki, arx üsulu ilə əkilmiş üzümlərə 2 su yetərlidir. Toplanmış materiallardan aydın olur ki, bəzən il quraqlıq keçəndə ancaq “bıçqı suyu” veriblər.

Üzüm və meyvə bağları üçün payızın sonlarında, donuşluqda verilən su çox önəmli sayılır. Məlumatlardan bəlli olur ki, bu su yüz suya bərabər sayılmışdır – “küz su, yüz su”. Həmin suyu verməklə yerdə olan, eyni zamanda soyuğun təsiri ilə ağacın dibinə enmiş bir sıra zərərvericilər məhv edilir. Yaşlı və təcrübəli bağmanlar deyirlər ki, yayın sonlarında və payızın əvvəllərində bağa su verməzlər. Çünki suyun təsiri ilə cavan şivlər əmələ gəlir. Onlar yetişmədiyindən qışda soyuq alır.

Üzüm bağlarını şaxtadan qorumaq üçün məhsul yığılıb qurtardıqdan və havalar soyuduqdan sonra kollar yüngül formada basdırılır. Peşəkar bağmanlar gec yetişən və uzun müddət qala bilən salxımlardan, əsasən “Hənəqırna”dan, xüsusi qaydada basdırmaqla kolun üstündə qışa təzə üzüm saxlayırdılar. Qışda qarı təmizləyib koldan təzə üzüm qırmaq böyük hünər sayılırdı.

Qışa üzüm saxlamağın digər üsulu “milax asmaq” idi. Bunun üçün əvvəlcədən hazırlanmış şaxlar (budaqlar) elə təmizlənirdi ki, onların budaqları qarmaq kimi olsun. Sonra seçilmiş salxımlar onlardan asılır. Bu qayda ilə üzüm asılmış budaqlar qışda qızdırılmayan evlərdə və ya əl damında tirlərdən asılırdı. Hər milax orta hesabla 1,5-2 kq-dan artıq olurdu. Təbii ki, budaq böyük olduqda oradan asılan üzümün çəkisi də artıq olurdu. Milax qışa təzə üzüm saxlamaq idi.

Uzaq keçmişdən xalq “Püsüs”, “Durna çırağı” adlanan, gildən düzəldilmiş çıraqlarda yandırmaq üçün gənəgerçək (gerçənin bir növüdür, gənəyə oxşadığı üçün belə adlanır) yağından istifadə edirdi. Bu məqsədlə zəyərekdən də istifadə olunmuşdur. Xalq həmin yağlara olan tələbatlarını ödəmək üçün gerçək və zəyərek əkərdi. Yığılmış məhsulun xüsusi dəyirmanlarda yağı çıxarıldı. Hələ də muxtar respublikanın bir sıra kəndlərində həmin dəyirmanın daşlarından qalmaqdadır. Əldə olunmuş yağlardan digər məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir.

Payız və ondan yuxarıdakı kəndlərdə əkinçilikdə əsas yeri meyvəçilik tuturdu. Az miqdarda üzüm bağları var idi. Bu zona üçün qoz ağacları xarakterik idi. Eyni zamanda alma, ərik, alça qarışıq meyvə ağacları becərilirdi. Lizbirt, Aşağı, Yuxarı Buzqov, İtqıran, Sultanbəy kəndlərində qoz ağacları üstünlük təşkil edirdi. Ta qədimdən Buzqov qozu (yerli camaat cəviz deyir) məşhur idi. Saflığına, yağlılığına və ləpə çıxımına görə ən yaxşı sayılırdı. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bölgənin aşağı, aran zonasında qoz ağacları tək-tək idi. Məncə, bu qozun gec bar verməsi, erkən yazda tez oyandığı üçün şaxtaya düşməsi, ən başlıcası isə heç bir əsası olmayan: “Qoz ağacı əkən onun barını yeyə bilməz” ifadəsi ilə bağlıdır. Son dövrlərdə Cəhriçayın aşağı sututarlarında, xüsusən həyətyanı sahələrdə çox sayda qoz ağacları yetişdirilmişdir. Ümumən bu ağac qorxulu hesab edilmişdir. El arasında deyirlər ki, kim qoz ağacının altında yatsa (xüsusən gecələr) onu vırıqın vurur. Təbii ki, bu, gecələr həmin ağacın karbon qazı buraxması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, el arasında onun kölgəsi də ağır hesab edilir. Ən yaxşı kölgə isə söyüd kölgəsi sayılır.

Çətin məsələlərdən biri də qozun meyvələrinin yığılmasıdır. Çox hündür olmaqla meyvələri “çırpma” yolu ilə yığılır. Çırpanacaq adlanan, uzunluğu 7-8 metrə çatan ağac vasitəsi ilə qozun meyvə olan budaqlarına vurulur, meyvələr tökülür. Təbii ki, çırpanacaq hündürlüyü 15 metrdən çox olan budaqlara çatmadığından qoz ağacının yuxarı bu-

daqlarına çıxmaq gərəkdir. Burada dayanıb əlində olan uzun çırpınacağı hərəkət etdirmək çox çətin olur. Digər qorxulu cəhət qoz ağacının kövrək olması, onun tez qırılmasıdır. Ola bilsin ki, ağacı çırpın adam ondan yıxılsın. Çöl materialları toplayarkən bəlli olmuşdur ki, bu vəziyyətdə ağacdən yıxılıb ölənələr və şikəst qalanlar olmuşdur.

Əkinçilikdə paxlalı bitkilər də xüsusi yer tuturdu. Naxçıvançay hövzəsinin dağlıq və dağətəyi zonalarında noxud əkilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Noxudu daha çox İy-dəlidə, Qarağaşyallarında və Cəhriçayın yuxarı zonalarında, dəmiyə şəraitində əkirdilər. Deyirlər ki, bu bölgədə nəm, yağış və sərinlik daha çoxdur. Bu bir tərəfdən belədirsə, digər tərəfdən adı çəkilən ərazilərə su qaldırmağın çətinliyi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın digər bölgələrində də dağ və dağətəyi zonalarda dəmiyə əkinçiliyi geniş yayılmışdır [2, s. 36]. Ümumiyyətlə, noxud istiyə və rütubətə dözmür, kolları “ağ” deyilən xəstəlik vurur. Noxudla yanaşı bu bölgədə paxla, gülül, mərci də əkilirdi.

Əkinçilikdə mühüm sahələrdən birini heyvanlar üçün yem bitkiləri (yonca, şənbəllə, qorungə, xaşa və s.) təşkil edirdi. Bunlar içərisində yonca daha geniş yayılmışdır. O bir mövsümdə ən azı üç dəfə biçilir. Bunlarla yanaşı yemçilikdə təbii biçənəklər, bağ, bostan, taxıl sahələrinin aralarındakı təbii ot (qarışıq ot) da xüsusi yer tuturdu. Bu daha yağlı və faydalı hesab edilirdi.

Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son yüz ildə təsərrüfatda kələm, kartof, pamiqor, badımcan, lobya əkilməsi geniş yayılmışdır. Bunun müəyyən hissəsi satılığa çıxarılır. Buzqov qozu məşhur olduğu kimi son 30-40 ildə Naxçıvan bazarında Cəhri kələmi, Nəhrəm qarpızı, qovunu xüsusi yer tutur.

Biz məsələlərdən ümumi şəkildə bəhs etdiyimiz üçün əkin növləri, becərmə qaydaları, texnoloji məsələlərin üzərində dayanmayacağıq. Çünki tədqiqata cəlb edilmiş bölgənin əkinçilik mədəniyyəti ayrıca olaraq araşdırılmalı, yerli, gəlmə bitkilərin, bağçılığın, bostançılığın xarakterik xüsusiyyətləri, meyvələrin qurudulması, doşabın, bəhməzin hazırlanması üsulları, toxumçuluqla bağlı məsələlər ciddi şəkildə öyrənilməlidir.

Bölgənin əkinçilik sistemi, ümumi təsərrüfat həyatı ilə tanışlıq sübut edir ki, burada insan tələbatı üçün lazım olan bütün sahələr inkişaf etmişdir. Zonalara uyğun olaraq təsərrüfat sahəsində müəyyən fərqlər olmuşdur. Belə ki, Şeyx Yusifli (bu kəndin Payızla Cəhri arasında olduğunu güman edirik), Payız, Buzqov, Qaraquş, Lizbirt kəndlərində sumax yetişdirilmişdir. Alınan verginin nisbətində görə bölgədə 7750 kq sumax olmuşdur. Adı çəkilən kəndlərdə arıçılıq inkişaf etmişdir. Cəhri kəndində sumax və bal üçün vergi alınmadığından bunların hər ikisinin Cəhri ərazisində olmadığı və ya zəif olduğu aşkara çıxır.

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Cəhriçay və Naxçıvançay vadisinin yuxarı axarlarında kənd təsərrüfatı xeyli inkişaf etmişdir. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki məlumatlarından aydın olur ki, bütövlükdə bölgə üzüm və meyvə bağları ilə zəngin olmuşdur.

Ciddi diqqət yetirilməli məsələlərdən biri müasir əkinçilik sistemində ənənəvi təsərrüfat sahələrinə, yerli sortlara önəm verməkdir. Bir çox halda xalq usulu unudulduğundan əkinçiliyin zonalara, torpağa uyğunluğu, empirik bilgilər nəzərə alınmır. Bizcə suvarma, becərmə işlərinin çətin olduğu bir dövrdə mövcud olmuş çoxnövliyi, yerli şəraitə uyğunlaşdırmanı, texniki bitkilərin becərilməsini indi də bərpa etmək olar. Ən azından unudulmuş növləri bərpa etmək məqsədi ilə darı, mərcimək, ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün tut ağacları və s. əkmək olar. Unutmayaq ki, xalq tut ağacına “çörək ağacı” demişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı, 1964, 154 s.
2. Cavadov Q.C. Azərbaycanca əkinçilik mədəniyyəti: ənənəvilik və müasirlik. Bakı, 1986.
3. Əliyev V.Q. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 75 s.
4. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ə. IV minillikdə günümüzədək tarixi etnoqrafik araşdırma. Naxçıvan, 2008.
5. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, 480 s.
6. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 520 s.
7. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (9 Məhərrəm 1140 (27 avqust 1724). Ak. Ziya Bünyadov, t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1997, 336 s.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (9 Məhərrəm 1140 (27 avqust 1724). Ak. Ziya Bünyadov, t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). II nəşr, Bakı: Elm, 2001, 376 s.
9. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
10. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.

Гадир Гадирзаде

ТРАДИЦИОННАЯ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ДОЛИНЕ НАХЧЫВАНЧАЙ (на основе археологических и статистических материалов)

В статье исследована земледельческая культура в долине Нахчыванчай. На основании археологических материалов можно сказать, что этот регион является одним из первичных очагов формирования земледельческой культуры. Поскольку здесь, особенно в нижнем течении реки Нахчыванчай, имеется несколько неолитических и энеолитических поселений. В статье наряду многочисленными историческими и статистическими материалами использованы также археологические материалы.

Сравнительный анализ материалов показывает, что в горных зонах долины Нахчыванчай в хозяйственной жизни основное место занимало скотоводство и садоводство. В нижнем течении выращивались зерно, хлопок, горох, бахчевые растения и т. д.

Ключевые слова: *Нахчыванчай, земледелие, археологический, этнографический, пшеница, овес, продукты бахчеводства и садоводства, налог, традиционность.*

Gadir Gadirzadeh

TRADITIONAL AGRICULTURE IN THE NAKHCHIVAN VALLEY (on the basis of archaeological, statistical materials)

In this paper was studied traditional economic life, especially agriculture in the Nakhchivanchay basin. Nakhchivanchay basin is the one of primary hotbed of city

culture of Nakhchivan territory and it was keep itself ancient civilizations. Here existed ancient dwelling and cultural centres like I, II Kultepe, at the same time existed some dwelling belong to Eneolit and next time in the Jahrichay, Kukuchay, Sirabchay basin. In this article it was pay attention learning of tillage culture in this basin in the beginning of XVIII century, and some changes until to Russian occupation in next century. This article deals with on the basis of comparative research among information of “detailed note of Nakhchivan region” (belong to 1727 years) and getting information among the people (belong to approximately 1800).

In this paper have been given information about way of life of population, tax, and etc. and was signified our critical opinion.

Key words: *Nakhchivanchay, tillage, archaeological, ethnography, wheat, barley, products of melon plantation, tax, traditional nature.*

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “SİHAHÜL-FORS” ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hicri tarixi ilə 728-ci ildə (miladi tarixlə 1327-1328) qələmə alınmış bu lüğət “Came-Ət-təvarix” yazarı ünlü dövlət adamı Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddinə ithaf edilmiş və farscanın izahlı lüğəti təşkil etməkdədir. Hazırkı dövrdə lüğətin 4 nüsxəsi mövcuddur. Bu əsərdə fars sözləri türk, ərəb, yunan söz və ifadələri ilə müqayisə edilmiş, kəlmələrin açıqlaması verilmişdir.

Farsca lüğət olmasına rəğmən bu əsərdə XIV əsrin, eyni zamanda qədim dövrün türk leksik vahidləri və ümumiyyətlə, türklük haqqında xeyli miqdarda qiymətli materiallar da işlənmişdir.

Açar sözlər: *Elxanlı dövləti, Məhəmməd ibn Hinduşah Nahçıvani, dil, lüğət, türk dili, leksika, tarix.*

Monqollar arasında öz mal varlığını varislər arasında bölüşdürmək ənənəsinə uyğun olaraq Çingiz xan ölümündən (1227) az əvvəl bütün maddi varlığını övladları – dörd oğlu arasında böldü. Çingiz xanın Toluy adlı oğlundan olan Hulaku (qardaşının adı Kubilay) İran, İraq, Qafqaz və Anadoluya hakim oldu (1256-1265). O, hökmdar olanda elxan titulunu aldı. Beləliklə, onun yaratdığı yeni dövlət (1256-1353) Elxanlı adını aldı. Elxanlı hökmdarları ilk əvvəl xristianlığa meyil göstərmələrinə baxmayaraq, Qazan xan dövründən (1295-1304) etibarən islama girdilər. Müharibə və daxili qarışıqlıqlara baxmayaraq, tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, Elxanilər dövründə İran çiçəklənmə dövrü yaşamışdır [1a, s. 200-202].

Olcaytu xan (1304-1317) paytaxtı Qəzvin yaxınlığındakı Sultaniyyəyə daşmasına baxmayaraq, elxanlıların ən mühüm paytaxtları Təbriz və Marağa şəhərləri olmuşdur. Elxanlılar ədəbiyyat, mədəniyyət və ticarətə, təbiət elmlərinə, tarixçiliyə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu dövrdə Əvhədi Marağalının (1275-1338) “Dəhnamə”, İzzəddin Həsənoğlunun divanı, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”, Sulu Fəqihin “Yusif və Züleyxa” kimi əsərləri meydana gəldi. Azərbaycan şəhərlərində möhtəşəm memarlıq əsərləri vücuda gətirildi. Təbrizdə Şənbi-Qazan (Şamqazan), Rəbi Rəşidi məhəllələri, Ərk qalası, Köhən meydanında məscid, mədrəsə, zaviyə (xanəgah) inşa edildi. Zeynalabdin Şirvani, Mömin Təbrizi, Nizami Təbrizi, Əlişah Təbrizi kimi memar və ustalar şərqdə şöhrət tapdılar. Bu dövlətin vaxtında astronomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, tarix və coğrafiya kimi elm sahələrində tanınmış elm xadimləri yetişdi, möhtəşəm əsərlər yazıldı. Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanası Şərqdə nücum elminin mərkəzinə çevrildi. Məşhur riyaziyyatçı Ubeyd Təbrizinin “Risalət-ül-hesab”, Şeyx Mahmud

Şəbüstərinin (1252-1320) “Gülşəni-raz”, Mahmud ibn İlyasın “Elmi-təbabət” kimi əsərləri yarandı. Tarix sahəsində Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami-ət-təvarix”, Abdullah Kaşaninin “Tarixə-Ulcaytu”, Abdullah Şirazinin “Tarixə-Vessaf”, Həmdullah və Zeynəddin Qəzvininin (ata və oğul) “Zeylə-tarixə-qozide”, Əhməd Təbrizinin “Şahənşahnamə”, coğrafiya sahəsində Həmdullah Qəzvininin “Nüzhet-ül qulub” (1340) əsərləri yazıldı [6, s. 19-20]. Bu şəraitdə bir sıra elm adamları, tanınmış sülalələr məmləkətini qoyub şərqin məşhur mədəniyyət mərkəzi halına gəlmiş Təbrizə, Marağaya yerləşmişdilər. Bu sülalələrdən biri Səncər ibn Abdullah ən-Naxçıvani sülaləsidir. Nəvə Məhəmməd Naxçıvaninin bildirdiyinə görə, bu sülalə indiki Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin Kiran (indi Gilan şəklində işlənir) şəhərindən çıxıb.

Səncərin beş oğlu və bir nəvəsi Elxanilər dövründə görkəmli dövlət və elm xadimləri kimi tarixə düşmüşlər. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Səncər oğulları öz adında “əs-sahibi” titulu da daşımışlar. Son dövr araşdırmalarında təsbit edilmişdir ki, həmin titul görkəmli dövlət xadimi “Tarixi-Cihanguşa” əsərinin müəllifi Ələddin Ataməlik Cüveyniyə (1225-1283) hörmət əlamətinin təzahürüdür. Elxanilər dövlətində “sahibi-divan” vəzifəsində olan Cüveyni sonralar elm və mədəniyyət xadimi kimi tanınmış, eyni zamanda çox sayda elm adamı yetişdirmiş, onları himayə etmişdir. Bu adamlar Cüveyninin tituluadakı “sahib” sözünü öz adlarına əlavə etmək vasitəsilə himayəçilərinə olan ehtiramlarını bildirmişlər. Səncər Naxçıvaninin üçüncü oğlu Fəxrəddin Əbülfəzl Hinduşah əs-sahibi dövrün filosofu, münəccimi, yazıçısı, tərcüməçisi, şairi, tarixçisi, dilçisi və s. kimi tanınmışdır. O, Ələddin Ataməlik Cüveyninin xidmətində yetişmiş, layiqli üləmalardan sayılmışdır. Hinduşah Naxçıvani Bağdadda Müstənsəriyə mədrəsəsində təhsil almışdır. Müəllif Müstənsəriyə mədrəsəsinin quruluşu və təhsil sistemi haqqında önəmli məlumatlar vermişdir [3, s. 347-349].

Hinduşah Naxçıvani otuz yaşlarında ikən Kaşan hakiminin naibi vəzifəsində işləmiş, sonralar Müstənsəriyə mədrəsəsində müdərris olaraq çalışmışdır. 1289-cu ildə həmin mədrəsə üçün Nəcməddin Əli ibn Ömər əl-Qəzvini əl-Katibinin məntiqə dair “Came ed-dekaiq fi əl-həqaiq” əsərinin üzünü köçürmüşdür. Bu əlyazma nüsxəsi Qahirədə Ərəb İnstitutunun əlyazmalar bölməsində mühafizə edilməkdədir [6, s. 79].

Hinduşah Naxçıvanin ölüm tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur: onun 1327-ci ildə, 1330-cu ildə, hətta 1335-ci ildə vəfat etməsi haqqında fikirlərə təsadüf edilir. Oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin 1328-ci ildə yazdığı “Sihah ül-fors” əsərində atasından “öz atam mərhum Fəxrəddin Hinduşah” [Sihah ül-fors, dibacə, 11] deyərək bəhs etməsindən məlum olur ki, Hinduşah Naxçıvani 1328-ci ildən əvvəl ölmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvani müxtəlif əsərlər vücudə gətirmiş, riyaziyyat və nücum elmləri ilə, fəlsəfə və ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. O, müasiri Sədi Şirazi kimi fars dilində gözəl nəsr nümunələri yaratmışdır. Onun fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən parçalar, fraqmentlər oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” adlı əsərində günümüzə qədər gəlib çıxmışdır [5, s. 342]. Eyni zamanda oğlunun “Sihah-ül-fors” lüğətində də ata Hinduşahın farsca şeirlərindən təxminən 50 beyt yer almaqdadır [6]. Dövrün görkəmli elm və dövlət xadimi kimi tanınmış Hinduşah Naxçıvani Fəxrəddin (dinin fəxri) tituluна layiq görülmüşdür.

Hinduşah Naxçıvaninin zəngin elmi irsindən bizə “Təcarüb əs-sələf” və “Sihah ül-əcəmiyyə” adlı əsərləri və 1307-ci ildə Təbrizdə ərəbcə olaraq yazıb bitirdiyi “Məvarid əl-ərəb” adlı antologiyası bəllidir. “Təcarüb əs-sələf” (1324) tarixə aid əsər olub “İbn el-Təqteqi” ləqəbi ilə tanınan Səfiəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Təbətəbə Ələvinin ərəbcə yazdığı “Münəyet ül-füzela fi tevarih el-hülefa vel-vüzera” (qısa adı “əl-Fəxri”) adlı əsərinin farscaya tərcüməsindən ibarətdir. “Təcarüb-əs-sələf” ilk dəfə 1965-ci ildə (1344

hicri şəmsi) Tehrandə Abbas İqbal tərəfindən nəşr olunmuşdur. “Təcarüb-əs-sələf” Əməvi və Abbasi xəlifələri və vəzirlərinə həsr olunsada müəllif yeri gəldikcə zamanəsinə aid məsələlərə toxunur, haşiyə çıxaraq öz dövrü barədə məlumat verir, müasirlərindən bəhs edir. Müəllif əsərdə Naxçıvanın Vənənd kəndində Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni tərəfindən layiqli xanəgah tikildiyini xəbər verir.

Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah ül-Əcəmiyyə” əsəri XX əsrin ortalarında nəşr olunmamış və müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əsəri elm adamları uzun müddət yanlış olaraq onun oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah ül-fors” əsəri ilə qarışdırmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu görkəmli dövlət adamının oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani (1293-1376) də qədim Naxçıvan torpağının bəşər mədəniyyəti və tarixinə bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Məhəmməd Naxçıvani mükəmməl təhsil almış, atası kimi Azərbaycan dili ilə yanaşı fars, ərəb dillərini mükəmməl öyrənmiş, dövrünün müsbət elmlərini dərinlən mənimsəmişdir. Geniş məlumata, dünyagörüşə malik, dövlət işlərindən məharətlə baş açan və savadlı bir şəxsiyyət kimi yetişən Məhəmməd tez bir zamanda elm aləmində məşhurlaşır və dövrünün görkəmli alimi kimi tanınır. Onu Təbrizdəki Hülakülər-Elxanilər sarayında işə dəvət edirlər. Məşhur tarixçi, dövlət xadimi, vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Rəşidin münşisi və nədimi kimi fəaliyyət göstərən M. Naxçıvani onun hörmətini qazanır. “Şəmsül-münşi ən-Naxçıvani” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan M. Naxçıvani “Sihahül-fors” əsərini də həmin dostu Xacə Qiyasəddin Məhəmmədə həsr etmişdir [5, s. 269]. Dövlət qarşısında göstərdiyi xidmətlərə görə ona “şəmsəddin” (dinin günəşi) titulu verilmişdir.

Onun fəvqəladə qabiliyyəti zamanəsinin dövlət xadimlərinin diqqətini cəlb etmiş və onlar müəllifi öz yanlarında işləməyə dəvət etmişlər. M. Naxçıvaninin ömrünün sonlarında qələmə aldığı “Dəstur əl katib....” əsərindəki qeydləri də bu fikri təsdiq edir: “Bu dövlətxah (bəndə) gənclik illərindən bu günə kimi (yəni 1365-ci ilədək) heç zaman heç bir sultanın, əmirin, vəzirin hüzuruna düşməyə ciddi cəhd etməmiş, əksinə, onlar təkidlə onu (müxtəlif) ölkələrdən, yerlərdən tələb edib layiq hesab etdiklərindən “İnşa divanı”na başçılıq etməyi tapşırırmışlar” [2, s. 24].

Hələlik elm aləminə M. Naxçıvaninin 2 əsəri məlumdur. Qeyd edək ki, türklük bilimində Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihahül-əcəmiyyə” lüğəti məlum olsa da, oğul Naxçıvaninin “Sihahül-fors” adlı lüğəti demək olar ki, araşdırılmamış qalmışdır. Son dövrlərə qədər elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan Məhəmməd Naxçıvaninin izahlı lüğətinin əlyazma nüsxələri orta dövr lüğətşünaslarının bəzilərinin istifadəsində olmasına baxmayaraq, geniş sahəyə yayılmamışdır, bu səbəbdən XX əsrə qədər itmiş sayılırdı. Məhz bu səbəbdən İran alimi mərhum Səid Nəfisinin bu əsərini əlyazma nüsxələrindən xəbəri olmamış və yazmışdır ki, o, (M. Naxçıvani-Ə. Quliyev) atası kimi mahir katib olmuş və iki əsəri qalmış, biri Xacə Qiyasəddinə ithaf etdiyi farsca lüğət olan “Sihahül-əcəm”, digəri isə “Dəstur el-katib fi-tayini-meratib” əsərindən ibarətdir.

“Sihahül-fors” (“Farsın səlisi”) adını daşıyan birinci əsər fars dilinin izahlı lüğətidir. Onu da qeyd edək ki, bu əsər İran lüğətçiliyi tarixində üçüncü lüğət əsəridir. “Sihahül-fors” özündən əvvəl qələmə alınmış Qətran Təbrizinin “Təfasir” lüğətindən və Əsədi-Tusinin “Luğətə-fors” lüğətindən öz tutumuna görə daha əhatəli və mükəmməldir. Burada müəllif özündən əvvəlki İran ədəbiyyatında işlək olmuş 2300 soz və ibarənin nümunələr əsasında izahını vermişdir. Bu əsər dibaçədən, 25 başlıq və 431 fəsildən ibarət olub, o qədər mükəmməl tərtib edilmişdir ki, sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə olmuşdur. Əsərin özəlliyi ondadır ki, bu qiymətli kitab təkcə izahlı lüğət olaraq qalmır, özündə çoxlu Azərbaycan-türk materialı, etnoqrafik məlumatlar, şeir nümunə-

ləri, dilçiliyə dair maraqlı fikirlər və s. ehtiva edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, uzun müddət M.Naxçıvanının “Sihahül-fors” əsərinin mövcudluğuna şübhə ilə yanaşılmış, atasının “Sihahül-əcəm” əsər ilə qarışdırılmış, hətta bu əsəri, “Sihahül-əcəm” əsərinin variantı olduğu iddia edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan şərqşünası Həsən Zərinəzadə XX əsrin 60-cı illərində bu əsərləri dərinlən araşdırmış, onları bir-birindən fərqləndirmiş və müqayisəli surətdə tədqiq etmişdir. Hər iki əsər X əsr ərəb müəllifi Əl-Cövhəri-nin “Sihahül-ərəbiyyə” əsərinin üslubunda, quruluşunda yazıldığına görə bu adla adlanmışdır. Məhəmməd Naxçıvanının “Sihah-ül-fors” əsəri elm aləmində “Fərhang-i-Məhəmməd ibn Hinduşah”, “Risaleyi-Məhəmməd Hinduşah” adları ilə də tanınır [7, s. 33-34]. Əsərin 4 əlyazma nüsxəsi məlumdur. Onlardan ikisi İranda, biri Hindistanda, digəri isə Əfqanıstanda mühafizə olunmaqdadır. Əfqanıstan nüsxəsi digərlərindən öz qədimliyi və bütövlüyü ilə seçilir. Bu nüsxənin müəllifin oğlu Kəmaləddin tərəfindən üzü köçürüldüyü ehtimal edilir. Əlyazmanın sonu aşağıdakı sözlərlə sona çatır: “Bu kitab əbədi Allahın mərhəmətinə ümid bəsləyən günahkar və yoxsul bəndə mərhum mövlana Məhəmmədin oğlu Kəmaləddinin əli ilə yazıldı, ona və onun valideyninə Allah rəhmət və mərhəmət etsin” [1, s. 24].

Kabildə çıxan “Aryana” dərgisində “Sihah-ül-fors” əsəri haqqında məlumat verən prof. Məhəmməd Həsən Behruz bu əlyazma nüsxəsi haqqında dəyərli bilgi vermişdir. O göstərir ki, nüsxənin kağızının qədimliyini, mürəkkəbini və əlyazmanın tərtib şəklini gözə alaraq onun yazarın yaşadığı dönmə çox yaxın dövrdə, bəlkə də hicri VIII əsrdə yazıldığını söyləmək olar. Bu nüsxədə onun istinsah günü, ayı göstərildiyi halda, ili göstərilməmişdir. Araşdırmaçının mülahizəsinə görə katib yazarın yaşadığı dönmədə istinsah etdiyi üçün ili göstərməyə gərək duymamışdır. Əlyazma nüsxəsinin nəsx xətti ilə istinsah edilməsinə əsaslanan bilim adamı onun hicri VIII əsrdə istinsah edilə biləcəyini düşünür. Çünki bu dönmədə nəstəliq xətti o qədər yaygın deyildi. Bir çox əsərlər nəsx xətti ilə istinsah edilirdi. M.H.Behruz başqa xüsusa da diqqəti çəkir. Əsərin dibaçə qismində Naxçıvani bunları göstərmişdir: “Bu kitabın tərtibinə 728-ci ildən öncə başladım. Təbriz başkəndində bu sahəyə aid əsərlərdən yararlanaraq bu kitabı yazmaqla məşğul oldum”.

Bu əsər 1962-ci ildə Tehrandə doktor Əbdüləli Taəti tərəfindən fars dilində nəşr edilmişdir. 1976-cı ildə Tehrandə təkrar nəşr edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Ə.Taəti ancaq üç nüsxə əsasında əsərin elmi-tənqidi mətnini nəşr etmişdi. Çünki əsərin Əfqanıstan nüsxəsinin mövcudluğu nəşirə məlum olmamışdır. Yeri gəlmişkən, biz 2015-ci ilin may ayında Şərqi böyük şairi Nəsr Xosrov Ələvinin anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə İran İslam Respublikasının paytaxtında keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edərkən Tehran Milli kitabxanasında bu əsərlə, onun əlyazma nüsxələri ilə tanış olduq və orada əsərin müəllifi ilə, onun ata-baba yurdu Naxçıvanla bağlı bir sıra maraqlı fakt və məlumatlara təsadüf etdik. Nəşir müqəddimədə əsərin müəllifi, onun Naxçıvandan olması, həyat və yaradıcılığı, əsərin məziyyətləri və əlyazma nüsxələri haqqında mülahizələrini Dai əl-İslamın, Ələkbər Dehxudanın və s. alimlərin sözləri ilə əsaslandırır. O, eyni zamanda türk alimi Katib Çələbinin “Kəşfüz-zunun” əsərində Məhəmməd Naxçıvanının və atasının əsəri haqqında verdiyi məlumatları digər mənbələrdəki məlumatlarla qarşılaşdırıb təhlil edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin bu əsəri izahlı lüğət səciyyəsi daşıyır. Hər bir söz maddə başı şəklində verilir, izah edilir, onun işlənməsi poetik nümunələrlə möhkəmləndirilir, təsbit edilir. O, lüğətdə 150-yə qədər fars dilində yazan şairin əsərindən nümunələr vermişdir. Əsər fars dilinin izahlı lüğəti olmasına baxmayaraq orada Azərbaycan türkcəsinə aid xeyli material verilmişdir. Məhəmməd Naxçıvani bir sıra

sözlərin farsca izahını verərkən onların Azərbaycan dilində, Azərbaycanda, hətta ölkənin müxtəlif yerlərində – Muğanda, Aranda, Naxçıvandakı işlənmə xüsusiyyətini şərh edir. Məsələn, müəllif yazır ki, “kəpita” bir növ halvadır, Azərbaycan dilində “bəylə-qan” deyirlər; “coğd” bayquşun bir növüdür, Azərbaycan dilində kəngər deyirlər; “peç-peç” gizli danışqdır, Azərbaycan vilayətində gizli danışığa “pıçpıç” deyirlər; “kəx” bədsifətə deyilir və onunla uşaqları qorxuzurlar. Azərbaycan vilayətində uşaqları məsləhət görülməyən yeməklərdən çəkəndirmək məqsədilə kızıdır deyirlər [6, s. 88]; “badpıç” kəndirdir, uşaqlar onu ağaca bağlayıb üstündə oturur və yellənərlər, ərəblər ona “urcu-hə” adını verir, Naxçıvan dilində “cəmlul” (və ya cənbulud) deyirlər [4, s. 51]. Müasir Azərbaycan Türkcəsində yelləncək deyilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada müəllif “Naxçıvan dili” istilahını işlədərkən Naxçıvan şivəsini, dialektini nəzərdə tutmuşdur.

“Yağ” sözünü farslara izah edərkən lüğət müəllifi göstərir ki, bu söz “türk dilində rouğən deməkdir” [4, s. 167]; “rasən” süd iyi verən bitkidir və deyirlər ki, türklərin “qı-cı” adlandırdıqları ələfə oxşayır [4, s. 242]; “yeşmə” xam dəriyə (gön) deyilir ki, türklər onu aşılayırlar və “bərəndaq” adlandırırlar [4, s. 292].

Bedest – ərəbcə şəbr, Azərbaycan dilində veje deyilir” [4, s. 41]. Müasir Azərbaycan türkcəsində qarış şəkildə işlənir.

Şom – müsafirlərin ayağına geydikləri əşyaya deyilir, Azərbaycan kəndlərində də var və onu çarıq adlandırırlar [4, s. 222].

Fane – Azərbaycan vilayətində ona səknə deyilir [4, s. 284].

Kendur ve kenur – gildən küp, içinə taxıl tökərlər. Azərbaycan vilayətində ona “kəndu” deyirlər [4, s. 114].

Puşuk – Maverennəhrdə pişiyə deyilir [4, s. 176].

İlek – Türkünstanda gözəllər çox olan şəhərdir [4, s. 175].

Tirkeş – oxqabı [4, s. 149].

Şaş – Maverennəhrdə şəhər adı [4, s. 153].

Keş – Maverennəhrdə Nəxşəb yaxınlığındakı şəhərin adı [4, s. 154].

Huş – ağıl [4, s. 157]. Qədim türkcədəki us sözündən törəmişdir.

Egdiş – Atası əsil, anası türk və hind olan [4, s. 160].

Tefağ – qədəh anlamında [4, s. 162]. Türkcəsi tabaq.

Cenaq – çanaq anlamında [4, s. 162], Türkcəsi çanaq.

Yox – yer sürüldüyü zaman öküzün qarnının altından bağlanan şey [4, s. 166].

Yetağ – keşik çəkmək, qorumaq [4, s. 172]. Türkcəsi “yataq”.

Tabağ – enli taxta [4, s. 173].

Sencağ – bayraq [4, s. 173].

Pupuk – hophop quşu [4, s. 176]. – Müasir şivələrimizdə şanapipik, bubub quşu şəkildə işlədilir.

Tork – türk tayfa adı [4, s. 177].

Tuğra – tuğra [4, s. 26]. Kaşğarlı Mahmudun “Divanü-luğat-it Türk” əsərində tuğrağ şəkildədir.

Tuğ – ağac [4, s. 162].

Muncuğ – bayrağın qotazları [4, s. 174]. Müasir dilimizdə muncuq şəkildə bəzək əşyası mənasında işlənir.

Qulam – qul [4, s. 195].

Xatun – xatun [4, s. 225].

Xan – Maverennəhrdə padşaha xan deyirlər [4, s. 239].

Xeftan – savaş zamanı geyilən əba [4, s. 240] Türkcəsi kaftan şəkildədir.

Tuğulğa – təbərxun – qırmızı çubuqdur, bəzi şəxslər tuğulğa adlandırırlar (4, s. 247), müasir dilimizdə dəbilqə şəklində işlənir.

Kın – oxqabı [4, s. 247]. Müasir dilimizdə “qılıncı qınından çıxarmaq” ifadəsində də işlənir.

Kapan – yükü tərəzidə çəkirdilər [4, s. 248]. Azərbaycan türkcəsində “qapan”, Türkiyə türkcəsində “kantar” şəklində işlənir.

Çexmax – çakmak peyfe-bir çubuqdur ki, onu çaxmaqla yandırırırlar [4, s. 269]. Azərbaycan türkcəsində “çaxmaq” şəklində işlənir.

Derğan – Səmərqənd yaxınında bir şəhər, Xarəzmdən Mərvə gedən yolun üzərindədir [4, s. 240].

Qure – kal üzüm, turş olur [4, s. 284]. Azərbaycan türkcəsində qora şəklində işlədilir.

Kupe – qan almaq üçün şüşə qab [4, s. 286].

Keşe – xidmətçilərin adı [4, s. 286]. Azərbaycan türkcəsində kişi, şivələrdə əşi şəklində işlənərkəndədir.

Musiçe – ağ rənkli quşdur qumru kimi [4, s. 290]. Qumru sözü türkcədir, müasir dilimizdə də işlənərkəndədir.

Yare – yara [4, s. 292].

Tebenguvi – Elə bir əşyadır ki çanta kimi toxuyurlar və ona sənduğ da deyilir (4, s. 299).

Tetri – sumağdır, ondan aş bişirərlər [4, s. 300].

Qırqıvi – Göydə uçmaq sürətiylə öz ovunu qaparaq yuxarıya yüksəlir – qırğı. (4, s. 305). Yazar bu quşu türklərə bənzədir.

Kesni – Kəsindir, acı olur [4, s. 306].

Palheng – yüyən, cilov (lecam) ipəkdən və ya qıldan olur. Türklər cılıbr deyirlər (4, s. 195).

Ucu – Ərmən yaxınında bir şəhərdir [4, s. 297].

M.Naxçıvanının “Sihəhül-fors” lüğətində doğma Azərbaycanımızın böyük söz ustalarının beylərindən nümunələr gətirilmişdir. O dəfələrlə Əfzələddin Xaqaninin (29 yerdə), Nizami Gəncəvinin (18 yerdə), Məhsəti Gəncəvinin (5 yerdə), Hinduşah Naxçıvanının (50 yerdə) şeirlərindən parçalar vermişdir [6, s. 90].

M.Naxçıvanının Naxçıvan şəhəri, Araz çayı haqqında verdiyi şərhlər də maraqlıdır. Müəllif yazır ki, Nəşəva qədim dövrdə Naxçıvan adlanırdı [4, s. 308].

Lüğətin bir başqa yerində müəllif yazır ki, Araz böyük çay olub Ərzurum dağlarından axıb gəlir, Naxçıvan səhrasından keçib Arrana gedir, bir neçə qola ayrılır və daha çox o yerin torpaqlarını su ilə təmin edir. Qalan hissəsi isə Kürə birləşir və hər ikisi axıb Qulzum da adlanan Abeskuna (Xəzərin başqa adıdır) tökülür [4, s. 140]. Müəllif Araz çayının adı ilə əlaqədar Nizami Gəncəvidən bir beyt misal gətirir:

Ərəs rə də rə biyaban cüş başəd
Be dəryə çon rəsəd xamuş başəd.
(Araz biyabanda dəliyə dönür
Dəryaya yetişəndə quzuya dönür)

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının ikinci əsəri “Dəstur əl-katib fi təyin əl mərətib” (“Vəzifələrin təyin edilməsində katiblərə göstəriş”) adlanır. Bu əsərin yazılma tarixi də maraqlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hulakilər sarayında maliyyə işində çalışan Məhəmməd ibn Hinduşahın fitri istedadı qısa bir zamanda üzə çıxmış, Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu, sonralar baş nazirliyə yüksəlmiş Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin münşi və nədimi olmuş, “Şəmsi-münşi” (münşi sənətinin günəşi) adını qazanmışdır. Qiyasəddinin yanında Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xanla tanış olmuşdur.

Bahadur xan ondakı qeyri-adi qabiliyyəti müşahidə edərək ondan dövlət quruluşu və idarəçilik sistemi haqqında bir əsər yazmasını istəmişdir. Beləliklə, “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” əsərinin yazılması başlanılmışdır. Bu proses çox uzun sürmüş və 1366-cı ildə tamamlanmışdır və tale elə gətirmişdi ki, illər sonra ərsəyə gəlmiş bu kitab cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysə təqdim olunmuşdur [2, s. 178-179].

Məhəmməd ibn Hinduşah həm də gözəl şair olmuşdur və bir şerində Vətəninə – Naxçıvandan bəhs edən şair, onu Nəğşe-cahan (Dünyanın bəzəyi) adlandırır. Lakin həm də məmur özbaşınalığı və vergi yığıcılarının tamahkırliyi üzündən onun dağılmağa və boşalmağa üz tutduğunu ürək ağrısı ilə qeyd edir, Bağdad və Təbrizdən savayı, kimsənin başqa belə bir ecazkar məmləkət görmədiyini və haqqında eşitmədiyini bəyan edir. Naxçıvanın pis vəziyyətə düşməsi, əhalinin, eləcə də, mütəxəssislərin buradan köç etməsi ona çox ağır təsir etmiş və öz əsərində bu ölkə barədə çoxlu dəyərli məlumatlar vermişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanın həyat və yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi Azərbaycanşünaslıq qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Xüsusən alimin “Sihah-ül-fors” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, nəşri və ətraflı araşdırılması tariximizin, elmimizin və mədəniyyətimizin bir çox sahələrinin orta əsrlər tarixinə dair öz və əsaslı bir mənbə əsasında zəngilləşməsinə səbəb olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. M. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının “Sihahül-fors” əsəri / Azərb. SSR EA “Xəbərləri”(ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1970, № 3, s. 22-33.
1a. Босворт К.Е. Мусульманские династии. Москва, 1971. 380 с.
2. Мухаммед ибн Хиндушах Нахчывани. Дастанур-ал-катиб-фи-тайин ал-маратиб (критический текст предисловие и указатели А.А.Али-заде), т.1, ч. 2, Москва: Наука, 1971, 592 с.
3. Naxçıvan ensiklopediyası, II c., İstanbul: Bakanlar Media, 2005, 382 s.
4. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Sihahül-fors, Tehran, 1976, 345 s.
5. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 589 s.
6. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
7. Piriye V. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Bakı: Elm, 2001, 72 s.

Абульфаз Гулиев

ПРОИЗВЕДЕНИЕ «СИХАХ УЛЬ-ФОРС» МУХАММЕДА НАХЧЫВАНИ И ВОПРОСЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Данная рукопись составлена в 728 г хиджры (1327-1328) и является толковым словарем персидского языка. Она посвящена Кыяседдину, сыну автора «Джаме-ат-теварих» Фазлуллаха Рашидаддина. В настоящее время данный словарь имеет 4 рукописных экземпляра. В этом произведении персидские лексические единицы сравниваются с тюркскими, арабскими и греческими словами, а также дано толкование слов.

Несмотря на то, что настоящая книга является словарем персидского языка, в ней имеется ценный языковой материал о древнетюркских лексических единицах и о тюркологии в целом.

Ключевые слова: Государство эльханидов, Мухаммед ибн Хиндушах Нахчывани, язык, словарь, тюркский язык, лексика, история.

Abulfaz Guliyev

**MOHAMMED NAKHCHIVANI'S WORK "SIHAH UL-FORS"
AND AZERBAIJANI LANGUAGE ISSUES**

This manuscript is made up to 728 g AH (1327-1328) and is an explanatory dictionary of the Persian language. It is dedicated to Kyyaseddinu, the son of Fazlullah Rashid al-Din, the author of "Jame al-Tewarih". Currently, the dictionary has 4 handwritten copies. In this work, the Persian lexical units compared with the Turkic, Arabic and Greek words, as well as the interpretation of the words given.

Despite the fact that this book is a dictionary of the Persian language, and it contains valuable material on the ancient Turkic language lexical units and Turkology as a whole.

Key words: *Elkhani State, Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani, language, vocabulary, Turkic language, history.*

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinrzayev@gmail.com

NAXÇIVAN ƏRAZISİNDƏKİ PROTOTÜRK TAYFA ADLARININ YARANMASINDA QƏDİM TÜRK MİFİ

Məqalə Bütöv Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalarının adlanma ənənəsindən bəhs olunur. Bu mövzu indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən araşdırılmamışdır. Bu yazıda qədim Naxçıvan ərazilərində yaşamış As, Türik, Naxər, Kassi, Kutı, Hürri və s. tayfalarının inanclarının onların adlanmasındakı yeri mənbə və mifik məlumatlara əsasən araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı eyni zamanda Naxçıvan coğrafi arealında yer alan adlardakı mifik tanrı adlarının izahları verilir. Linqvistik təhlillər zamanı türk tanrı adlarını daşıyan oykonimlərin həm də prototürk tayfa adları olması və m.ö. VI-I minilliklərdə mövcudluğu elmi dəlillərlə sübut edilir.

Açar sözlər: Ares, Tork, Tourki, Kaşşu, Harbe, Şuxi, Kamulda, Sax, Kimmeriy, Yeuci, Nuh.

Hələ m.ö. VI minillikdən əlifbaya sahib olan, bütöv Azərbaycanda rəsmi dil olan Asər-Azərbaycan türklərinin dili XII-XV əsrlər Avropa səyyahları Rafael dü Man, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kostun yazılarında tarixi qaynaqlara “Ön Asiya”, “Kiçik Asiya”, “Orta Asiya” kimi düşən ərazilərdə aparıcı dil olmuşdur. Bu yazılarda bütün Qafqazda; erməni, fars və gürcülər arasında, İranın ortasında – İsfahanda yerləşən sarayda xüsusi rütbəyə malik adamların içərisində, Suriya, İraq yaxaları, Rusiya bazarları, Osmanlı imperatorluğu və Krım türkləri arasında bu dil geniş yayılan ümumiyyətlə vasitəsi idi [29].

Dilimizin bu geniş arealda yayılma səbəbi ərazidə m.ö. VI-I minilliklərdə yaşamış As, Tüük, Kutı, Lulubəy, Naxər, Hürri, Koman, Turdi və s. (73-ə qədər) prototürk boylarının eyni dildə – Azərbaycan türkcəsində danışması və onların ərazimizdə yerli-avtoxton tayfalar olmasından irəli gəlirdi. Bütün bunlar isə, bu dilin çox qədim bir tarixdən günümüzə doğru gəldiyini ortalığa çıxarır. Bildiyimiz kimi ərazilərimiz Rusiya və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra rus siyasi ideologiyası bu xalqın XI əsrdən formalaşması kimi saxta bir fikri kitablara daxil edərək həqiqəti gizlətməmişdir. Lakin tarix nə qədər gizlədilsə də mənbələrdən tamamilə silinmir və əsl həqiqəti ortaya çıxarır.

Bu məqalədə biz məhz bu dili yaradaraq onu geniş arealda yaymış prototürk – Azərbaycan tayfalarının mifologiyasında geniş yer almış qədim tayfalarımızın adlanmasında mifik inanclardan bəhs etmək istərdik. Qeyd edək ki, ötən əsrin 50-60-cı illərindən coğrafiya, tarix, dilçilik yönündən qədim dövrlərin öyrənilməsində əsl mənbə olan məntəqə adları – oykonimlərə müraciət, xalqların dili, tarixi, coğrafiyası və etnogenezi, əski inanc və etnoqrafik məlumatlar haqqında yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Lakin tədqiqat konsepsiyaları fərqli olduğu kimi, coğrafi adların tədqiqində Azərbaycan alimləri arasında da müxtəlif fikirlər yer almışdır. Coğrafi adlar xüsusi mənalı bir coğrafi işarə olsalar da, hər hansı bir ərazidə ümumişlək və hakim olan dildəki leksik vahidlərdən bəhrələnməmiş, adlandırma – nominasiya qanunları, model və quruluşlara istinadən sabit ada çevrilmişdir. Bu prosesdə mövcud dilin fonetik, leksik, semantik, mor-

foloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə yanaşı mifik amillər də iştirak edirdi. Demək olar ki, prototürklərin öz Tanrı panteonu mövcud idi və hər tayfa öz adını buradakı tanrı adından alırdı. Qeyd edək ki, ərazilərimizin Rusiya tərəfindən işğalından sonra minilləri adlayıb gələn tariximiz kimi mifoloji düşüm adətlərimiz də kiçik xalqlara aid edilməklə “Azərbaycan xalqının son dövrlər formalaşması” ideologiyası ayaq açmışdır. Bu siyasi oyun mifik inanclarımıza da istiqamətlənmişdir.

Azərbaycan adını As+ər+bay+qan şəklində ər – “igid”, bay-titulu, qan/kan – “məkan” qədim türk sözləri ilə formalaşdırmış As türk boyları yunanlara təsir gücündə olmuş, həmişə çarın sağında Asmax tayfalarının, şamanları dayanmışdır [13, II 30]. Bu tayfadan olan Astiaq Midiyada çarı, Azan sərkərdə olmuşdur. Asların tərkibində türk boyları kass, kuti, lulubi, trukki sak, kimmer, manq, bus və b. tayfaların yaşayırdı ki, aslarla bağlı bu ərazilər “Asay” (sonralar Asiya) adlanırdı [13, I 100, II 17; III 62,105; IV 44, 198; V 97, 119; VI 45, 70; VII 11, 185; VIII 126,130; IX 116, 122]. Strabon isə As türklərinin Araz çayı boyunda “Azar” adlı ölkəsinin olduğunu göstərir [21, XI, 14, 3, s. 137-138; X I, X IV, s. 500-572]. “Azərbaycan” adlı ölkə isə, K.Ptolemeyin yazılarında Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi [11, V, 8, 2]. Əgər bu söz Atropatena dövründə mövcud idisə, deməli Azərbaycan adı “Atropatena” sözündən yaranmamış, As tayfa adını daşımışdır. Bu tayfada hələ m.ö. IV minillikdə “Ares” adlı tanrı olmuş, tayfa bu adı Ər+As sonralar isə As+ər kimi öz adında yaşatmışdır. Lakin bu tanrı adı rus ideologiyası ilə qaynaqlarda “m.ö. II minillikdən qabaq” – olaraq qeyd edilməklə bu qədim tarix gizlədilmişdir [26, s. 671].

Biz eyni siyasi oyuna Türk tayfaları mifindəki tanrı adında da təsadüf edirik. Öncə rus, fars siyasəti türkləri ərazilərimizdə eramızın IV-XI əsrlərində Altaylardan **gəlmə tayfalar** kimi göstərmiş, S.Klyastorni, V.Livşiç, V.Radlov, V.Şot, N.Biçurin A.Bernştein və b. türk əraziləri mədəniyyətlərini “türkdilli” xalqlar mədəniyyəti kimi verərək Türk tayfa adını çəkməmişlər [7, s. 220-300; 12, s. 40; 16, s. 472]. V.Bartold, S.Teplovxov qədim türk runi yazılarını türk dilində oxusalar da bu tarixi gizlətməmiş [4, s. 377-396; 23, s. 55], İ.Dyakonov isə Assur-Vavilon mənbələrindəki ölkə və tayfa adı “**tu-rukki**” sözünü **mât tu-ru-ki-i** yazılışında tayfa adı kimi qəbul etsə də, onları Türk tayfası hesab etməmiş [8, s. 265-269], R.Fray “**türk**” adını **Tür+k** kimi hissələrə bölərək - **k** hərfini cəmlilik şəkilçisi, “**tur**” kəlməsini isə Mərkəzi Asiyada totem kimi farslara aid etmişdir [9, s. 66-68]. Avestada Türk tayfa adının “**Tur**” yazılışı da rus-fars siyasəti ilə farslara aid edilmişdir. Təbii ki, bu tarix gizlədilməklə yanaşı Türk tayfa adının adlanmasında iştirakı olmuş tanrı adı da gizlədilmişdir. Biz m.ö. IV-III minilliklər Mitran və türükkü türklərinin Tork tanrı adına rast gəlirik. Lakin ruslar bunu kitablara “ermənilərin babası” və “tanrısı” kimi daxil etmişlər [17, s. 521]. “Ümumdünya tarixi” türükkülərin adını çəkməsə də m.ö. IX əsr hadisələrindən bəhs edərkən Tarkvin şəhər adının eyni adlı etnosdan gəlib, onların Tarxan nəslindən olduğunu və bu adın Tarku tanrı adından yarandığını yazır [26, s. 632-633]. Biz yazılarımızda qeyd etdik ki, tarkvinlər tus-etrusk türklərinin varisləri idi [19, s. 418-435].

Assur yazıları Urmiyadan cənubda “**Turukki ölkəsi**”ni, I Şamşi-Adad isə **Tukriş** ölkəsindən xərac aldığı yazılır [24, s. 254] ki, bu da tarixdə **Turukki**, **Tukriş** adlı iki türk ölkəsinin olduğunu göstərir. Mənbələrdə Azərbaycanda m.ö. III minillikdə Kutli hakimiyyəti dövründə Akkad qoşununa qarşı vuruşan 17 tayfadan biri, **Tarku** tanrıları olan **tourki** turkiləri idi və kutilərin taxtında m.ö. 2104-cü ildə türk Tirikan oturmuşdur [24, s. 85]. Əgər diqqət etsək, kutilər və iki Türk ölkəsi (Turukki və Tukriş) Türk tanrı adını dialekt fərqləri ilə Tork, Tarku kimi tələffüz edirlər və çar şəxs adları da (bu gün Tanrıverdi, Tanrıqulu kimi) tanrı adından yaranmışdır.

Qeyd edək ki, Naxər tayfa adı istər tarixçi, istərsə də digər elm adamları tərəfindən tədqiq edilmədiyindən onun adlanma üslubu da tədqiq olunmamışdır. Lakin tərəfimizdən aparılan araşdırmalar zamanı **Naxər** tayfa və ölkə adına m.ö. XVI əsrdə, Misir fironu III Tutmosun (m.ö. 1504-cü il) salnaməsində **Naxarina** (Mitan ölkəsi) kimi rast gəlik [24, s. 174]. Bu adda -ina yunan şəkilçisini çıxdıqdan sonra qalan “**Naxər**” komponenti əski prototürk – Azərbaycan tayfa adıdır ki, bu ölkə müasir Naxçıvan ərazisini və 1920-ci ilə qədər onun daxilində olan torpaqları əhatə edirdi. Bu məlumatda m.ö. II minillikdə “**Naxər**”in ölkə adı olması, heç şübhəsiz onun III Tutmosdan **ən azı 1500 il əvvəl mövcud** olduğunu təsdiq edir. Biz Bibliyada Xanaan ölkə adına, Mesopotamiya ərazisində Harran-Aran adlarının Naxər ölkəsinə yaxın olduğuna və “**Naxər övladlarının yurdu Harrana-Arana çatdı**” ifadələrinə də rast gəlik [5, B. 24, 10, s. 32; B. 29, 4-5, s. 39]. Bu məlumatında da “**Naxər**” tayfa adıdır və Aran da onların məskunlaşdığı ərazidir. Naxçıvanın adı Urartu yazılarında da MÂTU NAKRU yazılışında rast gəlinir ki, Q.A.Melikişvili rus dilində MÂTU NAKRU ifadəsini “strana vraseskaya” - **düşmən ölkə** kimi tərcümə edir [15, s. 20-30]. Lakin bu ifadə tədqiqatlarda və mənbələrdə “**Naxər ölkəsi**” mənasındadır. Hürri tayfaları haqqındakı mənbələrdə hələ m.ö. IV minillikdə hürriylərlə naxərlərin “**Naxura**” adında çarlıqlarının olmasını, Türkiyədə Çakar Bazardan tapılan m.ö. II minilliyə aid sənədlərdə Urkiş, Eluxat adları ilə yanaşı Naxura çarlıq adının da çəkilməsi fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir [28].

Naxər ölkə adı Q.Nosovski və A.Fomenko **Naxa+rain Rona** kimi Volqa çayının əzəliki “**Ra**” adı ilə bağlanmış [27], Strabon, Pliniy Sekund, Ptolomey və “Erməni coğrafiyası”na istinad edən V.Astalovun yazılarında isə **naxərlər** “naxçamatep”, “noxçi/naxçi” kimi çeçen tayfaları kimi təqdim olunmuşdur [3, s. 5-11]. **Alan tayfalarının naxçıların varisi** kimi verən R.Arsanukayev də onların çeçenlərin uluları hesab etmiş [2, s. 97], Y.Vahabov isə Nax tayfa adının Nuh adından yarandığını, **Naxç tayfalarının əcdadlarının Naxçıvan ərazisindən gəldiyini**, m.ö. III minillikdə Hürri yazılarında Nax tayfa adının olduğunu, Naxçıvan ərazisini qədim mədəniyyət mərkəzi kimi m.ö. III minilliyin əvvəllərindən mövcudluğunu qeyd edir [7, s. 159, 160]. Bəs Naxər tayfa adı hansı miflə bağlı olmuşdur?

Ümumən m.ö. V-I minilliklər prototürk tayfa adlarına diqqət etdikdə biz **Ki** və **Utu** Şumer tanrı adından Ki+utu-**Kuti** türk tayfasının, **Şar** tanrı adından Şir+ak, **Şir** tayfasının, **Şumukan** tanrı adından Şu+mu+kan-**Şu** tayfa adlarının yarandığını görürük. Bu eynilik **Nuh** və “**Nax**” türklərində də **nax+ər** kimi təkrar olunmuşdur (F.R.). Bu isə bir təsadüf deyil, qədim bir xalqın adlanma-nominasiya prosesində onun mifik təfəkkürünün rolunun göstəricisidir. Bundan başqa qədim Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarında əskilərdən məskunlaşmış prototürklərin-protoazərbaycanlılar haqqındakı məlumatlar Naxər, Hürri, Kuti, Lulubəy, Türk-Türük, Kaşşu, Şu, Şubar/Subar Koman və b., prototürk boy adları ilə bərabər onların inancı ilə bağlı An/Anu, Kiur, Kaşşu, Harbe, Nuh/Nax, Tal, Kamulda, Şuxi, Şar, Sax kimi tanrı adlarını da təqdim edir [13, II, 23; 26, s. 316, 379, 448, 457, 515; 24, s. 304-305]. Bu tanrı adları sonralar prototürklərin **KAŞŞU** -Kas+it, Kaş+key, **HARBE**-Hürri, **ŞUXI**-Şu, Şubar, **KAMULDA**-Kom+an, **SAX**-Sak, **KİMMERİYA**-Kimmer, **Yeuci/Keuci**- Yaycı/Yuci, **Doray**-Do-ray, **NUH**-Nax şəkillərində Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin təşəkkülü tarixinin ilkin dövrlərində adlanmada birbaşa iştirak etmiş, tanrı və teofor adlar tayfa adlarına çevirmişdir. Eyni adlanma Manna, Midiya Atropatena dövlətlərimizin mifologiyasında da təkrarlanmışdır [14, s. 58-61, 79-85; 18, s. 104-132; 19, s. 18-19]. Biz bu gün də İslamdan öncəki inanclarımızı yaşatmaqla Tanrı adı ilə Tanrıqulu, Tanrıverdi, Tanrıtay kimi adlara müraciət edirik. Qədim Naxçıvan ərazisinin toponimik adlar sistemində biz

türk mifindəki tanrı adlarının bir qisminin məntəqə-oykonim və dağ, düzən və s. adlarda hələ də təkrarlandığını görürük. **Kiur** tanrı adı və Kiur+na – “Kiur tanrısı-nın verdiyi” – Kırna məntəqə adı, **An/Anu** tanrı adı və İl+An – “Anu yurdu” – İlən dağ adı, **Tork** tanrı adı və Tərək, Türkeş məntəqə adları, **Şar** tanrı adı və Şarur/Şəzur – “Şar tanrısının qurduğu”, Şurut – “Şar tanrısının yurdu” adları bu mifik inancımızın adları-mızdakı tarixi izləridir. Eyni mifik izlərə **Tal** tanrı adı və Tal+in – “Tal yurdu” məntəqə və mahal adları, **Sax** tanrı adı və Sak+uz – “İşıqlı Sak” məntəqə adı, **Şuxi** tanrı adı və Şuxyu məntəqə adı kimi yüzlərlə ad [ətraflı bax, 10, s. 164-183] ən qədim dövrlərimizin tarixi yaddaşdır. Bu tanrı adlarının Sibir, Altay və Orta Asiya türklərinin də inanclarına adlaması, areal türk coğrafi adlarında təkrarı isə, bu üsulla nominasiyasının türklərə məxsus hakim dilin imkanları hesabına baş verdiyinin sübutudur.

Qeyd edək ki, prototürk tayfa adlarının adlanması – nominasiyasında onların mifik dünyagörüşlərinin yeri daha çox Naxçıvan etnooykonimlərində 76 tayfa adının mövcudluğunda özünü göstərir. Bu tayfaların demək olar ki, hamısı əski miflə bağlı tanrı adlarından yaranmışdır. Bu tipli adlar özündə əski inancımızla bağlı “maq”, “qam”, “böri-qurd” sözləri ilə Dərkəmərək, Çematiyan (qam), Şatarmuğum (muğ), Sürəmərək, Harunburun (böri-qurd) kimi yüzlərlə adda da günümüzdə qədər gəlmişdir.

Xüsusi qeyd edək ki, Nuh tufanı tarixi hadisəsi (bu bir əfsanə deyil, tarixi həqiqətdir – F.R.) qədim Şumer dastanı “Bilqamıs” dastanından dünya xalqlarına adlanmış və Naxçıvan coğrafi adlarına areal türk adlar sistemindən daha çox daxil olmuşdur. Biz Naxər türk tayfa adının məhz Huh adından gəldiyinə dair xeyli tarixi faktlar da göstərmişik [20, s. 300-308]. Ərazidəki Gəmiqaya daş rəsmləri və adlar, oykonimik sistemin qədimliyini bir daha sübut edir. Daşlar üzərində Nuhla bağlı gəmi, qaranquş, tufanı təmsil edən arxası üstə düşmüş əjdaha və digər bu kimi rəsmlər əski tarixi daşqının təkzibolunmaz izləridir [1, s. 115-121]. Gəmiqaya toponimik adlar sistemində Nuhla bağlı Nəbi yurdu, Qaranquş yaylağı, Qəzər yurdu adları mövcuddur. Bu ərazidə Bilqamıs dastandakı **Nisir** dağı və **Nəsirvaz** zirvəsi, **Kudur Enlil** tanrı adı və **Qudu** yurdu, **Bilqamıs** dastan adı və **Bilbil** yer adı, **İrnini** tanrı məkanı və Nəbi yurdunda **İrni** yer adı, **Saria** dağ adı və ərazidə Sarı dağ (F.R.) kimi adların eynilə təkrarı təbii ki, bir təsadüf deyil tarixi hadisələrin izləridir [6, s. 42, 44, 90]. Bu isə qədim Naxçıvanla Mesopotamiya mədəniyyətlərinin bağlılığından xəbər verməklə Əsl həqiqətin tarixi izlərini qoruyur. Əgər adların şumerlərdəki tarixi nəzərə alınarsa, qədim Naxçıvanın mifik deyilən bu adlar tarixinin m.ö. v minilliyə söykənməsi ərazi mədəniyyətinin 7 min illik tarixini təsdiq edir.

Bütün bu adların müqayisəli təhlilləri prototürklərdə mifoloji dünyagörüşün geniş yayılmasının bir çox xalqlardan daha qədim bir tarixə malik olduğunu, bu mifin bir çox dünya xalqlarının da mifinə prototürk-azərbaycanlılardan adlandığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahiyev N.İ. Müqəddəs peyğəmbər gəmisini // Folklor-ədəbiyat dergisi, Ankara: Omay Matbaacılıq, 2007, № 3, s. 115-121.
2. Арсанукаев Р.Д. “Вайнахи и Аланы”. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2002, 270 с.
3. Асталов В.А. Материальная культура чеченцев и ингушей в XVIII-XIX вв. (Историко-этнографическое исследование), Грозный: Отечественная история, 2004, 186 с.

4. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов // Сочинения. Т. IV, Москва: Наука, 1966, 495 с.
5. Библия. Ветхий завет. Москва: Российское Библейское Общество, 1994, 303 с. XXXVI т.
6. Bilqamis dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
7. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 380 с.
8. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // Вестник древней истории. Москва: Наука, 1951, № 2, с. 265- 266.
9. Фрай Р.Н. Наследие Ирана. Москва: Наука (ГРВЛ), 1972, 468 с.
10. İrəvan əyalətinin ictimai dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
11. Клавдий Птолемей. Географическое руководство. См. Латышев В.В. Известия // Вестник древней истории. Москва: Наука, 1948, XXIV, № 2 с. 252, 254.
12. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические, памятники. Москва: Наука, 1964, 215 с.
13. Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
14. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
15. Меликишвили Г.А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен // Вестник Древней Истории. Москва: Наука, № 1, 1947, с. 21-29.
16. Мингазов Ш.Р. Этруски и тюрки // Клио в объятиях национализма. История в контексте национализма, националистического воображения и новейшего мифотворчества. Воронеж: НОФМО, 2008, с. 53-61, 205 с.
17. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
18. Naxçıvan tarixi: I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
19. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezini tarixindən. I c. (m.ö.VI-III minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2013, 529 s.
20. Rzayev F.H. Nuh adı ilə yaranmış qədim türk tayfası naxərlər // Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 300-308.
21. Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
22. Tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı: Təhsil, 2006, 91 s.
23. Теплоухов С.А. Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края. Сборник: Материалы по этнографии. Т. IV, вып. 2, Ленинград: Этнографический отдел Гос. Русского музея, 1929, 214 с.
24. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
25. Вагапов Я.С. Проблема происхождения нахского этноса в свете данных лингвистики // Сб. Проблемы происхождения нахских народов. Махачкала - СМОМПК, 1996, с. 174-182.
26. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
27. [www. isfic.info/urhis/teris 54.html](http://www.isfic.info/urhis/teris/54.html).
28. [www. eleven.co.il](http://www.eleven.co.il). Древнейший период.
29. <https://www.facebook.com/permalink.php?id=134807169984956&storyfbid=339439836188354> 29.

Фирудин Рзаев

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ МИФЫ В ВОЗНИКНОВЕНИИ НАЗВАНИЙ ПРОТОТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА

Статья посвящена традициям самоназваний древних тюркских племен на территориях Азербайджана и Нахчывана. Эта тема до сих пор не была исследована азербайджанскими и тюркскими учеными. В статье, на основе мифологических источников исследуется путь возникновения наименований племен Ас, Турук, Нахар, Кассии, Кути, Хурри, живших на территории Нахчывана.

В ходе исследования также рассмотрены наименования мифического создателя, отраженные в названиях местностей в Нахчыванском географическом ареале. В ходе лингвистического анализа научно доказано, что ойконимы, имеющие в своем составе наименования великого предка, также являлись названиями прототюркских племен и существовали в VI-I тысячелетии до н. э.

Ключевые слова: *Арес, Торк/Тоурки, Кашу, Харбе, Шухи, Камулда, Сах, Киммерий, Йеуджи, Ной.*

Firudin Rzayev

ANCIENT TURKIC MYTHS IN THE NAMES OF PROTO-TURKIC TRIBES IN NAKHCHIVAN

The article is devoted to the traditions of self-names of ancient Turkic tribes in the territories of Azerbaijan and Nakhchivan. This topic has not yet been Azerbaijani and Turkic scientists was investigated. The article, based on mythological sources investigated path occurrence of names of tribes As, Turuk, Nahar, Cassia, Kutu, Khurri, who lived in the territory of Nakhchivan.

The study also rssmotreny name of the mythical founder, reflected in the names of places in Nakhchivan geographical area. In the course of linguistic analysis is scientifically proven that settlement names, having in its composition the name of the great ances+tor, also the title of proto-tribes existed in the VI-I millennium BC.

Key words: *Ares, Tork/Tourki, Kaschu, Harbe, Shukhi, Kamulda, Sah, Cimmeria, Yeuji. Noah.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

QURBAN QURBANLI
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MÜASİR LEKSİKOQRAFIYA ANLAYIŞININ FORMALAŞMASI TARİXİNDƏN

Məqalədə ümumiyyətlə dilçilikdə, və xüsusən də Rusiyada leksikoqrafiya anlayışının formalaşması məsələsinə baxılır. Bununla yanaşı bu sahədə məşhur müəlliflərin uzun müddət ərzində – XIX əsrin sonlarından günümüzədək işləri, göstərilən dövr ərzində nəşr edilmiş lingvistik lüğətlərdə, xüsusi və ümumi ensiklopediyalarda “Leksikoqrafiya” termininə dair lüğət məqalələri tədqiq edilir. Qeyd edilir ki, ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonunda Rusiyada yaranan termin müasir elmi izahını ancaq XX əsrin sonlarında almışdır.

Açar sözlər: ümumi dilçilik, leksikoqrafiya anlayışı, praktik leksikoqrafiya, nəzəri leksikoqrafiya, anlayışın məzmunu və həcmi.

Məlum olduğu kimi, dünyadakı lüğətlərin tarixi bir elm kimi dilçilik tarixindən daha qədimdir. Qədim Hindistanın Amara-koşa adlı lüğət abidəsi (II-III əsrlər), Mahmud Kaşğarının “Türk dillərinin lüğəti”ni (XI əsr), Pyotr Simon Pallasın “Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli lüğətləri”ni (XVIII əsr) və sairəni xatırlamaq kifayət edir ki, yuxarıdakı fikrin doğruluğuna şübhə qalmasın. Praktik lüğət tərtibinin nəzəri cəhətdən dərkilə dilçiliyə çox-çox sonralar gəlmişdir. Həm də bu, dünya dilçiliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan dilçiliyinə rus dilçiliyindən də sonralar gəlmişdir. Halbuki Azərbaycan dilçiliyinin qədim qatlarında lüğətçilik (leksikoqrafiya) məsələləri yer tutanda rus dilçiliyində onun əlamətləri belə görünmürdü.

“Leksikoqrafiya” termini, bu sahədə görkəmli rus mütəxəssisi L.P.Stupinin qənaətinə, Rusiyada elmi dövriyyəyə nisbətən yaxın zamanlarda daxil olmuşdur. Mövcud ədəbiyyatı araşdırdıqda məlum olur ki, 1896-cı ilə aid olan Brokqauz və Yefron ensiklopediyasında “leksikoqrafiya” adlı məqalə olmasa da, “leksikologiya” termininə aid ayrıca məqalə verilmişdir. Bununla belə, “Словарь” (“lüğət”) məqaləsində “leksikoqrafiya” termininə rast gəlik ki, o da “lüğət texnikası” mənasında işlədilmişdir. Digər tarixi və məşhur ensiklopediya olan Aleksandr və İqnati Qranat qardaşlarının fundamental çoxcildliyində “Leksikoqrafiya” adlı məqalə vardır. Həmin termin “leksikonun tərtibi üçün söz materialının elmi işlənmə üsulları” kimi mənalandırılır [23]. Lakin bunu həmin terminin ilk leksikoqrafik izahı kimi qəbul etmək olmaz.

Rusiya elmi və mədəni ictimaiyyətinin çox zaman etibarlı mənbə kimi müraciət etdiyi V.İ.Dalin “Canlı rus dilinin izahlı lüğəti”-nin ilk nəşrlərinə nəzər saldıqda aşağıdakılar aydın olur. Həmin lüğətin 1880-1882-ci illərdə həyata keçirilmiş II nəşrində bizi maraqlandıran terminə “leksikon” adlı lüğət məqaləsində bu şəkildə rast gəlik: “Leksikoqrafiya isə lüğətlərin tərtibi, işlənilməsidir. Leksikoqrafik əsər leksikoloji axtarışlar tələb edir” [8, s. 57]. Bu informasiya həmin lüğətin sonrakı nəşrlərində, o cümlədən, İ.A.Boduen de Kurtenenin redaktəsi altında nəşr olunmuş 1903-1909-cu illər nəşrində

də eyni ilə saxlanılmışdır. 1924-cü ildə Sovet Rusiyasında nəşr olunmuş N.N.Durnovonun “Qrammatika lüğətin”ə 10 yenə də “leksikoqrafiya” deyil, “leksikologiya” termininə aid lüğət məqaləsi “Dilin lüğət tərkibi və ya leksikası haqqında təlim” mənasında daxil edilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, XX əsrin birinci rübündə leksikoqrafiya ayrıca elm kimi başa düşülmür, yalnız leksikologiya ilə əlaqələndirilir. Sonuncu elmi əlaqələrin təşəkkülü baxımından vacib məsələdir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz Brokqauz və Yefronun ensiklopedik lüğətinin 1907-1909-cu illərə aid sonrakı nəşrində bizi maraqlandıran terminlə bağlı aşağıdakı məzmunlu lüğət məqaləsinə rast gəlirik: “Leksikon (yun.), lüğət. – Leksikoqrafiya 1) lüğətlərin tərtibinə dair təlim; 2) qrammatikanın sözyaratma ilə məşğul olan hissəsi” [13].

Göründüyü kimi, XX əsrin birinci onilliyində bu termin “leksikoqrafiya” kimi deyil, “leksiuqrafiya” kimi öz mənasını genişləndirmiş və V.İ.Dalin lüğətindəki tərifində “lüğətlərin tərtibi praktikası”na bu haqda “təlim”i əlavə etmişdir. Doğrudur, leksikoqrafiya bu dövrdə qrammatikadan ayrı bir elm kimi götürülmürdü.

L.V.Şerba 1940-cı ildə qeyd edirdi ki, müxtəlif dillərdə lüğətlərin tərtibinin uzun tarixinə baxmayaraq, hələlik heç bir leksikoqrafiya nəzəriyyəsi ortaya qoyulmamışdır. Onun fikrincə, bu nəzəriyyə lüğətlərin əsas növləri haqqında məsələnin həll edilməsi ilə başlaya bilər [24, s. 265].

Böyük Sovet Ensiklopediyasının (qısaca BSE) birinci nəşrində oxuyuruq: “Leksikoqrafiya (yunanca) lüğətlərin tərtibi üzrə işdir”. 1. Bu ensiklopediyanın növbəti nəşrində həmin termin bizim indiki anlamımıza uyğun şəkildə izah olunur: “Leksikoqrafiya dilçiliyin bir bölməsi kimi lüğətlərin tərtibi praktikası və nəzəriyyəsi ilə məşğul olur”. 2. Beləliklə, 1950-ci illərə qədər Rusiya dilçiliyində leksikoqrafiya haqqında özünün nəzəri və əməli aspektləri olan müstəqil dilçilik fənni kimi müəyyən təsəvvürlər formalaşmışdır.

Görkəmli rus dilçisi S.T.Ojeqov 1953-cü ildə yazdığı bir məqaləsində [19, s. 228-240] bu fikrə tərəfdar çıxır. Həm də böyük praktik leksikoqraf olan müəllif qeyd edir ki, leksikoqrafiya həm leksikoqrafiya nəzəriyyəsini, həm lüğət işinin praktikasını, həm də müxtəlif növ lüğətləri əhatə edir. Bu zaman o xüsusi olaraq qeyd edir ki, leksikoqrafiya leksikologiyanın nəzəri müddəalarına əsaslanmalıdır və dilin kodlaşdırılması kimi əsas vəzifəni yerinə yetirməklə yanaşı, leksikologiya ilə birgə sosial jarqonlar və nitqin professional növlərini diqqətdən kənarda qoymamalıdır. Onun bu sonuncu qeydi bizi müasir leksikoqrafik dilçiliyin üç istiqamətinə yönəldir. Bunlar əvvəllər xaricdə, hazırda həm də Rusiyada geniş şəkildə işlədilən 1) “leksikoqrafiyanın leksikologiyası” [15], 2) “sosioleksikoqrafiya” [22] və “sosioleksikoqrafiyanın sosioleksikologiyası”dır [12].

Digər görkəmli Rusiya tədqiqatçısı V.V.Vinoqradov 1956-cı ildə dərc etdirdiyi “Rus leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin bir sıra məsələləri” məqaləsində nəzəri leksikoqrafiyanın mövcud olma hüququnu tanımışdır. Məqalədə o, qeyd edir ki, leksikoqrafiya nəzəriyyəsində leksikologiyanı qrammatikadan ayırmaq deyil, bu elmlərin qarşılıqlı təsirinin bütün mürəkkəb növlərini öyrənmək lazımdır [7, s. 259]. Bu, yuxarıda adı çəkilən fənlər kompleksinin (oraya “leksikoqrafiyanın qrammatikası”nı da əlavə etməklə) mövcud olmasından və inkişaf etməsindən bir daha bəhs edilməsi deməkdir.

Böyük Sovet Ensiklopediyasının 1973-cü il nəşrində leksikoqrafiya termininə aid kifayət qədər böyük bir məqalə verilmişdir. Müəllifi V.Q.Qak olan bu lüğət məqaləsində leksikoqrafiya elmi-lingvistik nöqteyi-nəzərdən “lüğətlərin tərtibinin praktikası və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik bölməsi” kimi müəyyənləşdirilir. Beləliklə, XX əsrin sonuncu rüblərinə kimi Rusiya dilçiliyində leksikoqrafiya avtonom lingvistik elm kimi möhkəmlənmiş olur. “Leksikoqrafiya” termini iki lingvistik mahiyyəti 1) lüğətlərin

tərtibi praktikasını və 2) onların tərtibi nəzəriyyəsini ifadə edirdi, yəni bu müstəqil elmin o dövr üçün oturmuş strukturunu əks etdirirdi. Bununla belə baxdığımız linqvistik mahiyyət həmin məqalədə müasir dövrümüzün uyğun terminoloji söz birləşmələri olan “əməli leksikoqrafiya” və “nəzəri leksikoqrafiya” kimi ifadə olunmurdu. Bundan başqa, orada praktik leksikoqrafiyanın təşəkkülünün “ümumi” tarixinə, Rusiya və dünyanın tanınmış nəzəriyyəçi leksikoqraflarının (L.S.Kovtun, L.V.Şerba, X.Kasares, L.Zgusta və digər) əsərlərinə istinad edilməklə, nəzəri leksikoqrafiya haqqında qısa məlumat verilir. Bizim tədqiqat üçün V.Q.Qakın daha bir fikri mühümdür. Bu isə ondan ibarətdir ki, Rusiyada nəzəri leksikoqrafiya XX əsrin ikinci qərinasında formalaşmağa başlamışdır. Bu başlanğıcın əsası isə akademik L.V.Şerba tərəfindən 1940-cı ildə nəşr olunmuş “Leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinin təcrübəsi” oçerki [24, s. 265-304] ilə qoyulmuşdur. Lüğətlərin elmi tipologiyasını ilk dəfə özündə əks etdirən bu əsərdəki müddəaların sonrakı inkişafı həm Rusiyada, həm də Avropa və ABŞ-da müşahidə olunur. V.V.Qakın fikrincə, leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin müasir səviyyəsi (1973-cü il üçün) üç fərqləndirici əlaməti ilə – 1) leksika haqqında bir sistem kimi təsəvvür; 2) sözün mənasına dialektik baxış və 3) leksikanın qrammatika və dilin digər aspektləri ilə sıx əlaqəsinin olması ilə xarakterizə olunur. Birinci əlamət: izahlı lüğətin daxili quruluşu təkcə bütövlükdə dilin leksik-semantik strukturunu deyil, habelə hər bir sözün semantik strukturunu, o cümlədən, həm mətnə, həm də semantik sahələrin daxilindəki digər sözlərlə əlaqələrinə görə söz mənalarının ayrılmasını əks etdirir. İkinci əlamət sözün mənasının sözlü işarədə işarələyən və işarələnenin əlaqəsinin nəzərə alınması, sözlərin məna çalarlarının, onların nitqdə işlənməsinin lüğət məqaləsində verilməsi cəhdindən ibarətdir. Üçüncü əlamət isə bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə bir müddəə ki, leksikoqrafiya öz problematikası ilə ona yardımçı olan təkcə leksikologiya ilə deyil, dilçiliyin bütün digər bölmələri ilə də əlaqəlidir [3].

Bizi maraqlandıran terminin D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın “Linqvistik terminlərin lüğəti”ndəki izahı BSE və O.S.Axmatovanın lüğətində verilmiş təriflərin ümumiləşməsindən ibarətdir. “Leksikoqrafiya – 1. Lüğətlərin tərtibi və onların öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olan dilçilik bölməsi. 2. Hər hansı bir dilin sözlərinin toplanması, sistemə salınması və lüğət şəklində nəşr edilməsi. 3. Ümumi və ya xüsusi tipli lüğətlərin məcmusu” [20, s. 162] kimi izahatları özündə ehtiva edən bu lüğət məqaləsində nəzəri leksikoqrafiya haqqında bəhs edilmir, əksinə, leksikoqrafiyanın əməli aspektlərinin şərhinə daha geniş yer verilir. Bu tərif, demək olar ki, olduğu kimi Q.A.Neçayevin “Müxtəsər linqvistik lüğət”ində təkrarlanır. Orada qeyd olunur ki, leksikoqrafiya “1. Lüğətlərin tərtibi nəzəriyyəsi məsələlərinin işlənməsi ilə məşğul olan dilçilik bölməsidir. Məs, Lüğətlərin tipləri, həcmi, tərkibinin, lüğət məqaləsinin qurulması prinsiplərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması və digər. 2. Hər hansı bir dilin sözlərinin toplanması və təsviri, onların sistemə gətirilməsi və lüğət şəklində nəşr edilməsi üzrə işdir. 3. Hər hansı bir dilin və yaxud hər hansı bir bilik sahəsinin lüğətlərinin məcmusudur” [17, s. 43]. Ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, burada nəzəriyyə vurğulanır və bu elmin digər aspektlərinin izahatı geniş verilir.

Leksikoqrafiyaya aid geniş məqalə R.M.Seytlinin müəllifliyi ilə “Rus dili. Ensiklopediya” kitabında verilmişdir. Böyük Sovet Ensiklopediyasındakı uyğun məqalənin nümunəsi üzrə tərtib olunmuşdur. Məqalədə lüğətlərin tərtibinin nəzəriyyə və praktikası ilə məşğul olan dilçilik bölməsi kimi verilən tərifdə bu anlayışın məgzi üç sadalanan mövqedən açılır. Qalan hissəsinin lüğətlərin tarixi icmalına həsr olunduğunu qeyd etməklə yanaşı onu da göstərməliyik ki, məqalədə daha bir mühüm müddəə – leksikoqrafiyanın həm də “hər hansı bir dilin lüğətlərinin məcmusu” [21, s. 124] olması müddəəsi

da vardır. Lüğətin ikinci nəşrində də həmin terminin izahı elə həmin müəllifin həmin formatında verilir. Bu isə o deməkdir ki, artıq XX əsrin sonlarına yaxın Rusiyada leksikoqrafiyanın ənənəvi dərkində hər hansı bir yenilik olmamışdır.

Sonralar V.V.Morkovkin “Nəzəri leksikoqrafiya anlayışının həcmi və məzmunu haqqında” adlı məqaləsində “leksikoqrafiya” anlayışının ən ümumi tərifini verməyə cəhd edir. O yazır ki, leksikoqrafiya “filoloji və mühəndis-filoloji fəaliyyət sahəsi olub, lüğətlər və lüğət tipli digər əsərlərin yaradılması, habelə buna aid problemlərin bütün məcmusunun dərk edilməsindən ibarətdir” [16, s. 411]. Sonra həmin ümumiləşdirici tərif strukturlaşdırılaraq aşağıdakı sxem şəklində verilir.

0.0. Leksikoqrafiya

1.0. Nəzəri leksikoqrafiya:

1.1. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi;

1.1.1. “leksikoqrafiya” anlayışının həcmi, məzmunu və strukturunun müəyyənləşdirilməsi,

1.1.2. lüğət leksikologiyası,

1.1.3. lüğətlərin janrları və tiplərinə dair təlim,

1.1.4. lüğətlərin elementləri və parametrlərinə dair təlim,

1.1.5. leksikoqrafik konstruksiyalaşdırmanın əsaslarına dair təlim,

1.1.6. ilkin lüğət materialları, yəni kartotekalara dair təlim,

1.1.7. lüğətlərin planlaşdırılması və təşkilinə dair təlim.

1.2. Leksikoqrafiya tarixi;

1.2.1. lüğətlərin tarixi,

1.2.2. tipik leksikoqrafik problemlərinin həlli tarixi.

2.0. Praktik leksikoqrafiya:

2.1. lüğətlərin və digər lüğət tipli əsərlərin yaradılması,

2.2. lüğət materiallarının toplanması və saxlanması.

Göründüyü kimi, bu sxemdə nəzəri leksikoqrafiya daha mükəmməl şəkildə təsnifləşdirilir. Lakin burada hamı tərəfindən qəbul edilən bir bənd – “dilın bütün tip lüğətləri məcmusu” bəndi özünə yer tapmayıbdır. Bundan başqa, 1.1.1. bəndinin məzmununu leksikoqrafik fikrin yeni istiqamətləri, məsələn, sosioleksioqrafik, etnososioleksioqrafik və digər istiqamətlər hesabına genişləndirmək olardı.

V.V.Dubiçinski leksikoqrafiyaya lüğətlər, onların yaradılması, öyrənilməsi və istifadə edilməsi haqqında elm kimi baxır. Bununla belə müəllif qeyd edir ki, leksikoqrafiya bir tərəfdən özünün səlis məntiqi-mövhumı quruluşuna görə elimdirsə, digər tərəfdən isə o, “yaradıcılıq axtarışları” tələb etdiyinə görə lüğətlərin yaradılması sənətidir. Sonra əlavə edir ki, “leksikoqrafiya” anlayışının məzmunu yalnız üç tərəfdən ibarətdir: 1) leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və tarixini özündə ehtiva edən nəzəri leksikoqrafiya və 2) lüğətlərin yaradılmasından, habelə ilkin lüğət materiallarının saxlanılmasından ibarət olan praktik leksikoqrafiya. Burada müəllif xüsusilə qeyd edir ki, “Leksikoqrafiyanı əməli leksikoqrafiya kimi qəbul etmək olmaz” və “lüğətçilik sənəti dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi mövcuddur” [9, s. 8-9]. Bu özünəməxsus şərhdən belə çıxır ki, leksikoqrafiya “elmin kvadratı”dır, yəni həm nəzəri elm, həm də elm-sənətdir.

V.N.Nemçenkonun özünün tədris lüğəti adlandırdığı, əslində sırf elmi yanaşma əsasında hazırladığı “Leksikologiyanın əsas anlayışları terminləri” əsərində “Leksikoqrafiya” termininə aşağıdakı izahat verilir: “1. Dil materiallarının toplanması və sistemləşdirilməsi və sairə daxil olmaqla lüğətlərin tərtibi üzrə iş. 2. Lüğətlərin tərtibi nəzəriy-

yəsi, onlarda leksikanın təsviri məsələlərinin işlənməsi ilə məşğul olan dilçilik bölməsi. 3. Dilin və ya digər tipli lüğətlərinin məcmusu” [18, s. 83-84]. Hər üç tərif leksikoqrafiya haqqında təsəvvürlərin tarixi inkişafını, yəni onun lüğət işi, nəzəriyyə və lüğətlər məcmusu olmasını özündə əks etdirir.

N.N.Vasilyeva, V.A.Vinoqradova və A.M.Şaxnaroviçin “Linqvistik terminlərin müxtəsər lüğəti”ndə leksikoqrafiya belə təyin edilir: “Linqvistik fənn olub, lüğətlərin tərtibi nəzəriyyəsi və praktikasısı ilə məşğuldur. Praktik leksikoqrafiya. Tədris leksikoqrafiyası. Elmi texniki leksikoqrafiya” [5, s. 55].

Buradan görünür ki, leksikoqrafiya hər şeydən əvvəl müstəqil elm olub, lüğət işinin həm nəzəri, həm də əməli aspektləri ilə səciyyələnir və özünün fəndaxili quruluşuna malikdir.

Bu tərif A.M.Emirovanın “Linqvistik terminlər lüğəti”ndə, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanır. Lüğət leksikoqrafiyanı belə şərh edir: “1) Müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi nəzəriyyəsi və praktikasısı ilə məşğul olan dilçilik bölməsi; 2) Hər hansı bir dilin və ya elm sahəsinin lüğətləri məcmusu” [25, s. 43]. Göründüyü kimi, Ukraynada yaşayıb-yaradan rusdilli dilçilik nümayəndəsinin mövqeyi Rusiyadakı mövqeyə çox yaxındır.

V.P.Korovuşkinin “İngilis leksikoqrafiyası” adlı əsərində də “Leksikoqrafiya” terminin üç mənası təsbit olunmuşdur. Əsərdə deyilir ki, leksikoqrafiya; “1) Müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi prinsiplərini öyrənən elm”; 2) lüğət işinin praktikasısı; 3) dilin bütün lüğətlərinin məcmusudur”. Əlavə edilir ki, “Hər bir elm kimi, leksikoqrafiyanın da iki tərəfi – elmi-nəzəri və praktik-əməli tərəfləri vardır. Nəzəri leksikoqrafiya ümumi nəzəri problemləri qoyub, onların həlli üzərində işləyir. Praktik leksikoqrafiya isə nəzəri leksikoqrafiya tərəfindən işlənən nəzəri müddəalar bazasında lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olur” [11, s. 4]. Baxılan tərifdə həmin dövr üçün bu elmin oturmuş və geniş şəkildə qəbul edilmiş dərkisi təsbit edilmiş, nəzəri və əməli aspektləri tam dəqiqliyi ilə ayırd edilmişdir. Lakin bu tərifin yeganə qüsuru leksikoqrafiyanın dilçiliyin sahəsi kimi müstəqil olmasına işarə edilməməsindədir.

L.A.Brusenskaya, Q.F.Qavrilova və N.V.Malışevanın “Linqvistik terminlərin tədris lüğəti”ndə leksikoqrafiya “1) Lüğətlərin tərtibinin nəzəri əsaslarını işləyən dilçilik bölməsi; 2) ümumi və xüsusi tipli lüğətlərin məcmusu” kimi təsbit edilmişdir. Müəlliflər əlavə edirlər ki, “Leksikoqrafiya – əməli (yəni, praktik əhəmiyyəti və tətbiqi olan) elmdir. Sözlərin xüsusiyyətlərini – onların mənasını və nitqdə işlədilməsini başa düşmədən lüğətləri tərtib etmək olmaz. Sözlər isə leksikologiya tərəfindən öyrənilir. Buna görə də leksikoqrafiya leksikologiya ilə sıx bağlıdır” [4, s. 103]. Bu, strukturuna görə mümkün tərif olmasa da, dörd əsas məqamı özündə əks etdirir. Yəni, leksikoqrafiya 1) dilçiliyin nəzəri bölməsidir; 2) bütün növ lüğətlərin məcmusudur; 3) əməli və praktik elmdir; 4) tədqiqat obyektinə görə o, leksikologiya ilə əlaqəlidir. Bu sonuncu müddəa son zamanlar təşəkkül tapmaqda olan yeni dilçilik istiqaməti – leksikoqrafiyanın leksikologiyası üçün çox əhəmiyyətlidir.

L.A.Vvendenskaya “Rus leksikoqrafiyası” adlı kitabında “leksikoqrafiya” termininə hamı tərəfindən qəbul edilən bir izahı yığcam şəkildə belə verir: 1) “Lüğətlərin tərtibi haqqında elm; 2) həmin dilin leksikasının təsviri kimi lüğətlərin tərtibi prosesi; 3) lüğətlərin məcmusu” [6, s. 8]. Burada ikinci bəndin indiyə kimi baxdığımız təriflərdən daha tutumlu olması ilə diqqəti cəkdir.

T.V.Matveyevanın “Linqvistik terminlərin tam lüğəti” adlı kitabında “Leksikoqrafiya” termininə geniş yer ayrılmışdır. Burada həmin terminin “lüğətlərin tərtibi haqqında elm və dilin leksik tərtibinin özü”dür izahından sonra göstərilir ki, leksikologiya “Hazırda həm leksikologiyaya əsaslanan, həm də özünün məxsusi nəzəriyyəsi olan

geniş şəbəkəli dilçilik sahəsidir” [14, s. 176]. Bu anlayışın əsas məzmununu “1) bu avtonom nəzəri-əmali elmdir; 2) lüğət işinin elmi praktikasidir; 3) öz strukturu olan dilçilik sahəsidir və 4) əsaslarından biri leksikologiyadır” müddəaları təşkil edir.

Beləliklə, Rusiya dilçiliyində leksikoqrafiya haqqında təsəvvürlərin inkişafının tarixi planda təhlilinə yekun vuraraq, aşağıdakıları qeyd edə bilərik: 1. “Leksikoqrafiya” termini elmi və əməli dövriyyəyə XIX əsrin sonuncu qərinasında daxil olmuşdur. 2. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışın məzmunu təkcə əməli aspektdə olmaqdan nəzəri aspektdə doğru, habelə hər hansı bir dilin lüğətinin məcmusu olması istiqamətində inkişaf etmişdir. 3. XX əsrin sonuncu rübündə leksikoqrafiyanın dil haqqında elmdə dilçiliyinin müstəqil sahəsi olması statusu möhkəm şəkildə öz yerini tutmuşdur. 4. Son zamanlar o, tərifi-dən başqa digər elmi atributları da geniş şəkildə qazanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. О.Ю.Шмидт: в 65-ти тт. 1-е изд., т. I, Москва, 1926-1947; т. XXXVI: Лартс-Лило, 1938
2. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. I-VII тт. С.И.Вавилов, VIII-LI тт. Б.А.Введенский. 2-е изд., т. I, Москва, 1949-1958; т. XXIV: Кукуруза- Лесничество, 1953.
3. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд., т. I-XXX, Москва, 1969-1978; т. XIV: Куна-Ломами, 1973.
4. Брусенская Л.А. и др. Учебный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону, 2005.
5. Васильева Н.В. и др. Краткий словарь лингвистических терминов. Москва, 1995.
6. Введенская Л.А. Русская лексикография: Учебное пособие. Москва, 2007.
7. Виноградов В.В. О некоторых вопросах теории русской лексикографии / Лексикология и лексикография: Избранные труды. Москва, 1977.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (Современное написание слов). Москва, 1998.
9. Дубичинский В.В. Искусство создания словарей: Конспекты по лексикографии. Харьков, 1994.
10. Дурново Н.Н. Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины / Под ред. О.В.Никитина. Москва, 2001.
11. Коровушкин В.П. Английская лексикография. Череповец, 1996.
12. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии: Автореферат дис. ... докт. филол. наук. Пятигорск, 2005.
13. Малый Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона (В современной орфографии). Санкт-Петербург: Ф.А.Брокгауз-И.А.Ефрон, 1907-1909.
14. Матвеева.Т.А. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: 2010.
15. Melka F., Augusto M. De la lexicologie a la lexicographie = From Lexicology to Lexicography. Utrecht: University of Utrecht, 2002.
16. Морковкин В.В. Об объеме и содержании понятия «теоретическая лексикография» / Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография: Хрестоматия и учебные издания / Сост. Л.А.Ивашко и др. Санкт-Петербург, 2002.
17. Нечаев Т.А. Краткий лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, 1976.
18. Немченко В.Н. Основные понятия лексикологии в терминах: Учебный сло-

- варь-справочник. Нижний Новгород, 1994.
19. Ожегов С.И. Вопросы лексикологии и лексикографии / Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва, 1974.
 20. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1976.
 21. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П.Филин. Москва, 1979.
 22. Рябичкина Г.В. Проблемы субстандартной лексикографии английского и русского языков. Теоретический и прикладной аспекты. Автореферат дис. ... докт. филол. наук. Пятигорск, 2009.
 23. Ступин А.П. Лексикография английского языка. – Москва: 1985.
 24. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии / Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Москва, 1974.
 25. Эмирова А.М. Словарь-справочник лингвистических терминов по курсу «Введение в языкознание». Симферополь, 1995.

Гурбан Гурбанлы

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ПОНЯТИЯ ЛЕКСИКОГРАФИИ

В статье рассматриваются вопросы становления понятия лексикографии в языкознании вообще и в России в частности. При этом анализируются труды известных в этой области авторов за достаточно длительный период, начиная с конца XIX века до наших дней, изучаются словарные статьи на термин «лексикография» в лингвистических словарях, специальных и общих энциклопедиях, изданных в течение указанного периода. Констатируется, что впервые появившийся в конце XIX века в России термин получает сегодняшнее научное понимание лишь в конце XX века.

Ключевые слова: *общее языкознание, понятие лексикографии, практическая лексикография, теоретическая лексикография, содержание и объем понятия.*

Gurban Gurbanly

HISTORY OF LEXICOGRAPHY MODERN CONCEPT FORMING

The paper deals with the development of the lexicography concept in linguistics in general and in Russia in particular. At the same time, the works of authors known in this field are analyzed for a sufficiently long period, beginning from the end of the 19th century and up to the present day. Dictionary entries on the term “lexicography” in linguistic dictionaries, special and general encyclopedias published during this period are studied. It is stated that this term had for the first time appeared in Russia at the end of the 19th century, and received today’s scientific understanding only at the end of the 20th century.

Key words: *general linguistics, lexicography, practical lexicography, theoretical lexicography, content and scope of concept.*

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORDUBAD DİALEKTİ VƏ CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ ANTONİM VƏ SINONİM SÖZLƏR HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən bir sıra antonim və sinonim sözlərdən bəhs olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, antonim və sinonim sözlər bu dialekt və şivələrdə zəngindir. Məqalədə bir sıra antonim və sinonim leksik vahidlər dilimizin digər dialekt və şivələri, qohum dillər, qədim yazılı mənbə və abidələrdəki nümunələrlə müqayisəli tədqiq olunmuşdur. Bu sözlərin linqvistik təhlili sübut edir ki, onların əksəriyyəti milli məşəli leksik vahidlərdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Azərbaycan dili, antonim və sinonim leksik vahidlər, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, dialekt.*

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində antonim və sinonim sözlərlə bağlı zəngin leksik vahidlər işlənir ki, bunların da bir çoxuna ədəbi dildə təsadüf edilmir. Bir qisim sözlər isə ədəbi dillə müqayisədə yeni məna çalarları qazanmışdır. Onlar ədəbi dildən ya məna, yaxud da fonetik cəhətdən fərqlənir. Bu aspektdən yanaşdıqda Ordubad dialekti və Culfa şivələri dialekt leksikasının əhatəliliyinə görə Azərbaycan dilinin ən zəngin dialekt və şivələrindən hesab olunur. Bu dialekt və şivələrdə antonim və sinonim sözlər olduqca çoxdur. “Antonim” yunan sözü olub “əks mənalı”, sinonim isə “yaxın mənalı” deməkdir. Məlumdur ki, məzmunca bir-birinə əks məna ifadə edən sözlərə antonim, yaxın məna ifadə edən sözlərə isə sinonim deyilir. Bəhs olunan dilakət və şivələrdə işlədilən antonim və sinonim sözlər yayılma arealına, aid olduğu sahəyə görə müxtəlifdir. M.İslamovun da qeyd etdiyi kimi “... məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir” [10, s. 274]. Məqalədə bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdə işlənən antonim və sinonim sözlərin bir qisminin dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, qohum dillər, onların dialekt və şivələri, həmçinin bir sıra qədim yazılı abidələr və lüğətlərlə müqayisəli linqvistik təhlilindən bəhs edəcəyik.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində heyvandarlıqla bağlı işlədilən leksik vahidlərdən olan **kərə** sözü “qısa qulaqlı” heyvanlara verilən addır. *Məs.: Bı kərə keçim yaman sütdüdü (Lək.).* Söz Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz rayon şivələrində [2, s. 276], Dərbənd [1, s. 331], Quba dialektində [14, s. 205] də eyni mənada işlədilir. *Kərə* sözünə Türkiyə türkcəsinin Kars [4, s. 264], Ərzurum şivələrində [6, s. 206] *kura* şəklində eyni anlamda rast gəlinir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə **pələ** “iriqulaqlı heyvan” sözü, **kərə** sözü ilə əks məna ifadə edir. *Məs.: Pələ qulax qoçun bıynızdarı ayrimçə o:r(Göy.).* **Pələ** sözü Azərbaycan dilinin Ağcabədi, İsmayilli, Şəmkir, Tovuz şivələrində də “iriqulaq heyvan” [2, s. 447], qərb qrupu dialekt və şivələrinin bəzilərində isə “yanlara doğru əyilmiş buynuzlar” [3, s. 232] mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, **pələ** komponenti Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində fərqli məzmun ifadə edir. Belə ki, müasir Culfa şivələrində, Şəki dialektində “iri

bədənli, kök adam” mənasında işlənən *pələmürdə* [2, s. 447] sözünə rast gəlinir. Quba dialektində isə *pələmird* “çox zəif” anlamında işlənir. Bununla belə qeyd etməliyəm ki, *pələ* sözü dilimizin əksər dialekt və şivələrində daha çox “iri, böyük” mənasını bildirir və *kərə* sözü ilə antonimlik təşkil edir.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “kök, gümrə heyvan” mənasında işlədilən *semiz//səmiz//səmrimiş* sözləri də maraq doğurur. *Məs.: Bı heyvan day rəsmi səmriyib (Sal.)*. Söz Azərbaycan dilinin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində də eyni leksik anlamı bildirir. Belə ki, Dərbənd dialektində “səmiz mal” [2, s. 482] “kök qaramal” ifadəsinə rast gəlinir. Bu söz eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir: “... Yerə dəxi düşsə, toz kibi savrılardı, ocaq kibi oyurardı. Üç yıldıraq taşlı düşdigi yerin otı bitməzdi. Simüz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan” [13, s. 48]. M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində də semiz, səmrimək [11, s. 504] sözlərinə rast gəlinir. “*Şoqqax, tırrax*” kəlmələri səmiz sözü ilə antonimlik təşkil edir. *Məs.: Bı:n illəp şoqqəği çıxıb dəy (T.)*. Azərbaycan dilinin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində “arıq heyvan” mənasında müxtəlif sözlər işlədilir. Bu mənada dilimizin Zaqatala, Kürdəmir şivələrində *cələb* [2, s. 73], Gəncə dialektində *cələfli*’ [7, s. 135], Çəmbərək şivələrində *cırqın* [12, s. 283] sözləri işlənməkdədir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə “iri giləli üzüm” mənasında işlənən *dızmarı üzüm* sözü diqqəti cəlb edir. *Məs.: Dızmarı üzümdü çox şirindi (Bən.)*. Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində bu sözə *dızmarı* [2 s. 147] şəklində, “qurudulmuş üzüm, kişmiş” mənasında rast gəlinir. Bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, *dız//diz* sözü və bu komponentlə yaranmış sözlər dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində bir neçə fərqli mənəni ifadə edir: 1. İri, böyük 2. Arxa, geri *Dızmarı üzüm* birləşməsində bu ilk mənada yəni “iri, böyük” mənasında işlənir. Təsədüfi deyil ki, həm tədqiq olunan Ordubad dialekti və Culfa şivələrində, həm də dilimizin Ağdam, Tərtər, Füzuli, Beyləqan şivələrində “*dızix - iri, yekəpər*” [2, s. 140] sözünə rast gəlinir. Müasir Culfa şivələrində “*Bir yekə dızix oğlandı hərəkətinə bax*” ifadəsi də bu faktı təsdiqləyir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə *dızmarı üzüm* leksemi ilə antonimlik təşkil edən *cır üzüm* söz birləşməsinə də rast gəlinir. *Məs.: Cır üzümdü ama tami yaxşıdı (Kır.)*. Bu birləşmənin birinci komponenti olan *cır* sözü “kiçik, zəif, balaca” mənasında dilimizin tədqiq olunan əksər dialekt və şivələrində eyni anlamı bildirir.

“Yeddi yaşdan yuxarı erkək və ya dişi qoyun” mənasında Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən *dızman qoyun* və *dızix qoyun* sözlərinin linqvistik təhlili də maraq doğurur. *Məs.: Bı qoyu:n yəmən dızix qə:r də:sən xəstədi (Nür.)*. *Dızman* və *dızix qoyun* sözləri haqqında bəhs edərkən qeyd edə bilərik ki, bizcə, termin quruluşca mürəkkəb olub iki komponentdən – *dız* // *diz* və *man* kəlmələrindən təşkil olunub. Zirəddin Xasıyev “man” komponentinin qədim arxaik türk leksik vahidi kimi “qoyun” mənasında işlədiyini göstərmişdir [9]. Bu komponent müasir Türkmən dilinin Əmrəli dialektində və ümumiyyətlə, türkmən dilində *man* şəklində *qoyun* mənasında işlədilir. Terminin birinci komponentini müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində, o cümlədən Culfa şivəsində işlədilən *dızix oğlan* – “yaşlı, böyük oğlan”, *dızmarı üzüm* – “iri giləli üzüm növü” I növ ismi birləşmələrinin ilk komponenti ilə oxşarlıq təkil etdiyini görə bilərik. İsmi birləşmədəki “dızix” sözünün quruluşca düzəltmə olub “dız” kökü və “ix” (ıq, ik, uq, ük şəkilçisinin fonetik variantı) şəkilçisindən yarandığını qeyd etsək, onda deyə bilərik ki, “dız” şivələrdə özünü göstərən “iri, böyük” sözüdür. Deməli, *dızman//dızman* heyvandarlıq termini “iri, yaşlı qoyun” mənasında bəhs edilən şivədə işlədilir. Həmçinin Culfa şivələrində “dız qalmax, dıza qalmax” – *ən sona, yəni axıra qalmaq* ifadəsi də işlədilir ki, bu da *dızman* terminin mənşəyinin milli, qədim türk dili elementi ilə izahını

bir daha aydınlaşdırır. Yəni *dizman* və *dızix qoyun* “axıra qalan, daha yaşlı qoyun” anlamını daşımaqdadır. Həmin sözlə antonimlik təşkil edən **“öncül qoyun”** birləşməsinin linqvistik təhlilinə diqqət yetirsək görürük ki, ifadədə əksini tapan *öncül* sözü də quruluşca düzəltmə olub, *ön* yer zərfi və - *cül* adlardan sifət əmələgətirən leksik şəkilçisi vasitəsi ilə yaranmışdır. Sürünün önündə gedən heyvanlara verilən ad kimi müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlədilməkdədir. *Məs.: Bı qoyu:n sürü:n ön öncülüdü (Bil.).*

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “az yeyən, utancaq” mənalarını ifadə edən **“ağızəmməz”** sözü mövcuddur. *Məs.: Mən bı uşax kimin ağızəmməzin görmədim (Qız.).* Bu leksik vahid iki müxtəlif mənəli *ağız* və *əmməz* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn və bir leksik mənə ifadə edən quruluşca mürəkkəb sifətdir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə bu sözlə antonimlik təşkil edən və “görməmiş, çox yeyən, acgöz” mənasını ifadə edən **“alaysun”** sözünə rast gəlinir. Dilimizin tədqiq olunan digər dialekt və şivələrində “çox yeyən, acgöz” mənasında *alpotun* [2, s. 4] sözü işlədilir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə “sirr saxlamaz adam” mənasında işlənən **“ağzısuyux”** sözünün linqvistik təhlili də olduqca maraqlıdır. *Məs.: Ə bı Cəfər yaman ağzısuyux adamdı ye (Cam.).* *Ağzısuyux* quruluşca mürəkkəb olub mənsubiyyət şəkilçili *ağzı* və *suyux* komponentlərindən təşkil olunmuşdur. Bir fakta diqqət yetirək. Müasir dialekt və şivələrimizdə “tez yola gələn, tez aldadıla bilən, sadələvh adam” mənasında “sıvıx, sıvıq adam, sıvılmax” kimi ifadələr işlədilir. Fikrimizcə, “suyulmax” sözü “sıvılmax” sözünün fonetik variantıdır. Dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində “sirr saxlamaz adam” mənasında bir qədər etik normadan kənar işlədilən “ağzıcırıx, hulqumsuz adam” ifadəsi də işlədilməkdədir. *“Ağzısuyux”* sözü ilə antonimlik təşkil edən **“hulqumlu”** kəliməsinin linqvistik təhlili də maraqlıdır. Söz quruluşca düzəltmə olub *hulqum* ismi və adlardan sifət düzəldən – *lu* şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında “Kişinin gərəx’ hulqumu ola” yəni “Kişi gərəxə sirr saxlamağı bacara” məcazi mənəli aforizmi də mövcuddur.

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində “möhkəm geyinmiş” mənasında işlənən **“qıfillanmax”** sözünün linqvistik təhlili də maraq doğurur. *Məs.: Nə yaman qıfillanmışan?(Əraf.)* Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, söz məcazi mənada işlənmişdir. Çünki məlumdur ki, *qıfillanmax* quruluşca düzəltmə olub *qıfil* ismi –*lan* adlardan feil düzəldən leksik şəkilçinin iştirakı ilə yaranmışdır. Həqiqi mənasında “kilidlənmək” anlamını ifadə edən bu leksik vahid bəhs olunan dialekt və şivələrdə məcazi mənə kəsb edərək “altdan-üstədən geyinmək” anlamını bildirir. Bu dialekt və şivələrdə “tamamilə soyunmaq” anlamında “qıfillanmax” sözü ilə antonimlik təşkil edən **“anabülbül”** kəliməsi işlədilməkdədir. *Məs.: Uşağı bı havada anabülbül məhliyə ötürəllər bə?(Sal.)* Bu söz də quruluşca mürəkkəb olub iki müxtəlif mənəli sözün *ana* və *bülbül* kəlimələrinin birləşməsindən yaranmış və məcazi mənə kəsb etməklə yeni anlam qazanmışdır.

Müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən sinonim sözlər də öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Həmin sözlərin bəzilərinin linqvistik təhlili də maraqlıdır. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə işlənən “gövşəyən heyvanlarda birinci mədə” anlamını ifadə edən və bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən **gəlinküsdü-rən//gəlinərdəməz//gəlinboğan//qartqart//** kəlmələrinin linqvistik təhlilinə diqqət yetirək. *Məs.: Gəlinərdəməz qət-qət o:r u:n əritdəməx’ çatindi (Üst.).* Eyni mənada *qartqart* – mədənin iç hissəsi sözü də işlədilir. Müasir ədəbi dilimizdə heyvanın *qatqatı* – gövşəyən heyvanların qarnı ilə qurşağı arasındakı həzm üzvü sözü mövcuddur. Quruluşca mürəkkəb isim olan *gəlinərdəməz//gəlinboğan* sözlərinin birinci komponenti *gəlin* ismi ikinci komponenti isə *küsdürən, artdamaz, boğan* feili sifətlərindən təşkil olunmuşdur. *Qartqart* sözü isə eyni sözün təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb isimdir. Xalq arasında deyilir ki, heyvanın bu

daxili üzvünün yuyulub təmizlənməsi nisbətən çətin olur. Bu üzvdə xoşagəlməz qoxu olduğu üçün yeni ailə quran qadının – *gəlinin* onu yuması yaxşı hal kimi qəbul edilmir. Buna görə də həmin orqanın xalq dilində *gəlinartdəmaz*//*gəlinboğan* adlandırılması təsadüfi deyil. Söz Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *gəlinboğan*//*qartqart* [3, s. 225], Dərbənd dialektində *gəlinartmaz*//*gərnatmaz* [1, s. 321] şəklində, eyni mənada işlənir. *Gəlinsküsdürən* variantı isə daha çox Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterikdir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə əl ilə əşyaların toxunmasında istifadə edilən **çağ** // **sülü** // **mil** sinonim sözlərinin işlənməsi də maraqlıdır. *Məs.: Sülüynən corap, jaket toxuyarız* (Ərəz.). Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, **çağ** sözü müasir dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. 1. Zaman anlayışı ifadə edir. *Məs.: Axşamçağı kişilər kənt meydanına yığışır.* 2. Xoş əhval, vəziyyət. *Məs.: Undə kefim yə-mən çağidi.* 3. *Çağlamaq* – düzəltmək, hazırlamaq, işlək hala gətirmək feili. *Məs.: Əxır kin, mətoru çağladım.* və s. Fikrimizcə, toxuculuq əşyasının adını bildirən **çağ** sözü yuxarıda qeyd etdiyimiz üçüncü mənaya uyğun olaraq bəhs edilən dialekt və şivələrdə mövcuddur. Sözü Dərbənd dialektində *xili*//*xilil* [1, s. 328], *şış* [1, s. 289], qərb qrupu dialekt və şivələrində *sülü* [3, s. 237], Türkiyə türkcəsinin Malatya şivəsində **çağ** – dokuma əşyası [5, s. 269] şəklində, eyni mənada rast gəlinmişdir. Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində söz omonimlik xüsusiyyəti daşıyır və fərqli mənaları ifadə edir. Söz İsmayılı rayon şivələrində əzik, Xanlar rayon şivələrində isə barmaqların buğumlarının arası [2, s. 87] mənalarını da bildirir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bir-biri ilə antonimlik və ya sinonimlik təşkil edən sözlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətinidir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən bəzi antonim və sinonim sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolingvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması günümüzdə ərəzilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir. Şübhəsiz, aparılan araşdırma və təhlillər, öyrənilən antonim və sinonim sözlər onların tamamilə regionla bağlı olduğunu deməyə imkan verir. Bu araşdırmalar sübut edir ki, yuxarıda tədqiqat obyektinə çevrilən antonim və sinonim sözlər xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Məqalədə istifadə edilən kənd adlarının ixtisarı: *Bən.* – Bənəniyar, *Bil.* – Biləv, *Cam.* – Camaldın, *Əraf.* – Ərəfsə, *Ərəz.* – Ərəzin, *Göy.* – Göydərə, *Kır.* – Kırna, *Qız.* – Qızılca, *Lək.* – Ləkətağ, *Nür.* – Nürgüt, *Sal.* – Saltaq, *T.* – Tivi, *Üst.* – Üstüpi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I və II c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
4. Caferoğlu A. Doğu illəri ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 295 s.

5. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 319 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
7. Həsənov İ. Gəncə dialektinin leksikası. Fil. elm. nam... dis. Bakı, 1974, 194 s.
8. Hüseyn Battal. İbni-Mühenna lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, 109 s.
9. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
11. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk: Dörd cildə, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
12. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri, Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
13. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
14. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərnəşr, 1954, 282 s.

Рашад Зульфугаров

О НЕКОТОРЫХ АНТОНИМАХ И СИНОНИМАХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ И ДЖУЛЬФИНСКОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье говорится о ряде антонимов и синонимов, используемых в Ордубадском диалекте и Джульфинском говоре Азербайджанского языка. Надо отметить, что эти диалекты и говоры богаты синонимами и антонимами. В статье проводится сравнительный анализ этих лексических единиц с другими диалектами и говорами нашего языка, соседних языков и древними надписями. Лингвистический анализ данных слов доказывает, что большинство этих лексических единиц имеют национальные корни.

Ключевые слова: *Нахчыван, Азербайджанский язык, лексические единицы антонимы и синонимы, эпос «Китаби-Дедэ Горгуд», диалект.*

Rashad Zulfugarov

SOME ANTONYMS AND SYNONYMS USED IN THE ORDUBAD DIALECT AND JULFA PATOIS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

The paper deals with some antonym and synonym words used in Ordubad dialect and Julfa accents of Azerbaijan language. It is necessary note that antonym and synonym words are rich in these dialect and accents. In the article some antonym and synonym lexical unites has been comparative investigated with the examples used in different dialects and accents of our language, dialects and accents of other Turkic languages, in ancient written sources and monuments, in "Kitabi-Dada Gorgud" epos. Result of the investigations it is proved that the synonym words used in Ordubad dialect and Julfa accents are the richest. The linguistic analyzing of these words prove that majority of them are national origin lexical units.

Key words: *Nakhchivan, Azerbaijan language, antonym and synonym lexical units, "Kitabi-Dada Gorgud" epos, dialect.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA NAXÇIVAN QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRƏ MƏXSUS SÖZ YARADICILIĞI

Məqalədə bədii nəsrdə danışq dilinə məxsus olan söz yaradıcılığından bəhs olunur. Belə ki, Naxçıvan dialekt və şivələrindəki şəkilçilərin hər biri adi və qeyri-adi sözlər yaratmasına görə iki qrupa ayrılıb: adi sözlər yaradan şəkilçilər; qeyri-adi sözlər yaradan şəkilçilər. Hər iki şəkilçinin köməyi ilə düzələn sözlər bədii ədəbiyyatdan seçilən nümunələrlə sübuta yetirilir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, danışq dilində, həmçinin danışq üslubunda yazılmış bədii əsərlərdə sözdüzəldici şəkilçilər daha çox üslubi vəzifə daşıyır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, söz yaradıcılığı, dialekt, ədəbi dil, leksik-semantik.*

Söz yaradıcılığı problemi ümumi dilçilikdə mürəkkəb məsələlərdən sayılır. Müxtəlif dillərin praktik və elmi qrammatikaları işlənərkən söz yaradıcılığına yüksək qiymət verilmiş və bu barədə maraqlı fikirlər söylənmişdir. Danışq dilində, eləcə də bədii nəsrin sadələşmiş üslubunda söz yaradıcılığı prosesi həcmi, üslubi imkanları və məna çalarları cəhətdən ədəbi dilimizdəki söz yaradıcılığı prosesindən məhdud deyil, əksinə, ondan zəngindir. “Ədəbi dilimizdə istifadə olunan bütün sözdüzəldici şəkilçilər özünü həm danışq dilində, həm də bədii nəsrin sadələşmiş üslubunda mühafizə edir” [3, s. 56]. Lakin müasir ədəbi dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilər danışq dilində, eləcə də bədii nəsrə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərlə tam eyniyyət təşkil etmir. Fərq hər şeydən əvvəl, danışq dilində, həmçinin danışq üslubunda yazılmış bədii əsərlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin daha çox üslubi vəzifə daşımasındadır. Aydın olduğu kimi danışq dilindəki şəkilçilərin hər biri adi və qeyri-adi sözlər yaratmasına görə iki cür olurlar: adi sözlər yaradan şəkilçilər, qeyri-adi sözlər yaradan şəkilçilər [4, s. 125].

Adi sözlər yaradan şəkilçilər dedikdə buraya ədəbi dildə işlənən sözlər yaradan sözdüzəldici şəkilçiləri daxil edirik. Məsələn, -çı şəkilçisi: arabaçı, dəmirçi, neft-çi, dulus-çu, -aq: yat-aq; -üntü: sök-üntü və s.

Qeyri-adi sözlər yaradan şəkilçilər dedikdə isə ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər yaradan şəkilçiləri nəzərdə tuturuq. Məsələn: qəzet-çi, zavod-çu, istirahət-çi, eşşək-çi, çap-qın, çirt-iq və s.

Danışq dilində olduğu kimi, danışq üslubunda yazılmış nəsr əsərlərində də bu şəkilçilərin yaratdıqları sözlər başqa sözlərlə əlaqələndiyi, başqa sözlərlə yanaşı gəldiyi zaman bir növ ədəbi dildən fərqli, “qeyri-adi” vəzifə daşıyır. Həmin şəkilçinin düzəltməyi sözü müəllifin işlətdiyi cümlədən, mətnə ayırırsaq, çıxarsaq, o zaman həmin sözün göstərilən forma və mənada ədəbi dilimizdə işlənmədiyini aydın olur. Bu münasibətlə professor R.Məhərrəmovə həmin fikri Sabirin dilini tədqiq edərkən başqa cür ifadə edir: “Nümunə gətirdiyimiz sözlərin bir qismi ola bilər ki, süni görünsün və ədəbi dildə sa-

bitləşməsin, lakin bu sözlərin hamısı Sabirin dövrü üçün səciyyəvi olmuşdur. Mücərrəd sözlərdən düzəldilmiş bu sözlərin çoxunda müxtəlif mənsəbə qulluq edən, tərəfdar olan bir qrup adamlar ümumiləşdirmişdilər” [7, s. 54].

“Qeyri-adi” sözlər düzəldən şəkilçilərin hamısı danışiq dilində və ya sadələşmiş bədii nəsr dilində söz yaradıcılığına eyni dərəcədə xidmət etmir. Onların bəziləri ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər düzəldirlər, bəziləri isə son dərəcə qeyri-məhsuldardır. Belə şəkilçilər yalnız danışiq dili və bədii nəsrin sadə danışiq üslubu üçün söz yaradır. Azərbaycan bədii nəsrinin sadə danışiq üslubunda yazılmış nümunələrində biz belə şəkilçilərə tez-tez təsadüf edirik; məsələn:

-ç⁴: kənd-çi, başmaq-çı, ağı-çı, səngək-çi, qəzet-çi, eşşək-çi, qatır-çı, qoltuq-çu, nəsihət-çi, parça-çı, daş-çı, istirahət-çi, tələb-çi, lağlağa-çı, qaçaq-çı, xəyanət-çi və s. Məhəmməd həsən əmi əlini eşşəkçinin qurşağına salıb çəkə-çəkə apardı [8, s. 48]. Yerdə qalan baqqal, əttar və parçaçıdır [9, s. 180]. Bu il Qusara çox istirahətçi gəlmişdi [5, s. 311]. Mənə o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadıq ilə müsahiblik başladım [8, s. 91]. Hər dəfə çörək bişirən vaxt Həlimə xala iki, ya bəlkə üç övrət qonşularından özünə mədədçi çağırırdı... [10, s. 142].

-çı şəkilçisinin müasir Azərbaycan dilində də məhsuldar şəkilçi olduğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Danışıq üslubunda yazılmış bədii nəsrə belə şəkilçilərin bir xüsusiyyəti də onların yalnız öz sözlərimizə deyil, alınma sözlərə də qoşulması və sanki üslubi vasitəyə çevrilməsidir; məsələn: qəzet-çi, teatr-çı, zavod-çu, lokanta-çı, restoran-çı, poçta-çı və s. -çı şəkilçisinin bir maraqlı cəhəti də istirahət-çi, tələb-çi, xəyanət-çi, daş-çı kimi sözlər düzəltməsidir. Bu vəziyyət dilin öz daxili imkanlarından istifadəyə meylin güclüliyündən irəli gəlmişdir. İmkan daxilində müasir Azərbaycan ədəbi dilində də yeri gəldikdə bu formanı genişləndirməyə çalışmaq lazımdır. Danışıq üslubunda yazılmış bədii nəsr dilində -çı şəkilçisinin üslubi imkanı indiyə qədər bu şəkilçi haqqında yazılanlardan qat-qat genişdir. R.Məhərrəmov -çı şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bu cür müxtəlif mənalar kəsb etməsindən danışarkən yazır: “Sabirin satiralarında ən çox ruhani, köhnəpərəst, nadan adamların dilində təsadüf edilən məktəbçi sözü məktəb tərəfdarları olan uşaqların oxumasını, xalqın maariflənməsini istəyən adamlara verilən ümumiləşdirici bir ad kimi çıxış edir” [7, s. 53].

Ancaq ikinci qrupa daxil olan -qın, -qı; çap-qın, yan-qı; -ik, -ük: min-ik, qal-ıq, dəyiş-ik, çaxnaş-ıq, yüyür-ük, çirt-ıq; -üntü: üz-üntü; -ma: çirt-ma, təpit-mə; -aq: dombal-aq, yat-aq [yorğan-döşək mənasında]; -ə, günd-ə və s. şəkilçilərin düzəldikləri sözlər bugünkü ədəbi dilimizdə işlənmir, ancaq o dövrdə adlandırmaya xidmət etmişlər. Lakin bu şəkilçilər birinci qrupdakı -çı şəkilçisi kimi incə üslubi imkanlara malik deyillər, onlarda məna çalarları nəzərə carpmır. Qeyri-adilik bu şəkilçilərin qeyri-məhsuldarlığı ilə bağlıdır. Yalnız bir və ya bir neçə sözlə işlənilib isim düzəldə bilirlər. Düzəldilmiş isimlər isə müasir ədəbi dilimizdə işləklidən qalmışdır. Onlara ya şivələrimizdə, ya da klassik dilimizin nümunələrində təsadüf etmək olur. Çox vaxt isə danışiq dilində müəyyən ərazilərdə müşahidə olunur.

Bədii nəsrə təsadüf olunan belə şəkilçilərdən biri də -çılıq şəkilçisidir. Bu şəkilçi danışiq dilində və şivələrimizin cənub qrupunda [1, s. 82] özünü geniş şəkildə göstərir. Ədəbi dilimizdə bunun əvəzinə -çı şəkilçisi işlənir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki bədii nəsrin dilində -çılıq şəkilçisi elə sözlərə qoşulmuşdur ki, həmin sözün ifadə etdiyi anlayışın varlığı deyil, yoxluğu ifadə olunur. Daha doğrusu, var olan xüsusiyyət bu şəkilçi vasitəsilə nəsr dilində “yox” xüsusiyyəti ifadə edir. Məsələn, yazı-çılıq, mehriban-çılıq, piyada-çılıq, müsəlman-çılıq və s. Bu əhvalatdan sonra Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəyin arasında olan mehribançılıq dəxi də artdı [8, s. 67]. Nə qədər tə-

kid etdi ki, bəlkə ata, ya arabaya minsin, söz yox, qəbul etmədi; çünki onun da şan və şöhrəti elə həmin piyadaçılıqda idi [8, s. 307]. Müsəlmançılıq [felyeton] [9, s. 528] və s. Sənətkar -*çılıq* şəkilçisi vasitəsilə yeni sözlər düzəltməklə demək istəyir ki, əslin də adını yazıçı qoyan şəxsə də heç bir yazıçılıq qabiliyyəti yoxdur; mehribançılıq olmayan yerdə mehribançılıqdan danışarlar; müsəlman dininə inanmayan adamlar həmişə müsəlmançılıqdan danışır, xalqın başına min bir bəlalara açmaqda dindən bir vasitə kimi istifadə edirlər.

- *alaq*. Bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə sifət yaratmır. Lakin dialekt və şivələrimizdə, eləcə də danışiq dilində sözyaratma qabiliyyətini hələ də saxlayır. Şivələrdə bu şəkilçi ilə düzələn topalaq [balacaboy, yoğun adam] sözü vardır. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində də bu şəkilçi həmin məqamdadır. -Bir gün bunun həyatına arıq, qotur-lamış, gözləri şıpalaq bir it gəlib çıxır [8, s. 304].

-*caq*, -*cək*. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrindən zərf və sifət əmələ gətirir. Ədəbi dilimizdə hazırda çox az işlənən və ya tabu nəticəsində heç işlənməyən “tuman-çaq, köynək-cək” tipli sözlər bu şəkilçi ilə yaranmışdır. Bu sözlər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki bədii nəsrin dilində çox işləkdir. Bu şəkilçilərin əvəzinə, ədəbi dilimizdə -sız şəkilçisi işlənir. Dildə sinonim sözlərdə arxaikləşmə getdiyi kimi, sinonim şəkilçilərdə də arxaikləşmə gedir. Başqa bir söz isə həmin sinonim cərgədə aktivləşir. -*caq*, -*cək* şəkilçili sözlər də tabu nəticəsində arxaikləşmişdir. Əvəzində -sız şəkilçisi ilə düzələn sifət forması fəallaşmışdı. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən formaya diqqət yetirək: -Eşşək eşiyyə çıxan kimi bir oğlan uşağı, yeddi-səkkiz yaşında, tumançaq, başıaçıq və keçəl özünü çırpdı küçəyə [8, s. 79]. ...ata və oğul isti olmağa görə, *köynək-cək* dirlər [8, s. 56].

Ümumiyyətlə, danışiq dilində belə bir xüsusiyyət var ki, orada köhnəlik, yenilik və gələcəyə məxsus dilin inkişafını göstərən əlamətlər bir-birilə paralel şəkildə çuğlaşmış olur. Çünki şifahi dili yaşadan xalqdır, hərə bir söz, bir ifadə yaradır, başqa bir söz və ifadə isə köhnəlik, işləklidən qalır. Danışıq dili elə bir xəzinədir ki, oradan xalqın uzaq-uzaq keçmişlərinə, yaxın dövrlərinə, müasir inkişafına və eləcə də, gələcək arzularına aid dil vahidləri tapmaq olar və tapılar da. Bu mənada, müasir Azərbaycan dilində məhsuldar bir şəkilçinin indiki ədəbi dilimizdə olmayıb, keçmiş dövrlərlə işləndiyi sözlərin olması onun [sənətkarın yaşadığı dövrdə] danışiq dilində işlənməsinin nəticəsidir. Burada söz yaradıcılığı kimi verdiyimiz nümunələrə Azərbaycan dilinin digər şivələrində də təsadüf edirik. Elmin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin və dilin özünün daxili inkişafı ilə əlaqədar olaraq XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində düzəldilib işlədilmiş bəzi sözlər hazırda dilimizdə işləklidən qalmışdır. Məsələn: -Hamısı cümə günü ona, *aşırma plova* qonaqdırlar [6, s. 199]. Qaravaşlardan biri dizi üstündə durub, *qurama* boxçanın ucundan tutub nə isə xanıma göstərirdi [5, s. 225]. ...birçəklər yolunda, təpmə çuxalarının büzməsi cırıldı [5, s. 42]. Burada verilmiş aşırma, qurama və təpmə sözləri müasir ədəbi dilimizdə işləklidən qalmışdır.

Danışıq dili üslubunda yazılmış bədii nəsrin dilində fellərin sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənməsi də müasir ədəbi dilimizdən fərqlənir. Burada hər şeydən əvvəl fonetik fərqlər özünü göstərir. Daha doğrusu, ədəbi dilimizdən fel düzəldən -la, -lə şəkilçisinin bədii nəsr dilində aşağıdakı fonetik variantları vardır: -la, -lə, -lu, -lü, -ətlə, -Bir az gözətləyəndən sonra, övrət hirsli girir ərinin otağına və başlayır bu cür məzəmmət eləməyə [8, s. 457]. Vəliqulu sözünü düyib cavabını gözləmədi və ayağa durub, zoğal ağacını əlinə götürüb, qapıları çırpdı bir-birinə və çıxdı getdi [8, s. 72]. Eşşək gəlməsə mənim balam yuxu yuxluyacaq [8, s. 62]? – Ay kişi, boşluyun qoysun getsin, hər yalan sözə inanmayın [8, s. 467]!

Buraya qədər qeyd etdiyimiz şəkilçilər, əsasən, Azərbaycan dilinin öz şəkilçilərindən ibarətdir. Ancaq danışiq dilində olduğu kimi, danışiq dili üslubunda yazılmış bədii əsərlərin dilində də ərəb və fars dillərindən alınmış şəkilçilərlə də maraqlı düzəltmə sözlər işlədilmişdir. Bədii nəsr dilində olan alınma şəkilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dilində də ya az işlənir, ya da heç işlənmir. Ancaq burada biz elə şəkilçilərə toxunacağıq ki, onlar bugünkü ədəbi dilimizdə işlənir, ya danışiq dilində, ya da şivələrimizdə işləkliyini saxlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bugün də həmin az işlənən sözləri işlətdikdə bütün azərbaycanlılar onları eyni mənada başa düşür, ancaq onlar getdikcə işləklikədən qalırlar, arxaikləşirlər. Bir də burada əsas düzəltmə sözün mənasının o dildə danışanların hamısı tərəfindən başa düşülməsi deyil, əsas məsələ həmin sözdə və ya şəkilçidə danışiq dilində olduğu kimi fonetik fərqi nəzərə çarpmasıdır. Nəzərə çarpan fonetik fərq, bir tərəfdən, sənətkarın üslubu, yəni sürətin dilini, xarakterini tipikləşdirmə ilə əlaqədardır, digər tərəfdən, demokratik fikirli sənətkarın xalq dilinə, danışiq dilinə hörməti ilə bağlıdır. Alınma şəkilçilərlə düzələn belə sözləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, fonetik cəhətdən fərqlənən sözlər həmin sənətkarların dilində çoxluq təşkil etmir, onlar qeyri-fəal formadırlar. Alınma şəkilçilərlə düzələn bütün sözlər fonetik fərqlə tələffüz olunmur. Bunlar sürətin xarakteri, əsərdə tutduğu mövqe və obrazın dünyagörüşü ilə əlaqədar məsələdir. Nümunələrə diqqət yetirək: Lazım gəldi xəzinədən pul almaqdan ötrü bir “vəkilnamə” də yazdırmaq və bu vəkilnaməyə həşdəd beş qəpik xərcim çıxdı və Kərbəlayı Məmmədağadan yüz otuz manat yetmiş səkkiz qəpik [130 p, 78 k] və malların satılmağı barədə soruşdum [8, s. 414]. [Müəllifin özünün “vəkilnamə” sözünü dırnaqda yazması həmin dövrdə bu sözün ədəbi dildə işlənmədiyini göstərir]. Xidmətlərinə çata bilməmişəm, ama bələdiyyatım var, alim adamdır [6, s. 156]. Dərhal çay və həlviyyat mizin üstündə hazır oldu [6, s. 87]. Sən Rusiyyədə bir xeyli oxuyub qayıtmısan [5, s. 238]. Dəhşətli əsəbiyyat əl barmaqlarını soyutdu [5, s. 146]. Onun mülkündən çıxan tamam məhsulat atamın əli ilə satılır [6, s. 237]. İnsan çox vaxt öz zindəkarlığından özünün və ya qeyri şəxsin qusuratını görmür və yəni hiss etmir [12, s. 299].

Misallardan görüldüyü kimi, biz burada bütün alınma şəkilçilərdən söhbət açmırıq, forma və mənaca müasir dilimizdə işlənən alınma şəkilçilərdən fərqlənən ərəb və fars dillərindən alınma şəkilçiləri veririk. Belə ki, yuxarıdakı şəkilçilərlə müasir dilimizdə də sözlər düzəldilib işlədilir, ancaq həmin formada deyillər. Müasir dilimizdə “vəkilnamə” yox, “vəkalətnamə” forması işləkdir. O sözü sənətkar qəsdən danışiq dilindəki formada işlətməmişdir ki, o dövrün savadsız, avam adamları onun mənasını tez anlayıb başa düşsünlər. Müasir dilimizdə -iyyat və -at şəkilçiləri də işləkdir. Ancaq bədii nəsrə o şəkilçilərin düzəltdiyi sözlər müasir dilimizdəki formada deyil; “bələdiyyatım, həlviyyat, əsəbiyyat, məhsulat” sözləri müasir ədəbi dilimizdə “bələdliyim, şirin şeylər, əsəbilik-əsəbi vəziyyət, məhsullar” formasında işlənir. Hazırda “Rusiyyat” deyil, “Rusiya” forması ədəbi dilimizdə qəbul edilmişdir.

Alınma şəkilçilərlə düzələn aşağıdakı sözlər o dövrdə danışiq dilində işlənməklə bədii nəsr dilində özünə yer tapmışdır: sərvətdar, məktəbdar, qulluqdar; firqəvi; meydanxana, poçtxana; vətənpərəst; qazanekar; tamaşagah, düşərgah; şəkərdan. Burada verdiyimiz sözlərin heç biri müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin formada işlənir. Onların əvəzində başqa sözlər və ya müvafiq sözün başqa fonetik forması işlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri (Redaktoru Şirəliyev M.Ş.). Bakı: Akademiyanın nəşriyyatı, 1962, 325 s.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (Redaktoru Axundov A.A., Kazımov Q.Ş., Behbudov S.M.). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 124 s.
4. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
5. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 360 s.
6. İbrahimov H. Böhtan (roman). Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 286 s.
7. Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976, 183 s.
8. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
9. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, II c. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
10. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, III c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
11. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
12. Nəriman N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
13. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərnəşr, 1996, 228 s.
14. Yadigar A. Hər şeyin sonu var. Naxçıvan, 2007, 290 s.

Зульфия Исмаил

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ, СВОЙСТВЕННОЕ НАХЧЫВАНСКИМ ДИАЛЕКТАМ И ГОВОРАМ, НАШЕДШЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье говорится о словообразовании, свойственном разговорному языку и нашедшем отражение в художественной прозе. Так, употребляющиеся в нахчыванских диалектах и говорах и образующие обычные и необычные слова суффиксы можно разделить на две группы: суффиксы, образующие обычные слова и суффиксы, образующие необычные слова. К каждому образующему новое слово суффиксу приводятся примеры, взятые из художественной литературы.

Надо отметить, что в разговорной речи и в произведениях с разговорной речью словообразующие суффиксы имеют стилистическую окраску.

Ключевые слова: *Нахчыван, словообразование, диалект, литературный язык, лексика, семантика.*

Zulfiya Ismayil

WORD FORMATION PECULIAR TO THE NAKHCHIVAN DIALECTS AND PATOIS AND REFLECTED IN THE LITERATURE

The paper deals with the word creation belong to dialects exist in prose. The affixes exist in Nakhchivan dialects and accents consists two group for to forming simple or none simple word creation: simple word creat suffixes, none simple word creat suffixes. The word forming by both affixes are proving with the examples elected from literature.

Result let's note that the word creation affixes has more style feature which exist in the works written in talking language.

Key words: *Nakhchivan, word creation, dialect, literary language, lexical-semantics.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT SİSTEMİNDƏ SƏDƏRƏK ŞİVƏLƏRİNİN YERİ

Məqalədə Azərbaycanın ən ucqar qərb nöqtəsi olan Sədərək rayonunun qədim insan məskənlərindən biri olduğu, ərazidən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin insanların eramızdan əvvəl VII minillikdə burada yaşaması ilə bağlı məlumat verdiyi qeyd olunur. Burada göstərilir ki, Sədərək sözü “saq” etnonimindən formalaşmış, “saqlar yaşayan ərazi” mənasındadır. Sədərək şivələri Sədərək rayonuna daxil olan dörd yaşayış məntəqəsini – Heydərabad, Qaraağac, Sədərək, Kərki əhatə edir və Azərbaycan dili şivələri işarəsində özünün fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yer tutur. Şivəni araşdırarkən burada fonetik fərqlərin leksik və qrammatik fərqlərə nisbətən daha çox olduğunu görürük. Sədərək şivələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri sözün müxtəlif yerlərində ə səsinin a səsi ilə, o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir.

Açar sözlər: *Sədərək, dialekt və şivə, etimologiya.*

Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Cənubi Qafqazın ən cənub rayonlarından olub, Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Ərazisinin təxminən 70%-i dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdədir. Regionun zəngin təbiəti və əlverişli coğrafi mövqeyi qədim zamanlardan insanların burada məskən salmaları üçün şərait yaratmışdır. Ərazidən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri və arxeoloji abidələr bu yaşayış məskəninin 500-300 min illik bir tarixə malik olduğunu göstərməkdədir.

Naxçıvanın qala qapısı, Azərbaycanın ən ucqar qərb nöqtəsi olan Sədərək rayonu da qədim insan məskənlərindən biri olmuş, ərazidən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri insanların eramızdan əvvəl VII minillikdə burada yaşaması ilə bağlı məlumat verir. Bölgədə yerləşən Ağoğlan türbəsi, Fərhad arxı, Sədərək qalası rayonun qədim tarixindən xəbər verən abidələrdəndir. Azərbaycanın ən kənar yerində, sərhəddə yerləşən Sədərək orta əsrlər dövründə də bölgədə ən mühüm yaşayış məskəni olmuş, İrəvan-Naxçıvan ticarət yolu buradan keçmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da Sədərəyin adı keçir. Bəzi tədqiqatçılar Sədərək sözünün dastandakı Səgrək adı ilə eyni kökdən olduğu fikrindədirlər. Lakin Mirəli Seyidov bu sözü Səgrək kimi oxuyanlara etiraz edərək bildirir ki, düzgün oxunsa bu söz “Saqaraq”dır. Sədərək sözü saq və araq formasında iki komponentdən ibarətdir. Burada hər iki hissə morfem olmaqla sintaktik üsulla ad yaranmışdır. Prof. M. Seyidov bu ad haqqında yazır: “Saq” qəbilə birləşməsi, “araq” isə bir çox türkdilli xalqlarda çoxmənalı söz kimi, əsasən, arı-təmiz, pak, müqəddəs, xeyirxah mənalarındadır [6, s. 42-43]. Məlumdur ki, saklar türkmənşəli olmuş, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində geniş məskunlaşmaqla Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə bilavasitə iştirak etmişlər.

Sədərək sözünün ilkin forması olan “Saqaraq”ın zaman keçdikcə incə şəkllə assimilyasiya olunması dilin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Sözün

tərkibində olan qalın saitlərin incələşməsi və d-q dəyişilməsi, o qədər də fərqli hal deyildir. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələrində qalın saitlərin incələşməsi geniş rast gəldiyimiz hadisələrdən biridir. “Faktlar göstərir ki, dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu hadisənin tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yazılı abidələrin faktlarına əsaslanaraq, artıq orta əsrlərdə Azərbaycan dilində incələşmə fonetik xüsusiyyətinin mövcudluğunu söyləmək olar” [4, s. 137].

A.Bağırov M.Elliyyə istinad edərək yazır: “Sədərək sözü şərqdə böyük şöhrət və nüfuza malik olmuş İştər ilahənin adı və çuvaş dilində ulduz mənası bildirən çəltər sözü ilə bağlı yaranaraq, iştər sözü iştər şəkilinə düşmüş, mənsubiyyət buldirən -ənq (ə) şəkilçisi qəbul edərək sitarə şəklini almışdır. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, Sitarənq variantı dilimizin ahəng qanununa uyğunlaşaraq Sətarənq şəklinə düşür və İştərənq-İstərənq-Sitarənq-Sətarənq-Sədərək şəklini alır” [2, s. 203]. Sədərək sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlərə nəzər salan müəllif sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, bütünlüklə Naxçıvan ərazisinin oğuzlara məxsus olması, Sədərək və ətraf ərazilərdə Oğuz tayfalarının məskunlaşması Sədərək adının mənşəyinin “Dədə Qorqud kitabı”nın qəhrəmanlarından biri olan Səyrək şəxs adının əsasında yaranmasını təsdiqləyir [2, s. 204].

İndiyə qədər bir çox tədqiqatçılar Sədərək sözünü iranmənşəli səd sozundan yaranıb, üç dərəcə mənasında izah etməyə çalışsalar da, onun kökündə “saq” sözünün olduğu aşkardır. Sədərək sözü “saq” etnonimindən formalaşmış, “saqlar yaşayan ərazi” mənasındadır.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə.VI əsrdə Xəzərətrafi ərazilərin cənub-qərbinə qədər yayılan mərkəzi Parda şəhəri, rəhbəri Mitatti olan Saqarti ölkəsi və tayfaları mövcud olmuşdur. Saqarti sözü də tədqiqatlarda “saqların dağ keçidi”, “saqlar yaşayan ərazi”, “saq dağlıq ərazisi” kimi izah olunur [8].

1728-ci ildə Osmanlı imperiyasının inzibati ərazi bölgüsünə görə Zar, Zəbil və Şərur nahiyyələri Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdir. Bundan əlavə Maku, İğdır, Sürməli nahiyyələrinin İrəvan əyalətinə verilməsi ilə bərabər, bu əyalətin ərazisində Göyçə, Məzrə, Xınzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək və əhalisinin yüz faizi türk olan Sədərək adlı nahiyyələr yaradılmışdır [2, s. 182].

XIX əsrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr və aparılan yeni inzibati bölgüyə əsasən Sədərək Şərur-Dərələyəz nahiyyəsinin tərkibinə daxil edilmişdir.

1990-cı ilə qədər Sədərək Şərur rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. 1990-cı il avqustun 28-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fərmanına əsasən Türkiyə ilə həmsərhəd bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirmək və gücləndirmək məqsədilə, həmçinin ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq, Sədərək kəndi və ona məxsus ərazilər əsasında Sədərək rayonu yaradılmışdır. Sədərək rayonu cənub-qərbdən Türkiyə ilə 11 km, şimal-qərbdən Ermənistanla 24 km məsafədə həmsərhəddir. Sahəsi 151,34 km²-dir. Mərkəzi Heydərabad qəsəbəsidir. Rayonda 1 qəsəbə – Heydərabad, 3 kənd yaşayış məntəqəsi – Sədərək, Qaraağac, Kərki var. Rayonun əhalisi 13,6 min nəfərdir. Əhalinin əsas məşğuliyyəti üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıqdır.

Sonralar ulu öndərimiz Heydər Əliyev Sədərək rayonuna səfərlərindən biri zamanı öz çıxışında deyirdi: “Vaxtilə 1977-78-ci illərdə mən Azərbaycanın başçısı olduğum zaman bu qəsəbənin salınması ilə bağlı qərar verdim. Və kənddən aralı bir ərazidə. Çünki o vaxt ermənilər gəlib buralarda yurd salırdılar. Ona görə də mən qərara gəldim ki, burada müasir tipli bir yer salaq”. 1982-87-ci illərdə ərazidə o zamanlar Nümünəvi qəsəbə adlanan bir yaşayış məntəqəsi salındı. 1990-cı ildən başlayaraq ermənilərin təcavüzü nəticəsində dağıdılan evlər 1997-98-ci illərdə yenidən bərpa olundu və yerli əhalinin də təklifi ilə ümummilli liderimizin adı ilə – Heydərabad adlanmağa başladı.

Sədərək Azərbaycanın ən ucqarında yerləşərək Azərbaycan torpaqlarının qorunması, saxlanması uğrunda mübarəzələr aparmış, mərdlik nümunəsi göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq müəyyən tarixi dövrlərdə aparılan ikili siyasət nəticəsində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Sədərək torpaqlarının da bir hissəsi işğal olunmuşdur.

Akademik İ.Hacıyev yazır: Tarixi faktları araşdırarkən məlum olur ki, Azərbaycan MİK-nin 1938-ci il 5 may tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in Kərki kəndi ətrafındakı torpaqların bir hissəsi Ermənistan SSR-ə verilmişdir. 1969-cu il 7 mayda yenə də Naxçıvan əhalisindən gizli şəkildə və beynəlxalq Qars müqaviləsinə zidd olaraq Azərbaycan SSR Ali Soveti Mərkəzi orqanlarının təsiri və səyi nəticəsində Naxçıvan MSSR-in Ermənistan SSR ilə sərhədləri barədə yeni bir qərar qəbul edilmişdir. Bu qərar əsasında Naxçıvan MSSR ərazisindən 191,9 hektar əkinə yararlı torpaq sahəsi Ermənistan SSR-ə verilmiş və bunun müqabilində Ermənistan SSR-dən 319,5 hektar əkinə tam yararsız torpaq sahəsi alınmışdır. Həmin qərar nəticəsində Naxçıvan MSSR ərazisindən təcrid olunmuş Kərki kəndinin ermənilər tərəfindən işğal edilməsi üçün şərait yaranmışdır. 1985-ci ildə sərhəd rayonlarından xeyli ərazi, o cümlədən Sədərək ərazisindəki “Həsənqulu bağı” ermənilərə verilmişdir. 1990-cı il yanvarın 18-19-da Kərki kəndi yerli əhalinin uzun müqavimətindən sonra SSRİ Müdafiə Nazirliyi 7-ci ordusunun köməyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olundu [5, s. 35]. Ümumiyyətlə, 1990-1993-cü illərdə Sədərək rayonunun ermənilərdən müdafiəsi zamanı 108 nəfər şəhid olmuş, 500-dən artıq insan yaralanmışdır.

Xalq etimologiyasına görə isə Sədərək – sel gərək mənasındadır. Xalq arasında olan inanca görə vaxtilə bu ərazilər susuzluqdan çox əziyyət çəkirmiş. İnsanlar bu susuzluğun əlacını güclü yağış yağması, çayların daşması və sel gəlməsində görürdülər. Məhz ona görə də buraya “sel gərək” deyilmiş, zaman keçdikcə bu söz müəyyən fonetik dəyişmələrlə “Sədərək” formasına düşmüşdür.

Sədərək rayonu şivələri Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan dialekt və şivələrinin tərkib hissəsidir. Vaxtilə Sədərək Şərrur rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olduğu üçün buranın şivələri ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmamış, diqqətdən kənarda qalmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələri, o cümlədən Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri ilə ortaq şivə xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, fikrimizcə, Azərbaycanın hər bir şəhər və kəndinin şivələrinin ayrılıqda araşdırılması dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi işinə daha çox fayda verir. Çünki qədim tarixə, mədəniyyətə malik olan bu torpaqların hər qarışında tarix yatır. Hər bir regionun şivələrinin öyrənilməsi bizə olduqca maraqlı faktlar verir. Həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik fərqlər bizə dilimizin keçmiş mənzərəsi, qədim dövrlərdən başlayaraq xalqımızın həyatı, məişəti, yaşam tərzini, yaşadığı kəşməkeşlər, məruz qaldığı təzyiqlər, ünsiyyətdə olduğu xalqlar, dostu, düşməni, qazandığı qələbələr haqqında müfəssəl məlumat verir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibində yaşayan qədim dil ünsürləri bütün bunlar haqqında bizdə müəyyən fikir formalaşdırır və eyni zamanda dil tariximiz üçün də maraqlı faktlar verir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin lazımlı məsələlərindən biridir. Bu dialekt və şivələr haqqında ilkin məlumatlara hələ 1839-cu ildə Mirzə Kazım bəyin Qazan şəhərində çap olunan “Грамматика турецко-татарского языка” əsərində rast gəlirik [7, s. 15]. 1926-cı ildə N.İ.Aşmarinin “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” adlı əsəri ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin bölgələr üzrə öyrənilməsinin əsası qoyuldu və tədricən Azərbaycanın bütün rayonlarının şivələri tədqiq olunmağa başladı. Sonralar bu sahədə bir çox işlər görülmüş və aparılan

tədqiqatların, bölgələrə təşkil olunan dialektoloji ekspedisiyaların nəticəsi olaraq M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962), E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” (1999), A.Vəliyevin “Azərbaycan dilinin keçid şivələri” (2005) kimi olduqca qiymətli əsərlər meydana çıxmışdır ki, bunlar da dialektologiyamızın öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlər hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, bu əsərlər Azərbaycan dialektologiyası tarixində tamamilə yeni bir mərhələ təşkil edir. Burada müqayisəli-tarixi üsuldən istifadə edilmiş və bir çox materiallar qohum dillərin materialları, türk dillərinə aid qədim yazılı abidələr və Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu fundamental əsərlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin əsasını qoydu və bu iş bu gün də davam etdirilməkdədir. Müasir dövrümüzdə də regionların tarixinin, dilinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi bölgənin inkişafı və digər bölgələrə inteqrasiyası baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də bu işə bu gün də böyük əhəmiyyət verilir. Dialekt və şivələrimiz də günün tələbləri baxımından, müasir tendensiyaya uyğun olaraq ciddi tədqiqata cəlb olunur.

Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu sahədə də müəyyən işlər görülmüşdür. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri” (1962), demək olar ki, bu sahədə atılan ilk addım idi. Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin məhsuldar dövrü müstəqillik illərinə təsadüf edir. Belə ki, ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin 07 avqust 2002-ci il tarixli “Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin təsis edilməsi haqqında” sərəncamına əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılması, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda “Dialektologiya” şöbəsinin fəaliyyətə başlaması bu işə təkan verdi. Son illərdə bu sahədə bir çox işlər görülmüş, Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid bir neçə monoqrafiya və kitab çap olunmuşdur. Lakin Sədərk şivələri hələ də ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmamışdır. Nəzərə alsaq ki, dialekt və şivələr öz xüsusiyyətlərini tədricən itirir, bu, onların məhz bu gün ciddi tədqiqata cəlb olunmasını aktuallaşdırır. Çünki şivələrlə ədəbi dil arasındakı həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik fərqlərin get-gedə azalması onların öyrənilməsində çətinlik yaradır. Məhz bu baxımdan Naxçıvan dialektinin də öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm və aktual məsələlərdən biridir.

Sədərk şivələri Sədərk rayonuna daxil olan dörd yaşayış məntəqəsini – Heydərabad, Qaraağac, Sədərk, Kərki əhatə edir. Lakin təəssüflər olsun ki, Kərki kəndi 1990-cı ildə Sədərkdə gedən ağır döyüşlər zamanı ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ona görə də ərazidə tədqiqat aparan zaman biz Kərkinin öz ev-eşiklərindən didərgin düşmüş və müxtəlif yerlərdə məskunlaşmış əhalisinin ancaq bir qismi ilə görüşüb, müəyyən materiallar əldə edə bildik.

Sədərk şivələri M.Şirəliyevin coğrafi baxımdan qruplaşdırmasına uyğun olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrini cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan dialektinin tərkibindədir. Bu qrup dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər onları həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Leksikonu olduqca zəngin olan bu qrupda ədəbi dildə işlənməyən bir çox söz və ifadələrlə rastlaşırıq. Göstərilən ayrı-ayrı şivələrdə bu ifadələr elə fonetik variantda işlədilir ki, eyni bir əşya, yaxud məfhum başqa-başqa sözlərlə ifadə olunur. Bu zəngin dialekt leksikası birdən-birə yaranmamış, Azərbaycan dilinin uzun sürən tarixi inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir.

Qədim sözlər və sözlərin qədim mənaları ədəbi dilə nisbətən xalqın məişəti ilə əlaqədar leksikada, dialekt və şivələrimizdə, folklor nümunələrinin dilində daha çox müha-

fizə olunur. Bu nümunələr xalqın həyatında baş verən dəyişiklikləri özündə tamamilə əks etdirir. Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar vaxtilə Azərbaycanın qədim yazılı abidələrində işlənmiş, daha sonra ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin dialektin leksikasında mühafizə olunmuşdur. Bu isə həmin leksik vahidin həm qədimliyini, həm də tarixən Azərbaycan dilinə mənsub olduğunu göstərir. Bu gün dialekt və şivələrdə işlənən hər hansı sözün qədim yazılı abidələrimizdə işlənməsi onu göstərir ki, həmin leksik vahid abidənin yarandığı dövrün dialekt və şivələri üçün də işlək olmuşdur. Sədərk şivələri Azərbaycan dili şivələri içərisində özünün fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yer tutur. Ona görə də onun öyrənilməsinə, dilimizin şivələri içərisində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Sədərk şivələrində ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

Sədərk şivələrinin cənub qrupunun digər dialekt və şivələri ilə çoxlu ortaq xüsusiyyətləri mövcuddur. Lakin bununla yanaşı bu şivələrdən müəyyən qədər fərqlənən xarakter xüsusiyyətləri də vardır ki, bunlara ayrı-ayrılıqda nəzər salınması bölgənin dialekt mənzərəsinin göz önündə canlanmasına kömək edəcəkdir. Ona görə də biz Sədərk şivələrinin Naxçıvanın digər rayonlarının şivələri ilə ortaq cəhətləri ilə yanaşı, onlardan az da olsa fərqli cəhətlərini də qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Cənub qrupu dialekt və şivələrini birləşdirən bir sıra ümumi cəhətlər vardır ki, bunlar həmin qrupu dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqləndirir. Bu cəhətlər Sədərk şivələrində də eynilə mövcuddur. Buraya həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik xüsusiyyətlər daxildir.

Sədərk şivələrini araşdırarkən burada fonetik fərqlərin leksik və qrammatik fərqlərə nisbətən daha çox olduğunu görürük. Fonetikada özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər sözün mənasına təsir göstərmir. Lakin bu fərqlər hər hansı bir şivənin tarixən necə formalaşması, onun dil əlaqələri baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik cəhətdən Sədərk rayonu şivələrinin daxil olduğu dialekt və şivələrimizin cənub qrupunun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər həmin qrupu digər qruplardan fərqləndirir. Cənub qrupu dialekt və şivələrini, xüsusən də Sədərk şivələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri sözün müxtəlif yerlərində ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu əvəzlənmə hətta şəkilçilərdə də özünü göstərir: ahali, ibarat, qahım, məsləhat, sırfa, günüva, özüva, qonça, ciyar, cuma. ə-a hadisəsi daha çox alınma sözlərdə müşahidə edilir. Dialektoloji ədəbiyyatlarda bu hadisə qalınlaşma adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvanın qərb rayonlarında ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi müşahidə olunduğu halda, şərq rayonlarında, xüsusən də Ordubadda daha çox a səsinin ə səsinə keçməsi müşahidə olunur: qərə, yərpəğ, qəpi. Sədərk şivələrində də a-ə hadisəsi vardır: xəlçə, qəçi, nəzix', qəymax. "Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri burada ə səsinin daha geniş, yəni alt çənənin daha aşağı enməsilə tələffüz olunmasıdır" [1, s. 11].

Regionun ən xarakter fonetik xüsusiyyətlərindən biri də o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir: havız, avdı, qavırma, savırır, malla, qahım.

O səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi dilimizdə tarixən də mövcud olmuş bir hadisədir. Belə ki, ədəbi dilimizdə bu xüsusiyyət XVIII əsrə qədər davam etmişdir [7, s. 87]. Ov, ovçu sözlərinin bir çox türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində av, avçı formasında işlənməsi bu sözün qədim formasının məhz a ilə olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, dil

tariximizə nəzər salsaq bu sözlərin ov və av şəklinin paralel işləndiyini görürük. Deməli, sözün ilkin forması av şəklində olmuş, daha sonra dilin inkişafı prosesində ov variantı da tədricən meydana çıxmışdır. Qədim forma isə özünü dialekt və şivələrdə, bəzi türk dillərində mühafizə etmişdir.

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin, o cümlədən Sədərək şivələrinin ən səciyyəvi fonetik xüsusiyyəti olan o saitinin a saiti ilə əvəzlənməsi bölgədə geniş yayılmışdır. Bu fonetik hadisəyə çox vaxt v, bəzi hallarda isə h və sonor samitlərdən əvvəl təsadüf edilir.

Sədərək şivələrində e və ö səslərinin ə səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi də özünü geniş şəkildə göstərir: əv, çəvirməx', səvir, həylə, gənə, dəyir<deyil, əvlat, həfsələ, kəşən. Dildə dar saitlərin gen saitlərə çevrilmə qanunauyğunluğu var. F.Cəlilov morfonoloji araşdırmalar əsasında qeyd edir ki, genəlmə fonetik hadisəsi türk dillərində az yayılsa da, Azərbaycan dilində e>ə dəyişməsinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki bu dəyişmə vaxtilə səs quruluşunda “ə” allofonunun fonemə çevrilməsinə və saitlər sistemindəki simmetriyanın qurulmasına səbəb olmuşdur.

Müəllif konkret misallar da göstərir:

Əksər türk dillərində: sen, gel, kes, ter, elek, etek.

Azərbaycan dilində: sən, gəl, kəs, tər, ələk, ətək [3, s. 56-57].

Sədərək şivələrində Naxçıvanın digər rayonlarında olduğu kimi, k səsi ç səsi ilə əvəz olunur: çüçə, çeçi, çeşmiş, çüləx'.

Sonu k və ng ilə bitən sözlərin x' ilə tələffüzü də Sədərək şivələrində geniş yayılmışdır: ərix', döşəx', çicəx', qəşəx', fişəx'.

Sözlərin əvvəlinə səs artımı hadisəsi də burada tez-tez rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir: İrza, İrbəbə, irəfətə, haçar, hasand, həylə, urus, urza, ürüşvət, ərəbicən, dedix'cən.

Saitlə bitən sözlər, ikinci şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə yiyəlik hal və təsirlik hal şəkilçisi qəbul edən zaman səs düşülmə nəticəsində uzanma hadisəsi baş verir: tavlə:n, qonşu:n, əvi:, suyu:

Sədərək şivələrinin sintaksisinə nəzər saldıqda görürük ki, burada monoloji nitq zamanı danışan vasitəsiz nitqə daha geniş yer verir. Şivədə cümlə üzvlərinin sırası dəyişə bilər, yəni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir. Tabəsiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcılar çox az işlənir, onlar bir-biri ilə daha çox intonasiası vasitəsilə bağlanır.

Yuxarıda qeyd olunanlar Sədərək şivələrinin cənub qrupu ilə ortaq xüsusiyyətləridir ki, bu xüsusiyyətlər cənub regionunun dialekt və şivələrini xarakterizə edir, onları digər dialekt qruplarından fərqləndirir. Lakin Sədərək şivələrini ayrı bir şivə qrupu kimi ayrılması onun özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtlənir ki, bu xüsusiyyətləri nəzərdən keçirmək də zəruridir. Buraya daha çox fonetik və morfoloji əlamətlər daxildir, lakin leksik xüsusiyyətlər də yox deyildir.

Sədərək rayonunda ahəng qanunu pozulması hallarına az-az rast gəlirik. Belə ki, şivədə söz köklərində ahəng qanunu möhkəmdir. Dilin daxili qanunlarına uyğun gəlməyən alınma sözlər və ədəbi dildə ahəng qanununa tabe olmayan sözlər də çox vaxt şivədə ahəng qanununa uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunur: imarat, kafır, layıx, bənəfşə, ibarat.

Adı çəkilən şivənin morfologiyasında da bir sıra xüsusiyyətlər müşahidə olunur ki, onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: Samitlə bitən sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisi birvariantlı olur: qonağun, məllimun.

Təsirlik halda saitlə bitən isimlər –yı, –yi, –yu, –yü şəkilçisi qəbul edir: kişiylə, qalayı.

İsimlər II şəxsin təkində mənsubiyyətə görə dəyişən zaman birvariantlı –un şəkilçisi qəbul edir: yerun, köməyun.

Sədərek şivələrində n bitişdirici samitinin çox vaxt v variantı işlənir: evivə, qızıva, həyətivə, həyətivi, boynuvu, uşağıvı.

Bəzən isə mənsubiyyətin ikinci şəxs cəmində n bitişdirici samitinin y variantı da işlənir: dayıyız, suyuyuz, dayıyızın, bağıyıza, atayızı, tüşdüsüyün.

İsimlərin birinci və ikinci şəxsin cəmində xəbərlilik şəkilçisi birvariantlı olur: əkinçiyix, qocayix, üçüncüyix, uşaxsuyuz, gəlməsuyuz.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Sədərek rayonu şivələrində söz köklərində ahəng qanunu möhkəm olsa da, şəkilçilərdə müəyyən hallarda pozulur.

Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri təsirlik halda məyi, səyi, üçüncü şəxs isə ou şəklində işlənir. Bu əvəzliyi isə hallananda mıya, mıyı variantında işlənir.

Feillər əmr şəklində -qınan, -ginən şəkilçisi qəbul edərək yeginən, çıxqınan, bacarıq şəkli I şəxs inkarda indiki zamanda yeyə bilmirəm əvəzinə “yeyəlmirəm”, çıxə bilmirəm “çixəlmirəm” şəklində işlənir.

I şəxsin tək və cəmində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi inkarda Sədərek şivələrində -man², -ban² variantında işlənir: gəlmənəm, tapbanam, bilmənix'.

Feili bağlama şəkilçisi ib⁴ Sədərekdə if⁴ kimi işlənir: gəlif, görüf.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini, o cümlədən Sədərek şivələrini araşdırarkən görürük ki, onlar dilin orijinallığını, qədim mənzərəsini qoruyub saxlamış ən qiymətli mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
5. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 360 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 500 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
8. http://www.uludil.gen.az/2_fesil_008.html

Нурай Алиева

МЕСТО САДАРАКСКОГО ГОВОРА В ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье говорится об одной отдаленной западной точке Азербайджана, которая является местом жительства древнего человека, о Садаракском районе, где были найдены материально-культурные артефакты, относящиеся к VII веку до н.э. Это показывает, что в данное время здесь была жизнь. Здесь показано, что слово Садарак сформировано из этнонима «сак» в значении «место, где жили сакки». К Садаракскому говору относятся 4 посления: Гейдарабад, Караагадж, Садарак, Керки, которые входят в состав Садаракского района, имеющего своеоб-

разную фонетическую, грамматическую и лексическую специфику среди говоров Азербайджанского языка. При исследовании говоров можно заметить, что фонетические отличия языка больше, чем грамматические и лексические. Одно из главных отличий Садаракского говора – это замена звука «ə» на звук «a» и звука «a» на «o» в различных частях слова.

Ключевые слова: *Садарак, диалекты и говоры, этимология.*

Nuray Aliyeva

THE PLACE OF THE SADARAK PATOIS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE'S DIALECTIC SYSTEM

This paper tells about the west outlying district of Azerbaijan about the Sadarak region, which was the community of ancient people and where was found the sample of material civilization connected with ancient living here in VII BC. There is noticed that the word Sadarak is formed from the word “saq” which means “the place where lived Saq’ s”. Sadarak’s accent consist of 4 towns Heydarabad, Karaagage, Sadarak, Karki that include in Sadarak’s region which has its own phonetic, grammatical and lexical accent in Azerbaijan language. In exploring accents we can see that the phonetic distinctions are more than grammatical and lexical. And one of the main differences of Sadarak’s accent is replacing of the sound “ə to sound “a” and the sound “o” to sound “a” in various places of the word.

Key words: *Sadarak, dialect and accent, etymology.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

FƏRMAN XƏLİLÖV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏYƏ AİD YENİ ARXIV SƏNƏDLƏRİ

Məqalədə məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru, yazıçı-jurnalist Cəlil Məmmədquluzadənin Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində torpaq sahəsi almasına aid arxiv sənədlərindən bəhs olunur.

Müəllif həmin sənədlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələri təqdim edir və onların elmi şərhə üzərində dayanır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Cəfərqulu xan Naxçıvanski, torpaq sahəsi, Puşkin küçəsi, erməni.

Naxçıvan Dövlət Arxivində Cəlil Məmmədquluzadənin Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində torpaq sahəsi alması ilə bağlı elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi üçün bəlli olmayan bir neçə maraqlı tarixi sənəd saxlanılır. İndiyədək bu sənədlərdən biri haqqında tarix üzrə elmlər doktoru F.Cəfərov çox yığcam və ümumiləşdirilmiş məlumat verməklə kifayətlənmişdir [2].

Biz bu məqaləmizdə ilk dəfə olaraq həmin arxiv sənədlərinin tam mətninin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməklə yanaşı, onların şərhə üzərində dayanmağı da məqsəduyğun hesab edirik.

Birinci sənəd:

Daxili İşlər Nazirliyi. Naxçıvan şəhər başçısı, Sadələşdirilmiş Şəhər İctimai İdarəsi № 178, 12 fevral 1900. İrəvan Quberniyasının Naxçıvan şəhəri Əlahəzrət cənab İrəvan qubernatoruna raport

Bu il fevral ayının 21-də Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisində baxılacaq məsələlərin siyahısını hörmətlə Siz əlahəzrətin diqqətinə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm.

Şəhər başçısı Xan Naxçıvanski.

Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisinin 21 fevral 1900-cü ildə keçiriləcək iclasında baxılması müəyyənləşdirilən məsələlərin siyahısı:

...3.100 manat ödəməklə Sarvanlar məhəlləsində mövcud olan kiçik şəhər torpaq sahəsinə sahiblik hüququ almaq haqqında Cəlil Məmmədquluyevin ərizəsi [9, v. 10-11].

İkinci sənəd:

Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisi. 26 fevral 1900-cü il. Axşam saat 7.

Sədrlik etdi: Naxçıvan şəhər başçısı Xan Naxçıvanski.

İştirak etdilər: 8 nəfər şəhər müvəkkili.

Əşidildi: ...3. 100 manat ödəməklə Sarvanlar məhəlləsində mövcud olan kiçik şəhər torpağına sahiblik hüququ almaq üçün Cəlil Məmmədquluyevin ərizəsi haqqında.

Məmmədquluyev bildirir ki, şəhər bağının qərb tərəfində yerləşən Sarvanlar məhəlləsində şəhərə məxsus kiçik boş torpaq sahəsi vardır. Bu sahənin ortasından onun

uzununa layihədə nəzərdə tutulan yol keçməlidir. Beləliklə, bu küçənin cənub tərəfindəki sahənin uzunluğu təxminən 60, eni 30 arşın olan hissəsi boş qalacaqdır. Buna görə də Məmmədquluyev xahiş edir ki, şəhər arxitektoruğun göstərişi ilə daşdan 16 nömrəli kiçik ev tikilməsi üçün şəhərə məxsus olan torpağın söhbət gedən boş hissəsinə sahiblik hüququ 100 manat məbləğində pul ödəmək şərti ilə ona verilsin.

Dinlənilənlərə dair 8 nəfər müvəkkilin iştirak etdiyi yığıncaq yekdilliklə qərara aldı: Cəlil Məmmədquluyevin Sarvanlar məhəlləsində şəhərə məxsus olan torpağın boş sahəsi haqqındakı vəsatəti qəbul olunsun, şəhər torpağının həmin sahəsi dövlət üçün də sərfəli olan təklif edilmiş məbləğə – 100 manata Məmmədquluyevə satılmasına icazə verilsin və o, bu barədə məlumatlandırılınsın [9, v. 16-17].

Üçüncü sənəd:

Daxili İşlər Nazirliyi. Naxçıvan şəhər başçısı, Sadələşdirilmiş Şəhər İctimai İdarəsi № 284, 16 mart 1900 İrəvan Quberniyasının Naxçıvan şəhəri Əlahəzrət cənab İrəvan qubernatoruna raport

Bu ilin mart ayının 21-də Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisində baxılacaq məsələlərin siyahısını hörmətlə Siz əlahəzrətin diqqətinə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm.

Şəhər başçısı Xan Naxçıvanski.

Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisinin 21 mart 1900-cü ildə keçiriləcək iclasında baxılacaq məsələlərin siyahısı

...4. Vəkil Hazar Bədəlyansın ev tikmək üçün Sarvanlar məhəlləsindəki sahənin 300 manata ona satılması haqqında ərizəsi [9, v. 16-17].

Dördüncü sənəd:

Naxçıvan Şəhər Müvəkkilləri Məclisi. 24 mart 1900-cü il. Axşam saat 7.

Sədrlik etdi: Naxçıvan şəhər başçısı Xan Naxçıvanski.

İştirak etdilər: 9 nəfər şəhər müvəkkili.

Əşidildi: ...4. Vəkil Hazar Bədəlyansın ev tikmək üçün Sarvanlar məhəlləsindəki sahənin 300 manata ona satılmasına dair ərizəsi haqqında.

Bədəlyans keçən fevral ayının 25-də təqdim etdiyi ərizəsində Sarvanlar məhəlləsindəki şəhər bağının qarşısında və poçt küçəsinə uzanan uzunluğu 60, eni 30 arşın olan şəhərə məxsus torpaq sahəsini 300 manat ödəməklə onun mülkiyyətinə verilməsini və əgər təklif etdiyi bu məbləğdən daha çox pul ödəmək istəyən könüllülər varsa, ya ona məlumat verilməsini, yaxud da həmin torpaq sahəsinin hərraca qoyulmasını xahiş edir.

Beləliklə, verilən arayışdan məlum olur ki, Bədəlyans tərəfindən istənilən və layihədə nəzərdə tutulan şəhər küçəsinin cənub tərəfindəki Sarvanlar şəhər meydanının boş sahəsinin Şəhər Müvəkkillər Məclisinin həmin ilin fevral ayının 26-da keçirilən iclasında 100 manat məbləğinə Cəlil Məmmədquluyevə satılmasına qərar verilmişdir. Şəhər müvəkkillərindən Xəlilov qeyd etdi ki, şəhər torpağının bu sahəsi haqqında məsələnin 26 fevralda müzakirəsində Cəlilin atası Məşədi Məmmədqulu Məmmədquluyevin Puşkin küçəsinin salınması üçün 1899-cu ildə müvəkkillərin təklifini qəbul edərək 300 manatlıq cüzi məbləğin qarşılığında özünün bir neçə min manatlıq dəyərindəki həyəti və bağı olan evini şəhərin xeyrinə güzəştə getməsinə və böyük ailəsinin evsiz qalaraq kirayədə yerləşməsinə nəzərə alaraq şəhər müvəkkillərinin iclası tərəfindən qərar qəbul edilmişdir. Buna görə də Xəlilov hesab edir ki, Bədəlyansın xatırladılan şəhər torpağı haqqındakı xahişi təmin edilməməlidir. Qalan 8 nəfər müvəkkilin isə, M.S.Yedigarov istisna olmaqla hamısı hesab edir ki, Bədəlyansın xahişi gecikdiyi üçün rədd olunmalıdır.

İclas 9 nəfər müvəkkildən əksəriyyəti – 8-i lehinə, 1-i əleyhinə olmaqla eşidilənlərə dair qərar qəbul etdi: Hazar Bədəlyansın ev tikmək üçün şəhər torpağının Sarvanlar

məhəlləsindəki boş sahəsinin 300 manata ona verilməsi haqqındakı xahişi rədd edilsin və o, bu barədə məlumatlandırılsın [9, v. 34-35].

Gələk bu sənədlərin şərhə və onlarda öz əksini tapan bəzi məsələlərlə bağlı araşdırmalarımızın nəticələrinin üzərinə.

Əvvəla, Sadələşdirilmiş Şəhər İctimai İdarəsi və onun tərkibi haqqında.

Rus çarı II Aleksandrın 16 iyun 1870-ci ildə imzaladığı “Şəhər Əsasnaməsi”nə görə Rusiyanın mərkəzi şəhərləri Sank-Peterburq, Moskva, Odessa və bütün əyalətlərində meşşanların seçki yolu ilə özünüidarə təşkilatları yaradılmışdı. Şəhərlərin böyük və kiçikliyindən asılı olaraq bu təşkilatların adı, say tərkibi, səlahiyyəti, fəaliyyət dairəsi müxtəlif idi. Həmin “Əsasnamə”nin tələblərinə uyğun olaraq Naxçıvanda da Sadələşdirilmiş Şəhər İctimai İdarəsi yaradılmışdı. Bu İdarənin əsas vəzifəsi məktəblər, xəstəxanalar, qiraətxanalar açmaqla yanaşı onların problemləri ilə maraqlanmaq, əhəlinin yoxsul təbəqəsinə yardımlar göstərmək, məişət problemlərini həll etmək, bir sözlə şəhərin sosial, iqtisadi və mədəni həyatını nizamlamaqdan ibarət idi.

Naxçıvanda Sadələşdirilmiş Şəhər İdarəsinin fəaliyyətinə aid 1887-1918-ci illəri əhatə edən bir sıra sənədlər bu günədək Naxçıvan MRDA-da mühafizə olunmaqdadır. Həmin sənədlərlə tanışlıqdan aydın olur ki, qanunla müəyyən olunan struktura əsasən bu idarəni bir şəhər başçısı və əhəlinin müxtəlif təbəqələri içərisindən seçilmiş şəhər müvəkilləri təmsil etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin həmin idarəyə ərizə ilə müraciət etdiyi il (1900) orada fəaliyyət göstərən bəzi müvəkillər bunlar idi. Mülkədarlardan: Ş.Kəngərli, Ə.Kəngərli; müsəlmanlardan: T.Xəlilov, Ş.Kələntərov; ermənilərdən: K.Adamov, N.İsaxanov, M.S.Yedigərov [9, v. 65].

İdarəyə müraciət edənlərin ərizələrinə tərkibi 9-11 nəfərdən ibarət olan Müvəkillər Məclisində baxılır və səsvermə yolu ilə müvafiq qərar qəbul edilirdi. Müvəkillər Məclisində baxılan bütün məsələlər haqqında əvvəlcədən hökmən İrəvan qubernatoruna məlumat verilməli və onun razılığı alınmalı idi.

Mətnini təqdim etdiyimiz sənədlərdə və Müvəkillər Məclisinin bir neçə illəri əhatə edən protokollarında iclaslara sədrlik edən şəhər başçısının adı “Xan Naxçıvanski” kimi göstərilmişdir. Belə bir vəziyyətdə məlum olmur ki, həmin vaxt şəhər başçısı Naxçıvan xanlarından hansı imiş. Axı bu imzadan bir neçə Naxçıvan xanı istifadə etmişdir. Məsələn, Hüseyn xan Naxçıvanski [3, s. 82].

Arxivdə qorunan İrəvan qubernatorunun imzaladığı 24 may 1902-ci il tarixli bir sənəd bu məsələyə tam aydınlıq gətirir: “1882-ci il şəhər qaydalarının 22-ci maddəsinin 9-cu əlavəsinə və 118-ci maddəsinə əsasən Naxçıvan şəhər başçısı vəzifəsinə 1901-ci ildən (ikinci dəfə) dörd il üçün Cəfərqulu xan Naxçıvanskini, köməkçi vəzifəsinə isə Mirzə Sadiq Xəlilovu təyin edirəm” [6, v. 5].

Sənəddən o da aydın olur ki, Cəfərqulu xan Naxçıvanski 1897-1900-cü illərdə də Naxçıvan şəhər başçısı olmuşdur. Arxivdə bunu da təsdiq edən sənəd vardır:

“Əlahəzrət cənab İrəvan qubernatoruna

Naxçıvan şəhərinin başçısı Cəfərqulu xan Naxçıvanskidən xahişnamə.

Ev işlərimlə əlaqədar olaraq Tiflis şəhərinə getməyim zəruridir. Buna görə də mənə yeddi gün məzuniyyət verilməsi haqqında xahişimi üzrxahlıqla Siz əlahəzrətin diqqətinə çatdırmağı özümə şərəf hesab edirəm. Xan Naxçıvanski. 6 oktyabr 1897” [8, v. 1].

Bu sənədlər tam şəkildə sübut edir ki, Müvəkillər Məclisinin 1897-1904-cü illərə aid protokollarında və digər sənədlərində rastlaşdığımız “Xan Naxçıvanski” imzası məhz Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə aiddir.

Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin kimliyi haqqında keçən əsrin 2000-ci illərində çox cüzi məlumatlar var idi. Hətta onun adı “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın 2002-ci il birinci nəşrinə də düşməmişdi. Tədqiqatçılardan tarix üzrə elmlər doktoru F.Cəfərov (2) və tarix üzrə fəlsəfə doktoru M.Quliyevin [4] araşdırmaları nəticəsində Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə aid xeyli tarixi sənəd aşkara çıxarılmış, onun ömür yolu və fəaliyyəti haqqında oxuculara müəyyən məlumatlar verilmişdir. 2005-ci ildə çap olunan “Naxçıvan Ensiklopediyası”nın ikinci nəşrindən də [1, s. 180-181] Cəfərqulu xan Naxçıvanski haqqında məlumat almaq mümkündür.

İndi isə qayıdaq Mirzə Cəlilin atası Məşədi Məmmədqulunun Puşkin küçəsində yerləşən “bir neçə min manat dəyərindəki həyəti və bağı olan evini şəhərin xeyrinə güzəştə gedib kirayədə yaşaması” məsələsinin üzərinə.

Naxçıvan Dövlət Arxivində o vaxt Naxçıvanda rus şairi A.S.Puşkinin adına küçənin salınmasına aid də bəzi sənədlər saxlanılır. Üzərində rusca “Şahab-Əlixan məhəlləsinin Puşkin küçəsi adlandırılması haqqında” sözləri yazılan xüsusi qovluğa daxil edilən sənədlərdən aydın olur ki, 1899-cu ildə başlanan bu iş elə həmin ildə də başa çatdırılmışdır.

Birinci sənəd: Daxili İşlər Nazirliyi. Naxçıvan şəhər başçısı, Sadələşdirilmiş Şəhər İctimai İdarəsi № 639, 15 iyun 1899,

Keçən 21 iyun 1766 nömrəli təlimata əsasən Naxçıvan şəhər planını Siz Əlahəzrətin diqqətinə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm: Şahab-Əlixan küçəsi artıq bu il açılıb, uzunluğu 220 sajendir.

Şəhər başçısı Xan Naxçıvanski [7, v. 5].

İkinci sənəd: 25 sentyabr 1899. № 2740. İrəvan qubernatoru. Naxçıvan şəhər başçısına.

Bu ilin 10 may tarixli 121 nömrəli təqdimatınızda Naxçıvanda Şahab-Əlixan məhəlləsinin Puşkin küçəsi adlandırılması haqqındakı təklifinizə mənim tərəfimdən heç bir etiraz yoxdur [7, v. 6].

İstinad etdiyimiz arxiv sənədlərindən belə nəticə çıxır ki, 1899-cu ildə Naxçıvanda Şahab-Əlixan məhəllələri boyu Puşkin küçəsinin salınması üçün Məşədi Məmmədqulunun evi sökülmüşdür. Əgər belə deyildisə, o, “böyük ailəsi” ilə birlikdə nə üçün kirayədə yaşamalı idi? Belə olan surətdə isə professor Ə.Şərifin “Molla Nəsrəddin” necə yarandı” monoqrafiyasında yazdığı “Məmmədqulu haqqında məlum olan ən doğru və şübhəyə yol verilməyən budur ki, o, Naxçıvanda anadan olmuş və bütün ömrünü Pirqəmiş məhəlləsində, keçən əsrin sonlarından Puşkinin adına daşıyan küçədə atası Məşədi Hüseynqulunun tikdiyi evdə yaşamışdır” [10, s. 33] sözləri şübhə altına düşür.

Başqa bir fakt da düşündürücüdür. Məşədi Məmmədqulu Tiflisdə yaşayan oğlu C.Məmmədquluzadəyə 13 mart 1004-cü ildə yazdığı məktubunda ona xəbər verir ki: “...küçə tərəfində böyük damın divarı yatdı. Lazımdır ora divari-təzə. Olsa, bir yaxşı böyük otaq olardı” [5, v.]. Maraqlıdır. Məktubda hansı evdən söhbət gedir? Ə.Şərifin qeyd etdiyi “Məşədi Hüseynqulunun Pirqəmiş məhəlləsində tikdiyi” evdən, yoxsa Naxçıvan Şəhər Müvəkkillər Məclisinin 26 fevral 1900-cü il tarixli qərarı ilə Cəlil Məmmədquluyevə Sarvanlar məhəlləsində verilən boş torpaq sahəsində tikdirilən evdən?

Bu məsələnin daha da dəqiqləşdirilməsi yeni araşdırmalar tələb etdiyi üçün biz burada nəticə olaraq yalnız onu vurğulamaq istəyirik ki, 115 il bundan əvvəl H.Bədəlyanının Naxçıvan şəhəri ərazisindən torpaq sahəsi almaqla bağlı haqsız iddiasının vətənpərvər naxçıvanlı müvəkkillər tərəfindən rədd edilməsi dədə-baba torpaqlarımıza sığınub onu hərraca qoymaq istəyən erməni xəyanətkarlarına layiqli bir cavab idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərqulu xan Naxçıvanski / Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2005, s. 180-181.
2. Cəfərov F. Cəfərqulu xan Naxçıvanski ömrü // “Şərq qapısı” qəz., 2004, 5 sentyabr.
3. İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutanti. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 368 s.
4. Quliyev M. Zəfər və faciə // “Şərq qapısı” qəz., 2004, 2 sentyabr.
5. Məşədi Məmmədqulunun oğlu Cəlil Məmmədquluzadəyə yazdığı 13 mart 1904-cü il tarixli məktubu. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. C.Məmməd-quluzadənin şəxsi arxivi: F. 6, iş 237.
6. Naxçıvan MRDA, F.Cəfərovun şəxsi fondu 229, siy. 3, iş 38.
7. О наименовании Нахичеванской Шагабо-Алихановской улицы Пушкинского. Naxçıvan: MRDA: F. 23, siy. 1, iş 1674.
8. Об увольнении Нахичеванского городского старосты Джафаркули хана Нахичеванского в семидневный отпуск. Naxçıvan MRDA: F. 23, siy. 1, iş 1447.
9. Описи журналов собрания Уполномоченных Города Нахичевани за 1900 г. Naxçıvan MRDA: F. 30, siy. 1, iş 3/11.
10. Şərif Ə. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Bakı: Azərnəşr, 1986, 394 s.

Фарман Халилов

НОВЫЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ДЖАЛИЛУ МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье говорится об архивных документах, касающихся приобретения Дж.Мамедкулизаде, писателем-журналистом, редактором известного журнала “Молла Насреддин”, земельного участка в квартале Сарванлар.

Автор представляет документы, переведенные на азербайджанский язык и дает научное описание архивных документов.

Ключевые слова: *Нахчыван, Джафаргулу хан Нахчыванский, земельный участок, улица Пушкинская, армянин.*

Farman Khalilov

NEW ARCHIVE DOCUMENTS CONCERNING JALIL MAMMADGULUZADEH

The article refers to the archival documents relating to the acquisition J.Mammadguluzade, writer, journalist, editor of the famous magazine “Molla Nasreddin” land in the quarter Sarvanlar. The author presents the documents translated into Azerbaijani language and gives a scientific description of archival documents.

Key words: *Nakhchivan, Jafargulu khan Nakhchivanski, ground area, Pushkin square, armenian.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqillik qazanmasından bu günə qədər olan dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin aparıcı nümayəndələrinin ədəbi irsinə, yaradıcılıqlarının əsas ideya, mövzu və əhatə dairəsinə nəzər salınmışdır. 1990-cı illərin mürəkkəb hadisələrinin, qanlı tariximizə yazılmış azadlıq mübarizəsinin bədii əksi, ən böyük dərdimiz – Qarabağ mövzusu, 20 Yanvar faciəsinin ağrı-acıları, xalqın “Olum ya ölüm?” təhlükəsi ilə üzləşməsi, siyasi lider, öndər, peyğəmbər, zamanın sahibi ax-tarıqları, ulu öndərə ümumxalq sevgisi və s. Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik mövqeyindən yazılmış bu əsərlərin əsas ana xəttini təşkil etmişdir. Ana dilinin təmizliyinin qorunması, sərhədlərimizin qorunması və s. ictimai xarakterli, dövlət əhəmiyyətli mövzular Naxçıvanda ədəbiyyatın region ədəbiyyatı hüddudlarını aşdığını təsdiq etməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq bu zəngin ədəbi mühitin ayrı-ayrı nümayəndələrinin həyatı və ədəbi irsi bir çox kitab və monoqrafiyaların mövzusunı təşkil etmiş, ətraflı tədqiq olunmuşdur. Bu dövrdə ədəbiyyatın Azərbaycan xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri onun milli xarakterində, azadlığa çağırış ruhunda olmuşdur.

Açar sözlər: *müstəqillik, mübarizə, vətənpərvərlik, düşmən, milli.*

Çox qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ədəbi mühiti tarixin bütün dövrlərində digər bölgələr arasında həmişə aparıcı, öncül, nümunəvi olmuşdur. Bu ədəbi mühitin qabaqcıl nümayəndələri klassik janrlarda yeni məzmun, vətən sevgisi, milli təəssübkeşlik, cəhəltədən, xurafatdan şikayət, elmin, maarifin təbliği kimi ictimai mövzularla Azərbaycan ədəbiyyatına öz layiqli töhfələrini vermişlər.

Ana dilinin təmizliyinin qorunması, vətənpərvərlik, sərhədlərimizin qorunması və s. ictimai xarakterli, dövlət əhəmiyyətli mövzular da Naxçıvan ədəbiyyatının region ədəbiyyatı hüddudlarını aşdığını təsdiq etməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq bu zəngin ədəbi mühitin ayrı-ayrı nümayəndələrinin həyatı və ədəbi irsi bir çox kitab və monoqrafiyaların mövzusunı təşkil etmiş, ətraflı tədqiq olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin “Ədəbi yüksəliş”, “Cəlil Məmmədquluzadə”, “Xalq şairi Məmməd Araz”, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”, “Böyük ədəbiyyat nəhəngi”, “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”, “Nuhçıxandan Naxçıvana”, professor Yavuz Axundlunun “Məmməd Səid Ordubadi”, “Tarixi roman yeni mərhələdə”, “Naxçıvan – yurdu mənəm”, “Ədəbi mühit və sənətkar”, “Ədəbi yaddaşdan səhifələr”, “İstiqlal şairləri”, “Əlimdədir hələ qələm”, filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimlinin “Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri”, professor Əsgər Qədimovun “Əli Məhbus və əsərləri”, Sevindik Vəliyev və Akif Axundovun “Naxçıvan ədəbi mühiti”, “Naxçıvanın şair və yazıçıları”, Səbir Bəşirovun “Xanəli Kərimli: bir ömrün nağılı”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həsənəli Eyvazlının “Həmid Arzulu yaradıcılığında tarixilik”, filologiya üzrə fəlsə-

fə doktoru Nadir İsmayılovun “Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Orucovanın “Vaqif Məmmədovun yaradıcılıq yolu” və digər əsərlər bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul olundu. Bu mühüm tarixi sənədlə xalqımız uzun illərdən bəri həsrətində olduğu azadlığına qovuşdu. Azərbaycan Respublikasında 1991-ci il dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Azərbaycan yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı. Müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası çox mürəkkəb tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərməyə başlamış, müstəqilliyin ilk illərində xalqımız yenidən onu itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Bir tərəfdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində geniş miqyas almış Qarabağ müharibəsi, digər tərəfdən daxildə gedən siyasi çəkişmələr, Azərbaycanı parçalamaq cəhdləri müstəqilliyin qorunub saxlana biləcəyini sual altında qoymuşdu. Lakin böyük siyasi təcrübəyə malik olan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildən ölkədə hakimiyyətə qayıdışı ilə bu təhlükə sovuşdu. Ulu öndərin 3 oktyabr 1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyata da dövlət qayğısı bərpa olundu. Müstəqilliyin ədəbiyyat xadimlərinə açdığı geniş imkanlarla – söz, mətbuat azadlığı ilə yanaşı ədəbiyyatın ana mövzuları olaraq “xalqın, cəmiyyətin qarşısında duran problemləri düzgün müəyyənləşdirmək” [9, s. 13] kimi bir müqəddəs vəzifə qoyuldu. “Doğrudan da, bütünlüklə 1990-cı illər ərzində və ümumən müstəqillik dövründə ədəbiyyatın baş mövzusunu ulu öndərin uzaqgörənliklə təyin etdiyi kimi, azərbaycançılıq qayğıları və Qarabağ müharibəsi mövzusu təşkil etmişdir” [9, s. 13]. Həm də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən, məqsədyönlü siyasətinin nəticəsində azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli amalına çevrilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov da müstəqillik dövründə ədəbiyyatın əsas mövzusunun vətənpərvərlik olması zərurətini qeyd etmişdir: “Bəzən polemika açılır ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatı necə olmalıdır? Bu dövrün ədəbiyyatı, birinci növbədə, vətənpərvər ədəbiyyat olmalıdır. Ədəbi məhsullarda “Vətən” sözünü çox işlətməklə vətənpərvərlik mövzusunda ədəbiyyat yaratmaq mümkün deyil. Vətənpərvərlik yazıçı və ya şairin yaradıcılığının bütün mahiyyətini ifadə etməli, vətəndaşlıq duyğusunun daşıyıcısına çevrilməlidir” [11].

XX əsrin əvvəllərində cəmi iyirmi üç ay ömür sürmüş Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranmasından əvvəl də istiqlaliyyətə aparan yol ədəbiyyat və mətbuatdan keçmişdi. Xüsusilə də, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalları ətrafında birləşən ədəbi cəbhənin xalqın milli şüurunun formalaşdırılmasında, istibdada, köləliyə qarşı mübarizə hissinin aşılmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” – şüarı ilə mübarizə meydanına atılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Azərbaycanda və türk-müsəlman dünyasında milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin ədəbiyyatda və mətbuatdakı sərkərdəsidir” [9, s. 53]. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev də ədəbiyyatımızın xalqımız qarşısında ən böyük xidmətlərindən birinin onun milliliyində, azadlığa çağırış ruhunda görmüşdür: “Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir. Bəzi əsərlər var ki, onlar açıq-açıqna xalqımıza milli dirçəliş, oyanış ideyalarını çatdırıblar: Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rzanın, başqalarının əsərləri” [2, s. 107]. Ulu öndərin 1995-ci ildə üç şairi – Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə və Xəlil Rza Ulutürkü müstəqil Azərbaycanın ən yüksək mükafatı olan “İstiqlal” ordeni ilə təltif etməsi də onların azadlıq uğrunda çox böyük cəsarət göstərərək qələmlə mübarizələrinə verilən qiymət idi.

Müstəqillik illərində yaşayan şairlərin təcrübəli, istedadlı nümayəndələrindən biri Böyük Vətən müharibəsindən sonra – 1947-ci ildən mətbuatda şeirləri dərc olunan, 1958-ci ildən SSRİ Yazıçıları İttifaqının, 1959-cu ildən SSRİ Jurnalistlər Birliyinin üzvü olmuş, 1981-ci ildə Naxçıvan, 1984-cü ildən isə Azərbaycan SSR-in “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülmüş şair, publisist, dramaturq Hüseyn Razi (1924-1998) olmuşdur. Yaradıcılığının mövzu və əhatə dairəsi çox geniş olan Hüseyn Razinin müstəqillik illərində və ondan əvvəlki azadlıq uğrunda mübarizə dövrünə aid əsərləri 1996-cı ildə nəşr olunmuş “Gözün aydın” adlı kitabda toplanmışdır [4]. Bu şeirlərdən yetmiş il Sovet Rusiyasının zülmünə məruz qalan, həyatın hər sahəsində qadağalarla, milli və dini zəmində haqsızlıqlarla, ayrı-seçkiliklə rastlaşan məğrur bir xalqın ən böyük arzusunun, milli və mənəvi idealının yalnız və yalnız azadlıq olduğunu duyuruq:

Yuxulara bağlanmışam,
Azadlığı sevən gündən.
Yuxularda oyağam mən,
Mürgüdəyəm səhər-axşam.
Dönmərəm, ey yuxu, səndən,
Əsil ömür sürmək üçün,
Arzuların, əməllərin,
Əl çatmayan fərəhinə
Yuxularda gələcəyəm.
Çatmaq üçün nisgillərin
Son dirilik şərəfinə

Yuxularda öləcəyəm [4, s. 42-43].

Vətənpərvər şairin “Vətən eşqi”, “Torpaq”, “Bu yerlər”, “Arpaçay vadisində”, “Qara-bağdadır”, “Qardaş”, “Kül olmaz”, “Şübhələr çoxalır”, “Əsrimiz”, “Bütün ömrüm”, “Qisas qalmır qiyamətə”, “Yetim olmaq istəyirəm”, “Bizi qoru, ulu tanrı!”, “Minacat”, “Şəhid qəbirləri”, “Böyük ustad”, “Ölməzdir”, “Səni ellər xatırlayır”, “Şəhriyarla söhbət”, “Məmməd Araz”, “Ələsgər”, “Oğlanqala”, “Əlincə qayaları” və s. şeirlərində vətənə məhəbbət, abidələrdə yaşayan qədim, şanlı tariximiz, klassik ədəbi irsimizə ehtiram, ən böyük dərdimiz – Qarabağ mövzusu, 20 Yanvar faciəsinin ağrı-acıları, 1990-cı illərin xaos dövrü, xalqın “Olum ya ölüm?” təhlükəsi ilə üzləşməsi, siyasi lider, öndər, peyğəmbər, zamanın sahibi axtarışları və s. bədii əksini tapmışdır. “Minacat” adlı on altı hecalı, yeddilik formasında yazılmış şeirdə klassik minacatlardan fərqli olaraq yaradanı vəsf etmək məqsədilə deyil, xalqı çətin, çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün tanrıya müraciət olunmuşdur:

Durub ön cərgədə satqın, tamahkar, yaltaq hər yerdə,
Həyasız iftiralardır baş hakim hər xeyir-şərdə,
Həyat möhtac edib haqqı nahaqqa, mərdi namərdə,
Hünərdən yoğrulmuş xalqa hünərsizlərdi sərkərdə,
Xudadan ayrılan millət düşüb yüz çarəsiz dərdə,
Balıq tək çırpınır torda, susur dərya, susur göylər,
İlahi, qalmışdıq darda, zamanın sahibin göndər! [4, s. 124-125].

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, “Şöhrət” ordenli şair Hacıyev Elman Həbib oğlunun (Elman Həbib) (1949) “Günəş qatarı” (1981), “Duzlu uşaqlar” (1983), “Yoluma çıx” (1985), “Nar və gilənar” (1988), “Ömrümün göy qurşağı” (1998), “Həqiqət günəşi” (1998), “Ömrüm, günüm mənim” (1999), “Hərənin öz işi” (1999), “Sevən ömrü” (2000), “İlham – xalqın ilhamı” (2008) və s. şeir kitabları çap olunub. Onun 1998-ci ildə qələmə aldığı “Həqiqət günəşi” poeması ulu öndər Heydər

Əliyevə ümumxalq məhəbbətinin, inamının bədii ifadəsidir. Şairin 1999-cu ildə nəşr olunmuş “Hərənin öz işi” adlı kitabına ön söz yazmış professor İsa Həbibbəyli bu əsəri yüksək qiymətləndirmişdir: “Elman Həbib Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin çətin və mənalı həyat yolu və mübarizəsinə, böyük milli və dövlətçilik amallarına həsr olunmuş “Həqiqət günəşi” poeması ilə ölkədə gedən ictimai-siyasi və tarixi-mədəni prosesləri bütün dolğunluğu və realizmi ilə əks etdirmək bacarığını nümayiş etdirmişdir” [3, s. 5]. Poema klassik məhəbbət poemaları kimi əvvəldə ulu yaradana müraciətlə başlayır. Şair “həqiqət günəşi” adlandırdığı, xalqın məhəbbətini qazanmış, arxa-dayağı da xalq olan, bütün arzusu, diləyi xalqının azadlığı, xoşbəxtliyi olan, xalqın döyünən ürəyi, haqq-ədalət cərchısı olan bu dahi şəxsiyyət haqqında dastan yaratmaq üçün, onun Vətən qarşısındakı xidmətlərini əbədi olaraq tarixə bədii dillə yazdırmaq üçün Tanrıdan xeyir-dua, qələminə qüvvət verməsini istəyir:

Ulu tanrım, o günəşdən,
Yazmaq üçün.
Mənə günəş qüdrəti ver,
Mənə günəş cəsarəti,
Mənə günəş qüvvəti ver [3, s. 6].

Poemada Sovet hakimiyyəti illərində bütün sərvəti, əsasən də “qara qızıl” adlandırılan nefti qatar-qatar SSRİ-yə daşınan, faşistlərlə müharibədə həm igid oğulları ilə, həm də nefti ilə mübarizə aparan, nəticədə özü ehtiyac içində çırpınan Azərbaycanın tarixi, ağırlı-acılı günləri də canlandırılmışdır:

Neftim axdı çaylar kimi,
Geri dönməz aylar kimi.
Döndü büllur saraylara qara qızıl,
Döndü doğma başı kəsən olaylara qara qızıl.
Faşist ilə döyüşlərdə
Vuruşurdu Azərbaycan
Oğlu ilə, nefti ilə;
Ad alanlar özgə idi,
Adlananlar özgə idi [3, s. 24].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi, Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri, şair Asim Yadigar (1954) “Zirvə yolu”, “Unut bu sevdanı”, “Oğul dağı”, “Hər şeyin sonu var”, “Midiyanın süqutu”, “Kalba Musa çeşməsi”, “Bahar”, “Sənətinin vurğunu” adlı kitabların, 20-yə yaxın poemanın müəllifidir. Onun “Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq”, “Azərbaycan bayrağı”, “Bir bayraq altında”, “Döyüş həvaləri çaldırmalıyıq”, “Azərbaycan əsgəri”, “Səngərim mənəm” “Hücum əmri ver mənə”, “Vətən sevgisi”, “Azərbaycanım mənəm” və s. şeirləri vətənpərvərlik mövzusunda. Ümummilli lider Heydər Əliyevin məşhur kəlamına yazılmış “Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq” şeirində həm “hər sınaqdan üzü ağ” çıxan, “ədaləti bayraq tək başı üstə” qaldıran ulu öndərə, həm də doğma vətənə sonsuz məhəbbət, dövlətimizin gələcəyinə inam ifadə olunmuşdur:

Yollarında min tufan, yüz külək əssə belə,
Yağılar yolu üstə min silah düzsə belə,
Şərin qara əlləri yolunu kəssə belə,
Onu tanrı qoruyur, o zülməti boğacaq.
“Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq!” [1, s. 4].

1999-cu ildə qələmə alınmış “Oğul dağı” poeması Sədərək uğrunda döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olan Minsk Aviasiya İnstitutunun tələbəsi Sədi Əsgərovun əziz

xatirəsinə həsr edilmişdir. Poemada hər şeydən öncə iki oğul dağı görmüş atanın simasında bütün şəhid valideynlərinin sonsuz kədəri ümumiləşdirilmişdir. Bir elin ağsaqqalı – Hacı Sabir ürəyi qan ağlasa da, bunu biruzə verməməyə çalışır, çünki onun oğulları Vətən uğrunda şəhid olmuş, əbədiyyətə qovuşmuşlar:

Bir elin sayılan ağsaqqalıdı,
Hamını mat qoyub dözümlü, səbri.
Bəlkə də bir kimsə bu günə kimi,
Ağlayan görməyib Hacı Sabiri.

O ki, el dayağı, el arxasıdır,
Çox gözəl anlayır dərd, ələm nədir.
İki oğul yası görüb gözləri,
İki oğul dağı ürəyindədir [1, s. 227].

Sədi xaricdə təhsil almasına baxmayaraq, “Vətənin dar günündə yurda dönən oğullardan” [1, s. 229] biridir. Azğın düşmənlərin hücumu keçməsi xəbərlərini alan gündən Sədi vətəni üçün nigarandır. Ürəyi daima doğma el-obası, yurdu ilə birgə döyünən Sədi vətənə qayıdır və birbaşa döyüş bölgəsinə yollanır. Üç oğlu Sədərkə də döyüşlərdə iştirak edən ata Sədinin təhsilini davam etdirmək üçün biletdən geri dönməyi üçün nə qədər təkid etsə də, bunun xeyri olmur. Sədinin vətənpərvərliyi, qorxmazlığı, düşməndən intiqam almaq arzusu poemada çox təsirli şəkildə ifadə olunmuşdur:

Bizim yaşamağa haqqımız yoxdu,
Bu torpaq uğrunda ölə bilməsək,
Dərdimizə gülən bu daşnaklara,
Dağ çəkib, onlara gülə bilməsək,
Çətin bağışlaya bu torpaq bizi.

Vətən torpağına, vətən daşına,
Qanım çilənsə də, dərdim yox mənim.
Mən ölüm, düşmənin ayağı altıda,
Tapdağa dönməsin tək vətənim [1, s. 235].

Poemada həmçinin ermənilərin müxtəlif zamanlarda – 1918, 1920-ci illərdə Naxçıvanda törətdikləri qanlı faciələr haqqında da məlumat verilmişdir.

“Ay işığında” adlı ilk şeirlər kitabı 1998-ci ildə işıq üzü görən sadə, lakin mənalı, vətənpərvər, səmimi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən şair Xanəli Kərimli (1951) Şahbuz rayonunun Mahmudoba kəndində anadan olmuşdur. “Anamdan məktub” (2001), “Bu da bir nağıldı” (2004), “Mənə elə gəlir ki...” (2008), “Mənim könlüm bir ümmandır” (İran, 2011) və “Payız duyğuları” (2013) şeir kitablarının müəllifidir. Haqqında “Şairə məktub” (2007), “Xanəli Kərimli: sözün Əlincə qalası” (2011), “Xanəli Kərimli: bir ömrün işığı” (2016) adlı məqalələr topluları, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, fəlsəfə doktoru Sabir Bəşirovun “Xanəli Kərimli: bir ömrün nağılı” (2011) kitabları nəşr olunmuşdur. Vətən ağrısı, millət ağrısı, sakinləri yavaş-yavaş azalan kənd ağrısı, əsgərsiz qalmış dağların ağrısı, 20 Yanvar ağrısı, milli birliyin olmamasının ağrısı, qorxusu şairin içini didib parçalayır “Ağrı dağı”, “Şəhidlər xiyabanında”, “Bu qan yerdə qalan deyil”, “Soyuqdur”, “Biganəlik” şeirləri, “Ağrı”, “Bütövlük”, “İnam”, “Təbil” poemaları vətənin ağrıların ifadəsi deyilmi?! Şairin “illərlə qövr edən ürəyinin ağrısı, sinəsinin göynəyi” [5, s. 446] ancaq və ancaq azadlıq məlhəmi ilə azaldı. Ancaq bu azadlıq da Vətən torpaqlarının itirilməsi ilə nəticələndiyindən şairin ağrıları bir günü, bir anı, bir dəqiqəsi yoxdur. Vətən, xalq, torpaq sevgisi, müstəqil dövlətimizin rəmzlərinə hörmət, xalqımı-

zın azadlıq uğrunda qəhrəmanlıqlarla dolu mübarizəsi, doğma vətənin tərənnümü, ulu öndərə böyük məhəbbət Xanəli Kərimli yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil edir. “Naxçıvanım mənim”, “Şahbuzum”, “Qalırımı?”, “Qoşa bulaq” və s. şeirlərdə doğma diyara olan sonsuz məhəbbət, onun təbii gözəllikləri, keçmişi, tarixi, müqəddəs ocaqdan ayrılmağın kədəri ifadə olunmuşdur. Vətən Xanəli Kərimli üçün qürur, iftixar mənbəyidir, şan-şöhrətdir, ürəyinin şah damarında axan qandır, halallıqdır, paklıqdır, müqəddəslikdir, şairin ruhudur, cismidir, özüdür, onun aylı gecəsi, günəşli gündüzüdür, azadlıq bayrağıdır. Vətən şair üçün o qədər dəyərli, ülvidir ki, onu başındakı qızıl tacı hesab edir:

Ucalığım – tacım mənim,
Hər an ehtiyacım mənim.
Dar günüm, ağır çağımda,
Əlacım, illacım mənim! [6, s. 35].

1997-ci ildə qələmə alınmış “Azərbaycan bayrağı” şeirində müstəqil dövlətimizin rəmzlərindən biri olan qürur mənbəyimiz, azadlığımızı bütün dünyaya bəyan edən üçrəngli bayrağımız tərənnüm olunmuşdur. Şair üçün başının üstündə müqəddəs iki varlıq vardır, bunlardan birincisi ulu yaradan, digəri isə bir kərə yüksəlmiş, bir daha enməyən üçrəngli bayrağımızdır:

Bayrağımın rəngində,
Yerin, göyün rəngi var.
Yurdumun azadlığı,
Pozulmaz ahəngi var.

O mənim yad ellərdə,
Danışan saf dilimdi.
Vüqarım, ləyaqətim,
Vətənimdi, elimdi [7, s. 11].

Akademik İsa Həbibbəyli Xanəli Kərimli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Xanəli Kərimlinin yaradıcılığında həssaslıq və vətəndaşlıq mövqeyi ön sırada dayanır. Həyata, insanlara həssas münasibətlər Xanəli Kərimlinin şeirlərinə dərin lirizm gətirir” [8, s. 3].

“Naxçıvanın qeyrət qalası Sədərəyin” sözü ilə əməli bir-birini tamamlayan istedadlı şairi Vaqif Məmmədov (1947-2016) yaradıcılığının ilk dövründə “Yaşadacaq bu yol məni” (1987) kitabındakı şeirlərdə Böyük Vətən müharibəsinin acı nəticələrindən təsirlənən, “Sədərək harayı” (1994), “Sədərək şəhidləri” (1998), “Qeyrət qalası” (1999), “Erməni xəyanəti” (2000), “Unutsaq unudularıq” (2000) kitablarında 1990-cı il hadisələrində bilavasitə iştirak edən və şahidi olduğu hadisələri qələmə alan, 18 may 1992-ci il faciəsindən sonra bütün sədərəkliyə kimi qırx gün yas saxlayan, Xocalı və Sədərək harayını əks etdirən təsirli şeirlərini beynəlxalq simpoziumlardan dünyaya çatdıran, “Salam, Oğuz elləri” (2001), “Arazdan keçə bildim” (2004) kitablarında Türk dünyasını gəzən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bura Naxçıvandır” (2014) kitabında Naxçıvanın ictimai həyatında çox fəal iştirak edən vətənpərvər və humanist bir şair kimi görürük. Vətənə sonsuz məhəbbət, türk xalqlarının birliyi və bir-birinə bağlılığı, müharibənin ağır-acıları, günahsız xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, torpaqlarımızın itirilməsi, müasir dövrün insanları, və s. onun yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. Onun cəbhə şeirləri, xüsusən də “Sədərək harayı” şeirlər kitabı Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərilə desək “Sədərəyin bugünkü müsibətinin sabah üçün tarixidir” [10]. Ermənilərin başımıza gətirdiyi saysız-hesabsız müsibətlərin

bədii ifadəsi olan bu şeirlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Buraxıvan Naxçıvandır” (2014) kitabındakı “Gəmiqayada”, “Gəmiqaya lövhələri”, “Duzdağın dedikləri”, “Duzdağ mağarasında”, “Naxçıvan lövhələri”, “Naxçıvan haqqında nəğmə”, “Mənim universitetim”, “Sədərək”, “Sədərək qalası” və s. şeirlərdə Naxçıvanın qədim tarixindən, əsrarəngiz gözəlliklərindən, tarixi abidələrindən, müasir dövrünün abadlıq və quruculuq işlərindən bəhs olunur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, Naxçıvan ədəbi mühiti heç bir dövrdə region, bölgə çərçivəsinə sığmamış, Azərbaycanın müstəqilliyi, mədəni inkişafı, tərəqqisi üçün çalışılmış, burada yaranan ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətləri vətənpərvərlik, millilik, xəlqilik, bəşərlik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Yadigar A. Hər şeyin bir sonu var. Naxçıvan: Qızıldağ, 2007, 290 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında nitqi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi – 75. Bakı, 2009.
3. Həbib E. Hərəkətin öz işi. Bakı: Yurd, 1999, 188 s.
4. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərnəşr, 1996, 232 s.
5. Kərimli X. Payız duyğuları. Bakı: Qanun, 2013, 540 s.
6. Kərimli X. Anamdan məktub. Bakı: Adiloğlu, 2001, 174 s.
7. Kərimli X. Ay işığında. Bakı: Yazıçı, 1998, 116 s.
8. Kərimli X. Bir ömrün işığı. Bakı: Qanun, 2016, 384 s.
9. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
10. “Mədəniyyət” qəz. 1992, 17 noyabr, № 34.
11. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/485912>

Айгюн Оруджева

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ НАХЧЫВАНА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье рассмотрены литературное наследие, основные идеи творчества, темы и окружение ведущих представителей литературных кругов Нахчывана в период от обретения независимости в 1991 году и до настоящего времени. Основную красную линию этих произведений, написанных на темы патриотизма и азербайджанства составляют: сложные события 1990-х годов, художественное отражение борьбы за свободу, вписанной кровью в нашу историю, наша величайшая боль – тема Карабаха, горечь трагедии 20 января, смертельная опасность, с которой столкнулся народ, поиски политического лидера, пророка, способного овладеть временем, всенародная любовь к великому лидеру и другие вопросы. Тема защиты чистоты родного языка, защиты наших границ и другие тему социального характера и государственного значения подтверждают, что литература Нахчывана уже вышла за рамки просто регионального явления. В результате чего были подробно исследованы жизнь и литературное наследие некоторых представителей этих плодотворных литературных кругов, что в свою очередь стало темой множества книг и монографий. Одна из величайших заслуг литературы

перед народом Азербайджана в этот период состоит в том, что она приобрела национальный характер и дух стремления к свободе.

Ключевые слова: *независимость, патриотизм, борьба, враг, национальный.*

Aygun Orujova

SOME NOTES ON THE LITERARY CIRCLES OF NAKHCHIVAN IN THE INDEPENDENCE PERIOD

The paper deals with the literary heritage, basic conceptions of creativity, topics and environment of the Nakhchivan literary circles leading representatives from the period of finding independence in 1991 until the present time. The main red line of these works written on the topics of patriotism and Azerbaijanism are: the complex events of the 1990s, the artistic reflection of the struggle for freedom, added in blood to our history, our greatest pain – the Karabakh topic, the 20 January tragedy bitterness, the mortal danger facing the people, the search for a political leader, prophet, able to master time, national love to the great leader and other issues. Topics as protecting the native language purity, protecting our borders, and other topics of social and state importance confirm that the Nakhchivan literature has exceeded the limits of a regional phenomenon. As a result, we were investigated in detail the life and literary heritage of some representatives of these fruitful literary circles that in turn became the subject of numerous books and monographs. One of the greatest merits of the literature to the people of Azerbaijan in this period is that it has acquired the national character and the spirit of striving for freedom.

Key words: independence, patriotism, struggle, enemy, national.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ÇINARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA DƏRVIŞ OBRAZI

Romantiklərin yaradıcılığında mifik obrazlara maraq daha genişdir və üstünlük təşkil edir. Bu Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da özünü göstərir. Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin əsərləri folklor nümunələrinin işlənməsi baxımından zəngin, dolğun və əhatəlidir. Folklor nümunələri, mifoloji obrazlar, insani dəyərlərin ifadəsi Hüseyn Cavidin əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Romantik şair yaradıcılığında mifoloji obrazlara üstünlük vermişdir. Bu məqalədə Hüseyn Cavidin əsərlərində işlənən dərviş obrazı tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada nəzəri fikirlər “Şeyx Sənan” əsərindən verilən nümunələrlə göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, romantik, folklor, mifologiya, Dərviş.*

Bütün dövrlərdə milli kimliyimizi, folklorumuzu qoruyub saxlamaq xüsusilə zəruridir. Şübhəsiz ki, yüz illərlə yaşayan ədəbi nümunələrin bu qədər uzun yaşamasının sirri onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığında və onun xalq tərəfindən yaşadılmasında, obrazlı söz və ifadələrin zənginliyindədir. Bu zəngin söz xəzinəmiz ağızdan-ağıza keçərək Azərbaycan türklərinin ruhunu yaşadaraq zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Folklor nümunələrimiz sonrakı dövrlərdə böyük sənətkarların yaradıcılıq yoluna işıq salmış, onları istiqamətləndirmiş, əsərlərinə xüsusi gözəllik qatmışdır.

Folklorun qədim və geniş yayılmış nümunələrindən olan mifik obrazlar romantik şair və yazıçıların yaradıcılığında daha çox özünü göstərir. Demək olar ki, onların yaradıcılığında daha geniş işlənmiş və üstünlük təşkil etmişdir. “Azərbaycan romantikləri folklor nümunələrini millilik məzmunu, xalqilik mahiyyəti daşımaqlarına görə qiymətləndirir, onlara məhz bu cəhətdən üstünlük verirdilər” [5, s. 42]. Bütün dövrlərdə mifik obrazlardan bəhrələnmə, təsirlənmə yazıçı və şairlərin yaradıcılığında özünü göstərmişdir. “Çünki mifoloji təfəkkür bəşər tarixinin bizə məlum olan ilkin inam və etiqadlarının toplusudur. Sənətkarın mif mətnləri və süjetlərinə üz tutması mənsub olduğu xalqın inam və etiqadlarını yalnız formal şəkildə yenidən yaratmaq məqsədi daşımır, həmçinin mənəviyyata təsir və yaşanılan çox əski tarixə yanaşma tərzini öyrədir” [9, s. 63].

Mif bütün dövrlərdə bədii ədəbiyyatda özünü geniş formada göstərmişdir. Mif insan təfəkkürünün məhsuludur. Bu məhsulun yazılı ədəbiyyatın formalaşmasına böyük təsiri var. Mifologiya ilə bağlı obrazlardan biri də Dərvişdir. Fars sözü olan Dərviş demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrinin dillərində işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində Dərviş “yoxsul”, “kasıb”, “fağır” mənasında verilib. Ama buna baxmayaraq, Dərvişlər tam dəyişik həyata və geniş düşüncəyə sahibdirlər.

Dərvişlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də səyyah olmalarıdır. Belə ki, Dərvişlərin qaldıqları, gecələdikləri yerlər Məscidlər, xaraba və viranələr bu kimi digər yerlər olub. Həmçinin səyyah Dərvişlər mağaralarda yerləşirdilər. Dərvişlərin bu kimi səfərlə-

rinin səbəbi belə izah olunur: “Dərviş səfərinin məqsədi əziyyət çəkmək, nəfsi çətinliklərə alışdırıb öyrətmək, məlumatlı və yaxşı hal sahibi olan kəslərlə görüşüb onlardan faydalanmaq, Allahın böyüklüyünü göstərən dəyişik şeylər görüb ibrət götürməkdir” [13]. Bununla yanaşı alimlərin bəziləri “dərvişliyi maddi aləmdən ruhi aləmə doğru atılan mənəvi bir addım kimi də qiymətləndirirlər” [13].

Dərviş obrazı haqqında Muxtar Kazımoğlu yazır: “Nağıl və dastanlarımızda dərviş mifoloji obraz kimi təqdim olunur və bu obrazın semantikasında hamilik funksiyası diqqəti daha çox cəlb edir” [8, s. 66]. İllər keçdikcə, zaman dəyişdikcə ədəbiyyatımızda yeni-yeni dərviş surəti yaranır. “Uzun müddət dastan, lətifə, nağıl və deyimə mövzu olan dərvişlər, əsrlər boyunca ictimai və dini həyatın əhəmiyyətli bir parçası olaraq varlıqlarını davam etdiriblər” [13].

Xarici görünüşləri ilə digər insanlardan seçilən Dərvişlər həm görünüşlərinə və geyimlərinə önəm verməzlər, həm üst-başları qaydada olmaz, həm də saçları və saqqalları uzun olar. Məhz buna görə də həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda Dərvişlərin görünüşü qərribə geyimli və saqqalı kimi təsvir olunur. Həmçinin bəzi obrazlarda isə nuranı, bəyaz geyimli kimi təsvir olunur.

Qədim zamanlardan şifahi xalq yaradıcılığında meydana çıxan Dərviş obrazı həm mənfi, həm də müsbət rollarda öz əksini tapmışdır. Hikmət Quliyev Azərbaycan epik mətnləri üzərində apardığı araşdırmalara əsasən dərviş obrazının funksiyalarını belə müəyyənləşdirmişdir.

1. Övladvermə funksiyası;
2. Yolgöstərmə funksiyası;
3. İnformasiyavermə funksiyası;
4. Sehrli vasitəvermə funksiyası;
5. Çevirmə funksiyası;
6. Yalançı dərvişliketmə funksiyası;
7. Advermə funksiyası;
8. Bəxtvermə funksiyası.

Bu obrazlarda tutduğu yer folklor mətnlərində Dərvişə hansı mövqedən yanaşılmasından asılıdır. Demək olar ki, folklor nümunələrindən olan sehrli nağılların çoxunda Dərviş müsbət rol oynayır. Müsbət obrazlarda verilən dərvişlərə görə, insan xeyirxah olmalı, könlü zəngin, əli açıq, ürəyi saf olmalıdır. Ehtiyacı olan hər kəsə yardım olunmalı, haqsızlıqlara, edilən pisləklərə qarşı çıxmalı və səbr göstərməlidir. Bir sözlə bütün insanlar sevilməli və dəyərləndirilməlidir. Dərvişlər yaradana görə yaradılanları xoş görürlər. Bu müsbət keyfiyyətləri nəzərə alınaraq Dərviş dastanlarda və sehrli nağıllarda müsbət obraz oynayaraq, övladı olmayanlara sehrli alma verərək onları övlad sahibi edir. Onların bəzilərini hətta göbəkkəsdi edir. Dərvişlərin bəziləri şərtlər kəsərək bu görükləri yaxşılıqların qarşılığını alır, bəziləri isə heç bir qarşılıq ummadan yaxşılıq edirlər. Yəni xeyirxah işlərlə məşqul olurlar.

Amma deyilən müsbət keyfiyyətlərə baxmayaraq Dərviş dastanlarda, nağıllarda istərsə də yazılı ədəbiyyatda mənfi obraz kimi də verilmişdir.

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin yaradıcılığında digər mifik obrazlarla yanaşı Dərviş obrazı da öz əksini tapmışdır.

Sehrli nağıllarda əks olunan Dərviş obrazından fərqli olaraq Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində öz əksini tapan Dərviş obrazı özünə məxsus yüksək keyfiyyəti ilə seçilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Dərviş görünüşü bu əsərdə öz əksini tapıb. Faciədə Dərvişin ilk görünüşünə nəzər salaq.

Bu sırada ağ geyimli, nurani bir dərviş yol kənarında görünür. Heyrətli və kəskin bir nəzərlə baqınıb durur [2, s. 170].

Əsərlərdə Dərvişin ilk təsəvvür olunan geyim tərzini onun həmin obrazda tutduğu mövqeyinin göstəricisi də ola bilər.

“Şeyx Sənan” faciəsindən Şeyx Sənanla Dərvişin dialoquna nəzər salaq.

Şeyx Sənan (*dərvişə yaqlaşaraq*)

Baba dərviş! Qılmayın, lütfən,
Bizi məhrum feyzi-söhbətdən [2, s. 171].

Dərviş sükut edir.

Kimsiniz? Məsləkü təriqətiniz
Nə imiş? Söyləyin, rica edəriz [2, s. 171].

Dərviş cavab verməz.

Dərvişin gəlişini görüb Oğuzun onu dəli kimi tanıtməsi, onu bir bəla kimi görməsi, Şeyx Sədranın onun gəlişini hiyləyə bənzətməsi ilə razılaşmayan Şeyx Sənan onların əksi olaraq onun üzünə diqqətlə baxır və yanındakılara deyir: bu çöhrəyə nadir hallarda rast gəlinir, böyük zəkaya malikdir.

Sonra yenə dərvişə üz tutub soruşur:

Sən niçin həp sükutə mailsin?
Söylə bir, hanki dinə qailsin?
Hanki məzhəbdəsin, nəsin, kimsin?
Əcəba, hanki fikrə xadimsin? [2, s. 172].

Dərviş, dəşti məqamında laübalı və məcnunənə bir ahənglə fəqət zənguləsiz olaraq, başlar; Şeyx Sənan heyrətlə dinlər. Digər şeyxlər və müridlər də gəlib birəbirər ətrafına toplaşırlar. Dərviş Şeyx Sənanı özünü belə tanıdır.

Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən,
Dəmadəm çırpınır pərvanəyim bən.
Babam heyਰət, anamdır şübhə... Əsla
Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-vala!
Fəqət pəjmürdə bir səyyahi-zarim,
Şəriətdən, təriqətdən kənarım,
Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
Qulaq verməm bən əsla bir xitabə,
Pərəstış eyləməm hiç bir kitabə.
Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tevrat
Birər rəya ki, zor təfsiri, heyhat!
Birər rəya bütün əlvahi-ələm,
Birər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm [2, s. 172].

Yuxarıda Dərvişin dili ilə verilən misralardan aydın görünür ki, burada Dərviş həqiqət yolu ilə gedir. Bu yoldan heç də yorulmur və geri dönmür.

Bu sözlərdən sonra Şeyx Sənan Dərvişin sirli sözlərlə dolu olduğunu, onun sözləri gizli saxladığını anlar və soruşar:

Təbii, səndə var bir xeyli əsrar,
Niçin məxfi tutar, qılmazsın izhar? [2, s. 172]
Dərviş
Birər əfsanədir hər bir sualın,
Gözündən bəllidir fikrin, xəyalın,
Gülər ruhunda bir yaldızlı xülya,

Sənin bir başqa sevda var başında.
Nədir yalnızlıq?! Anlarsın, düşünsən.
Bu rəmzi get də sor, Allahdan ögrən!
Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən!.. [2, s. 173]

Dərviş burada Şeyx Sənanın gördüyü işlərindən razı qalmır. Şeyx Sənan bunu anlayır və Dərvişə yaxınlaşıb mərhəmət göstərməsini istəyir. Ama Dərviş onun sədaqətsiz, vəfasız olmasını qeyd edərək çıxıb gedir.

Şeyx Sənanla Dərvişin başqa bir dialoquna nəzər salaq.

Şeyx Sənan (*ona yaqlaşaraq*)
Aman, ey pir mürşid, mərhəmət qıl! [2, s. 173].
Dərviş (*uzaqlaşaraq, böyük bir istiğna ilə*)
Uzaq bəndən, uzaq, ey mərdi-qafil!
Tərəddüd runüma həp gözlərində,
Çəkil get! Yoq sədaqət sözlərində,
Vəfa yoq səndə, şeyxim, tez cayarsın,
Həmən, bir başqa xülyaya uyarsın [2, s. 174].

Yuxarıdakı dialoqdan aydın görünür ki, bu əsərdə dərviş müsbət obrazda, yaxşılıq istəyən roldadır. Yəni dramaturq Dərvişə müsbət müvqədən yanaşmışdır. Həmçinin “Şeyx Sənan” faciəsində işlənən Dərviş obrazının romantik şairin digər əsərlərində işlənən mələk obrazı ilə eyni xüsusiyyət daşıdığını görürük. Çünki digər obrazlarda mələk də insanları İblisdən uzaq tutub düz yola gətirmək, onları pis yoldan ayırmaq istəyir, burada da Dərviş demək olar ki, eyni rol oynayır.

Hüseyn Cavid “Şeyx Sənan” faciəsində Dərviş obrazına az yer versə də, Dərvişi burada özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçmiş, ona xüsusi dəyər vermişdir. Əsərdə Dərvişin özünə xas mühüm yeri var.

Cavidin zəngin yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri ətraflı təhlil olunduqda görünür ki, insanın daxili aləmini, hiss və duyğularının təsviri, baş qəhrəmanların xarakterlərini dinamik inkişafda vermişdir. Romantik şairin əsərlərini incələdikdə bir-birindən təsirli, rəngarəng mifik obrazlarla zəngin olduğunu görürük. Cavid əsərlərində işlənən belə rəngarəng mifik obrazlar əsərlərini bədiiləşdirir və zənginləşməsinə təsir edir.

Dahi şairin “Şeyx Sənan” faciəsində işlətdiyi Dərviş obrazı özünə məxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Romantik təfəkkürün nəticəsi olaraq əsərlərində diqqəti çəkən mifik obrazlara müraciət etməsi Hüseyn Cavidin folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağının nəticəsidir. Məhz buna görə də şairin əsərləri hər dövr üçün çox aktualdır və demək olar ki, hər kəs tərəfindən sevilir.

Bu məqalədə Hüseyn Cavidin yaradıcılığında işlənən Dərviş obrazı seçilmiş və tədqiqatə cəlb edilmişdir. Özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən bu obraz Hüseyn Cavidin əsərlərinə xüsusi gözəllik qatmış və oxucuların diqqətini çəkmişdir.

Apardığımız tədqiqat zamanı bir daha əmin olduq ki, H.Cavidin əsərlərinin dili bundan sonra da həm folklor nümunələri baxımından, həm də müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək üçün qiymətli və zəngin dil nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
2. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.

3. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cilddə, III c., Bakı: Elm, 2007, 368 s.
4. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cilddə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 296 s.
5. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı: Elm, 2006,
6. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 2014, 331 s.
7. İbadoğlu Ə. Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi. Bakı: Azərnəşr, 1969, 165 s.
8. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
9. Qafarlı R. Mifologiya I Mifogenez: rekonstruksiya, etruktur, poetika. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 454 s.
10. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: Nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
12. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 326.
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99rvi%C5%9F>
14. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_folkloru

Чинара Рзаева

ОБРАЗ ДЕРВИША В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Статья посвящена широкому распространению интереса к мифологии и его преобладанию в творчестве романтиков. Это присутствует и в творчестве Гусейна Джавида. Произведения великого драматурга Гусейна Джавида богаты фольклорным материалом. Отражение фольклорных и мифологических образов и образы человеческих ценностей ярко выражены в его творчестве. Романтический поэт в своем творчестве выделял особое место мифологическим образам. В этой статье привлечен к исследованию мифологический образ Дервиша. Здесь теоретическая мысль подтверждается мифологическими признаками, определенными образцами из произведения «Шейх Санан». При исследовании получены интересные научные результаты.

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, романтический, фольклор, мифология, Дервиш.*

Chinara Rzayeva

THE IMAGE OF DARVISH IN HUSSEIN JAVID'S WORKS

In the work of the Romantics great attention was paid to the mythical images and they mostly dominated. This is revealed in the works of Hussein Javid. In terms of the use of folklore examples, the works of the great playwright Hussein Javid are very rich and saturated. Examples of folklore, mythological images, the expression of human values clearly expressed in the works of Hussein Javid. Romantic poet preferred mythological images in his creativity. Mythological images of Darvish used in the works of Hussein Javid were involved to the investigation in this article. Theoretical views were shown by examples extracted from poems “Sheikh Sanan”. New interesting scientific summary was gained during the investigation.

Key words: *Huseyn Javid, romance, folklore, mythology, Darvish.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYILOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nergiz.ismayilova@hotmail.com

MÜQAYISƏLİ ƏDƏBİYYATIN BƏDİİ ƏSƏRLƏRƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə müqayisəli ədəbiyyatın bədii əsərlərə tətbiq üsulları ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinə diqqət çəkilib. Qeyd olunub ki, hal-hazırda ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biri də məhz müqayisəli ədəbiyyat problemidir. Bədii əsərlərdə nəzərə çarpan dünya ədəbiyyatına meyillər, müxtəlif mövzu, janr və cərəyanların ədəbiyyatımızda əks olunma xəritəsini diqqətdə saxlamaq baxımından müqayisəli ədəbiyyatın öhdəsinə çox böyük yük düşür.

Açar sözlər: *Müqayisəli ədəbiyyat, dünya ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii əsər, zamanın tələbi məsələsi.*

Müqayisəli ədəbiyyat məsələləri daha çox müasir dövrdə elm adamlarının diqqətini özünə cəlb edə bilib. Bir çox Qərb tədqiqatçısının elmi əsərlərində və məqalələrində əhəmiyyətli yer tutan müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinə Şərq ölkələri təəssüf ki, yeni-yeni diqqət yetirməkdədirlər. Doğrudur, bu mövzuda bir çox elmi məqalələr yazılmışdır. Hətta ədəbiyyatımızda yer alan bir çox istiqamətlər Şərq və Qərb kontekstində tədqiq olunmuşdur. Ancaq bu mövzu haqqında tam və əhatəli tədqiqatlar çox azdır. Müqayisəli ədəbiyyat hər hansı bir mühitdə yazıb-yaradanların əsərlərində yer alan müxtəlif meyilləri tədqiq edir. Sənətkarların yaratdıqları əsərlər o zaman qiymətli olur ki, onlar bir çox əsərləri oxuyub təsirlənmələrinə baxmayaraq, orijinal nümunələr ortaya qoymuş olsunlar. Müqayisəli ədəbiyyatın vəzifəsi, funksiyası, eyni yaxud fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə ya da forma baxımından araşdırmaq, ortaq, bənzər və fərqli xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq, bu təsirlənmə, yaxud fərqlər barədə elmi nəticələrə gəlməkdir.

“Müqayisəli ədəbiyyat elmi araşdırmalarının əsasında ədəbiyyatın bir “bütün” olduğu fikri var. Müqayisəli ədəbiyyat elminin təməlinə Getenin “Veltliteratur” dediyi dünya ədəbiyyatı düşüncəsi yatır ki, bu da hər şeydən əvvəl müxtəlif millətlərin birinci keyfiyyət, yəni klassik əsərlərinin, insanlığın ortaq ədəbiyyat xəzinəsini təşkil etdiyi fikridir [10].

Lakin müqayisəli ədəbiyyat, strukturalizm, bildungroman kimi anlayışlar bir çox tədqiqatçıların söylərinə baxmayaraq, hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Müqayisəli ədəbiyyat məsələlərini mütləq iki fərqli dilə və mədəniyyətə aid obrazlar, mövzular, tiplər, növlər, əsərlər və ya şairlər, yazarlar üzərində tətbiq edilməsi lazım olduğunu müdafiə edənlərlə yanaşı; bu işin milli ədəbiyyatların sərhədləri içərisində də tətbiq edilə biləcəyini müdafiə edənlər də var.

Ədəbiyyatda yer alan ortaq mövzu, düşüncə və təsvir heç də həmişə təsirlənmə və meyil şəklində təzahür etmir. Bəzən ortaqlıq təşkil edən mövzular sadəcə düşüncənin və

sosial təsirin insanda yaratdığı təxəyyülün məhsulu olur. Bu baxımdan müqayisəli ədəbiyyatın işi olduqca çətin və məsuliyyətlidir.

Baba Babayev yazır ki: “Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılıb təhlil süzgəcindən keçirilməsi, ayrı-ayrı ədəbi növ və janrların poetikasının, tematik-üslubi xüsusiyyətlərinin ümumi ədəbi kontekst məcrasında dəyərləndirilməsi, bədii sözün ağırlığını çiyində daşıyanların yaradıcılıq yolunun tədqiqi çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir” [2, s. 6].

Fikrimizcə, hal-hazırda ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də məhz Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı kontekstində öyrənilməsidir. Bu sahədə dünyada bir çox tədqiqatçıların əsərləri artıq çap olunub. Bu da ədəbiyyatşünaslığı həmin aspektdən maraqlandıran bir çox suala cavab tapmaqda bizə kömək edir. Hər elm sahəsi kimi müqayisəli ədəbiyyat elminin də özünə xas iş üsulları vardır. Müqayisəli ədəbiyyatla məşğul olan tədqiqatçı bir mövzu və ya əsər üzərində araşdırma apararkən müxtəlif üsullardan istifadə edir:

1) Pozitivist üsul: Bədii əsərin müəllifin həyat hekayəsinin məhsulu olduğuna inanıb həyat-əsər əlaqələrini araşdırmaq məqsədini daşıyır.

2) Psikoanalitik (Freydçi) üsul: Ədəbi əsərin əvvəlcə müəllifin şüuraltı psixologiyası ilə əlaqəli olduğu düşünülərək Freydin təlimini ədəbi əsərdə həyata keçirir.

3) Marksist üsul: Ədəbi əsərin, əvvəlcə müəllifin aid olduğu sinif və yaşadığı cəmiyyətin istehsal münasibətlərinə söykəndiyini, bunun ortaya çıxarmanın əsəri daha yaxşı anlamağa kömək edəcəyini düşünür.

4) Feminist üsul: Marksizmin əksi olan bu düşüncə tərzini elə əslində marksist araşdırmanın bir törəməsi kimi tətbiq olunur.

5) Müqayisəli üsul: Ədəbi əsərin əvvəlcə müəllifin başqa mətnləri mənimsəməsi nəticəsində ortaya çıxdığını qəbul edib, bu mətnlər arasındakı əlaqələri öyrənməyə xidmət edir.

6) Linqvistik üsul: Ədəbi əsərinin əvvəlcə aid olduğu dil sistemini araşdırmağı və bundan sonra əsərin tədqiqinin daha asan olacağı düşüncəsinə əsaslanır.

7) Oxucu kütləsinə təsir üsulu: Ədəbi əsərin dəyərini əvvəlcə xitab etdiyi oxucunu təsir gücü ilə ölçməyə çalışır.

8) Fəlsəfəyə söykənən üsul: Bir fəlsəfə məktəbini mənimsəyərək əsərdə bu baxış bucağının əks olunmasını kəşf etmə məqsədini daşıyır.

9) Mətnə bağlı araşdırma üsulu: ədəbi əsəri bir mətn olaraq görüb təməl və forma baxımından araşdırmaq.

10) Plüralist Araşdırma üsulu: Tədqiqatçı bir baxıma öz hiss gücünə söykənərək bir ədəbi əsəri, əsas xüsusiyyətinə görə bu xüsusiyyətə uyğun gələn bir metoda üstünlük verərək tədqiq edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir.

Qeyd olunan və olunmayan bir çox tədqiqat üsullarını bədii əsərlərə tətbiq edən müqayisəli ədəbiyyat sahəsinin tədqiqatçısı sadaladığımız mətləbləri bəzən dünya ədəbiyyatı ilə, bəzən isə yerli ədəbiyyatın müxtəlif dövr və məktəbləri arasında həyata keçirməlidir.

Əvvəllər ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərləri müqayisə edərkən ən çox pozitivist, marksist müqayisəli, linqvistik, fəlsəfəyə və mətnə söykənən tədqiqat üsullarından istifadə olunurdu.

“XIX əsrin sonlarında marksist ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi nəzəriyyə yayılmağa başlayanda komparativistlər ona mənfi münasibət göstərdilər və marksist ədəbiyyatşünaslığı tənqid etdilər. Marksizmdə və rus inqilabçı xalqçılarındakı sosioloji təhlillərə meyil güclü olduğu üçün komparativistlər onları ədəbi obrazda əsas saydıqları formaya la-

qeydlikdə ittiham etdilər. Marksistlər isə komparativistləri ədəbi formaya üstün elmi maraqlarına görə istehza ilə formalistlər (məktəbi) adlandırdılar. Bu ədalətsiz idi və komparativistlərin ədəbiyyat elminin inkişafına verdikləri böyük töhfələri, Avropa filologiyasına misilsiz təsirlərini inkar etdilər. Onlar Qərbdə Şərq ədəbiyyatlarının öyrənilməsinə böyük maraq yaratdılar, qədim dövr ədəbiyyatını parlaq şəkildə tədqiq etdilər. A.Veselovski kimi komparativistlər ədəbiyyatşünaslığın XIX əsrin sonlarına doğru topladığı təcrübəni ümumiləşdirməyə çalışırdılar. Bu ədəbiyyat elminə böyük xidmət idi” [4, s. 57-59].

Komparativistlər tərəfindən ədəbiyyatşünaslıqda psixanalitik (Freydçi), feminist, bədii əsərin oxucu kütləsinə təsir məsələsi və plüralist kimi tədqiq üsullarından istifadə olunaraq əsərə bədii qiymət verilməlidir.

Tədqiqatçı Elmas Şahin müqayisəli ədəbiyyatın tarixinə diqqət çəkərək yazır: “Adından da aydın olduğu kimi “müqayisəli ədəbiyyat” termini bir əsərin başqa bir əsər, ya da əsərlərlə ortaq mövzu və motiv məzmununda qarşılıqlı araşdırılmasıdır. Müqayisəli ədəbiyyat XIX əsrdə akademik bir intizam olaraq ortaya çıxsada, “müqayisəli” (Comparative) termininin tarixi Platon və Aristotelin klassik çağına qədər gedib çıxır. Müqayisə ilk dəfə iki anlayış- şeir və fəlsəfə arasında olmuşdur. Platon fəlsəfənin şeirə olan üstünlüyünü müdafiə edərkən; şagirdi Aristotel, şeirin də fəlsəfə qədər əhəmiyyətli olduğu fikrində israrla dayanıb, bu iki anlayış onlar tərəfindən müxtəlif bucaqlardan müqayisə edilib” [6, s. 107-113].

Müqayisə daim insanların həyatında mövcud olan bir qavramdır ki, bunun elm kimi qəbul olunması son dövrlərə aid edilir. Kökləri tarixə gedib çıxan bir çox müqayisədən fərqli olaraq artıq müqayisəli ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçı bu sahəyə daha ciddi yanaşmalıdır. Müqayisəli ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olan şəxsin geniş mütaliəsi olmalı, bununla birlikdə yüksək elmi savada malik olmalıdır. Qeyd etdiyimiz aspektdən xüsusilə, qədim və orta əsrlər dövrü ilə, müasir dövrün müqayisəsi məsələləri çox ciddi məsələdir.

A.M.Rousseau isə müqayisəli ədəbiyyatın keçmişi haqda belə bir şərh verib: “İki ədəbiyyat eyni vaxtda ortaya çıxar-çıxmaz, qarşılıqlı dəyərləri ortaya çıxara bilmək üçün müqayisə edilir. Yunan və Latin, Orta əsr Roman dili ədəbiyyatları, XVIII əsrdəki Fransız və İngilis ədəbiyyatları kimi milli bir prioritetin qəbulu ya da rəddi mənasını da özündə əks etdirən, müqayisəli ədəbiyyat, pozitivist, elmi dövrdə belə köklərini heç bir zaman inkar etmir” [7, s. 18].

Rahilə Qeybullayevaya görə isə “Müqayisəli ədəbiyyat, ədəbiyyatı qəbul etdiyimiz çərçivələrdən kənarda, müqayisədə öyrənir” [11].

Komparativizm XIX əsrdə mifoloji məktəbin bir qolu onun elmi üsulunu və nəticələrini tənqid etməklə bu məktəbdən ayrıldı.

Müqayisəli ədəbiyyat konsepsiyasında maraqlı tədqiqatları ilə yadda qalan filosof T.Benfey inanırdı ki, süjetdə və bədii motivdə gəzərilik, bir ədəbiyyatdan o birinə keçmək daxili bədii özünəməxsusluqdur. “Kəlilə və Dimnə”dən “Min bir gecə”dən, Şərfin ayrı-ayrı əsatir, əfsanə, nağıl lətifə və dastanlarından Avropa ədəbiyyatına xeyli süjet, obraz, janr, bədii motiv və təsvir üsulları keçmişdir. Bunlar müasir dövrdə də varlığını, tipoloji xüsusiyyətlərini saxlamış, dəyişən sadəcə onların zahiri əlamətləri olmuşdur. Buna görə də ədəbiyyatşünaslar Şərq süjetlərini öyrənməklə kifayətlənməməli, bu variantlarını, variantların yaranma və inkişaf tarixini də müəyyənləşdirməlidirlər.

Məşhur müqayisəli tarixçi Toynbee isə bu barədə yazır: “Eyni anda meydana gəlmiş iki ya da daha çox hadisələr silsiləsi arasında bir bağ qurmaq məcburiyyətində qal-

saq, bu bizdən, bir mövzunu eyni istiqamətdən tədqiq edən bir fikir əldə etməyimizi tələb edir; bu da “müqayisəni” ortaya çıxarır” [8, s. 55].

XX əsrdə isə müqayisəli ədəbiyyat sahəsində bir çox iri həcmli əsərlər yazıldı. Rene Vellekin “The Crisis of Comparative Literature; Concepts of Criticism” (1963), C.L.Wrennin “The Idea of Comparative Literature” (1973), Rey Kovun “In the Name of Comparative Literature” (1995) kimi əsərlər müqayisəli ədəbiyyatın elmi-nəzəri prinsiplərini özündə əks etdirən ən sanballı elmi ədəbiyyatlardandır. Müqayisəli ədəbiyyat sahəsi ilə məşğul olarkən məsələn, “sonet” və “roman” kimi janrlardan bəhs ediriksə, sonet janrının XIV əsrin əvvəllərində İtaliyada yarandığını, romanın da ilk nümunələrinin Qərb ədəbiyyatında meydana çıxdığını bilməliyik. Əgər Azərbaycan, yaxud dünya ədəbiyyatında bu qəbildən olan hər hansı bir əsəri digər bir əsərlə müqayisə etmək kimi fikriniz varsa, həmin janrların harada yarandığını bilməli və məcburən həmin nümunələrlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməliyik.

Bəzən isə yazıçılar və şairlər müqayisəli ədəbiyyatı qəbul etmirlər. Öz mədəniyyətlərinin başqa xalqın mədəniyyəti ilə müqayisə edilməsinin yalnız olduğunu vurğulayırlar. Nihal Atsızın 1940-cı ildə yazdığı “Dəvət” şeirində bu barədə deyilir:

Bizim qəmli Füzulimiz əngin bir dəniz!

Qarşısında bir göl qalar sizin Danteniz! [9].

Bu kimi düşüncələrə baxmayaraq, mühitlərin bir-birinə təsiri danılmazdır. Hər mühit, hər inkişaf bir-birini izləyir və izləməkdədir. Şərqi Qərbə təsiri illərcə araşdırılan bir mövzudur. Qərbin də Şərqi təsiri az deyil. Hər iki mühit bir-birindən bəhrələ-nərək “Dünya ədəbiyyatı”, “Dünya tarixi”, “Dünya mədəniyyəti” adlı şah əsərlər, mə-nəviyyata xidmət edən misilsiz incilər yaratmışdır.

Bu məqamda zamanın tələbi məsələsindən söz açmaq istərdik. Hər dövr üçün dəb olan “zamanın tələbi” anlayışı çox geniş məfhumdur. İstər elmi, istər bədii, istərsə də ic-timai aspektdən yanaşıldıqda bu məfhumun mühitin formalaşmasında, əsərlərin, elmi ixtiraların yaradılmasında xüsusi rol oynadığının şahidi oluruq. Mühitdə yaranan hər bir yenilik o zamanda, o dövrdə ona olan ehtiyacdən başlanğıcını götürməklə cəmiyyətə yol almışdır.

Əvvəllər mühitlərin bir-birinə təsiri, buradakı görülən hər hansı bir tərəqqi bir-bi-rinə səyahət edən səyyahlar, elm adamlarının tanış olduğu diqqət çəkən və yeniliyin du-yulduğu materialların öz ölkələrinə aparılması, ya da əsərlərində bu məlumatlardan bəhs edib onu əsaslandırması hesabına yayılırdı. Ərazidən-əraziyə daşınan fikirlər daşındığı regionun tələblərinə uyğun istiqamət və mövqe dəyişdirirdisə də, ümumiləşmiş fikir ol-duğu kimi qalırdı. Qısaca yarandığı yerdən qoparılmaya cəhd olunan insanlar kimi fikir-lər də nə qədər dəyişikliyə məruz qalırlarsa qalsınlar, genlərində məxsus olduqları regio-nun izlərini daşımaqdadırlar. Bu, dildə də, ədəbiyyatda da belədir. Bəzi əsərlərdə isə ortaq arqumentlər, ortaq fikirlər nəzərə çarpır. Bu oxşarlıqlar, fərqliliklər, bəhrələnmə, istinadlar, iznli və iznsiz köçürmələr, xalqların ortaq mədəniyyətlərinin tədqiqi zamanı ortaya çıxan və mübahisələrə səbəb olan başlıca amillərdir.

Cəmiyyətdə zaman-zaman yer alan bir çox problemlər insan həyatının gedişatına təsir edir və bu problemlər hər bir fərdin həyatında baş verə bilər. Ancaq yaradıcı adam-lar bunu başqa tərzdə qavrayıb öz həyatlarına şamil edirər. Elə bu vaxt pozitivist tədqiq-at üsullarından istifadə olunmalıdır. Ancaq pozitivist üsulun tətbiqindən öncə, psixo-analitik üsuldan istifadə olunaraq ilk öncə əsərin yaranma mühiti, sənətkarın psixologi-yasına təsir edən amillər nəzərdə saxlanmalıdır. Son zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatın-da ortaya çıxan əsərləri konkret olaraq psixoanalitik üsuldan istifadə edərək təhlil etmək lazımdır. Yəni iki oxşar əsəri müqayisə edərkən, müqayisə olunacaq əsərlərin yarandığı

mühit, zaman və yazıçının şəxsiyyəti kimi məsələlər tədqiqatçı tərəfindən öyrənilməlidir. Yəni əvvəlcə yazıçının əsərdə yaratdığı obrazlar aləmi, sujet xəttini yazıçı təxəyyülünün yox, yazıçı realizminin məhsulu olması məsələsinə diqqət çəkilməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında son zamanlar eyni müəllifin ildə iki kitabı nəşr olunur ki, bu kitabların əksəriyyəti dedektiv xarakterlidir. Ancaq gəlin razılaşaq ki, bu növ daxilində belə müəllif özünün psixologiyasını asanlıqla gizlədə bilib. Və həmin nüanslar bədii əsərlə uzlaşmır. Müəllif dedektiv janrlı əsər yazarkən yaşadığı kədərli bu janrlı əsərə yavaş-yavaş, şüurlu yaxud şüursuz şəkildə əks etdirir. Müqayisəli ədəbiyyatın psixanalitik üsulunun vəzifəsi həmin situasiyaları tapmaqdan, üzə çıxarmaqdan ibarətdir ki, bununla birlikdə sənətkarın psixologiyasının, bioqrafiyasının, şəxsiyyət quruluşunun və şüuraltı kimi xüsusi xüsusiyyətlərinin əsərə yansımaları kimi məsələlər də dərk olunsun. Əsərin bədiliyi ilə yanaşı, onun hansı psixologiya ilə yazıldığı, yaxud cəmiyyətin psixologiyasına təsir məsələsi də diqqətdə saxlanılmalıdır ki, bu da oxucu kütləsinə təsir üsulunun qavranılmasına kömək edir.

Freyd və psixonalitika nəzəriyyəsiindən sonra yaradıcılıq prosesi nədir? Sənətkar nə üçün yaradır? Bunun qaynağı nədir? Yaradıcılığın motivasiyası nələrdir kimi məsələlər yenidən cəmiyyəti maraqlandırmış və gündəmə gəlmişdir. Beləcə insan zehinini topoqrafik və struktur olaraq diqqətdə saxlayan Freyd, əsas vurğunu şüuraltına edərək; sənətkarın hisslərini dəfn etməsi və uşaqlıqdan qalma kompleksləri də daxil olmaqla təmin edə bilmədiyi arzu və istəklərini sənət, yaradıcılıq yoluyla ifadə etdiyini və bu yolla rahatladığını düşünür. Yaradıcı təbəqəyə, əsasən, texnologiya əsri dediyimiz, postmodernist təxəyyülü özünə mayak edən müasir zamanda ən çox mənəvi təzyiq göstərən üsul isə, bədii əsərin oxucu kütləsinə təsir məsələsidir ki, bu da həqiqətən yaradıcı insana ciddi ziyan vuran amildir. Ədəbi əsərin dəyərini əvvəlcə xitab etdiyi oxucunun təsir gücü ilə ölçməyə çalışan bu üsul, müqayisəli ədəbiyyat məsələsindən daha çox iqtisadiyyatın tədqiq üsuluna oxşayır. Ədəbiyyatda zövqlər müxtəlifdir, bəzi dövrlərin best seller əsərinə çevrilən bədii nümunə ola bilər ki, digər dövr üçün aktuallığını itirsin, yaxud, qəbul olunmasın. Bu tip bədii əsərlərə sovet dövründə yaranan nümunələri aid etmək olar.

Professor Gürsel Aytaça görə müqayisəli ədəbiyyatda tədqiqatçının “vəzifəsi, funksiyası, fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə ya da forma baxımından araşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Bu zaman tədqiqatçı ortaqlar, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək, bu fərqliliyin səbəbləri ilə bağlı əsaslı elmi fikirlər irəli sürməlidir. Bu isə aşağıdakı müqayisə variantlarının ön planına çıxmasına səbəb olur:

- a) Mövzu baxımından müqayisə: 1. Ortaqlar fikri; 2. Oxşarlıq; 3. Fərqliliklər
- b) Düşüncə baxımından müqayisə: 1. Ortaqlar fikri; 2. Oxşarlıq; 3. Fərqliliklər
- c) Quruluş baxımından müqayisə: 1. Ortaqlar fikri; 2. Oxşarlıq; 3. Fərqliliklər [5, s. 7].

“Tədqiqatçının müqayisə apararkən şəxsiyyətləri, əsərləri və ədəbiyyatları müqayisə etməli olduğunu” [1, s. 44]. qeyd edən A.S.Levenddən fərqli olaraq türk tədqiqatçısı Yavuz Bayram qeyd edir: “Yalnız şəxsiyyətləri və əsərləri müqayisə etsək bu kifayət qədər əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə kömək etməz” [3, s. 70]. Bu səbəbdən aşağıdakı məsələlər ön plana çıxır: Ədəbi əsərlərin fəlsəfi, sosioloji, psixoloji, tarixi və ya dini bir əsərin müqayisəsi; türk ədəbiyyatına aid bir əsərlə xarici bir ədəbiyyata aid bir əsərin müqayisəsi; Anadolu Türk ədəbiyyatına aid bir əsərlə, Çağatay Türk ədəbiyyatına aid bir əsərin müqayisəsi; islamdan əvvəl yaranan ədəbiyyata aid bir əsərlə İslam dininin mövcud olduğu dövrə aid əsərin müqayisəsi; divan ədəbiyyatına aid bir əsərlə xalq ədəbiyyatına aid bir əsərin müqayisəsi; XV əsr divan şeirinə aid bir əsərlə XVII əsr divan şeirinə aid bir əsərin müqayisəsi; Cərrəyanlara görə əsərlərin müqayisəsi; iki fərqli

şairin şeirlərinin müqayisəsi; bir şairin iki fərqli şeirinin müqayisəsi kimi məsələlərə diqqət çəkir. Buradan belə bir nəticə çıxır, tədqiqatçı bir çox nöqtəyi-nəzərdən, bir çox üsuldan istifadə edərək müqayisə apara bilər, yetər ki, apardığı tədqiqatların nəticəsi obyektiv və dürüst olsun.

Elmin müxtəlif sahələrində aparılan müqayisəli tədqiqatlar hal-hazırda vacibi və aktualdır. Müqayisəli incəsənət, müqayisəli tarix kimi müqayisəli ədəbiyyat da mühitlərin bir-birinə təsirini öyrənmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətli hadisədir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinin öyrənilməsi və bədi əsərlərin qeyd olunan aspektdən tədqiqi müasir dövrün prioritet məsələlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağah S.L. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, 692 s.
2. Babayev B.M. Ədəbiyyat məsələləri. Bakı: Müəllim, 2015, 278 s.
3. Bayram Y. "Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:16 (Güz 2004), s. 69-93.
4. Əliyev R.N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, s. 57-59.
5. Gürsel A. Karşılaştırmalı Edebiyat. İstanbul: Say Yayınları, 2009, 197 s.
6. KİBATEK XIII. Edebiyat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Adana-Antakya, 13-19 Kasım 2006, 107.
7. Rousseau A.M. CI Pichois (1994); "Karşılaştırmalı Edebiyat," Çev. Yard. Doç. Dr. Mehmet Yazgan, Ankara: MEB Yayınları, 1994, 224 s.
8. Arnold J.T. A Study Of History. England: Oxford University Press, 1934, 638 p.
9. <http://www.antoloji.com/davetiye-siiri/>
10. <http://www.insanokur.org/karsilastirmali-edebiyat-bilimi-gursel-aytac/>.
11. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/medeniyyet_fevral2009/68704.htm

Няргиз Исмаилова

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

В статье наряду с методами применения сравнительной литературы. в художественных произведениях уделяется внимание вопросам сравнительной литературы в литературоведении Азербайджана. Отмечается, что одной из приоритетных задач, стоящих перед литературоведением в настоящее время, является именно проблема сравнительной литературы. Учитывая заметные тенденции к мировой литературе в художественных произведениях, а также отслеживая карту отражения в нашей литературе различных жанров и течений, на долю сравнительной литературы ложится большая ответственность.

Ключевые слова: *сравнительная литература, мировая литература, литература Азербайджана, художественные произведения, методы, отвечающие требованиям времени.*

Nargiz Ismayilova

**PROBLEMS OF THE COMPARATIVE LITERATURE
IN WORKS OF ART**

The paper along with the application of the methods of comparative literature. in artistic works, focuses on comparative literature in Azerbaijani literature. It is noted that one of the priority tasks facing the literature currently is exactly the problem of comparative literature. In view of the noticeable trend towards world literature in artistic works as well as tracking map reflected in our literature of various genres and movements, at a fraction of the comparative literature lies big responsibility.

Key words: *comparative literature, world literature, literature of Azerbaijan, works of art, methods which meet the requirements of time.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

“AŞIQ QURBANI” DASTANINDAKI ŞEİRLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Məqalədə Naxçıvandan toplanmış və “Naxçıvan folklor antologiyası”nın II cildində nəşr edilmiş “Aşiq Qurbani” dastanında işlənən aşiq şeiri şəkillərindən bəhs olunur. Belə ki, dastanlarda nəzm və nəsr növbələşməsi janrın ümumi poetik strukturunun əsasını təşkil edir. Adıçəkilən dastanda da bu cəhət qorunmuşdur. Eyni zamanda “Aşiq Qurbani” dastanında aşiq yaradıcılığına xas olan şeir nümunələrinə geniş yer verilmişdir.

Məqalədə dastanda işlənən qoşma, gəraylı, ustadnamə kimi şeirlərin ümumi poetikası elmi cəhətdən təhlil olunur.

Açar sözlər: *Naxçıvan folkloru, “Aşiq Qurbani”, dastan, aşiq şeiri.*

Xalqımızın şifahi ədəbiyyatı zəngin söz yaddaşına malik xəzinədir. Bu xəzinənin ən kiçik janrından ən böyük janrınadək olan hər bir nümunədə digər bir janrın xüsusiyyətləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Janrların özünəməxsusluğu, öz poetik imkanları daxilində digər bir janra da yer verməsi hər zaman diqqətimizi çəkmişdi. Xüsusilə bu keyfiyyət həmcə daha böyük janrlarda özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Heç şübhəsiz, dastanlar bu baxımdan daha geniş imkanlara malikdir. Professor Məhərrəm Cəfərlinin tədqiqatlarında da bu məqama diqqət çəkilir: “Dastan bütün janrların fəvqündə dayanmaqla onları da öz içərisinə ala bilər. Dastan mətninin poetik strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, folklorun özgə janrları onun quruluşunda əsas yer tutur, uyğun şəkildə sıralanır. Mətdə qoşma, gəraylı, rəvayət, atalar sözü və məsəllər kimi janrlar... ahəngdar şəkildə özünü nümayiş etdirir” [3, s. 3].

Şifahi ədəbiyyatımızın aparıcı bir janrı olan dastanlarda aşiq şeirinin işlənməsi bu janrın ümumi poetikasını tamamlayır. Bu mənada “dastanların poetikasının araşdırılması baxımından dastan şeirinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki struktur-semantik planda dastan nəzm və nəsr hissələrinin üzvi qovuşması kimi çıxış edir. Bu baxımdan dastanın poetik strukturunda nəzmin bir neçə yöndən reallaşan funksional istiqamətləri görünməkdədir. Dastan şeirinin bütöv dastan həcmində funksiyası vardır. Bu baxımdan dastanını yurdu (nəsr) ilə nəzmi üzvi qovuşmada, ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edərək məhəbbət dastanı janr hadisəsini realizə edir” [2, s. 183].

Azərbaycan dastanlarının şifahi xalq ədəbiyyatı külliyyatında böyük bir yerə sahib olduğunu nəzərə alaraq biz sadəcə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən toplanmış dastanlara və bu dastanlarda işlənən aşiq yaradıcılığı nümunələrinə, aşiq şeiri janrlarına diqqət yetirdik.

Həmin dastanlardan biri də “Aşiq Qurbani” dastanıdır ki, bu nümunədə yer alan şeirlər öz janr müxtəlifliyinə, həcm və məna tutumuna görə seçilir.

Baxmayaraq ki, dastan dedikdə biz daha çox epik növə aid nümunə düşünürük və elə nəzəriyyədə də dastan epik növə aid janrdır. Lakin ümumilikdə şifahi söz sənətinin ilkin nüvəsində, təməl yaradılışında bir ritm, bir şeir intonasiyası, qafiyə hakimiyyəti,

heca simmetriyası olmuşdur. Hətta ilk dastanların da bütünlükdə bir nəzm nümunəsi olduğu, sonrakı mərhələdə nəsrə çevrilməsi də elmi müzakirələrdə ehtimal olunan məsələlərdəndir. Bu barədə professor Tofiq Hacıyevin özünəməxsus fikirləri mövcuddur: “Türkün ilkin bədii yaradıcılığı şeirlə olmuşdur. Bu nümunələr hansı məzmununda olursa olsun – dua-fal, tapmaca, atalar sözü, təsərrüfat nəğmələri, nağıl, dastan və s. – məhz şeir şəklində yaranmışdır. Nağılların, dastanlardan fərqli olaraq, tamam nəsrləşməsinin səbəbi odur ki, dastanlar professionallar – ozanlar, aşıqlar tərəfindən ifa olunduqları üçün əski şeir qorunub saxlanmışdır. Əski şeir ozandan alıb transformasiya edən aşiq onu mərhələ-mərhələ yeni şeirə döndərmişdir” [4, s. 28]. Haqqında danışmaq istədiyimiz “Aşiq Qurbani” dastanı da yuxarıda qeyd olunan fikirləri özündə ehtiva edən dastanlardan biridir.

“Aşiq Qurbani” dastanı “Naxçıvan folklor antologiyası”nın II cildində yer alıb. Üç cildlik “Naxçıvan folklor antologiya”sına daxil edilən dastanlar arasında bu dastan həcminə görə üstünlük təşkil edir. Həcm etibarı ilə Naxçıvandan toplanmış digər dastanlardan böyük olan “Aşiq Qurbani” dastanında təbii olaraq aşiq şeiri nümunələrinin də sayı çoxdur. Belə ki, dastanda bir-birindən fərqli janrlarda yazılmış ümumilikdə 19 müxtəlif şeirə rast gəlirik. Düzdü, bu şeirlərin bir qismi yarımçıqdır. Görünür dastanı toplayarkən söyləyicinin yaddaşında həmin şeirlər tam olaraq qalmadığı üçün, şeirin bəzən bir, bəzən iki bəndini söyləmək məcburiyyətində qalıb və toplayıcı da elə o şəkildə yazıya alıb (Hər halda folklor toplayıcılığı praktikasında belə bir sistem var və söyləyicinin də eşitdiyi dastanı tam olaraq yadında saxlaması bəzən ya mümkün olmur, ya da yaş öz sözünü deyir və yaddaş zəifləməsi buna gətirib çıxarır). Ona görə də “Aşiq Qurbani” dastanında 7 qoşma, həmçinin qoşma üstündə söylənmiş 3 deyişmə verilib. Bu deyişmələrin biri isə qıfılənd janrındadır. Bununla bərabər qoşma şəklində olan 4 müxtəlif tək bəndli və 2 müxtəlif iki bəndli şeir də dastanda özünə yer tapıb. Həmçinin beş misradan ibarət olan 1 gəraylı, eyni ilə beş misradan ibarət olan bir bəndli gəraylı üstündə söylənmiş şeir, iki bəndli bir gəraylı və 11 hecalı 6 misralıq bir şeir də dastanda qarşımıza çıxır.

Azərbaycan dastanları beşcildliyinin 1-ci cildində Aşiq Qurbaninin həyatının müxtəlif hadisələrinin təsvir edildiyi “Qurbani” (Diri versiyası) [1, s. 107-122] dastanına da rast gəlirik. Həmin dastanda aşiq şeiri şəkillərindən bayatı janrına da yer verilib. Dastanda biri cinas qafiyəli olmaqla 2 ağı ilə qarşılaşırıq. Dastanın sonunda suyun kənarında Qurbaninin öldüyünü görən Pəri xanım ağlaya-ağlaya belə deyir:

“Mən aşiqəm, sal yana,
Dara zülfün, sal yana!
Necəsən bir ah çəkəm,
Kür quruya, sal yana.

Mən aşiq Gəncəm haray!..
Tiflisdən gəncəm haray!..
Qurbani öldü, getdi,
Mənə bir əncam, haray!..” [1, s. 122].

Diri versiyasından fərqli olaraq Naxçıvandan toplanmış “Aşiq Qurbani” dastanında biz hər hansı bayatı və ağı ilə qarşılaşmırıq.

Dastanda yer alan şeirlərin ümumi poetikasından bəhs etməli olsaq ilk olaraq onu vurğulamalıyıq ki, dastan hər hansı bir aşiq tərəfindən Aşiq Qurbaninin şeirlərindən istifadə edilərək yaradılıb. Çünki dastan birbaşa Qurbani tərəfindən yox, başqası tərəfindən nəql edilir.

Maraqlıdır ki, "Aşıq Qurbani" dastanı ümumi dastan poetikası ənənələrinə uyğun olaraq ustadnamə ilə başlamır. Birbaşa hadisə nəql edilir.

Bu dastanda biz Aşıq Qurbani ilə Aşıq Yadigar arasındakı deyişmə ilə qarşılaşırıq. Burada Aşıq Yadigarın məclisinə gələn Qurbanini Aşıq Yadigar sınağa çəkir. Belə ki, yanında şeyird kimi işlədiyi usta Qurbaninin ağılına-fərasətinə, bacarığına heyran olur və onu şahın evinin qarşısında aşıqların deyişməsi məclisinə gətirir. Bu zaman Aşıq Yadigar 18 aşığı bağlayıb sazlarını da əllərindən almışdı. Və bunu gözdağı kimi Qurbaniyə göstərəndə Qurbani geri çəkilmir və aşıqla deyişmə fikrində qəti olduğunu bildirir. Beləliklə hər iki aşıq arasında deyişmə başlayır. Dastan bu cür davam edir:

"Aşıq Yadigar sazı alıb deyir:

O kimidi tapa bilmədi imanı?
O kimidi bəyənmədi sübhanı?
O kimidi nazil oldu gətirdi Quranı?
O kimidi ilk oxudu Quranı?

Qurbani cavab verir:

O şeytandır tapa bilmədi imanı,
O Ömərdir bəyənmədi sübhanı.
Cənabi Cəbrayıl gəldi gətirdi Quranı,
Peyğəmbərdi açdı, oxudu Quranı" [6, s. 415].

Aşıqlar bu şəkildə bir-biriylə deyirlər. Bundan sonrakı gedişatda Aşıq Yadigar Qurbaniyə əlavə iki bənddə səkkiz sual verir. Qurbani də hər sualı ağıllı bir şəkildə cavablayır. İlk bənddən də gördüyümüz kimi, hər misra "O kimidi?", "O nədir ki" sözləriylə başlayır. Deyişmənin ikinci mərhələsində isə Qurbani sazı sinəsinə basıb Aşıq Yadigara sual verməyə başlayır. Qurbani Aşıq Yadigara üç bəndlik qoşma ilə suallar ünvanlayır. Qoşmanın son iki bəndi belədir:

Neçə yüz min ildi dünyanın yaşı?
Nə ilə yolulub Kəbənin daşı?
Ərşin xoruzunun neçədir yaşı?
Başının cıqqası nə rəngdə idi?

Qurbani der, yoxdur sözün çarəsi,
Neçə ildi yerlə göyün arası?
Həsreti Adəmin lələ babası,
Çiyininin əbası nə rəngdə idi?" [6, s. 416].

Aşıq Yadigar Qurbaninin suallarına cavab tapa bilmir və şərti udur. Qurbani aşıqları bağışlayır və onun üçün yığılmış qızılları da həmin aşıqlara paylayır.

Buradan gördüyümüz kimi deyişmənin birinci hissəsində qarşılıqlı suallara cavablar verilir. İkinci deyişmə isə birtərəflidir və bu da dastanlarda rast gəlinən məqamlardandır.

Dastanda qarşılaşdığımız şeirlərdə bəzi qanunauyğunluqlara da rast gəlirik. Belə ki, biz bilirik ki, qoşma "türkdilli xalqların poeziyasında qədim, ən çox yayılmış lirik formalardan biridir. Adətən 11 hecadan, dörd misradan, 5-7 bənddən ibarət olan, qafiyyə quruluşu abab, ccbb, dddb şəklində olan şeir şəklidir" [5, s. 52]. Lakin dastanda qarşımıza bir şeir parçası çıxır və onun ilk iki bəndi qoşma janrının tələblərini pozur. Əvvəlcə həmin iki bəndi diqqətə çatdırmaq, ondan sonra fikrlərimizi davam etdirmək istərdik:

"Yatmışdım, başım üstə ərənlər,
Nə yatmışsan, qafil, oyan, dedilər.
Ayıldım qəflətdən, açdım gözümü,

Bu durana şahi-mərdan dedilər.
Laməkan şəhrindən gəldim dünyaya,
Nə məh verdim, nə məkana yetişdim.
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm,
Gövhər oldum, həddim kama yetişdim” [6, s. 418-419].

Qeyd edək ki, şeirin davamı “yetişdim” rədifli üzərində davam edir. Bu zaman belə düşünmək olar ki, görünür yuxarıda verilən iki bəndlilik şeirin ilk bəndi başqa bir şeirə aiddir və ya söyləyici bu şəkildə nəql etdiyi üçün bu cür yazıya alınıb, ya da antologiya hazırlanarkən tərtibçilər bu şeirin tamamını verməyi unudublar.

Daha aydın bir nəticəyə gəlmək üçün şeirin əvvəlində nəql olunan hadisəni də diqqətə çatdırmağa ehtiyac yaranır. Dastanın həmin hissəsində Qurbani ilə şahın bir-biriyə söhbəti nəql olunur. Həmin söhbətdə əvvəl şah Qurbaninin kim olduğu, hardan gəlib haraya getdiyi ilə maraqlanır, lakin bir neçə gün sarayda qalan bu cavan oğlanın rənginin saralıb solduğunu görəndə yanına çağdırır. Yenidən söhbətləşirlər. Dastanda həmin hissə belə nəql olunur:

“– Bala, sən dərdin-sərin nədir? Niyə bu hala düşübsən? Bəlkə qərblilik sənə təsir edir, ya da ki, sarayda səni incidirlər.

Qurbani şaha deyir ki, bunların heç birisi məni incitmir. Məni incidən başqa şeydir.

Şah deyir:

– Mən böyük bir ölkənin hökmdarıyam. Sən dərdini mənə aç de. Necə ola bilər ki, mənim məmləkətimdə dərdinə çarə edən tapılsın?

Qurbani görür ki, yox. Şah bundan əl çəkməyəcək. Öz-özünə deyir, aya, bəs mən bu sirrimi şahdan nə vaxta qədər gizli saxlayacağam. Odur ki, gücünü yığır biləyinə, sazı alır əlinə” [6, s. 418].

Bundan sonra isə yuxarıdakı şeirlə Qurbani dərdini izhar etməyə başlayır. Və şeirin məna etibarı ilə axarına baxanda görürük ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz düşüncələrin heç biri öz təsdiqini tapmır. Çünki şahın sualına cavab olaraq Qurbani dastanın əvvəlində gördüyü yuxuya işarə edir və hardan gəldiyini söyləyərək öz məramına, məqsədinə, arzusuna yetişmədiyini dilə gətirir.

Dastanda yer alan və gəraylı ritmi üzərində söylənən şeir də maraqlıdır. Belə ki, dastanda Qurbani sevdiyi qızı – Pərinə görmək istəsə də ona mane olurlar və bu zaman Qurbaninin gözünü bağlayıb qırx qızı bir-bir qarşısından keçirirlər. Və bu zaman Qurbani hər qız keçdikcə onlara aid bir bənd şeir deyir. Şeirin maraqlı olması məsələsinə gəldikdə isə, gəraylı şəklinə oxşasa da buradakı bəndlərin hər biri beş misradan ibarətdir. Bu beş misralıq cəhət bizi yanılda bilər. Lakin diqqət edəndə görürük ki, əslində mahiyyət etibarı ilə 4-cü və 5-ci misralar eyni xarakterdə olan, eyni mənalı misralardır. Dastandakı həmin şeirdən iki bəndi nümunə gətirməklə fikrimizi tam dolğunluğu ilə ifadə edə bilərik. Qızlar bir-bir gəlib keçərkən birinci qızı Qurbani belə təsvir edir:

Dağların başı dumandı,
Bağrımın başı qandı.
Bu gələn qızın adı Sübhandı,
Qoyun mənim yarım gəlsin,
Qoyun mənim gülüm gəlsin [6, s. 421].

İkincini də, üçüncünü də eyni bu şəkildə bir bəndlilik şeirlərlə təsvir edir. Pəridən əvvəl Vəzir qızı keçir. Qurbani hər dəfəsində yenə bir bəndlilik şeir söyləyir. Vəzir qızı keçəndə oxuyur:

Qızlar gəlib burdan keçər,
Yaxşısını, pisin seçər,

Vəzir qızı başı keçəl,
Qoyun mənim yarım gəlsin,
Qoyun mənim gülüm gəlsin.

Növbə Pəri xanıma çatır:

Bu gələnin adı Pəri,
Olmuşam dərdindən dəli.
Oldum dərdinin sərsəri,
Qoyma mənim Pərim getdi,
Qoyma mənim gülüm getdi,
Qoyma mənim yarım getdi” [6, s. 421-422].

Şeirlərdən görürük ki, “Qoyma mənim yarım getdi, qoyma mənim gülüm getdi” iki misralıq rədif üzərində söylənən bu şeir gəraylı janrının tələblərini tam ödəyir. Bəzi hallarda aşiq misraların heca sayında qaydaları pozsa da, ümumi ahəng, temp gəraylını xatırladır.

Eynilə bir bəndlilik beş misralıq şeir də var ki, həmin şeirdə də biz bu dəfə qoşma ahəngini, qoşma janrının tələblərini müşahidə edirik. Burda da şeir beş misralıqdır. Burda da son iki misra eyni fikirli rədif funksiyası daşıyır:

Yenə köç eylədi Pərinin köçü,
Cənnətin bağdır qoynunun içi.
Əbrüşüm tellərin müsəlləh saçı,
Hərdən şeyda qılır dallara doğru,
Ürküşdü sonalar göllərə doğru” [6, s. 423].

Dastanın bir yerində Pəri ilə Qurbani arasında sözləşmə baş verir. Bu zaman da ənənəvilik pozulur. İlk olaraq qeyd edək ki, adətən tərəflər arasındakı bu cür dəyişmələrdə hər tərəf bir bənd deməklə söhbəti davam etdirir. Burda isə fərqlilik nəzərə çarpır. Pəri iki bənd desə də, Qurbani bir bəndlə cavab verir. Həmçinin gəraylı üzərində söylənən bu şeirdə Pərinin söylədiyi hər iki bənd gəraylı qaydaları tələbləri çərçivəsində davam etsə də, Qurbaninin söylədiyi bir bənddə tələb pozulur və beş misralıq cavab görürük. Bu məqamı dastanda belə oxuyuruq:

“Bu dəfə Niyar xanım kələk qurmaq və Qurbanini öldürmək fikrinə düşür. Odur ki, Pəri xanımı qoyur öz otağına və Qurbaniyə tapşır ki, gərək gözü bağlı gedib Pəri xanımı otağında tapasan. Ancaq əslində isə bu bir bəhanə idi. Qurbani Pəri xanımla görüşdüyü yerdə öldürüləcəkdə. Bütün bunlar Qurbaniyə məlum idi. Pəri xanımın isə bundan xəbəri yox idi.

Pəri xanım:

Ala gözlü cahil oğlan,
Dur gəl qoynuma-qoynuma.
Gəlsə hər nə şah babamdan,
O da boynuma-boynuma.

Əlin qoynuna qoyubsan,
Bimürvət, məndən doyubsan.
Pərinə məlul qoyubsan,
Dur gəl, qoynuma-qoynuma.

Qurbani cavab verir:

Niyar pəncərədən baxar,
Baxıban himayıl taxar.
Fitnə eylər, evim yıxar,

Get, yarım, gələ bilmərəm,
Get, gülüm, gələ bilmərəm” [6, s. 424].

Əvvəlki nümunələr üçün söylədiyimiz fikri burda da əsas götürərək əminliklə deyə bilərik ki, Qurbaninin söylədiyi bənddəki son iki misra eyni əhəmiyyətli rədif misralardır.

Dastanda qarşımıza çıxan şeirlərdən biri də 6 misralı 11 hecalı şeirdir. Qafiyələnmə şəkli *abcdbb* şəklində olan bu cür şeirə aşiq yaradıcılığında rast gəlmirik. Buna baxmayaraq şeirin ovqatı, ifadə etdiyi mənası, dastanın ümumi təhkiyəsinə daxil olaraq sujeti davam etdirməsi, eyni zamanda ahəngi, ritmi aşiq şeir şəkillərindən fərqlənmir. Bir vaxtlar bağbanı olduğu bağdan keçərkən nar istəyir və bağban ona narı verməyəndə Qurbani bağbana deyir:

Əzzəlinən bağban idim bu bağa,
Bağban əsirgədi narı da məndən,
Döydülər, söydülər yola saldılar,
Zülm ilə aldılar yarı da məndən.
Tər yaqubun təhnə-təhnə sözləri
Vurdu ayrı saldı yarı da məndən [6, s. 425].

Şeirin özünü oxuyanda da yuxarıda söylədiyimiz fikirlərlə razılaşmalı olursan.

“Aşiq Qurbani” dastanında maraqlı məqamlardan biri də Qurbani ilə Səhnə xanımın deyişməsidir. Burda vurğulanan məqam qadın və kişinin bir-biriylə deyişməsi deyil. Çünki bu cür hallara biz bir çox Azərbaycan dastanlarında rast gəlmişik. Burda əsas diqqəti çəkmək istədiyim məsələ deyişmə zamanı bəzi bəndlərin beş misrada söylənməsidir. Belə ki, qoşma üzərində söylənən deyişmədə Səhnə xanımın dediyi ikinci və üçüncü bəndlər dörd yox, beş misradan ibarətdir. Bu cür hallara aşiq deyişmələrində, aşiq şeirlərində rast gəlmək olur. Bu zaman aşiq demək istədiyi fikri, sözü, mənanı daha da qüvvətləndirmək üçün son misrayla qafiyələnən əlavə bir misra da söyləyir. Haqqında danışdığımız deyişmədə də biz məhz bu məqamı görürük. Səhnə xanımın dediyi həmin beş misralıq bəndlər aşağıdakı kimidir:

Səhnə:

Könül deyəcəyin bir dənə şüşə,
Alışa ürəyim, ciyərim pişə,
Karvan adamısan, güzarım düşə,
Aclığım var, yoxsa nana gəlibsən,
Ya dəlisən, ya divana gəlibsən.

Mən gəzərəm İsfahani, Kamanı,
Tanımaram xanı, bəyi, paşanı.
Səndə yoxdur aşıqlığın nişanı,
Aclığım var, yoxsa nana gəlibsən,
Ya dəlisən, ya divanə gəlibsən [6, s. 427].

Bəndlərdən də göründüyü kimi hər iki halda Səhnə xanım eyni iki misranı təkrar işlədir.

“Aşiq Qurbani” dastanının sonunda biz yenə iki bəndlik qoşma görürük. Lakin həmin qoşmanın birinci bəndində qoşma janrının bildiyimiz tələbləri tamamilə pozulub. Fikrimizi bildirməzdən öncə hər iki bəndi nəzərə çatdırmaq istərdim:

On bir aydır səni deyib gəlmişəm,
Eylə divanımı Əqil şah mənim.
Mürşüdüm, imanım, kamilim mənim,

Ol mənim dərdimdən bir agah, ey şah.
Yar əlindən düyünlüyəm, dağlıyam,
İllərlə mən yar-yar deyib ağlaram.
Qaradağlı Mirzəli bəy oğluyam,
Eylə divanımı Əqil şah mənim [6, s. 428].

Qeyd edim ki, dastanın bu məqamında sujet belədir ki, Pəri xanımı Qurbaniyə verməmək üçün onu bir-birindən çətin sınaqlardan keçirən, hətta ölümünə çalışan Səhnə xanımın çarəsi tükənir. Görür ki, Qurbanini yolundan döndərə bilməyəcək, onu bağlaya bilməyəcək. Əlacı kəsilir. Amma Qurbaniyə yalvarır ki, onu da aparsın Pəri xanımın yanına. Qurbani bununla razılaşır və yola düşürlər. Gəlir Şah Abbasın yanına və şahə şikayətlənir. Və Qaradağlı Mirzəli bəyin oğlu olduğunu bildirir.

Şeirdə isə bu əhvalat anladılarkən qaydalar pozulub. Bunu dastan yaradıcılarının səhvi kimi qəbul edə bilmərik. Dastan yaradanlar, şifahi söz sənətinin ustad biliciləri olduqları üçün onlar şeirlərdə də diqqətli idilər. Hətta “dastan söyləyiciləri özlərini hər zaman daim sehirlə bir gücün, fəvqəltəbii qüvvənin, yaxud ölə bir qəhrəmanın köməyi vasitəsilə şairliyə başlamış kimi göstərmələrinin səbəbi özlərini müqəddəslik mərtəbəsinə yüksəldərək cəmiyyət içərisində hörmət ediləcək bir mövqe qazanmaq və anlatdıqları mətnlərə fəvqəladəlik qazandıraraq inandırmaqdır [7, s. 8]. Bu fikirlərdən yola çıxaraq deyə bilərik ki, görünür yuxarıdakı şeiri dastanı söyləyən bu cür nəql edib və toplayıcı da “folklor mətnlərinə toxunmaq olmaz” prinsipinə əməl edərək bu şəkildə də yazıya alıb. Tərtibçilər də eyni bu şəkildə nəşrə təqdim ediblər.

Amma biz belə düşünürük ki, tərtib və nəşr zamanı yuxarıdakı şeirin birinci bəndində pozulan sözləri qaydalarına əsasən yerinə qoymaq olardı. Bu heç də, folklor mətninə, yaxud dastana düzəliş kimi anlaşılmamalıdır. Bu sadəcə olaraq şeiri ilkin variantına, əvvəlki formasına, yarandığı şəkllə qaytarmaq olardı ki, bu zaman da folklorun yaradıcısı, daşıyıcısı, söyləyicisi, toplayıcısı, tərtibçisi, nəşri mərhələlərindən keçən mətnin yenidən ilkin və düzgün qaydasına qaytarılması baş verərdi. Bizə görə həmin şeirin birinci bəndi belə olmalıydı:

On bir aydır səni deyib gəlmişəm,
Eylə divanımı Əqil şah mənim.
Mürşüdüm, imanım, kamilim mənim,
Ey şahım, dərdimdən ol agah mənim.

Göründüyü kimi, sadəcə dördüncü misradakı sözlərin yerini dəyişməklə şeirin ikinci və dördüncü misralarının qafiyələnməsi prinsipi də qorundu və qoşma tələbləri öz yerini tapdı.

“Aşıq Qurbani” dastanının əvvəlində ustadnamələrin olmadığını diqqətə çatdırmışdıq. Maraqlıdır ki, dastanın sonunda da biz duvaqqapmaya rast gəlmirik. Ümumiyyətlə isə dastanlar ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitir. Belə olan halda biz “Qurbani”ni dastan kimi qəbul etməyə bilərikmi? Təbii ki, belə bir düşüncəyə düşməyin özü yanlış olardı. Görünür ya söyləyici bu şəkildə nəql etdiyi üçün toplama prosesində toplayıcı bu cür toplayıb, ya da dastanı yaradan aşıq ustadnamə və duvaqqapma hissələrinə ehtiyac duymayıb.

Bütün bunlara baxmayaraq nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Aşıq Qurbani” dastanı Naxçıvan ərazisindən toplanan nəzm və nəsr növbələşməsinin maraqlı təhkiyə ahəngdarlığı yaratdığı orijinal dastanlardan biridir. Bu dastanda şeirlərin işlənmə məqamları dastan struktur poetikasına özünəməxsus rəngarənglik, axıcılıq, şirinlik gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c., Bakı: Lider, 2005, 392 s.
2. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
3. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı (metodik vəsait). Bakı: Elm, 2007, 108 s.
4. Hacıyev T. Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqilər. XV kitab. Bakı: Səda, 2004, s. 3-54
5. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 240 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, II c. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
7. Yıldırım D. Türk qəhrəmanlıq dastanları. Folklor və etnoqrafiya jurnalı. Bakı: Uğur, 2004, № 3.

Эльхан Мамедов

АСПЕКТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПОЭЗИИ В ЭПОСЕ «АШУГ ГУРБАНИ»

В статье, которая напечатана во 2-м томе «Фольклорной Антологии Нахчывана», проанализирована форма ашугской поэзии в эпосе «Ашуг Гурбани». В эпосе чередование прозы и стихов является общей основой поэтической структуры. В вышеуказанном эпосе также соблюдены эти правила, автором использован широкий спектр форм ашугской поэзии. В статье анализируется форма и поэтика таких жанров ашугской поэзии, как гошма, герайлы, уstadname.

Ключевые слова: фольклор Нахчывана, «Ашыг Гурбани», эпос, ашугская поэзия.

Elkhan Mammadov

ASPECTS OF THE USE OF POETRY IN THE EPOS “ASHUG GURBANI”

This paper is talking about the kinds of minstrel poems in the saga of “Ashiq Gurbani” which published on the second cover of "Nakhchivan Folklore Anthology" which collected within Nakhchivan. In such a way that, the sequence of the poetics and the epics are the foundations of the general structure of the sagas. This structure was maintained in the saga. At the same time, poetic examples of minstrel arts were given widespread on the saga of “Ashiq Gurbani”. Qoshma, Geraily, Ustadname and other forms of poems within the saga are being scientifically analyzed in this article.

Key words: Folklore of Nakhchivan, "Ashiq Gurbani", epos, minstrel poems.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ekrem.h@mail.ru

NAXÇIVANDA QƏDİM XALQ OYUN VƏ TAMAŞALARI

Məqalədə Naxçıvan folklorundakı xalq tamaşalarından bəhs edilir. Əsrlər boyu “Novruz” bayramında Naxçıvanda, xüsusilə Ordubadda nümayiş etdirilən “Kosa-Kosa”, “Xan bəzədilməsi”, “Qodu-qodu (Hodu-hodu)” kimi xalq tamaşaları hələ milli teatrlarımız yaranmamışdan çox əvvəl xalqımızın istək və arzularını nümayiş etdirmiş, onun estetik tərbiyəsinin formalaşmasında xüsusi rolu olmuşdur.

Məqalədə qədim Oğuz tayfalarından, o cümlədən vaxtilə Naxçıvanda geniş yayılmış şamançılıqdan da bəhs olunur. Şamanlar, Qamlar geniş xalq topluları qarşısında meydanlarda (səhnədə) “ilahilər” oxuyar, qopuz çalar, rəqs edərdilər. Onların icra etdikləri bu ayinlər xalq tamaşalarının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Oğuz, Şaman, Ölənek, Ələngə, Cəhribəyim.

Naxçıvan folklorunda xalq tamaşalarının xüsusi yeri vardır. Əsrlər boyu “Novruz” bayramında Naxçıvanda, xüsusilə Ordubadda nümayiş etdirilən müxtəlif xalq tamaşaları – “Kosa-Kosa”, “Tənbəl qardaşlar”, “Kilim arası”, “Xan bəzədilməsi”, “Qodu-qodu” (Hodu-hodu) hələ milli teatrlarımız yaranmamışdan çox əvvəl xalqımızın istək və arzularını nümayiş etdirmiş, onun estetik tərbiyəsini təmin etmişdir.

Qədim Oğuz tayfaları, o cümlədən qədim Naxçıvanda vaxtilə şamançılıq geniş yayılmışdı. Şamanlar (oğuzlarda qamlar) geniş xalq topluları qarşısında meydanlarda çıxış edər, “ilahilər” oxuyar, qopuz çalar, rəqs edərdilər. Onlar bu “ibadətləri” ilə, icra etdikləri ayinlərlə Tanrıdan xalqa səadət, firavanlıq dilər, Tanrının əmrlərini xalqa çatdırarmışlar. Diqqəti cəlb edən geyimləri ilə çıxış edən “şaman-qamlar” qopuz, davul – saz səsləri ilə guya şər ruhları qovar, xəstələri müalicə edər, hətta musiqi ilə heyvanları da müalicə edərmişlər.

Qam-şamanlar oyun və ayinlərini həm tək, həm də kollektiv şəkildə icra edərdilər. Onların kollektiv icra etdikləri mərasimdə teatr, rəqs ünsürləri çox zəngin olurdu. Onların bu maraqlı və təntənəli oyunlarına yaşından asılı olmayaraq oğlan, qız, qadın, qoca – hər kəs gəlirdi. Onlar nəğmələri, rəqsləri böyük sənətkarlıqla ifa edirdilər. Hamı onların musiqisini böyük həvəslə dinləyərdi. Onların bu “dini” ayinləri bəzən həftələrlə davam edərdi. Qam-şamanlar çox mahir sənət adamları olmuşlar. Onlar rəqqaslar kimi rəqs edir, xanəndələr kimi oxuyurdular.

Zaman keçdikcə isə “Aşıq”, “Ozan”, “Dədə” adlandırılan sənət adamları el-obanı dolaşır, xalqın toy məclislərində, bayram günlərində gəlib qopuz-saz çalır, oxuyur və rəqs edirdilər. İncəsənətin üç mühüm ünsürü olan (musiqi, nəğmə və rəqs) tək özü ifa edən aşıqlar xalqın qəhrəmanlıqlarını, onun eşq və məhəbbət haqqındakı düşüncələrini təsvir və tərənnüm edən mahnılar, dastanlar qoşardılar.

Xalq tamaşalarından birisi də yazda toy məclislərində Naxçıvanda nümayiş etdirilən “Cəhribəyim” tamaşasıdır.

Tamaşanın çox qədim tarixi vardır. Bu toy ayini “Ölənək” və ya “Öləngə” adlanan toy ilahəsinin adı ilə bağlıdır. Toy zamanı qızlar, oğlanlar sıraya düzülüb ilahənin şərəfinə “Ay öləngə, öləngə” nəqəratı ilə bitən şeirlər söylər, saz, qopuz çalib rəqs edər, ilahədən bəyə, gəlinə səadət dilərdilər.

Görkəmli mifoloq Mirəli Seyidov “Öləngə” və “Cəhribəyim” barədə ətraflı danışmış, maraqlı qənaətlərə gəlmişdir [4, s. 67, 70]. O, eyni zamanda mərasimin təsvirini verərək göstərir ki, “əski izdivac ilahəsi” olan Öləngə sonralar ilahiliyini itirmiş, zaman keçdikcə yalnız toy məclislərində gəlinlə bəyin şərəfinə söylənən şeirin, mahnının adında özünü qoruyub bilmişdir.

Qızlar “Toy” tamaşasını göstərməklə ailə qurmaq “İzdivac ilahəsi” olan “Öləngə”yə sədaqətli olmaq, toyun müvəffəqiyyətli keçməsi istəyində olduqlarını bildirirlər. Bu toyda qızlar, gəlinlər bir-birinin qoluna girir və toyun gəlinini də qarşı tərəfdə oturdub, sağa-sola yırğalana-yırğalana “Gəlinə bax, gəlinə” misrası ilə başlayan şeir deyirlər. Gəlin isə, öz növbəsində, onlara şeirlə cavab verir. Rəfiqələri şeirlə gəlinə hər evində özünü yaxşı aparması haqqında öyüd-nəsihət verirlər. Toyda şeirləşmə və gəlinə nəsihət vermək əski Öləngin əlaməti kimi bu günədək gəlib çıxmışdır. “Öləngə”nin izləri Azərbaycanın bir çox rayonlarında Naxçıvanda, Füzuli rayonunun Əlixanlı, Qaraxanbəyli, Seyidəhmədli və s. kəndlərində indi də çox geniş şəkildə yayılmış “Cəhribəyim” mahnı-rəqsində özünü qorumuşdur.

“Cəhribəyim” yazın başlanması günlərində icra edilən, özündə müəyyən mərasim, ayin əlamətlərini qoruyub saxlamış mahnı-rəqsdir və əsasən, çöldə, çəmənlikdə ifa olunur. Həmin mahnı-rəqsdə ailə qurmaq, toy mərasimi və adəti bu günə kimi özünü göstərir.

Dosent Lətif Hüseynzadənin fikrincə, “Cəhribəyim”də qızlar, adətən, toyun bir növ “tamaşa”sını verirlər. Burada gəlinin, bəyin, sağdışın, soldışın, hətta yengənin “rolları” iştirakçılar arasında bölünür. “Cəhribəyim” mahnı-rəqsində əski azərbaycanlıların xalq teatri tamaşalarının, daha doğrusu, xalq musiqili tamaşalarının bu günə qədər gəlib çatmış izlərini, ünsürlərini indi də görmək mümkündür [2, s. 6].

“Cəhribəyim” xalq mahnı-rəqsi belədir:

“Yazda qızlar gözəl bir çəmənliyə çıxırlar. Onlar iki bərabər dəstəyə ayrılırlar. Dəstələr qabaq-qabağa durur və musiqinin müşayiəti ilə mahnı deyişməsi başlanır. İlk dəfə birinci dəstənin başçısı oxuyur:

- Çoxdan səni görmürəm...

Dəstə başçısı bu misranı oxuyub qurtaran kimi onun dəstəsi xorla:

- Görmürəm, görmürəm, – deyər dəstə başçısının axıncı sözünü təkrar edir. İkinci dəstənin qızları da eyni vaxtda xorla:

- Cəhribəyim, Cəhribəyim... - sözlərini oxuyurlar.

Musiqili “deyişmədə” Cəhribəyimin qonşuluqda bir oğlanı sevdiyi aydınlaşır. Birinci dəstənin qızlarından biri Cəhribəyimin sevdiyi oğlanın elə burada olduğunu xəbər verir. Sonra hər dəstədən bir qız ayrılır (sağdış, soldış), rəqs edər-edər oğlan paltarı geydirilmiş (toyun bəyi) qızı araya alıb, hər iki dəstənin arası ilə gətirirlər. Bu vaxt onların qabağına ip tuturlar (ipin bir ucu birinci, digər ucu ikinci dəstənin qızlarından birinin əlində olur).

Birinci dəstə xorla: Nişanlı kimdir, “oğlan”?

Sonra ikinci dəstə xorla: Dayanın, dindi “oğlan” - deyir..

Burada “oğlan” Cəhribəyimi işarə edərək onu sevdiyini bildirir. Qızlar dərhal Cəhribəyimin başına qırmızı örpək salır, belinə kəmər bağlayırlar, eləcə “oğlanın” papağı ətrafına qırmızı ip sarıyırlar. Onlar rəqs edər-edər yengəyə tərəf gedir, ona da yengə pal-

tarı geydirir, qızlar öz dəstələri ilə musiqinin müşayiəti altında rəqs edərək “Cəhribəyim” nəqəratı ilə təkrarlanan mahnını oxuyurlar. “Cəhribəyim” toy tamaşası toy mərasimlərinin ayrı-ayrı mərhələlərini ifadə edir.

“Cəhribəyim” və “Ələngə”-Ələngə kimi adların bu gün də Naxçıvanda olması bu tamaşanın (ayinin) və toy ilahəsinə inamın Naxçıvanla bağlı olduğunu aydın göstərməkdədir [2, s. 4-8].

“Toyda bəyin anası, yaxınları deyərlər:

Evimizin dali nanə,
Yarpağın töküb hər yana
Özüm sənə qaynana
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin,
Bəyə tuş gəldin, tuş gəldin.
Evimizin dalı pəzi,
Yarpağı var qazi-qazi.
Baldizların sənə baci.
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin,
Bəyə tuş gəldin, tuş gəldin.

Bazardan aldım soğanı,
Bu soğan hara soğanı,
Sağ olsun oğlan doğanı.
Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin,
Bəyə nuş gəldin, tuş gəldin [3, s. 94].

Naxçıvan folklor mühitində xanbəzəmə mərasimi (Novruzla bağlı xalq tamaşası) spesifik cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Həmin mərasim Ordubadda qeydə alınmış və “Naxçıvan folkloru” kitabında verilmişdir. Mətnədən məlum olur ki, mərasim 3 hissədən ibarətdir. Tamaşa zorxanada pəhləvanların güləşməsi ilə başlayır. Burada oxunan nəğmə meydanın qızıqdırılması məqsədini daşıyır:

Dəvə fəndi qutludu,
Nər oğullar umudludu,
Haqqıqı-haqqıqı,
Bərk yapış.
Əldən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyirik məşallah,
Siz deyən bərəkallah [3, s. 19].

Bizə belə gəlir ki, pəhləvanlar qışla yazı simvolizə edir, onların ağır döyüşü təsvir olunur (Qış asanlıqla öz yerini yazı təhvil vermək istəmir, yaz isə mütləq qışa qalib gəlir).

Birinci hissədə pəhləvan obrazı əsasdır (qış və yaz). İkinci hissədə əsas obraz Kosadır.

Qışı təmsil edən pəhləvanın ciddi hərəkətlərini qışı simvolizə edən Kosanın yumoristik cəhətləri əvəz edir. Sanki yazın sərt qışı nisbətən yumuşalmış, daha gücü-təqəti qalmamış qış günlərini əvəz etməsi ifadə olunur, o, tərsinə kürk geyinib, ayağında taxta başmaq var, boynundan zıncırov sallanır. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə tutub, qarnına yastıq bağlayıb. Oxunan nəğmədə də hadisələrə işarə olunur:

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı.

Kosama əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı [3, s. 21].

Kosa ikicanlıdır, bətnində yazı böyüdü. Kosanın əlindəki çömçənin qırmızılığı yaz günəşini ifadə edir. Camaatla Kosanın belə bir söhbəti olur:

- Ay Kosa, gəldiyin haradan bəridi?
- Şərurdan.
- Nə gətirdin oradan?
- Alma.
- Almanı neylədin? [3, s. 20].

Məlumdurki, alma övladsızlara oğul-uşaq vermək funksiyasını simvolizə edir. Bizcə, Kosanın alma gətirməyi (ona alma verilməsi) məhz övlad arzusu ilə bağlıdır.

Mətnə həm də Culfa adına təsadüf edirik:

*Qurbanın olum yaşıl çuxalı,
Culfa lısan, yoxsa buralı?* [3, s. 20].

Yaşıl çuxa, şübhəsiz ki, gələn yazı işarədir. Mətnə Şərrur və Culfa adlarının işlənməsi bu mərasimin məhz həmin regionalarla bağlı olduğunu göstərir.

Tamaşanın üçüncü hissəsində iştirakçılar çoxdur: xan, vəzir, vəkil, üç fərtaş, cəlad, təlxək, kosa və başqaları. Fikrimizcə, xanın taxta çıxması yazın “taxtaçıxmasını” (gəlişini) ifadə edir. Xan (yaz) hadisələrin mərkəzindədir. Bütün ətraf üçün onun ömrü əsas şərtidir.

Beləliklə, naxçıvanlıların ənənəvi həyatında elə bir önəmli sahə qalmır ki, bu mərasimlərdə öz ifadəsini tapmasın. Novruz bayramı, əkin-biçinlə bağlı mərasimlər, Günəş çıxartma, yaxud yağışı yağdırma ilə bağlı ayinlər, yaxud sayacı mərasimi öz məzmunu etibarilə insanların həyatına bağlıdır və bu mərasimlər onların mənəvi istək və arzularının söz-hərəkət kodu ilə ifadəsidir.

Novruz bayramı ərəfəsində və Novruz günlərində xalq oyunlarında da Keçi adı hallanır. Keçi folklorunda yazın gəlişinin göstəricisidir. Novruz günlərində həyətlərdə, məhəllələrdə mütəhərrik xalq oyunları da oynanılır ki, burada da keçi adı işlənməkdədir:

Hostana, ay hostana
Keçi girdi bostana
Vırdım qıçı qırıldı
Hostana, ay hostana [1].

Naxçıvanda Novruz bayramı ərəfəsində “Haxışta”, “Yallı”, “Bənövşə”, “Kos-kosa” kimi xalq oyunları oynamaq da adət halını almışdır.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, milli teatrlarımızın ilk qaynaqlarından olan tamaşaların tədqiq olunmasının mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Burada nəzərdən keçirmək, fikrimizcə, əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Folklor toplama materialı (Anonim). Naxçıvan, 2010-2011-ci illər.
2. Hüseynzadə L.T. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002, 64 s.
3. Naxçıvan folkloru antologiyası. I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
4. Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.

Акрам Гусейнзаде

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИГРЫ И ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В ДРЕВНЕМ НАХЧЫВАНЕ

В статье говорится о народных представлениях в Нахчыванском фольклоре. В течение столетий во времена праздника “Новруз” в Нахчыване и в частности в Ордубаде проводился показ таких народных зрелищ, как “Коса-коса”, “Украшение хана”, “Году-году”. Эти представления отражали намерения и мечты, а также способствовали эстетическому воспитанию народа. Все эти народные спектакли и зрелища зародились задолго до возникновения национальной школы. В статье упоминаются эти основные источники, способствовавшие возникновению театрального искусства в Нахчыване. В статье даются подробные сведения об древних Огузских играх и зрелищах, а также сообщается о развитии Шаманизма в Нахчыване. Шаманы и Гамы являлись основными участниками народных игр и представлений, они занимались песнопением, танцами и исполняли разного типа песни, сопровождая их игрой на музыкальных инструментах. Исполнение песен в религиозном жанре во время праздников считалось одной из форм поклонения Всевышнему.

Ключевые слова: *Огуз, Шаман, Оленег, Эленге, Джахрибейим.*

Akram Husseinzadeh

ANCIENT FOLK PLAYS AND SPECTACLES IN NAKHCHIVAN

The paper deals with folk plays in Nakhchivan. Along the centuries during “Novruz” holiday different folk spectacles as “Kosa-Kosa”, “Decorating Khan”, “Godu-godu” were showed and all these spectacles were reflected the dreams and wishes of the people before the theatres formed. The first sources of our national theatre is learnt in the article. Among the folk plays and spectacles there dealt with form ancient Oghuz tribes and Shamanism which was exist in Nakhchivan in ancient time. Shamans, Gams were singing “religios songs” in front of the people on the stages, playing gopuz and dancing. They were showing the ceremonies with their “Prayings”.

Key words: *Oguz, Shaman, Oleak, Elenge, Cahribayim.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naziraasgerova@yahoo.com

SEHRLİ NAĞILLARDA QƏHRƏMAN OBRAZI

Məqalədə sehrli nağıllarda qəhrəman obrazı araşdırılmışdır. Qəhrəmanın mübarizəsi, sehrli qüvvələrlə bağlılığı məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Eyni zamanda qəhrəmanın keçdiyi yol tədqiqatə cəlb edilmişdir. Məqalədə nağıllardakı qəhrəmanın istəyinə çatması uğrunda qarşısına çıxan maneələri dəf etməsində sehrli qüvvələrin rolu göstərilmişdir. Beləliklə, sehrli nağıllardakı qəhrəmanların nəticədə öz istəklərinə nail olması nağılı yaradan xalqın arzu və istəklərinin məntiqi nəticəsi olduğu nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Mif, folklor, sehrli qüvvə, fantastika, magik təsəvvür.*

Nağıllar ümumi məzmun etibarı ilə baş qəhrəmanın həyatının təsviri ilə başlayır, onun uzun mübarizəsindən sonra xoşbəxtliyə çatması ilə sona yetir. Qəhrəman obrazı digər obrazlarda qarşılaşdırmada açılır. Qəhrəmanın şəx qüvvələrlə qarşılaşdırılması xüsusi məna daşıyır. Sehrli aləmlə bağlı obrazlar qəhrəmanlıq süjetləri üçün səciyyəvi obrazlardır. Bu tipli süjetlərdə xalq fantaziyası zahirən adi qəhrəmanlarla fantastik möcüzələrlə sahib olan şəx qüvvələri qarşılaşdırır. Qəhrəmanlarla düşmənlərinin barışmaz münasibətləri sehrli nağıl süjetlərinin özəyini təşkil edir. Bu mənada sehrli nağılların bir çoxunda “Mif təfəkkürünün yaranmasında insanların təbiət və onun əşyaları ilə canlılarla qarşılaşmasının, ilişkisinin böyük rolu vardır. Təbii ehtiyac, var olmaq, yaşamaq ehtirası bu görüşün canlı gücüdür. Bizcə, miflə ilişkəli tanrılar, qəhrəmanlar da ona görə yenilməzdirlər ki, onlarda bu güc vardır. Hətta onlardan bir sırası bu gücün yaradıcılarıdır” [10, s. 37].

Bu cəhətdən yaradılışla, qəhrəmanın doğuluşu ilə bağlı motiv diqqəti çəkir. Qəhrəmanın sehrli doğuluşu motivi ilə qeyri-adi möcüzəli qüvvəyə malik olan qəhrəmanın onu əhatə edənlərdən seçilməsi və onun gələcək qəhrəmanlığı əsaslandırılır. Qəhrəmanın möcüzəli dünyaya gəlməsi motivi sehrli nağıllarda geniş yayılıb. Ümumiyyətlə, nağılların bir çoxunda qəhrəman onu əhatə edənlərdən bir sıra qeyri-adi cəhətləri ilə seçilir. Onun qəhrəmanlığı sehrli olur. Belə nağılların ekspozisiyasında uşaqsız ata-anaların arzusu, qəhrəmanın qeyri-adi möcüzəli doğuluşu motivi mühüm yer tutur. Bu motivə “Kəl Həsənin nağılı”nda da rast gəlirik. Nisə meşəyə odun dalınca gedir. O, meşədə bərk acır. Bir neçə armud yeyir, bulaqdan su içir. Bundan sonra quşun yumurtasını başına çəkir. Gülcəhan bir qədər toxtayıb yoluna davam etdi, axşam evinə çatdı. Bir müddət keçdi, bu gölməçə suyundan Gülcəhan uşağa qaldı. Onun bir oğlu oldu, eynən Rüstəm-pəhləvan” [5, s. 151]. Doğulan uşağın canında bəzi at nişanları da olur. Aygır Həsən uşaqlığında dağa əl atsa, yerindən qoparır. Adlı-sanlı igid kimi böyüyən aygır Həsən div şahını öldürərək bacısını işıqlı dünyaya çıxarır.

Bu bölmə daxil olan nağılların bir çoxunda övladsız valideynlər dərvişin verdiyi almanı, yaxud da hər hansı bir təsadüf nəticəsində əldə olunmuş almanı yedikdən sonra

arzularına çatırlar. “Güzəçioğlu nağılı”nda deyilir ki, padşahla vəzirı bıkəf oturlar. Yoldan keçən Dərviş soruşur: Niyə bıkəf oturmusuz? Padşah deyir” – Nə mənim, nə də vəzirin uşağı olmur. Dərviş cibindən hərəsinə bir alma çıxardıb verir. Hərəsi öz arvadıynan almanı bölüb yeyir. Vaxt o vaxt olur ki, padşahın bir oğlu, vəzirin bir oğlu olur” [2, s. 118]. “İbrahim nağılı”nda isə təsadüfən tapılmış alma övladsız valideynləri arzusunə çatdırır. Ata-anasının möcüzəli almanı yeməsiylə dünyaya gələn uşaqlar da qeyri-adi keyfiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Ümumiyyətlə, şərq xalqları folklorunda bu motiv geniş yayılmışdır.

Nağıl və dastanlarımızda diriltmə, cavanlaşdırma, uşaqvermə və s. funksiyaları yerinə yetirən alma, dünya mifologiyası və folklorunda da tez-tez rast gəlinən obrazlardandır. “Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, yaşayışından, dünyanı dərk etməsindən yaranmışdır. Əski insan üçün su və ağac onun həyatı yaşayışı üçün əsas idi. Buna görə də onlar çox xalqlarda dərhal mifikləşmişdir. Bu səbəbdən də insan suda, bitkidə əbədlilik, ölməzlik axtarmışdır. Azərbaycan xalqının əski mifləri ilə sıx bağlı olan əfsanələrdə, nağıllarda, dastanlarda ölmüş “igidlər, gözəl qızlar bitkinin, çiçəyin, suyun köməkliyi ilə yenidən həyata qayıdılar. Suyun ölməzlik verməsi bütün xalqlar kimi, türkdili xalqların da mifoloji təfəkkürünün məhsuludur” [4, s. 118]. Qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu motivi “Kitabi Dədə-Qorqut” boylarında da əks olunmuşdur. Buğac, Beyerək və Basat da belə qəhrəmanlar sırasına daxil etmək olar. Sehrli nağıllarda qəhrəman qeyri-adiliyi ilə digər personajlardan fərqlənir. Məsələn, “Kəl Həsən” nağılında qəhrəman iki aylığında ayaq tutur, bir yaşında isə artıq böyük adamlar kimi yeriir. O, qeyri-adi gücə malik olur, məhz buna görə də onun yemək imkanları şişirdilir. Məsələn, “Qaraqaş” nağılında qəhrəman döyüşdən əvvəl beş pud düynünün xörəyini tələb edir” [1, s. 68]. “Kəl Həsən” nağılında isə qəhrəman döyüşdən əvvəl yeddi qazan aş yeyir. Qəhrəmanın qeyri-adi bədən ölçüsünə malik olmasını ona gətirilən adi atların belini sındırmasından da görmək olar. Qeyri-adi fiziki gücü və bədən ölçüsü ilə onun atının, döyüş paltarının və silahlarının qeyri-adiliyi paralelləşir. Qəhrəman ona gətirilən adi atı qəbul etmədiyi kimi, adi döyüş paltarını da qəbul etmir. “Beçə Dərviş” nağılında qəhrəmana gətirilən adi döyüş paltarları onun bədənində davam gətirmir. Qəhrəman bir dəfə adi döyüş paltarlarını geyinməklə onları cırır. Axırda ona firəng padşahının bağışladığı döyüş paltarı və üç pud ağırlığında poladdan düzəldilmiş qılınc verirlər” [4, s. 140]. “Kəl Həsən” nağılında padşah yetmiş pud poladdan Kəl Həsən üçün paltar, qılınc-qalxan döydürür” [5, s. 193]. “Reyhanın nağılı”nda Aygır Həsən dəmirçi dükanına gəlib başının böyüklüyü bir dağ qədər olan gürz qayırtır” [5, s. 182]. “Beçə Dərviş” nağılında qəhrəman hər dəfə güclü pəhləvanı məğlub edir. Döyüşün bir neçə dəfə təkrarı və hər dəfə qəhrəmanın əvvəl vuruşduğu pəhləvanlardan daha güclüsünü məğlub etməsi qəhrəmanın gücünü göstərmək üçündür.

Süjetin növbəti mərhələsi isə obrazın xalq arasında seçilməsi, ilkin qəhrəmanlıqlara başlanılması, nəhayət mübarizə qəhrəmanına çevrilməsi ilə şərtlənir. Bu nağılların kulminasiyası nəticədə qəhrəman və qarşı qüvvə, tərəfin qarşı-qarşıya gələn gərgin vəziyyəti ilə müşahidə olunur. Sehrli hərəkətlər hər şeydən əvvəl süjetin girişində əmələ gəlir. Bu hərəkətlərin məqsədi qəhrəmanın başqalarından seçilməsidir. Bu nağılçıya qəhrəmana istənilən keyfiyyəti əlavə etməyə əsas verir, nağıl hərəkətini müəyyən istiqamətə yönəltməyə yol açır. Bəzən qəhrəmandan bir gecədə şəhər, kənd, yol, bağ salmaq tələb olunur. Bu motiv qəhrəmanın sınaqması ilə bağlı olur, hərəkətin inkişafına xidmət edir. Bu sehrli hərəkətlər qəhrəmana düşməyə qalib gəlməkdə yardım edir. “Sehrli üzük” nağılında isə sehrli vasitənin köməyiylə qəhrəmanın arzusu tezliklə yerinə yetir. Qəhrəman üzüyü dilinin altına qoyub bir neçə kəlmə söz deməsilə onun istəyi hə-

yata keçir. “Üzük, Həzrət Süleyman eşqinə sənnən bir imarət istəyirəm bir kərpici qızıldan, bir kərpici gümüşdən. O saat bir də gördü ki, gurultu-nəriltiyənən bir imarət hazır oldu ki, keçəlin dediyinən də qəşəng” [1, s. 46]. Hər hansı bir tikilmə, zənginlik nağılda möcüzəli yolla sehrli köməkçilərin və əşyaların vasitəsilə bir anda hazır olur. Odur ki, hər hansı bir imarətin, yolun, bağın və s. yaranması ətraflı təsvir olunmur. “Yerdəyişmə” epizodu da nağıllarda mühüm yer tutur. Qəhrəmanın bir məkandan başqa məkana yerdəyişməsi nağıl hərəkətinin inkişafı üçün başlanğıc olur. Qəhrəmanın məqsədinə xidmət edir” [9, s. 98].

Yerdəyişmə müxtəlif sehrli köməkçilərin və vasitələrin yardımı ilə yerinə yetirilir. Sehrli nağılların bir çoxunda çətin səfərə yola düşən qəhrəman müdrik məsləhətçinin köməyi ilə istəyinə çatır. Onun verdiyi sehrli vasitə qəhrəmana yardım edir. Həmin funksiyanı çox vaxt nurani qoca yerinə yetirir. Xeyirxah qoca qəhrəmanı məqsədinə çatdırır, ona doğru yol göstərir. “Qaraqaş” nağılında qaranlıq bir meşədə Qaraqaş bir qocaya rast gəlir. Qoca Qaraqaşa başına gələcək hadisələrdən xəbər verir, ona bir qılinc bağışlayaraq deyir: “Bu qılinc səni bütün tilsimlərdən qurtaracaq” [1, s. 266]. “Hazarandastan bülbulü” nağılında qoca qəhrəmana Süleymani-ərəbatdan ötrü bura gəldiyini bilib dedi: Bala sən gəl bu sevdadan əl çək. Çox igidlər, çox pəhləvanlar bunun üçün gedib geri qayıtmayıblar. Qəhrəman dedi: Dədəmə söz vermişəm, gərək eləyəm. Onda qoca dedi: İndi ki, belə oldu, qoy sənə deyim. O at hər gün bir çeşmə var, gəlib o çeşmədən su içir. Onu ancaq orda tutmaq olar” [6, s. 276]. Ancaq o çeşmənin yanına getmək üçün gərək yeddi dənə odlu dərədən keçəsən. Dəryadan çıxan atın bulaq suyu içməsi ilə yeddi dənə odlu dərədən keçmək oxşar motivlərdir. Çünki o atları tutmaq üçün bunları mütləq gerçəkləşdirmək lazımdır. Nağılda qəhrəman ona deyildiyi kimi də hərəkət edir. Qəhrəman arxasınca getdiyi atı çeşmə suyu içəndə tutur, görür ki, “at bir atdı ki, Qırat onun yanında bir pula dəyməz” [6, s. 277]. Süleymani Ərəbat qəhrəmanın ən yaxın dostuna çevrilir. Sonralar qardaşları qəhrəmana xəyanət edir, onun əl-ayağını bağlayıb çölün düzündəki quyuya atır, Billi-Bilqeyis xanımı, Hazarandastan bülbulünü də özləri ilə götürüb atalarının yanına gedirlər. Köməksiz qəhrəman quyunun içində tək-tənha qalır. Lakin Süleymani-Ərəbat onu tək buraxmır, ölümdən qurtarır, ədalətin öz yerinə qaytarılması, qəhrəmanın qisas alması, öz halal haqqına sahib olması üçün köməklik göstərir.

“Çalib-çağıran ağac” nağılında qoca nağılın qəhrəmanına kömək etmək üçün deyir: Gedərsən, yolun qurtaracağında qarşına uca bir dağ çıxacaq. Dağı bir zülümənən çıxarsan, atı da elə yerdə bağlarsan ki, bir ins-cins bilməz. Kənardan durub qulaq verərsən, işdi, daş mışıldasa, keçməzsən, mışıldamasa keçərsən. Daşın üstündən keçib o biri tərəfdə durarsan, ondan o tərəfə yolu sənə daş göstərəcək. Bu dəfə də Məlik Cümşüd yenə qocanın dediyi kimi eləyib, daşın o biri üzünə keçir. Daş dil açıb deyir: Məlik Cümşüd, mən böyük bir tilsim idim, sən məni sındırdın. Get, nə niyyətə gedirsən, niyyətin hasil olsun. Sonra daş yolun qalanını belə başa salır” [6, s. 78]. Göründüyü kimi bu nağılda dağ, daş, su mühüm yer tutur. Mətnə daşla bağlı müəyyənləşən bir şərt var, işdi daş mışıldasa keçəmməzsən, mışıldamasa keçərsən. Daş mışıldasa, qəhrəman niyə keçə bilməz? Bildiyimiz kimi mışıldamaq yuxu ilə, yatmaqla bağlıdır. Deməli, daş mışıldayırsa, yatıbsa onda bir hifzedici olaraq öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Mışıldamırsa, oyaqdır, öz funksiyasını yerinə yetirəcək, köməklik göstərəcək. Nağılda məhz daşın göstərdiyi yolla qəhrəman axtardığı çalib-çağıran ağacı tapır. “Nağılın əvvəlində isə suyun köməyi ilə qəhrəman əjdahaların yanından keçib dağın himayəsinə sığınmışdır. Göründüyü kimi hər çətin mərhələlərin keçilməsində kultlar su, dağ, daş, ağac qoruyur, hifz edir. Su, dağ, daş, ağacın bu cür bağlılığı onların əcdad kultu ilə bağlılığını üzə çıxarır” [7, s. 26].

“Çalib-Çağırın ağac”, “Hazarandastan bülbülü” nağıllarında da çətin səfərə yola düşən qəhrəman müdrik qocanın xeyirxah məsləhətinə əməl edərək, çətinliklərdən uğurla çıxıb arzusuna çatı bilər. Müdrik qocanın məsləhətlərini yalnız əsl qəhrəman yerinə yetirir. Xüsusən üç qardaş haqqındakı nağıllar silsiləsində bu aydın şəkildə özünü göstərir. Böyük qardaşlar müdrik qocanın dediklərini unudur, onun məsləhətlərinə əməl etmir. Onlar həmişə uğursuzluğa düşər olurlar. Onların əksinə olaraq kiçik qəhrəman nurani qocanın məsləhətlərinə vicdanla əməl edir və xoşbəxtliyə çatır. “Üçbiğ Kosa” nağılında ölüm döşəyinə düşən şah oğlanlarının yanına çağırır deyir: “Oğlanlarım mənə sizə iki vəsiyyətim var. Biri budu ki, mən öləndən sonra üç gün mənə qavrimi qoruyun. Birinci gün böyük oğlum, ikinci gün ortancıl oğlum, üçüncü gün balaca oğlum qavrimin üstündə qaraul çəksin. İkincisi də budu ki, mənə elçi daşımın üstündə hər kim oturub qızımı istəsə, verərsiniz ona” [1, s. 157]. Böyük qardaşların əksinə olaraq atanın birinci vəsiyyətini yerinə yetirən kiçik qardaş üç sehrli at və silah əldə edir. Həmin xeyirxah köməkçilər ən çətin anda ölümcül yaralanmış qəhrəmana kömək edir. Onların yardımı ilə həyata qayıdan qəhrəman böyük qardaşlarının paxıllığı üzündən oğurlanmış gözəl arvadını Üçbiğ Kosa zülmündən qurtarır.

Beləliklə, çətin səfərə yola düşən qəhrəman bədxah qüvvələrin şərinə məruz qalan kimsəsizlər, köməksizlər müdrik məsləhətçinin köməyi ilə istəklərinə yetirlər. Çox vaxt onun verdiyi sehrli vasitə qəhrəmanın çətin anlarda köməyinə çatır. Həmin funksiyada çox vaxt nurani qoca çıxış edir. Bu müdrik və xeyirxah qoca qəhrəmanı məqsədinə çatdırır, ona doğru yol göstərir. Qəhrəman gələcəkdən xəbər verən müdrik qocanın sözünə danışsız əməl etməsilə istəyinə çatır. Müdrik qoca öz məsləhətini o şəxslərə verir ki, o, haqq və ədalət uğrunda şəhər qüvvələrlə vuruşur, özündə xalqın arzu və ümidini ifadə edir. Müdrik qoca addımbaşı qəhrəmanın köməyinə çatır, ona yol yoldaşı olur.

Sehrli nağılların bir çox süjet tiplərində müdrik məsləhətçi köməkçi funksiyasında əfsanəvi Xızır çıxış edir. Ən çətin anlarda, ölüm ayağında Xızır qəhrəmanın dadına çatır, onun həyatını xilas edir. “Məlik Cümşüd” nağılı da bu cəhətdən səciyyəvidir. Ata tapşırığını yerinə yetirmək üçün çətin səfərə yola düşən böyük qardaşların cəhdi uğursuzluqla sona çatır. Kiçik qardaş bu tapşırığa namus və igidliklə əməl edir və böyük qardaşlarını da əsirlikdən qurtarır. Böyük qardaşları bunun əvəzində ona xəyanət edirlər. Rəhimsiz qardaşlar şirin yuxuda olan kiçik qardaşı doğrayıb qara daşın dibində basdırırlar. Əfsanəvi Xızır qəhrəmanı dirildir. Bildiyimiz kimi Xızır İlyas obrazı türk xalqları folklorunun ayrı-ayrı janrlarında xeyirxah və xilasedici mifik hami kimi özünü göstərir. Xeyirxah hami, gözəgörünməz xilasedici qüvvə kimi özünü göstərən Xızır İlyas “Dədə Qorqut kitabı”nın birinci boyunda ölümcül yaralanmış qəhrəmana ana südüylə dağ çiçəyini məlhəm qoyur. “Məlik Cümşüd”ün nağılında da Xızır İlyas xeyirxah və xilasedici funksiyasını yerinə yetirir. Bu xüsusiyyətinə görə “Məlik Cümşüdün nağılı”, “Dədə Qorqut kitabı”nın birinci boyundakı Xızır İlyas motivi ilə səsləşir ki, bu boyu da araşdırıcılar ən qədim oğuznamələrdən sayırlar” [8, s. 51]. Deməli, “Məlik Cümşüdün nağılı” və bu kimi digər nağılları da mifoloji görüşlərlə səsləşən bir nümunə kimi qəbul etmək olar.

Bir çox nağıllarda qəhrəman müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında çıxış edir, onu əhatə edənlərdən həqiqi sifətini gizlədir. O, səfərə yola düşəndə öz paltarını yolda çobanla dəyişir, keçəl sifətində sevgilisinin yaşadığı yerə gəlib çıxır. Öz gələcək qayınatasının sürüsünü otarır. Nağılda keçəl-adaxlı obrazının meydana çıxması təsadüfi deyil. Bu qədim təsəvvürlərlə bağlıdır. Bildiyimiz kimi qədimdə insanlar totem heyvanlar dərisində gizləniş sınaqdan keçərmişlər. Bu təsəvvürlə bağlı olaraq nağıl qəhrəmanı da öz başına heyvan dərisi çəkir, düşmənlərdən gizləniş. Bu motivə onlarca nağıllarda təsadüf

etmək olar. “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılı bu cəhətdən səciyyəvidir. Nağıldan təsvir olunur ki, çətin sınaqlardan keçən qəhrəman axırda gəlib yad bir şəhərə çatır. Yolda o, bir çobandan qoyun alıb kəsir, qoyunun qarnını tərsinə çevirib başına keçirir və şəhərə gəlib şahın bağbanına kömək etməyə başlayır. Şahın kiçik qızı onu görüb sevir. Bundan qəzəblənən şah qızını Məlik Cümşüdə qoşub saraydan çıxartdırır, köhnə bir daxməyə köçürür. Düşməni qoşunu şəhərə hücum edərkən hər şey aydın olur. Şahın böyük kürəkənləri düşmənlə döyüşdə məğlub olurlar. Məlik Cümşüd isə sehrli köməkçilərin yardımı ilə döyüş meydanına daxil olur, düşməni məhv edir. Axırda şah və onun yaxın adamlarına aydın olur ki, Məlik Cümşüd əsl igid imiş. Şah böyük kürəkənlərini samanlığa qovub, Məlik Cümşüdlə kiçik qızını yanına gətirir. Bu nağılda qəhrəman qoyun dərisində gizləniş, qəsdən bu simada hərəkət edir. O, müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında hərəkət edir, onu əhatə edənlərdən həqiqi sifətini gizlədir” [8, s. 127]. Bu nağılda folklor poetikasının mühüm cəhəti müəyyən işləri həyata keçirmək üçün geyim-libas aktının vacibliyi öz əksini tapmışdır. Folklorumuzun digər janrlarında tez-tez rast gəldiyimiz bu məsələ “Dədə Qorqut kitabı”nda Beyrəyin Oğuz elinə qayıtması zamanı geyimin dəyişməsi qəhrəmanın vacib atributiv əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Haqqında danışdığımız nağılda da qəhrəman paltarını dəyişməklə öz məqsədinə çatır.

Bəhs etdiyimiz nağılda qəhrəman dərvişin qalaçasında ata rast gəlir. Burda at tək deyil, aslanla Zümrüd quşu onunladır. Deməli, nağıl strukturunda onlara da yer ayrılıb. Dərvişin qalaçasında onlar kömək üçün qəhrəmana öz balalarını verirlər. Burda onlar qeyri-fəal iştirakçılar, Gül ilə Sənavərin əhvalatını öyrənmək zamanı gələndə vəziyyət dəyişir. Məlik Məhəmməd çıxıb tükü oda tutdu, at, quş, aslan üçü də hazır oldular. At dedi: Bu yol çox əziyyətli, qorxulu, tilsimli yoldu. Mən səni qırx günə aparıb gətirə bilmərəm. Yaxşısı budu, qoy səni Zümrüd quşu aparsın” [9, s. 151]. Göründüyü kimi burada da obrazlar arasında bölüşmə paylaşma var. Digər nağıllardan fərqli olaraq atların gördüyü işi bu dəfə at boynuna götürür, qorxulu tilsimli yolu Zümrüd quşuna həvalə edir.

Bəzən qəhrəman günlərlə yuxuda olan divlərin üzərinə gedir, lakin tilsimi yalnız onların iştirakı ilə qıra bilirlər. “Ağ quş” nağılında divin vilayətinə gələn qəhrəman burada şərti sınaqlardan keçməli olur. “Ağ divin qızı bu saat yeddi günlük yuxudadı. O, ayda bir dəfə belə yatır. Yeddi günlük yuxu yatanda o, qırx saçı ilə çarmıxa çəkili olur. Onu açmaq sənə mümkün olmaz. Ağ divin tövlədə qırx çarmıxlı bir atı var. Sən gərək o ata minəsən, sonra qızı qaldırasan” [1, s. 293]. Bəzi sehrli nağıllarda əsatiri qüvvələr birgə fəaliyyət göstərir. At, Zümrüd quşu, aslan hər biri ayrı-ayrılıqda qəhrəmanların köməyinə çatdığı kimi birlikdə də öz qüvvələrini sınaırlar. Sehrli varlıqlar qəhrəmanın yandırdığı tükün qığılcımından ani olaraq meydana çıxır və əmri yerinə yetirir. Odun, qığılcımın əski kultlarındakı mifoloji kökü eyni tərzdə nağıllarda sehrli qüvvələrin məzmun və mahiyyəti təşkil edir.

Beləliklə, sehrli nağıllar fantastik əsatiri qəhrəmanların təsviri, xüsusiyyətləri göstərir ki, bu qüvvələr nə qədər gerçək həyatdan ilk baxışda kənar olsalar da bütün möcüzələr, sehrli həyata, yerə, insana bağlıdır. Bədii niyyət bu ecazkar sirlərin arasında itib batmır. Xalq sehrli nağıl qəhrəmanlarının təmsalında humanist, xeyirxah qüvvələr tərəfində dayanır, şərə əbədi zülmə qarşı çıxır, bu amansız mübarizədə qələbə çalmağına bütün varlığı ilə inanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. Bak: Yazıçı, 1985, 502 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası Naxçıvan folkloru: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 494 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası Naxçıvan folkloru: III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 359 s.
5. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 352 s.
6. Azərbaycan nağılları: Naxçıvan. Bakı, 2005, 287 s.
7. Babayev R. Janrın iddiası və imkanları. Bakı: ADRU, 2014, 135 s.
8. Əliyev O. Nağıl və dastanlarımızda oxşar motiv və obrazlara dair // Dədə Qorqud jurnalı 3, Bakı: Nurlan, 2007, 44-55 s.
9. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının struktur xüsusiyyətləri və poetik dili // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX c., Bakı: Səda, 2000, s. 95-129 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Назира Аскерова

ОБРАЗ ГЕРОЯ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

В статье исследован образ героя в волшебных сказках. Выяснен вопрос связи с волшебными силами героя, его борьбы. В то же время привлечен к исследованию пройденный героем путь. Здесь показана роль волшебных сил в преодолении препятствий, с которыми сталкивается герой в пути, добираясь до своей цели. Здесь примерами обосновано, что в волшебных сказках, где герои добиваются своих желаний, – это логичный итог мечтаний и желаний народа, создавшего эти сказки.

Ключевые слова: миф, фольклор, волшебная сила, фантастика, магическое воображение.

Nazira Asgarova

HERO CHARACTER IN FAIRY TALES

The hero character in fairy tales is searched. The problem of hero's struggle, the relation with the magic forces are elucidated. At the same time the path the hero passed is drawn into research. The role of the magic forces while repulsing the met obstacles for achieving the heros desire is indicated. Consequently the achieving the heros' desires in the tales to be the logical result of the pееople creating the tale is proved with the samples.

Key words: myth, folklore, fairy forces, fantasy, magic imagination.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

TƏZKİRƏLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış təzkirələrin araşdırılması Naxçıvanla bağlı əlyazma nümunələrinin toplanılması və tədqiqi elmi dövriyədə olmayan bir sıra yeni faktların ortaya çıxmasını və Naxçıvanşünaslığın inkişafında mühüm qaynaq kimi istifadə olunmasına imkan verir.

Açar sözlər: mətnşünaslıq, Naxçıvan, təzkirə.

Milli özünüdərk inkişafı nəticəsində meydana çıxan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ideyası müasir ədəbiyyatşünaslığımızda artıq müstəqil konsepsiya, yəni ədəbiyyata konkret baxış və anlama sistemi kimi dərk edilir. XX əsrin son rübündə isə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Yəni, get-gedə ədəbi irsin daha qədim qaynaq və örnəklərinə baş vurulmaqdadır. Bu qaynaqlardan biri də təzkirələrdir. XXI əsrin astanasında artıq müəyyən dərəcədə təzkirələrin araşdırılması bu janrın tədqiqi tarixindən danışmağımıza imkan verir. Təzkirələrin tədqiqi tarixi onların yaranması ilə başlamışdır desək, əlbəttə ki, yanılmırıq. Məsələn, Sadiqi Əfşarın “Məcməülxəvas”, Lütfuli bəy Azərin “Atəşkədə”, Seyid Əzim şirvaninin “Təzkirətüş-şüəra” və s. əsərlərində özlərindən əvvəlki təzkirələr və onların müəllifləri haqqında bilgilərə də rast gəlinir və yeri gəldikcə bu əsərlərin adı qaynaq kimi qeyd olunur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində təzkirələrin ilk tədqiqatçısı kimi görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazı hesab edə bilərik. Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” silsiləsindən olan əsərlərinin yazılmasında əsas mənbələrdən biri kimi orta əsrlər və XIX əsr təzkirələri götürülmüşdür. Şairlərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərində müəllif ilk növbədə təzkirələrə müraciət edir. Salman Mümtaz özü də 1900-cü ildən başlayaraq iyirmi beş ildən artıq bir müddət ərzində apardığı tədqiqat işlərində əsas məxəzlərdən birinin “mürğənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazların” olduğunu qeyd edir. Ədib öz məqalələrində bəzi təzkirələrə tənqidi yanaşır, onların ədəbiyyat tariximizi yaratmalarına geniş imkanları olduğu halda fərsəfil tendensiyaya uymaqla yanlış mövqə tutaraq millilikdən uzaqlaşmış başqa xalqlara xidmət göstərmələrini ürək ağrısı ilə qarşılayırdı: “Əgər bizi doğru və düz yolumuzdan azdıran yazıçıların hamısı əcnəbi millətlərdən olsa idilər, bəlkə də mən bir o qədər acımadım. Amma təəssüf olsun ki, Azərbaycan oğlu müvərrirlərimiz, ədiblərimiz, şairlərimiz də həmin o zehniyyətə qapılmış və o yabançı hisslərin axıntısında özləri ilə bizi də baş aşağı axıdıb getmişlər” [1, s. 301]. Salman Mümtaz təzkirələrin bəzi çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq onları araşdırmaqdan yorulmamış, bəzilərini əldə edə bilmədiyi üçün təəssüflənmiş, gələcək tədqiqatlar üçün bir sıra təzkirələrin adını yaddaş səhifələrinə qeyd etmişdir. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun 24 nömrəli fondunda 414 sayılı saxlanma vahidi altında Salman Mümtazın bir

səhifəlik təzkirə adlarını əks etdirən vərəq qorunur ki, bu da onun təzkirələrin tədqiqinə böyük maraq göstərməsini təsdiqləyir. Bu əlyazması ən qədim fars təzkirəsi olan “Lübbab-əl-əlbab”dan başlayaraq, XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş Azərbaycan müntəxabatlarına qədər bir çox antoloji əsərləri əhatə edir [2, s. 79]. Salman Mümtaz elmi fəaliyyətində dönə-dönə məşhur təzkirənavislərdən Məhəmməd Övfî, Dövlətsah Səmərqəndi, Əmin Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Azad Hüseyn Belgirami, Rzaquluxan Hidayət, Həsən Çələbi, Sam Mirzə, Şəmsəddin Sami bəy, Mirxond, Nurhüseyn, Mirhüseyn Nəvvab, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə və başqalarına müraciət etmiş, onlardan faydalanmışdır. Bu hərtərəfli tədqiqatın sayəsində “Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını dana ədəbiyyatşünasların əksinə olaraq” Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatını min ikiyüz illik möhtəşəm tarixə malik olduğunu, tarixi ədəbiyyatımızın Vaqifdən deyil, çox-çox irəlidən başladığını deyir [3, s. 24]. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun fikrincə, təzkirələrdə bioqrafik cəhət və sənətkarlıq məsələləri üstünlük təşkil edir [4, s. 168]. Görkəmli alim Həmid Araslının XIX əsr təzkirələri haqqında mülahizələrinin yekunu olaraq yenə də bu janrın kəsir cəhətləri vurğulanmışdır. H. Araslıya görə, təzkirəçilərin əsərlərində bir sıra dolaşılıqlar da vardır. Onlar bəzən ağızdan-ağıza eşitdikləri təhrif olunmuş məlumatları həqiqət kimi verirlər. Buna görə də istifadə edilən təzkirələrə mütləq tənqidi yanaşmaq, onlardan daha çox faktik materialları təsbit etmək işində istifadə etmək lazımdır [5, s. 7]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində görülən işlərdən birincisi onların tərcümə və yaxud transfoneliterasiya olunaraq nəşr edilməsidir. Bu günə kimi Azərbaycan təzkirələrindən Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirətüş-şüəra” (1974), Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” (1987), Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” (1995), Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” (1998) əsərləri kiril əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin elmi-ədəbi janr olaraq müstəqil şəkildə öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. Bu baxımdan ilk görünən əsərlərdən biri kimi Qafar Kəndlinin “Sadıq bəy Sadıqinin həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər” (1964) məqaləsi diqqəti çəkir. Məqalədə Sadıqinin ədəbi yaradıcılığın bir sahəsi olan təzkirəçilik fəaliyyəti də geniş işıqlandırılmış, “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin əlyazma nüsxələri, müasir nəşri və İran ədəbiyyatşünaslığındakı tədqiqatı haqqında bəhs olunmuşdur. [5]. Mehri Məmmədovanın “Orta əsrlər təzkirəsi” (“Elm və həyat”, 1974-cü il) adlı məqaləsi isə XVIII əsr təzkirəçisi Lütfəli bəy Azər və onun “Atəşkədə” təzkirəsinə həsr olunmuşdur. Nəsrəddin Qarayevin “Təzkireyi-Ziyai” və “Təzkireyi-Nəvvab” haqqında bəzi qeydlər məqaləsi bu sahədə ilk geniş tədqiqat işi hesab oluna bilər.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan 3 ədəd təzkirədə (Riyazül Arifin, Rizaqulu xan Hidayət, Tehran, 1305 h.q., 368 səh. Fars dilində ornaməntlidir [6]. Riyazül-əşiqin, Müştəri Müstəhidzadə Qarabaği, 1328 h.ş., İstanbul, 278 səh., fars dilində [7] və Təzkireyi Nəvvab, Mir Möhsün Nəvvab, Bakı, 1913, 248 səh. fars dilində [8]) 5 Naxçıvanlı müəllifin (Əbu Əli Ordubadi, Molla Abbas Vənəndi, Müslüm Vənəndi, Hüseyn Çakər, Mirzə Muxtar) həyat və yaradıcılığından bəhs olunmuşdur. Bu təzkirələrdə verilən məlumatlar bir mənbə kimi çox qiymətlidir.

Təzkirələrin araşdırılması regionun orta əsrlər dövrü üzrə tədqiqatların dərinləşməsində istifadə edilə biləcək yeni mənbə kimi qiymətlidir. Bu da öz növbəsində orta əsrlər dövrü elmi mühitini yaxından izləmək üçün əsaslı zəmin yaradır. Bununla yanaşı orta əsrlər dövründə regionun ədəbi dili, kitabçılıq sənəti, katiblik, təzkirəçilik və digər sahələrin öyrənilməsində əsaslı qaynaq kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986.
2. Mümtaz S. Təzkiyələr. 2 vərəq, fond № 24, inv. siyahı 1, saxlama vahidi № 414.
3. Nəcəfov N.H. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987.
4. Bəqdeli Q. Əvhədinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c., Bakı, 1983.
6. Rzaqulu xan H. Riyazül Arifin. Tehran, 1305 h.q., 368 səh. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.
7. Müstəhidzadə M. Q. Riyazül-əşiqin, 1328 h.ş., İstanbul, 278 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.
8. Mir Möhsün N. Təzkireyi Nəvvab. Bakı, 1913, 248 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.

Фахреддин Эйлазов

ВЗГЛЯД НА ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ БИБЛИОГРАФИИ

Собрание и исследование образцов рукописей, связанных с Нахчываном, а также исследования в области библиографии, которая некоторое время не являлась объектом внимания, создали условия для включения в научный оборот некоторых новых фактов и стали весомым источником для развития нахчывановедения.

Ключевые слова: *текстология, Нахчыван, библиография.*

Fakhraddin Eylazov

REVIEW OF BIBLIOGRAPHY HISTORY STUDY

Collection of samples and study of manuscripts related to Nakhchivan, as well as research in the field of bibliography, which for some time was not the object of attention, created the conditions for inclusion in the scientific revolution of some new facts and become a source of significant development of the Nakhchivan study.

Key words: *textual study, Nakhchivan, bibliography.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

NAXÇIVAN ZİYALILARI VƏ TİFLİS MÜHİTİ

Məqalədə Tiflisdə fəaliyyət göstərən müsəlman teatrının yaranması, o cümlədən Tiflisdə maarif və mədəniyyətin inkişafında müstəsna xidmətləri olan, “Tiflis müsəlman teatri”nin təsisçilərindən Yusif bəy Tahirovun fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Həmçinin Yusif bəy Tahirovun ömür yoluna qısa nəzər salınmış, onun fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün əsas məqamları diqqət mərkəzinə çəkilməklə maraqlı elmi nəticəyə nail olunmuşdur.

Açar sözlər: *Tiflis, teatr, səhnə, Yusif bəy Tahirov, mədəniyyət, aktyor.*

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Naxçıvan Azərbaycanın ictimai, bədii fikir tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş bir diyardır. Bu ulu torpaq saysız-hesabsız sənətkarlar, memarlar, tarixçilər, hərbcilər, dövlət xadimləri siyasətçilər, şairlər, dramaturqlar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yetirmişdir. Naxçıvan torpağının yetirdiyi ziyalılar vəzifəsindən, peşəsindən, rütbəsindən asılı olmayaraq maarif və mədəniyyətin inkişafına zaman-zaman öz töhfələrini vermişlər. Belə işıqlı şəxsiyyətlərdən biri də məşhur hərbcisi, mədəniyyət və incəsənət xadimi Yusif bəy Tahirovdur. Yusif bəy Naxçıvan torpağında doğulub boya-başa çatmış, hərbi təhsil almış, Tiflis şəhərində bir hərbcisi kimi xidmət etmişdir. O, hərbcisi olsa da, maarif və mədəniyyətin, Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisində, formalaşmasında əvəzolunmaz xidmətlər göstərmişdir. Onun Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisi üçün göstərdiyi xidmətlər vaxtilə “Səda” qəzetində işıqlandırılmışdı. Həmin qəzetdən oxuyuruq: “Yanvar ayının 30-da... dram cəmiyyətini idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət – Nadir bəy Qayıbov, Eynəli bəy Sultanov, Yusif bəy Tahirov, Mirrövşən bəy Əfəndizadə və Əlimirzə bəy Nərimanov seçilir” [10].

Yusif bəy Tahirovun səyi və ziyalıların köməkliyi ilə Tiflisdə ilk teatr binası təşkil olunur. Tiflis Azərbaycan teatrının təməli 1873-cü ildə qoyulsa da onun tamaşaları Gürcüstan əyanlar teatrının, Zubalov xalq evinin səhnəsində nümayiş etdirilirdi. Gürcüstan əyanlar teatrında yerləşən cəmiyyətin 5 nəfərdən ibarət bürosu və 40 nəfərdən artıq üzvü var idi [11].

Yusif bəy cəmiyyətin ilk sədri idi. O, “Tiflis müsəlman dram cəmiyyəti”nin fəaliyyətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə öz nüfuz və bacarığından istifadə edərək “Auditoriya”-nı açmaq, ən zəruri səhnə ləvazimatlarını əldə etmək üçün azərbaycanlılarla yanaşı, Tiflisdə yaşayıb fəaliyyət göstərən müxtəlif millətlərdən olan ziyalılarla da yaxından əlaqə saxlamış, onları da bu işə cəlb etmişdi. Özü isə cəmiyyətə sədrlik etməklə yanaşı ona hər cür maddi yardımlar göstərirdi.

Bəzi tədqiqatçılar “Auditoriya”-nın açılmasında əsas təşəbbüskar kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni qeyd edirlər. Düzdür, o zaman

Cəlil Məmmədquluzadə Tiflis ədəbi mühiti ilə bağlı idi. Lakin “Auditoriya”nın açılmasının əsas təşəbbüskarı məhz Yusif bəy Tahirov idi. Bunu o dövrdə çıxan mətbu orqanlardakı yazılar, “Auditoriya”nın açılmasında iştirak edən ziyalıların xatirələri, o cümlədən Əziz Şərifin xatirəsi və Tiflis Azərbaycan teatrının tədqiqatçıları Abbas Hacıyevin və İlham Rəhimlinin apardıqları tədqiqatlar da aydınlığı ilə təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Tiflis Azərbaycan teatri 1873-cü ildən fəaliyyət göstərsə də onun ilk tamaşaları Tiflis əyanlar və Zubalov xalq evinin səhnəsində göstərilirdi. Bu teatr azərbaycanlılar yaşayan ərazidən (Şeytanbazardan – Ə.Q.) çox uzaqda yerləşdiyi üçün azərbaycanlılar teatra çox az gəlirdilər. Azərbaycanlıların teatra gəlməməsi cəmiyyətin sədri kimi Yusif bəyi narahat edirdi. Odur ki, o, cəmiyyətin üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Azərbaycan artistlərinin arzusu ilə 1911-ci ildə Tiflis bələdiyyə rəisi A.İ.Xatisova məktub göndərir. Məktubda deyilirdi: “Narodniy dom”da və “Gürcü klubu”nda göstərilən tamaşalarda... çox az adam iştirak edir. Çünki bu teatr müsəlmanların yaşadıkları yerdən xeyli uzaqdır. Sizdən xahiş edirik ki, belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq, şəhər duması qarşısında məsələ qaldırasınız, əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan mərkəzdə (Şeytanbazarda – Ə.Q.) “Auditoriya” açılsın” [2, s. 53].

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan səhnəsinin pərəstişkarlarından biri – Məşədi Hüseyn Əhmədovun “Zaqafqaziye” qəzetinin 10 fevral 1911-ci il tarixli nömrəsində yazısı dərc olunmuşdu. Orada yazılır: “...Tiflisdə Zubalov Xalq Evində müsəlman teatri fəaliyyət göstərməkdədir. Teatr cəmiyyətinin ilk sədri Yusif bəy Tahirovdur. O gördü ki, müsəlmanlar teatra az gəlir. Bunun səbəbi yerlərin bəha olması, ikinci səbəbi isə teatrın müsəlmanlara uzaq olmasıdır. Birinci səbəbi-qiyətləri azaltmaqla aradan qaldırmaq olardı. İkinci səbəbi isə aradan qaldırmaq çətin idi...Buna görə də Tahirov teatri müsəlmanlar üçün yaxın bir yerə köçürmək qərarına gəldi” [12].

Digər bir məlumatı isə cəmiyyətin xəzinədarı Mirzə Həsən Əhmədov verir: “Müsəlman artistləri dram cəmiyyəti” təşkil etmək üçün icazə almışlar. Yusifbəy Tahirovun təşəbbüsü ilə bir teatr binası təşkil etmək qərarına gəlmişlər. Əhalidən pul və başqa şeylər ianə şəklində toplayıb işə başladı” [14].

Həqiqətən də Tahirovun və müsəlman aktyorlarının səyi, A.İ.Xatisovun köməyi ilə şəhərin “Şeytanbazar” adlanan məhəlləsində əlverişli bir bina tapıldı və binanın təmirinə başlanıldı. Lakin buraxılan vəsait az olduğundan teatrsevənlər səhnəyə yardım etməyə başlayır. Yusif bəy Tahirovun təşkil etdiyi Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “Auditoriya”nın açılmasına Türkünstan, Bakı, Kazan, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Batum, Həştərxan, Vladıqafqaz, Orenburq maarifpərvərləri, sənət həvəskarları, bir çox cəmiyyətlərin nümayəndələri də tərəfdar idilər.

Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “Auditoriya”nın açılış gününü müəyyən etmək, açılışa hazırlıq işlərini tamamlamaq üçün cəmiyyətin iclası 1912-ci ilin mart ayının 28-də Voronov küçəsindəki 55 nömrəli evdə – İran cəmiyyəti xeyriyyə binasında keçirilir. “Auditoriya”nı təşkil etmək üçün təşkilat komitəsinin üzvləri seçilir, rejissor və xəzinədar təyin etmək məsələsi müzakirə edilir. Yığıncaqda şəhər rəisi “Auditoriya”nın xeyrinə birdəfəlik 200 manat və ildə 300 manat verməyi vəd edir. Bu faktları görkəmli tədqiqatçı Qulam Məmmədli də öz araşdırmaları [1, s. 245] ilə bir daha təsdiq edir. Bu yığıncaqda görkəmli səhnə xadimləri ilə yanaşı Hüseyn bəy Mirzəcamalov, Hüseyn Minasazov, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusifzadə qardaşları, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Rza Təhmasib və onlarla digər ziyalılar iştirak edirlər.

Yığıncaqda qərara alındığı kimi 1912-ci ilin aprel ayının 1-də gündüz saat 2⁰⁰-da Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “Auditoriya”sı açılır [1, s. 263].

Tiflis Azərbaycan Xalq Evi – “Auditoriya”sının açılışında Tiflisdə olan rus, gürcü, ukrayn, acar, abxaz, tatar dram və xeyriyyə cəmiyyətlərinin, maarif və mədəniyyət ocaqlarının nümayəndələri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları iştirak edirlər. Burada iştirak edənlər sırasında Hüseyn Cavid, Firudin bəy Köçərli, Yusif bəy Tahirov, H.Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əbülfət Vəli, Hüseyn bəy Mirzəcamalov, Hüseyn bəy Minasazov, Həsən Səbri, İsmayıl Həqqi, Eynəli bəy Sultanov, Ünsizadə qardaşları, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı, Ömər Faiq Nemanzadə, Əlimirzə Nərimanov, bir neçə general, Tiflis şəhərinin qlavası Xatisov, Axund Mollazadə, səhnə xadimləri – İ.Volkov, P.Bartov, Eristov, Belyayev, Vaso Abaşidze, Dadiani və digər şəxslər də var idi [7, s. 219].

Tanınmış aktyor və rejissor İbrahim İsfahanlı o dövrü xatırlayaraq yazırdı: “Açıq gözlü, maarifpərvər, Tiflisdə “Naxçıvan” qonaq evinin sahibi Həsən adlı bir şəxs əslən naxçıvanlı idi. Həsən Tiflis ziyalılarının hörmətini qazanmışdı. O, Şeytanbazardakı qonaq evinin bir otağını aktyorlara verdi. Qızğın məşqlər başlandı [2, s. 59].

Hələ 1911-ci ilin əvvəllərində Tiflis rus mətbuatı da bu cəmiyyətin fəaliyyətindən söhbət açmış, “Zaqafqaziyyə” qəzeti öz məqaləsini də “Zubalov adına xalq evində müsəlman dram cəmiyyəti” [4, s. 41] adlandırmışdır. “Tiflis Müsəlman dram cəmiyyəti” Tiflisdə tamaşalar verməklə yanaşı, Batum, Kars, Aleksandropol (Gümrü – Ə.Q), Qara Kilsə, Dilcan, Nuxa (Şəki), Şuşa və digər şəhərlərə qastrola gedir, zəngin repertuarla çıxış edirdilər. Teatrın qaynar fəaliyyətdə olduğunu o dövrdə nəşr olunan qəzetlər də təsdiq edir: “Tiflis “Müsəlman dram cəmiyyətinin sərdi Yusif bəy Tahirovun fəaliyyəti sayəsində bu il göstəriləcək tamaşalara quruluş vermək üçün artist Əbülfət Vəli Bakıdan Tiflisə dəvət edilmişdi. Ayın 8-də idarə heyətinin iclası olmuş və “Auditoriya”da işlərin yaxşılaşması üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür.

Gürcü teatrında tamaşa vermək üçün danışıqlar başlanmışdır. Mövsüm bu ayın 13-də açılacaqdır, ilk tamaşa üç pərdəli “Məhəbbət qurbanı” (əsil adı “Zavallı cocuq”dur) dramıdır. Gələcək tamaşa isə həmin müəllifin – Namiq Kamalın “Vətən” tamaşasıdır. Artist Əbülfət Vəlidən başqa aktrisa Məlik-Şahnəzərova ilə də danışıqlar aparılır. Habelə, Bakı artistlərinin Tiflisə qastrolu da nəzərdə tutulmuşdur” [13]. Eynəli bəy Sultanovun məlumatı [15] da həmin qəzetdə dərc edilmişdir. Məlumatdan aydın olur ki, 1912-1913-cü illərdə Tiflis Azərbaycan teatri fəaliyyətini dayandırmamış, onlarla səhnə əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Artist Əbülfət Vəlinin rejissorluğu ilə Namiq Kamalın “Məhəbbət qurbanı” (“Zavallı cocuq”) dramı da müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. 1913-cü ildə Yusif bəy Tahirovun təşəbbüsü ilə Tiflisə gələn Əbülfət Vəlinin fəaliyyəti nəticəsində “Auditoriya”da, Zubalov evində, Gürcü zadəgan teatrında, Kazyonni teatrında da canlanma hiss olunur. Çünki Əbülfət Vəlinin məsləhəti və işgüzarlığı sayəsində aktyorlar “Auditoriya” ilə yanaşı, ayda dörd dəfə Gürcü zadəgan teatrında, üç dəfə isə Zubalov evində tamaşalar göstərirlər [16].

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Məmmədquluzadə 1907-1908-ci illərdə “Tiflis qadın xeyriyyə cəmiyyəti”ndə çalışdığı illərdən (həmin vaxt Gövhər xanım Qacar cəmiyyətin sədri idi) Yusif bəy Tahirovu tanıyır və onun dost köməyi-ni hiss edirdi. Yusif bəy Tahirov cəmiyyətə hər hansı köməklik lazım olduqda heç bir tərəddüd etmədən əlindən gələni əsirgəmirdi. Odur ki, Həmidə xanım xatirəsini yazarkən Gövhər xanım ilə yanaşı Yusif bəy Tahirovu da xatırlayaraq, çox böyük hörmət və ehtiramla qeyd edir: “Əvvəllər bizim cəmiyyətimiz çox kasıb idi, çünki ona rəğbət bəsləyənlərin sayı azdı. Biz vəsait toplamaq üçün keçirdiyimiz tədbirlərin baş tutmasına çox çətinliklə nail olurduq. Hər hansı bir tədbirin keçirilməsi üçün hökumət idarələrindən icazə almalı idik. Rəislərdən icazə alınmasında Gövhər xanıma mərhum Yusif bəy Tahirov köməklik edirdi. Ona müraciət edəndə o heç bir tərəddüd etmədən bizə öz kö-

məlik əlini uzadırdı. Cəmiyyətin xəzinədarı şəhərin savadlı müsəlman qadınlarından Mina xanım Talışinskaya idi”... [3, s. 164].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində erməni daşnaq quldur dəstəsi Andranikin rəhbərliyi ilə Naxçıvana hücum edir. Bu zaman türk ordusunun baş komandanı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvana köməyə gəlir. O, burada mədəni-maarif işləri ilə də maraqlanır. Teatrın böyük təbliğat gücünə malik olduğunu nəzərə alaraq türk ordusunu tarixi siyasət və qəhrəmanlığını əks etdirən Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistra” əsərinin tamaşaya qoyulmasını təklif edir. 1918-ci ilin sentyabrın 25-də əsər tamaşaya qoyulur. Lətif Hüseynzadənin yazdığına görə həmin tamaşaya rejissorluğu və bədii tərtibatı Kazım Qarabəkir Paşanın özü etmişdir. Tamaşanın təşkilində teatrın rejissoru Rza Təhmasib və rəssamı Bəhrüz Kəngərli yaxından iştirak etmişlər. Bu tamaşadan sonra Namiq Kamalın “Zavallı cocuq” əsəri də tamaşaya qoyulur [5, s. 42-43].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistra”, “Zavallı cocuq” əsərləri Tiflis Azərbaycan teatrında və Bakıdakı teatrların səhnəsində tamaşaya qoyulmuş və müvəffəqiyyət qazanan tamaşalardan olmuşdur.

Torpağa bağlılığından Yusif bəy Tahirov Naxçıvanın ən çətin günlərində 1918-ci ildə vətənə qayıdır. O, 1918-ci ildən 1920-ci ilədək erməni daşnaklarına qarşı mərdliklə mübarizə aparır. 1919-cu ilin yanvar ayının 8-də Azərbaycan Parlamentinin 7-ci iclası çağırılır. Parlamentin iclasında Həsən Ağayev İrəvan quberniyası nümayəndələrinin ərizəsini oxuyur. Bu ərizəni imzalayanlardan biri də Araz-Türk Respublikasının üzvü Yusif bəy Tahirov idi [9, s. 31].

Yusif bəy Tahirovun bacısı Nazlı xanım Tahirova – Nəcəfova da dövrünün ziyalı qadınlarından olmuşdur. O, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbində təhsil almış, sonra Tiflis şəhərində təhsilini davam etdirmişdir (o illərdə qardaşı Yusif bəy Tahirov Tiflisdə yaşayırdı). Tiflis şəhərində yaşadığı illərdə Nazlı xanım qardaşının mə-nəvi qayğısı ilə əhatə olunmuşdu. Nazlı xanım Naxçıvanda və İrəvanda müəllimlik etmiş, maarifçilik ideyalarının yayılmasında yaxından iştirak etmişdir. O, 50 ildən artıq xalq maarifi sahəsində çalışmış, əməkdar müəllim fəxri adını almışdır. O, Naxçıvanda qızlar məktəbinin yaradıcılarından olmuşdur. Hətta onun təşəbbüsü və Rza Təhmasibin rejissorluğu ilə 1917-ci ildə (həmin vaxt qızlar məktəbinin direktoru Rəşid bəy Əfəndiyev idi) Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası tamaşaya hazırlanmışdı. Bu tamaşanın tarixi əhəmiyyəti çox böyük olmuş, Naxçıvanın mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq Naxçıvanın qadın və qızları bu tamaşada iştirak etmişdir. Tamaşa yalnız qadınlar üçün oynanılmışdır. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Nazlı xanım Tahirova diplomat Nəcəfqulu Nəcəfovun ömür-gün yoldaşı olmuşdur.

Yusif bəy Tahirovun taleyinin 1920-ci ildən sonra necə olduğu məlum deyil. Onun üç övladı olmuşdur. Qızları Sofiya və Xurşud, oğlu Məmməd. Taleyin qismətindən oğul da ata yolu ilə getmiş, hərbiçi olmuşdur. Qızı Sofiya xanım Naxçıvan torpağının yetirməsi olan rəssam-yazıçı Nağı Nağıyevin həyat yoldaşı idi. Nağı Nağıyev bir müddət Naxçıvan teatrında rəssam işləmişdir. 1945-ci ilin may ayının 8-də onun “Polad” əsəri Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur [8, s. 109].

Ömrünü Vətənin, xalqının tərəqqisi yoluna sərf edənlər, maarif və mədəniyyətin inkişafında xidmətləri olanlar heç vaxt unudulmur, həmişə xoş hisslərlə xatırlanır və anılır.

1918-ci ilin mart ayının 26-da Naxçıvanda “İmdad” cəmiyyəti tərəfindən “Ölülər” əsəri yenidən tamaşaya qoyulur. “İmdad” dram cəmiyyətinin fəaliyyəti din xadimlərinin xoşuna gəlmədiyindən onlar bu cəmiyyətə qarşı hər cür təqib və təzyiqlərini davam

etdirirlər. Tamaşadan sonra ruhanilərin təhriki ilə bir dəstə cani “İmdad”ın əşyası saxlanılan otağın qapısını açaraq teatra aid bütün əşyalara od vurub yandırmış, stolun üstünə isə belə bir məktub qoyub getmişdilər: “Bir daha “Ölülər” əsərini tamaşaya qoysanız özünüzü ölmüş bilin” [6, s. 41].

Bu hadisə ilə bağlı 26 mart 1918-ci il tarixdə akt bağlanmışdır. Həmin aktda göstərilir: “Biz aşağıda imza edənlər: 1. Həsən Səfərlı, 2. Əli Xəlilov; 3. Heydər Muradov bu aktı tərtib edirik ona görə ki, 1918-ci sənə, mart ayının 26-da “Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulduqdan sonra, axşam qeyriməlum şəxslər tərəfindən “İmdad” dram cəmiyyətinin yerləşdiyi otağın qapısındakı qıfıl qırılmış içəriyə girilərək, xeyli məşkur əşya aparılmış və itə edilmişdir: Arxalıq (çitdən) – 2 ədəd, Dəri papaq – 3 ədəd, Pərdə – 2 ədəd, Lampa onluq, şüşəsi ilə – 1 ədəd. Bunlardan mədə teatra aid qrim üçün rənglər, pariklər və s. yazılı materiallar dağıdılmış və otağın ortasında yandırılmışdır. Gedərkən məsənin üzərində “Bir daha “Ölülər” əsərini oynamış olsanız özünüzü də öldürəcəyik” sözləri yazılı bir məktub buraxıb getmişlər” [6, s. 41].

Əlbəttə belə hədə-qorxular teatr həvəskarlarının mətanət və əzmini qıra bilməmişdir. 1917-ci il inqilabından sonra müxtəlif partiyalar, ictimai təşkilatlar açıq fəaliyyətə başladılar. Hakimiyyət uğrunda mübarizə günü-gündən getdikcə güclənirdi.

Milli azadlıq və inkişaf uğrunda aparılan mübarizə Rusiya imperiyasına daxil olan və çarizm milli müstəmləkə zülmünə daha çox məruz qalan müsəlman xalqları arasında xüsusilə güclü idi. İnqilabi hərəkətin axını nəticəsində müxtəlif dövlət qurumları yaranmışdı. 1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya Federativ Respublikası və nəhayət 1918-ci ilin mayın 28-də Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı.

Xüsusilə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə tarixi əhəmiyyətli bir çox işlər görülməyə başlandı, xalqın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Gənc respublikanın milli iqtisadiyyatı Avropa ölkələri tərəfindən tanındı, dağılmış iqtisadiyyat bərpa olmağa, maliyyə işləri nizama salınmağa, dövlət orqanlarının işi ana dilində qurulmağa başladı.

İctimai həyatın bütün sahələrində, xüsusilə xalq maarifi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər görüldü. Respublikanın hər yerində yeni məktəblər, seminariyalar, pedaqoji kurslar yaradıldı, dərsliklər nəşr edildi, dövlət kitabxanaları açıldı. 100-ə yaxın gənc oxumaq üçün Avropanın böyük təhsil ocaqlarına göndərildi. Milli dirçəliş ruhunda Azərbaycan incəsənəti, o cümlədən teatr sənəti sahəsində mühüm tədbirlər görüldü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi: 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 584 s.
2. Hacıyev A. Tiflis Azərbaycan teatri. Bakı: İşıq, 1984, 160 s.
3. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
4. İsfahanlı I. Müəllimimiz və dostumuz. Səhnə andı. Bakı, 1982, 98 s.
5. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatrının tarixindən. Bakı: Araz, 2002, 63 s.
6. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı: ATC, 1964, 93 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Tiflis Azərbaycan teatrının təşəkkülü və formalaşmasında naxçıvanlı Yusif bəy Tahirovun rolu. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2007, № 1, s. 218-223.
8. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri: intibah yollarında. Bakı: MBM, 2008, 160 s.
9. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrım. Bakı: Gənclik, 1967, 212 s.
10. “Azərbaycan gəncləri” qəz., 1974, 21 may.
11. “Səfa” qəz., 1911, 13 fevral.

12. "Zaqafqaziye" qəz., 1911, 25 sentyabr.
13. "Zaqafqaziye" qəz., 1911, 8 fevral.
14. "Zaqafqaziye" qəz., 1912, 10 fevral.
15. "Zaqafqaziye" qəz., 1913, 11 sentyabr.
16. "Zaqafqaziye" qəz., 1913, 22 sentyabr.

Али Гахраманов

НАХЧЫВАНСКИЕ ИНТЕЛЛИГЕНТЫ И ТИФЛИССКАЯ СРЕДА

В статье обсуждается роль развития мусульманского театра в Тифлисе и его работа. Здесь широко исследуется деятельность Юсиф бека Тахирова, который являлся одним из создателей «Тифлисского мусульманского театра». Одновременно в статье кратко исследован Нахчыванский период жизни и деятельности Юсиф бека Тахирова и основные его черты. Получены интересные научные результаты.

Ключевые слова: *Тифлис, театр, сцена, Юсиф бек Тахиров, культура, актёр.*

Ali Gahramanov

NAKHCHIVAN INTELLECTUALS AND TIFLIS MILIEU

The paper deals with the forming and activity of Tiflis Moslem theatre, one of the constitutor of "Tiflis Moslem theatre" who has a special services in the development of the education and culture of Tiflis Yusif bay Tahirov's activity. The author also investigated Yusif bay Tahirov's life way and pay attention to the main features of Nakhchivan period of his activity.

Key words: *Tiflis, theatre, stage, Tiflis Yusif bay Tahirov, culture, actor.*

(Professor Rafiq Sadıxov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLƏKBƏR QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elekberqasimov@mail.ru

BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ MÖVZUSU NAXÇIVAN TEATRİNİN SƏHNƏSİNDƏ

Məqalədə 1940-cı illərin əvvəlindən 1970-ci illərə qədər Naxçıvan Teatrında Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş tamaşalar tədqiq edilir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatında, həmçinin qeyri-milli dramaturgiyada bu mövzuda yazılmış pyeslərin əsasında hazırlanmış bir neçə tamaşa təhlil olunur. Uğurlu tamaşaların rejissor və rəssam işi, musiqisi və aktyor oyunu geniş işıqlandırılır.

Açar sözlər: teatr, müharibə, dramaturq, tamaşa, aktyor.

1940-cı ildə artıq güclü truppaya malik olan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında rəngarəng və məzmunlu repertuar bərqərar olmuş, zəngin paltar, rekvizit, qrim sexləri yaradılmış, musiqi bölməsi, işıq, dərz, parik, butafor və dülgər sexləri təşkil olunmuşdu.

1940-1941-ci il mövsümündə teatrın repertuarını əsasən Yusif Yulduz, Həsən Ağayev, Səməd Mövləvi, İbrahim Həməzəyev, İsa Musayevin quruluş verdikləri tamaşalar təşkil edirdi. Bu dövrdə teatrın baş rəssamı Şamil Qaziyev idi.

1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən müharibəsi bütün ölkədə və respublikada olduğu kimi Naxçıvanda da dinc həyatı pozdu. Bu dəhşətli müharibə dörd il Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının da yaradıcı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Müharibənin ilk günlərindən teatrın əsas və yardımçı tərkibinin aktyorlarından Rza Bacıoğlu (Məmmədov), Firudin Sultanov, Abbas Quluyev, Tələt Nəcəfov, Ağabala Məmmədov, Mirələsgər Seyidov və başqaları, eləcə də texniki heyətdən bir neçə nəfər, ümumiyyətlə 15-ə qədər işçi cəbhəyə getdi.

Teatrda qalan yaradıcı heyət və kollektivin digər qismi arxa cəbhədə – doğma səhnədə, həmçinin yerli hərbi hissələrdə, hospitallardakı döyüşçülər qarşısında, istehsalat müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının zəhmətkeşləri qarşısında özlərinin fədakar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Müharibənin ilk aylarında səfərbər olunmuş briqadalar şəklində işləyən teatrın truppası əsasən arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsinə, düşmənin – alman faşistlərinin ifşa olunmasına, qələbəyə inama və yüksək vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasına həsr olunmuş səhnəciklər, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixini, döyüşkənlik ruhunu əks etdirən tamaşalardan parçalar hazırlayıb göstərirdi.

Qədim sənət ocağının aktyorları bu dövrdə yeni formada çıxışlar etməyə alışmışdılar. Onlar da müharibə dövrünün tələblərinə uyğunlaşaraq aktual mövzulu səhnəciklərin ifası zamanı bəzən gözlənilmədən, bədahətən, həm də yerinə düşən sözlər işlədirdi, cümlələr qurur və onlara da uyğun hərəkətlər edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında Mir İbrahim Həməzəyev Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının direktoru və baş rejissoru təyin edildi.

Təbii və qanunauyğun olaraq bu vaxt teatrın əsas qayğılarından biri repertuarı və vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri aşılayan dəyərli pyeslərlə zənginləşdirmək idi. Bū

tün sovet teatrları kimi Naxçıvan Teatrının kollektivi də xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq həyatını əks etdirən əsərlərə yenidən müraciət etdi.

Müharibənin ilk illərində sırf bu mövzuda əsərlər olmadığı üçün teatr öz repertuarında olan, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissləri aşılaraq “Fərhad və Şirin”, “Babək”, “Od gəlini”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” və digər tamaşaları ilə çıxış etdi. Həmin tamaşalarda yüksək vətənpərvərlik hissləri, xalq Vətənin müdafiəsinə, yadelli işğalçılara qarşı amansız mübarizəyə haraylayan çağırışlar səslənirdi.

Böyük Vətən müharibəsinin 1943-cü ilə qədər olan dövründə Naxçıvan Teatrının repertuarında gürcü dramaturqu Georgi Mdivaninin “Vətən namusu” tamaşası da var idi. “Vətən namusu” ilk dəfə 1938-ci il aprel ayının 28-də, Süleyman Rüstəmin tərcüməsi əsasında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. Naxçıvan Teatrında isə əsər həmin tərcümə əsasında rejissor Mir İbrahim Həmzəyevin quruluşunda oynanırdı. Tamaşanın bədii tərtibatını da İ.Həmzəyev hazırlamış, baş rolda da özü çıxış etmişdi. Bu əsər ilk dəfə 1938-ci ildə tərcümə edilib tamaşaya qoyulmasına baxmayaraq öz aktuallığını itirməmiş, daxili ideya məzmunundakı vətənpərvərlik hissi, Vətən namusu, Vətəni cəsarətlə, ləyaqətlə qorumaq, Vətən qeyrətini çəkmək ideyası Böyük Vətən Müharibəsi dövründə çox aktual səslənmiş, tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı.

Keçmiş SSRİ məkanında olan bütün teatrlar kimi Naxçıvan Teatrı da bu dövrdə müəyyən çətinliklərlə, çıxılmaz vəziyyətlərlə üzləşsə də, Vətən qarşısında, xalq qarşısında vəzifəsini namusla, şərəflə yerinə yetirmək üçün daha böyük fədakarlıqla işləməyə başladı. Teatrda qalanlar, zamanın tələbinə uyğun, briqadalarla bölünərək hərbi xəstəxanalarda, çağırış və təşviqat məntəqələrində, döyüşçülər arasında, eləcə də əmək adamları qarşısında çıxış etməyə başladılar. 1942-ci ildə teatrın nəzdində yaradılmış üç bədii təşviqat briqadasına Səməd Mövləvi, Mirhəsən Mirişli və Firuzə Əlixanova başçılıq edirdilər.

Bir qədər sonra milli dramaturgiyamızda yaranan müharibə mövzulu pyeslər – Abdulla Şaiqin “Vətən”, Zeynal Xəlilin “İntiqam”, Məmmədhusəyn Təhmasibin “Aslan yatağı”, Rəsul Rzanın “Vəfa”, Qurban Musayevin “Şərqi qalası” (“Arsenal”) kimi qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ideyalı əsərləri teatrın repertuarına daxil oldu. Kollektiv fədakarcasına, cəfəkeşliklə çalışdı.

“Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 17 iyun 1943-cü il tarixli Fərmanı ilə hərbi hissələrdə bədii xidmət işini yaxşı təşkil etdiklərinə və Azərbaycan incəsənətinin inkişafında xidmətlərinə görə bir qrup sənətkarla birlikdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyorlarından Mir İbrahim Həmzəyev, Səməd Mövləvi, İsa Musayev, Əyyub Haqverdiyev Azərbaycan SSR əməkdar artisti fəxri adına layiq görüldülər” [2, s. 163].

1944-cü il fevralın 5-də Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Soveti M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin il aprelin 25-də isə döyüşçülər qarşısında səmərəli çıxışları nəzərə alınaraq “teatrın aktyorları Rza İsfəndiyarlıya, Mirhəsən Mirişliyə, Firuzə Əlixanovaya, Əyyub Abbasova, Kazım Hüseynova, Zəroş Həmzəyevaya və Ağarza Rzayevə Naxçıvan MSSR əməkdar artisti, teatrın baş rəssamı Şamil Qazıyevə əməkdar incəsənət xadimi fəxri adları verildi” [5, s. 143]. Teatrın yubileyilə əlaqədar 1944-cü ilin yayında istifadəyə verilmiş 500 yerlik Yay Teatrına Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi.

1944-cü ildə göstərdiyi igidliyə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının keçmiş aktyoru Abbas Quluyevə həsr etdiyi məqaləsində “İzvestiya” qəzeti belə yazmışdı: “Naxçıvan Teatrının tamaşaçıları həmin teatrın keçmiş artisti, indisə enlikürəkli, aslanbaxışlı zabıt Abbas Quluyevi görsələr çox

güman ki, tanımayacaqlar. Bir zaman səhnə əsərlərində rollar ifa edən artist, indi qvardiya baş leytenantıdır. O, Qırmızı bayraqlı topçu alayının birində batareya komandiridir... Teatr müharibə dövründə özünün ən yaxşı dram artisti Quluyevdən uzaq düşmüş, ordumuz isə gözəl topçu zabiti qazanmışdır” [1, s. 79].

Belə bir məlumat var ki, 1943-cü ilin avqust ayında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səyyar-bədii briqadası 15 gün Naxçıvanda olmuş, yerli teatrın səhnəsində və hərbi hissələrdə bir neçə vətənpərvərlik mövzulu tamaşalar nümayiş etdirmişlər. Tanınmış sənətkarlardan xalq artistləri Fatma Qədri, Kazım Ziya, əməkdar artistlər Hökümə Qurbanova, Əjdər Sultanov, Kazım Kələntərlinin də daxil olduqları bu briqadanın rəhbəri olan teatrın rejissoru, əməkdar incəsənət xadimi Səftər Turabov 1944-cü ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında Konstantin Simonovun müharibə mövzusunda olan “Bizim şəhərli oğlan” pyesinə quruluş vermək üçün yenidən buraya qayıdır. “Vətən oğlu” adı ilə tamaşanın məşqlərinə başlanılır. Lakin təəssüf ki, tamaşanın taleyi barədə tədqiqatdan bir nəticə hasil olmadı.

1945-ci il mayın 8-də Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında uzun fasilədən sonra yerli müəllifin – Nağı Nağıyevin “Polad” pyesi əsasında hazırlanmış tamaşanın premiyerası oldu. “Polad” əsəri Böyük Vətən müharibəsinə həsr edilmişdi. Müharibədən əvvəl teatrın quruluşçu rəssamı olan, sonra Vətən müharibəsi döyüşlərində iştirak edən müəllim Nağı Nağıyev şahidi olduğu hadisələri məharətlə qələmə almışdı” [3, s. 79].

“Polad” tamaşasının quruluşçu rejissoru İsa Musayev, rəssamları isə Şamil Qaziyev və Əyyub Hüseynov olmuşlar. Əsas qəhrəmanı – Polad rolunu Əyyub Məmmədov ifa etmişdir.

1945-ci il mayın 9-da 1418 gün davam edən Böyük Vətən müharibəsi SSRİ-nin alman faşizmi üzərində şanlı qələbəsi, çoxmillətli sovet ordusunun rəşadəti və xalqının şücaətilə başa çatdı. İyun ayından Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda həyat sabitlik, əmin-amanlıq şəraitində öz axarına döndü.

Naxçıvanda da bütün sahələrdə olduğu kimi teatrda da iş rejimi normallaşdı. “Lakin cəbhəyə yollanan aktyorların və işçilərin heç də hamısı geri dönmədi. Teatrın üç nəfər gənc, istedadlı aktyoru – Rza Bacıoğlu (Məmmədov), Tələt Nəcəfov və Firudin Sultanov döyüş meydanlarında qəhrəmancasına həlak oldular. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi Naxçıvana qayıdan Abbas Quluyev doğma teatrına direktor təyin olundu” [4, s. 50].

Bu illərdə hazırlanan tamaşalar arasında K.Simonovun pyesləri daha çox uğur qazanmış və uzun müddət Naxçıvan Teatrının repertuarında olmuşdur. Müharibə yenidən qurtarsa da, bu mövzu bütün teatrlar üçün, həmçinin ədəbiyyatda, kinoda, təsviri sənətdə və musiqidə ən aktual mövzu olaraq qalırdı. Məhz bu baxımdan dirçəliş dövrü pyesləri də, habelə rus dramaturgiyasından Konstantin Simonovun “Praqanın şabalıd ağacları altında” və “Rus məsələsi” A.Surkovun “Stalinqraddan uzaqlarda” tamaşaları böyük rəğbətlə qarşılanaraq Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının növbəti yaradıcılıq uğuru hesab olundu.

Teatrın kollektivi 1946-cı ildə “Praqanın şabalıd ağacları altında” tamaşasını Moskva səfəri üçün hazırlamışdı. Əsərdə hadisələr Böyük Vətən Müharibəsinin son illərində Çexoslovakiyada baş verirdi. Burada həmin vaxt sovet döyüşçülərinə Avropa

xalqları tərəfindən bəslənən məhəbbət, hörmət və etimad təsvir olunurdu. Tamaşada Zəroş Həmzəyeva Bejenna, Səməd Mövləvi pan Paraxaska, Mirhəsən Mirişli Pantyuxin, Xədicə Qaziyeva Maşa, Kazım Hüseynov Hofman rollarında çıxış edirdilər. Quruluşçu rejissor İsa Musayev eyni zamanda polkovnik Petrov rolunu ifa edirdi. Lakin naməlum səbəblərdən Moskva səfəri təxirə salınır. Buna baxmayaraq naxçıvanlı aktyorların ifasında həmin tamaşa demək olar ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində uğurla nümayiş etdirilir.

Müharibədən sonra dünyada yaranmış iki sistem arasındakı qarşıdurma K.Simonovun digər əsərinin əsas mövzusunı təşkil edir. Eyniadlı pyes əsasında rejissor Səftər Turabovun quruluş verdiyi “Rus məsələsi” tamaşasında əsas obrazlar olan Makferson rolunda Səməd Mövləvi, Smit rolunda Əyyub Məmmədov, Cessi rolunda Zəroş Həmzəyeva, Morfi rolunda Əyyub Haqverdiyev, Haldi rolunda Mirhəsən Mirişli, Quld rolunda Kazım Hüseynov, Qessler rolunda Yusif Haqverdiyev iştirak etmişlər. Tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyada belə bir qeyd də diqqəti cəlb edir: “Quvvətli yaradıcı heyətə malik olan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının hər hansı bir mürəkkəb əsərin öhdəsindən gəlməsi üçün hər cür imkanı və şəraiti vardır” [6].

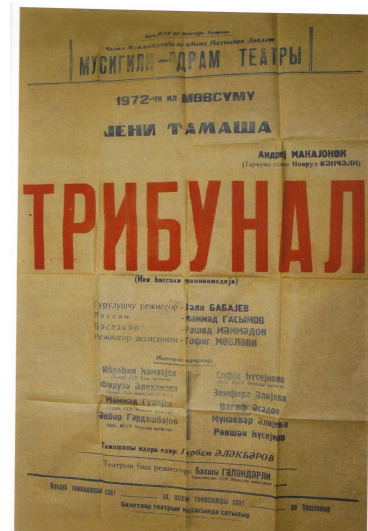
1951-ci ildə teatr Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda daha bir əsərə – Novruz Gəncəlinin “Düşmənlər cəbhəsində” (“Düşmənlər içində”) adlı pyesinə müraciət etdi. Quruluşçu rejissoru Səməd Mövləvi, rəssamı Şəmil Mustafayev, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olan tamaşanın premyerası dekabrın 17-də olmuşdur.

Düz iki il sonra daha bir eyniməzmunlu əsər – Vadim Sobkonun “İkinci cəbhə” adlı pyesi Ənvər Məmmədخانlının tərcüməsində, yenə də Səməd Mövləvinin quruluşunda hazırlandı. Premyerası 1953-cü il dekabrın 27-də olan tamaşanın rəssamı Mustafa Məmmədov, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olmuşdur.

1964-cü il Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə olur. Teatr həmin ilin oktyabr ayında şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, üçmərtəbəli, əzəmətli binaya köçürülür. Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi surətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatri” adı verilmişdi. Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatri adlandırıldı. Naxçıvan MSSR yaradılmasının 40 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilən gün – 1964-cü il oktyabrın 15-də Naxçıvan Teatrının yeni binası da istismara verildi. Yubileyin təntənəli yığıncağı və konserti də teatrın yeni binasında oldu.

Teatrın yeni binasında Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunan ilk tamaşa Belorusiyanın xalq yazıçısı Andrey Makayonokun “Tribunal” tragikomediyası oldu. Böyük Vətən Müharibəsinin ilk illərində belorus xalqının alman faşistlərinə qarşı apardığı aşkar və gizli mübarizədən bəhs edən bu əsəri şair-dramaturq Novruz Gəncəli dilimizə çevirmişdi.

Tamaşanın rejissoru Vəli Babayev, rəssamı Məmməd Qasımov, bəstəkarı Rəşid Məmmədov, rejissor assistenti Tofiq Mövləvi olmuşdu. Teatrın aparıcı aktyorlarının Firuzə Əlixanovanın (Polina), İbrahim Həmzəyevin (komendant), Məmməd Quluyevin (Sirodeyev), Sofya Hüseynovanın (Nadya), Zemfira Əliyevanın (Qalya), eyni zamanda gənc aktyorlardan Münəvvər Əliyevanın (Zina), Vaqif Əsədov və Rövşən Hüseynovun (Volodko) oyunları təsirli və maraqlı idi; tamaşaçılar tərəfindən diqqətlə

baxılırdı.

“Əsərin qəhrəmanı isə on iki övlad atası Tereşkodur. O, kəndlərinin yaxınlığında gizli fəaliyyət göstərən partizan təşkilatının xüsusi tapşırığı ilə faşistlərin təklifini qəbul edərək kəndxuda təyin olunmağa razılıq verir. Kənd əhalisi və bütün ailə üzvləri – arvadı Polina, gəlini Nadya, qızları Qalya və Zina, oğlu Volodko Tereşkodan üz döndərüb onu satqınlıqda ittiham edirlər. Tereşkonu zorla kisəyə basıb ailə tribunalının qərarı ilə hava qaralan kimi onu buzlu çayda batırmaq qərarına gəlirlər. Axırının çatdığını hiss edən və tapşırığın iflasa uğradığını görən Tereşko gizli sirri arvadına açaraq onu partizanların yanına göndərir. Hava qaralanda özünü evə çatdıran Polina sevincində Tereşkonu kisədən azad etmək əmri verir. Qızlar Tereşkonun əl-ayağını açdıqları zaman dəhşətli partlayış eşidilir. Heç kim bir şey anlamasa da bir az əvvəl oğlunun təkliddə ittihamlarına qulaq asan Tereşko, onun üstünə qumbaraları bağlayaraq alman komendantlığına girdiyini anlayır və “Volodko!” deyərək fəryad edir. Tamaşa belə bir faciəvi sonluqla bitirdi” [4, s. 90].

Bu tamaşada əsərin qəhrəmanı Tereşko obrazını ustad aktyor Əkbər Qardaşbəyov xüsusi bir məharətlə yaradırdı. Əsər tragikomediya janrında yazılmışdır, iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə alman komendantının Sirodeyevlə birlikdə Tereşkonun komandasında qonaq olduqları səhnədir. Burada kəndxuda seçilməsinin sevinci içində arvadı və qızları ilə gah amiranə, gah da zarafatyana rəftar edən, müxtəlif komik vəziyyətlərə düşən qəhrəmanın bütün daxili hisslərini, keçirdiyi həyəcanı, harda isə bir az qorxunu və ona həqarətlə baxan ailə üzvlərinin yanında xəcalətli görkəmini Əkbər Qardaşbəyov əlvan boyalarla, sarkazm və acı gülüşlə, hiyləgər baxışları, çevik hərəkətlərlə təsvir etməyə, tamaşaçıda gülüş, nifrət, şübhə və finalda isə məhəbbət oyatmağa nail olurdu.

“Tribunal”ın ilk tamaşası 1972-ci il martın 22-də olmuş və premyera bir neçə gün anlaşıqla davam etmişdi.

1975-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan Teatrı üçüncü dəfə Konstantin Simonov dramaturgiyasına müraciət etdi. Bu dəfə Baxşı Qələndərli dramaturqun “Dördüncü” psixoloji dramını “Onlar dörd nəfər idilər” adı ilə tamaşaya qoydu.

Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və Dövlət mükafatları laureatı K.Simonovun bu pyesi də müharibə əleyhinə yazmış olduğu əsərlər sırasındadır. Pyesin əsas süjet xətti belədir: ya faşizmi və müharibəni müdafiə etmək, yaxud nəyin bahasına olursa olsun onlara qarşı barışmaz və qəti mübarizə aparmaq. Müəllif tərəfindən “O” adlandırılan naməlum şəxs baş qəhrəmandır. “O” faşizmlə müharibə zamanı əsir düşmüş, sonradan isə əsirlikdəki üç dostunun köməkliliyilə oradan qaçmışdır. Müharibədən neçə illər keçsə də “O” ləkəli vicdanla yaşamaqdadır. İndi onun qarşısında müharibə əleyhinə xeyirxah işlər görmək vəzifəsi dayanır. Belə bir fəaliyyət isə ona mötəbər bir vəzifəsinin itirilməsi bahasına başa gələ bilər. Belə bir anda “O”nun daxili monoloqu eşidilir və əsirlikdən qaçdıqdan sonrakı həyatını əks etdirən hadisələr səhnədə canlanır. “O” xilas yoluyla özünü fəda etmiş üç dostunun ittihamları altında yavaş-yavaş daxilən təmizləniş və müharibəyə qarşı mübarizəyə qəti qərar verir.

İki hissədən ibarət olan bu dramı teatrşünas Cabir Səfərov tərcümə etmişdi. Tamaşanın quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov, musiqi tərtibçisi muxtar respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisi Əkrəm Məmmədov idi. Tamaşada İsa Musayev Teddi Frank, Məmməd Quluyev səs, Rövşən Hüseynov Bondar, Əyyub Məmmədov Vandekker, Vəli Babayev Qviççardi, Sofya Hüseynova Ketrin, Əkbər Qardaşbəyov Cek Ueller, Roza Cəfərxanova qadın, İbrahim Bənəniyarlı ikinci pilot, Qurban Ələkbərov Çarlz Hovard, İskəndər Abdullayev şturman, Vaqif Əsədov Dik, Elxan Şeyxov Ben rollarında çıxış etmişdilər.

“O” obrazını respublikanın əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Aydın Şahsuvarov böyük məharətlə yarada bilmişdi. Məhz bu uğurlu roluna görə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi görkəmli aktyoru 1975-ci ilin avqust ayında Moskvaya – 10 günlük yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərmişdi.

Aydın Şahsuvarov Naxçıvan Teatrında işlədiyi 31 il ərzində səhnədə Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa dramaturqlarının seçmə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalarda janr, xarakter, mövqe etibarilə müxtəlif, fəqət tutarlı obrazlar yaratmışdı. Obrazda daxilən yaşamağı bacaran bu səhnə ustası teatr sənəti barədə müəyyən biliyə malik idi. Rusiyanın məşhur teatr islahatçısı Konstantin Sergeyeviç Stanislavskinin “Gərək aktyorun təbiəti – təkcə psixoloji deyil, həm də fiziki təbiəti bütünlüklə rolun ixtiyarına verilsin” fikrinə haqq qazandıran Aydın Şahsuvarov yaratdığı dolğun səhnə obrazları ilə yaddaşlara həkk olundu, Naxçıvan Teatrının tarixində öz mövqeyini müəyyənləşdirdi.

“Onlar dörd nəfər idilər” tamaşasından səhnə.

Alman faşizmi üzərində qələbənin 30 illiyinə həsr olunmuş “Onlar dörd nəfər idilər” tamaşasının premyerası 1975-ci il martın 19-da olmuşdu. Bu tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetindəki resenziyasında filologiya elmləri namizədi (sonralar elmlər doktoru, professor) Yavuz Axundov belə yazmışdı: “K.Simonovun “Dördüncü” əsərinin quruluşunu B.Qələndərli verərkən tamaşanın ideyasının daha aydın olması üçün dolğun mizanlar, mənalı səhnələr yaratmışdır. Onun (rejissorun – Ə.Q.) ustalığı ondadır ki, belə mürəkkəb hadisələri bir şəxs tələylə bağlı şəkildə, yığcam süjet daxilində həll edə bilmişdir” [7].

Teatr 1976-cı ildə müharibə mövzusunda yeni bir pyesi – Həsən Elsevərin (Fətulayevin) “Alınmaz qala” əsərini repertuara daxil etdi. Bu tamaşa ilə yaradıcı heyət müasir gənclərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm duyğularını aşılamaq istəmişdi. Hadisələrin baş verdiyi Belorusiyanın təsvir olunduğu səhnədə bir neçə döyüş səhnələri də mövcud idi. Tamaşada müxtəlif yaşlı və xarakterli obrazları aktyorlar təbii və inandırıcı boyalarla əks etdirməyə çalışmışdılar.

Quruluşçu rejissoru B.Qələndərli, quruluşçu rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Məmmədov rejissor assistenti V.Əsədov olan tamaşada əsas rolları V.Əsədov (Zəfər), S.Hüseynova (Lena), Z.Əliyeva (Valya), digər rolları M.Quluyev, Ə.Məmmədov, A.Şahsuvarov, Q.Ələkbərov, Ə.Qardaşbəyov, K.Hüseynov, İ.Abdullayev, T.Mövləvi, R.Hüseynov və başqaları ifa etmişlər. İlk tamaşa dekabrın 25-də olmuşdur.

Eyni mövzuda olan, lakin teatrın repertuarında çox az müddət yaşaya bilən digər tamaşa 1978-ci ildə Süleyman Rəşidinin (Əliyev) “Canlı heykəl” pyesi əsasında hazırlandı. Onun da quruluşçu rejissoru B.Qələndərli idi. Quruluşçu rəssam M.Qasımov, musiqi tərtibçisi M.Ələkbərov olmuşdur. Mart ayının 15-də premyerası olan tamaşada əsas rollarda Z.Həmzəyeva (Anna İvanovna), N.Həmzəyev (Mahir), S.Hüseynova (Validə), S.Mirzəyeva (Valya) çıxış edirdilər. Həmin ilin 31 mart tarixli “Şərq qapısı” qəzetində C.Vəzirov və A.Haqqverdiyevin müəllifləri olduqları resenziyada “Canlı heykəl” tamaşasında aktyor ifasının maraqla baxılması, səmimi və təsiredici olması xüsusi vurğulanmışdır [8].

Təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, müstəqillik illərində bu qocaman sənət ocağında Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda əsaslı surətdə müraciət olunmayıb.

Sonda isə qısaca olaraq məqalənin adı ilə bağlı fikirlərimi bölüşmək istədim. Belə ki, son bir neçə il ərzində elmi-publisistik məqalələrdə, kitablarda, həmçinin dövrü mətbuatda, telekanallarda və radio verilişlərində Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş mövzularda bu tarixi hadisənin öz adının əvəzinə İkinci Dünya müharibəsi, yaxud 1941-1945-ci illər müharibəsi ifadələrinə üstünlük verilməkdədir.

Maraqlısı da budur ki, həmin yazılarda və verilişlərdə “keçmiş SSRİ”, “Sovet İttifaqı”, “Leninqrad mühasirəsi”, “Stalinqrad döyüşü”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı” kimi kəlmələr də geniş yer almaqdadır. Bəs belə halda bu müharibənin öz adı niyə süni surətdə unudulmaqdadır? “II Dünya müharibəsində Azərbaycanda arxa cəbhə”, “Naxçıvan II Dünya müharibəsi illərində” və s. başlıqlı yazılar, “... İkinci Dünya müharibəsinin üçüncü ilində cəbhəyə yollandı (1943-cü ildə – Ə.Q.)”, “İkinci Dünya müharibəsi qələbə ilə başa çatandan sonra, 1945-ci ilin iyun ayında”, “II Dünya müharibəsinin başlanması 1941-ci ildə tələbə olmaq arzusunu onun ürəyində qoydu” kimi yüzlərlə belə kəlmələr ifadə olunmaqdadır.

Azərbaycan da, onun ayrılmaz hissəsi Naxçıvan da digər müttəfiq respublikalar və onların xalqları kimi XX əsrin 70 ilini keçmiş SSRİ-nin tərkibində mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Bu gün “Leninqrad mühasirəsi”nə “Sankt-Peterburq mühasirəsi”, yaxud “Stalinqrad döyüşü”nə “Volqoqrad döyüşü” demək olarmı?

Hər bir tarixi gün, hadisə öz tarixi adı ilə ifadə olunmalı və belə də tanındılmalıdır. Sadə bir şey unudulmamalıdır: İkinci Dünya müharibəsi 1939-cu il sentyabrın 1-də başlamış, 1945-ci il sentyabrın 2-də başa çatmışdır. Onun tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsi 1941-ci il iyunun 22-də başlanmış, 1945-ci il mayın 8-də başa çatmış və “9 May” SSRİ-də Qələbə Günü elan edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları. Bakı: Azərnəşr, 1963, 194 s.
2. Naxçıvan Teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
3. Xəlilov Ə.T. Naxçıvan Teatrının tarixi. Bakı: ATC, 1964, 93 s.
4. Qasimov Ə.M. Naxçıvan Teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: Xəzər Universiteti, 2016, 176 s.
5. Rəhimli İ.Ə., Vəzirov C.H. Naxçıvan Teatrı (1883-2008). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 s.
6. “Şərq qapısı” qəz., 1946, 12 sentyabr.
7. “Şərq qapısı” qəz., 1975, 19 aprel.
8. “Şərq qapısı” qəz., 1978, 31 mart.

Алекпер Гасымов

ТЕМА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ НА СЦЕНЕ НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА

В статье исследуются спектакли, посвященные Великой Отечественной войне в Нахчыванском театре, за период с начала 1940-х и до конца 1970-х годов. Анализируется несколько спектаклей, подготовленных на сцене театра на основе пьес по этой теме, как из азербайджанской литературы, так и из драматургии других народов. Широко освещается работа режиссера и художника, музыка и актерское исполнение удачных спектаклей этого рода.

Ключевые слова: театр, война, драматург, спектакль, актер.

Alakbar Gasimov

**THE TOPIC OF THE GREAT PATRIOTIC WAR
ON THE NAKHCHIVAN THEATRE STAGE**

The spectacles devoted to the Great Patriotic War on Nakhchivan Theatre from the beginning of the 1940th years till 1970th years are investigated in the article. Some spectacles showed on the stage of the theatre on the basis of some plays which have been written in Azerbaijan literature or other dramatic composition are analyzed. The producer's and artist's work, the music and actor work of these spectacles are widely lighted in the paper.

Key words: *theatre, war, dramatist, spectacle, actor.*

*(Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor İlham Rəhimli tərəfindən
təqdim edilmişdir)*

İQTİSADİYYAT

SEVİNC CABBAROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: sjabbar@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA TİCARƏT-İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Həmçinin, iki ölkə arasındakı enerji və nəqliyyat əlaqələrinin müasir vəziyyəti və bu sahədə yeni həyata keçirilmiş layihələrə də nəzər salınır. İki ölkə arasındakı ticarət və investisiya əlaqələrinin potensial inkişaf istiqamətləri regional münasibətlərin təkanverici qüvvəsi kimi göstərilir və bunun bariz təsdiqi olaraq misalı kimi Dilucu gömrük-keçid məntəqəsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: ticarət əlaqələri, sosial-iqtisadi vəziyyət, Dilucu gömrük-keçid məntəqəsi.

Türkiyə-Naxçıvan münasibətləri siyasi, mədəni, iqtisadi sferanı əhatə edir və bununla da qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək zəruri hesab olunur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olan Türkiyənin ölkəmizlə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri möhkəm hüquqi zəmin üzərində qurulmuşdur. Uzunmüddətli əlaqələrin fundamentini təşkil edən hüquqi sənədlər qarşılıqlı əlaqələrin vergitutmadan ticarət rejimlərinə qədər ən müxtəlif sahələrini tənzimləyir [3, s. 245].

Bu hüquqi sənədlər zaman-zaman təkmilləşdirilərək yenilənmiş və vaxtaşırı yeni məzmunlu əməkdaşlıq bəyannamələri və fəaliyyət planları imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında iqtisadi sahədə imzalanmış müxtəlif sənədlərin istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir: ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında; sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında; iqlat vergiqoymanın aradan qaldırılması haqqında; hava əlaqəsi haqqında; turizm sahəsində əməkdaşlıq; uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq haqqında; gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq haqqında; sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında. 2008-ci ilin əvvəli parlamentdə “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və icra planı” qəbul edilmişdir. İndiyə qədər iki ölkə arasında müxtəlif sahələri əhatə edən 90-dan artıq sənəd imzalanıb. İqtisadi əlaqələrin olması birinci növbədə hüquqi və normativ bazaya söykənir. Dövlətarası münasibətlərin strateji önəmi nə qədər siyasi mövqelərdən asılıdırsa, bu müstəqilliyin praktik təməli isə, məhz iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı maraq və anlaşma kəsb edən inkişaf dinamikasına söykənir. Beləliklə, Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra 1991-ci il noyabrın 9-da onu tanıyan ilk dövlət məhz Türkiyə oldu. İqtisadi əlaqələrin yaranması üçün ilk növbədə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaranması zəruri

ruri idi. Belə də oldu, 1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradıldı. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda, 1992-ci ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik missiyası fəaliyyətə başladı. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrini araşdırarkən bu münasibətləri şərti olaraq iki yerə bölmək olar: energetika sahəsində olan əməkdaşlıq və ümumi olaraq digər iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq. Enerji sektoru böyük miqdarda xarici sərmayəni özünə cəkməkdədir.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”ni imzalamış xarici neft şirkətləri konsorsiumunda “Türk petrolları” (TPAO) şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının real təzahürü idi [2, s. 157]. 2005-ci ilin ortalarında BTC əsas ixrac neft kəmərinin və 2007-ci ilin əvvəllərində isə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istismarı başlaması ilə iki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr daha da gücləndi. İqtisadi əlaqələrin güclənməsi isə nəticə etibarı ilə bu ölkələrin hərtərəfli tərəfdaşlığının daha da möhkəmlənməsi deməkdir.

2007-ci ildə Türkiyənin Baş Naziri R.T.Ərdoğanın və yeni Prezident A.Gülün Azərbaycana rəsmi səfəri isə artıq Azərbaycan-Türkiyə dostluq və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin sarsılmaz əsaslara söykəndiyini göstərir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının müstəqilliyinin ilk illərində və sonrakı inkişafı ölkəmizə yatırılan investisiyalar və alınan xarici kreditlər hesabına gerçəkləşdi desək, heç də yanılmarıq. Qərb kapitalı, xüsusilə də türk kapitalının ölkəmizə vaxtında yeridilməsi Azərbaycanın bugünkü nailiyyətinin özəyi olmuşdur. Lakin Türkiyə və Qərbin böyük dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyması isə heç də asan olmamışdır. Bunun üçün ölkədə investisiya iqlimi formalaşmalı və ölkə götürəcəyi öhdəlikləri üçün xüsusi etibar qazanmalı idi. Azərbaycan qısa müddət ərzində bu vəzifənin öhdəsindən gələ bildi. Hadisələrin sonrakı inkişafı bunu deməyə əsas verir. Ən əvvəl investisiya iqliminin formalaşması üçün əsas şərt sayılan siyasi sabitliyə nail olundu. Daha sonra isə bu yatırımları həyata keçirmək üçün hüquqi baza yaradıldı. Bunun üçün bazar iqtisadiyyatına keçidin hüquqi əsasını təmin edən çalışmalara başlanıldı. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi” haqqında qəbul edilən Konstitusiyaya dəyişildikdən sonra, ilk önəmli addım məhz xarici “Sərmayə Qanunu”nun 15 yanvar 1992-ci ildə edilməsiylə atıldı. Zaman içərisində üzərində çesidli düzəltmələr edilərək öz qüvvəsini saxlayan bu qanun ilə Azərbaycan xarici sərmayə qoyuluşlarına, təminat, zərərin ödənilməsi, transfer və gəlirlərin istifadəsi kimi xüsuslarda dövlət qərantiyası oldu. Bu addımlar nəticəsində xarici sərmayəyə qapılarını açan Azərbaycana qarşı qərb ölkələrinin və qardaş Türkiyənin kapital axıntıları özünü çox gözəltmədi. Xüsusilə zəngin neft və təbii qaz mənbələrinə yönələn Türk sərmayəsi sonrakı illərdə qeyri-neft sektoruna da yönəlməyə başladı. Bu arada bazar iqtisadiyyatına keçidin önəmli anlaşımlarından biri sayılan özəlləşdirmə qanunu 7 yanvar 1993-cü ildə Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilərək Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici kapitalın da iştirakına icazə verən özəlləşdirməyə yol açdı. 1995-1998, 1998-2000 və 2000-2005-ci illərdən ibarət 3 mərhələli özəlləşdirmə proqramı kiçik və orta müəssisələrin, həmçinin kiçik ölçülü və müştərək müəssisələrin yaradılmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da xarici ölkə müəssisələrinin, həmçinin türk şirkətlərinin Azərbaycanda gedən bu quruculuq proseslərində iştirakına hüquqi yol açdı. Bu etibarla bir çox türk şirkətləri Azərbaycanda müştərək müəssisə qurmuş, şöbə və nümayəndəliklər yaratmışlar.

Azərbaycan-Türkiyə ticarət-iqtisadi əlaqələrinə nəzər salsaq görünür ki bir neçə istiqamətlərdə inkişaf etdirilir. Bunun nümunəsi kimi maliyyə sektorunu göstərmək olar. Türkiyənin Azərbaycanın bank sektorunda iştirakı bizə bu sektoru inkişaf etdirmək və təcrübə qazanmaq imkanı yaratdı və digər tərəfdən türk iş adamlarının bank xidmətlə-

rindən asanlıqla faydalanmağa şərait yaratdı. Bütün bunlardan başqa türk ixracatı sənayesi və mübadiləsinə də xidmət edilməsi zəruri məsələyə çevirilmiş və nəticədə Azərbaycanda yeni türk banklarının açılmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, “Azər-Türk Bank” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 25 may 1995-ci ildə T.C.Ziraat Bankası A.S. və Azərbaycan Respublikası Səhmdar Kommersiya Aqrar-Sənaye Bankı tərəfindən təsis edilmişdir.

Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri var və cədvəl 1-i təhlil edərkən görünür ki, Türkiyənin payı böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, perspektiv istiqamət kimi ticarət əlaqələri yox, məhsul elmi-texniki və turizm sahəsində əməkdaşlıq yaratmaq məqsədəuyğun hesab olunur. Azərbaycanda kifayət qədər turizm potensialının mövcudluğu Türkiyə sahibkarlarının təcrübəsindən faydalanaraq, bu sektoru inkişaf etdirməyə imkan verə bilər.

Naxçıvan Türkiyə üçün nəyə görə vacibdir sualına belə cavab vermək olar ki, Naxçıvan Türkiyə üçün açar, qapı mənasını daşıyır. Naxçıvanın sosial-iqtisadi baxımından güclənməsi, və “Şərqi qapısı” olması həm Azərbaycan həm Türkiyə üçün çox vacibdir.

Cədvəl 1

Türkiyə-Azərbaycan xarici ticarətin həcmi, mln. dollar.

İllər	İxrac	İdxal	İxrac/idxal
1998	327.166	50.344	6,5
1999	248.056	44.003	5,6
2000	230.375	95.615	2,4
2001	225.214	78.075	2,9
2002	231.431	64.025	3,6
2003	315.488	122.607	2,6
2004	403.942	135.537	3,0
2005	528.076	208.325	2,5
2006	695.287	296.581	2,3
2007	1.047.668	185.500	5,6
2008	1.667.469	362.835	5,0
2009	1.400.446	140.599	10,0
2010	1.550.479	252.525	6,1
2011	2.064.205	262.263	7,9
2012	2.584.898	339.936	7,6
2014	2.876.000	2.229.000	1,3

Mənbə: cədvəl DSK-nin statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyəti ilə 11 km təşkil edən sərhədin olması xüsusi anlam və özəlliklər daşıyır. Dilucu gömrük-keçid məntəqəsi iki ölkəni bir-biri ilə bağlayır. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə əlaqələrimiz, xüsusilə də iqtisadi münasibətlərimiz hər iki ölkənin maraqları çərçivəsində yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Bunlardan biri də İğdir bölgəsinin Naxçıvanla daha sıx ticarət və iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək və biznes sahəsini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif təhlil və araşdırmalara müraciət olunub. Naxçıvan və Türkiyənin İğdir iş adamları ilə anket sorğu əsasında təhlil aparılıb və məlum olub ki, birgə fəaliyyət göstərən firma yaratmaq istəyi naxçıvanlılarda 100%, İğdirli iş adamlarında isə 75% təşkil etmişdir. Bəli cavabını verdiyi iş adamları əlverişli bazarın olmasını, yaxın və qardaş

ölkə olmasını və bir-birinə güvənliyin olmasını vurğulayırdılar. Xeyir cavabı verən respondentlər isə bürokratik əngəllərin olmasını və Naxçıvan bazarının İranla müqayisədə çox balaca olduğuna görə birgə iş qurmamağı səbəb kimi göstərmişdirlər.

Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanımaq məqsədilə yeni Azərbaycan turizm əmtəə nişanının (loqosunun) və turizm sahəsində olan Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğat və məlumat-sorğu fəaliyyətinin canlandırılması, beynəlxalq proqramlar çərçivəsində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Turizm sahəsinin inkişaf istiqamətləri: qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır: fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması; mehmanxana və ona bərabər tutulan yerləşdirmə obyektlərində yataq yerlərinin (çarpayıların) sayının 150 min ədədə çatdırılması; beynəlxalq və daxili bazarda ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla turizm infrastrukturunu təkmilləşdirmək və turizm sənayesini yaratmaq; ölkə turizm-rekreasiya zonalarının hüquqi statusunu müəyyən etmək, ərazisində turizm zonalarının və turist marşrutlarının müəyyən olunmasını təmin etmək; turizm xidməti üzrə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanmasına və tətbiq edilməsinə nail olmaq; turizm sahəsində çalışan insanların peşə hazırlığı səviyyəsini daima artırmaq və turizm sahəsində zəngin təcrübəsi olan ölkələrlə kadr hazırlığı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək turizm ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək və bu ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq. Azərbaycan üçün mühüm iqtisadi klasterə çevrilən turizm sahəsində qarşıya qoyulan bu məqsədlərə çatmaq istiqamətində Türkiyənin rolu artırıla bilər. Bunun üçün rəqabət mühitinin kompleks inkişaf bazasının təkmilləşdirilməsi də vacib şərtlərdəndir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan-Türkiyə arasındakı investisiya layihələri gözlənilən nəticədən aşağıdır. Bunun üçün də Türkiyənin başda Azərbaycan olmaq üzrə Qafqaz və Orta Asiyaya meyilli iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafı istiqamətində bəzi tədbirlər görülməlidir. Siyasətində başlıca fikir verməsi lazım olan nöqtələr belə sıralana bilər:

1. Bölgə ölkələrini əhatə edəcək ortaq işbirliyi strategiyalarının inkişafına;
2. Bölgəyə istiqamətlənən Sığorta Birliyinin qurulmasına;
3. Eximbank kreditləri verilərkən sərmayəçilərin bölgədəki daşınmaz əmlaklarının da ipotek olaraq istifadə olunmasına;
4. Qars-Tbilisi dəmir yolunun da qısa bir vaxtda tamamlanmasına;
5. Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət həcmnin, informasiya və texnologiya axışının artmasına;
6. Ticarət hüququ, vergi hüququ, icra hüququ, rəqabət hüququ və sərmayə hüququnun inkişafına dəstək vermək [7, s. 165].

Beləliklə, bazar iqtisadiyatı şəraitində Naxçıvan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrini möhkəmləndirmək və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək zəruri hesab olunur. Bunun üçün bir sıra tədbirlər görmək məqsədəuyğun hesab olundu. Bunlardan bir neçəsini vurğulamaq olar:

– Elmi-texniki sahədə məhsul və əmtəələr üzrə “sərbəst ticarət” haqqında müqavilə imzalamaqla qarşılıqlı ticarətin qismən sərbəstləşdirilməsi.

– Türkiyə ilə istehsal sferasında əlaqələrin sıxlaşdırılması məqsədilə belə şüarların yaradılması, xüsusən də istehsal təyinatlı mallar üçün Türkiyə istehsalının əmtəə strukturu ilə yaxından tanış olub üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur. Bu həm də iki ölkənin milli iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı tamamlanması istiqamətində müsbət təsirə malik ola bilər.

– Nəqliyyat sektorunda əlaqələrin gücləndirilməsi. Məlum olduğu kimi Azərbaycanın şimal istiqamətində nəqliyyat yollarından istifadəsi müxtəlif amillərin təsiri ilə məhdudlaşdırılır. Hətta bu istiqamət tam açıq olsa belə Azərbaycanın dünya və inkişaf etmiş ölkələrə birbaşa çıxış imkanlarının məhdudluğu bu sahədə alternativ variantların axtarılmasını tələb edir. Bu variantlardan ən əlverişlisi Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan vasitəsilə daşımaçılığın inkişaf etdirilməsidir.

– İki ölkə arasında güzəştli gömrük tariflərinin tətbiqi və gömrük rejimi qaydalarının yumşaldılması.

– Qarşılıqlı viza tələbinin ümumiyyətlə ləğv edilməsi və MDB məkanında tətbiq edilən vizasız rejimin bu halda da qüvvəyə minməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasan E.M. Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye-Azerbaycan ilişkileri. Ankara: Berin Yayınları, 2013, 288 s.
2. Vəliyev C., Rəsullu R. Azərbaycan-Türkiyə: dostluk, kardeşlik və strateji ortaklık. Ankara: Berin Yayınları, 2012, 236 s.
3. Ağayev M. Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan ilişkileri. Türkiye, 2008, 464 s.
4. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
5. Marangi A. “Azərbaycan Türkiyə əməkdaşlığının perspektivləri” Azərbaycan Respublikası XIƏM, 2000.
6. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB). “Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Yayını, mart, 2008.
7. Cafersoy N. Azerbaijan Türkiye ilişkileri. Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi. İstanbul, 2008, 453 s.

Севинж Джаббарова

РАЗВИТИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ТУРЦИЕЙ

В статье исследуются особенности экономических отношений между Азербайджаном и Турцией. Также идет речь о современном состоянии энергетических и транспортных отношений между двумя странами и проводимых в этом направлении совместных проектах. Изучены потенциальные направления развития торговых и инвестиционных связей между двумя странами, показано, что они являются движущей силой региональных отношений и в качестве подтверждения этого говорится о таможенно-пропускном пункте Дилуджу.

Ключевые слова: *торговый связи, социально-экономические состояние, таможенный пункт Дилуджу.*

Sevinj Cabbarova

**THE DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AND TURKEY**

The main objective of the study is the main features of the current state of economic relations between Azerbaijan and Turkey reveal the perspectives of development of relations between the two countries, is studying ways to improve. The article stages of development of economic relations between Azerbaijan and Turkey, the modern state of trade and investment relations between the two countries studied. Also, the current situation of energy and transport links between the two countries, also looks at the projects realized, as Dilucu custom link.

Key words: *trade links, socio-economic status, Dilucu custom link.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Ağarza Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

DAVUT ÜNAL

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: davut_unal@yahoo.com

İNHİSARÇI RƏQABƏT NƏZƏRİYYƏSİ VƏ EDVARD HASTİNQS ÇEMBERLİNİN YANAŞMALARI

Yeni klassik məktəb nəzəriyyəsinin əsasını təkmil rəqabət nəticəsində yaranan qiymətlər mexanizminin yaratdığı müvazinətlik konsepsiyası təşkil edir. Lakin real həyatda baş verən iqtisadi hadisələr və proseslər tələb edirdi ki, iqtisadi fikirlər sistemində yeni konsepsiyalar yaradılsın. Məqalədə, inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi və Amerikalı alim E.H.Çemberlinin yanaşmaları şərh olunur.

Açar sözlər: inhisar, rəqabət, bazar iqtisadiyyatı, idarə etmə, müvazinətlik konsepsiyası.

Yeni klassik məktəb nəzəriyyəsinin əsasını təkmil rəqabət nəticəsində yaranan qiymətlər mexanizminin yaratdığı müvazinətlik konsepsiyası təşkil edir. Lakin real həyatda baş verən iqtisadi hadisələr və proseslər tələb edirdi ki, iqtisadi fikirlər sistemində yeni konsepsiyalar yaradılsın. Elə bir nəzəriyyə tələb olunurdu ki, bu nəzəriyyə bazar sisteminin fəaliyyətini və funksiyasını daha real həyatı hadisələr baxımından işıqlandıra bilsin, bazarın üstünlüklərinin nədən ibarət olduğunu açıqlasın və aşkar edə bilsin ki, dövlət nə zaman, hansı şərait daxilində iqtisadi təşhihlər həyata keçirə bilsin, bazar mexanizminə nüfuz edə bilsin.

Bununla əlaqədar olaraq iqtisadçı-alimlərin diqqətini pul sistemi cəlb edirdi. Qeyd edək ki, pul haqqında nəzəriyyənin yaranmasının digər əsas səbəbi ikinci dünya müharibəsindən sonra kapitalist təsərrüfatını sarsıdan inflyasiya prosesi olmuşdur. Görkəmli iqtisadçı – alimlərdən A.Marşall, A.Piqu, C.X.Robertson, eyni zamanda C.M.Keyns öz sonrakı əsərlərində pul kəmiyyəti haqqında Kembric variantı yaratmışdılar. Bu nəzəriyyə “kassa qalığı” konsepsiyası da adlanırdı [1, s. 63].

Pul kəmiyyəti haqqında olan nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, pul kütləsinin bilavasitə dəyişməsinin qiymətlərin səviyyəsinə təsiri dəyişməz qalırdı. Kembric məktəbinin gətirdiyi yenilik ondan ibarət idi ki, bu konsepsiya haqqında olan təhlilin mərkəzi kapitalist firmalarının kassasında qalıb yığılan nağd pul idi. Digər tərəfdən, Kembric məktəbinin tədqiqatçılarının diqqətindən müxtəlif adamlarda olan, keçmiş gəliri pul formasında saxlayan və bölüşdürən, başqa üsulla belə puldan istifadə edən şəxslər də kənarda qalmamışdı.

Davamlı, sabit pulun dövlət tərəfindən qorunması cəhdi Kembric məktəbinin nümayəndələri tərəfindən belə izah olunurdu ki, elastik qiymətlər sistemi daxilində bu pul iqtisadi sistemin müvazinətini bərpa etmək vasitəsidir. Belə bir konsepsiya neoklassik məktəbin iqtisadi təhlillərinin başlanğıc nöqtəsini, ilkin şərtini təşkil edirdi.

Bu nəzəriyyəyə görə qiymətlərin qalxıb-enməsi dəfina kimi qızıl pulun yığılmasının real qiymətinin dəyişməsinə səbəb olur. Real pulun (qızılın) qiymətinin dəyişməz saxlanması məqsədilə (əgər qiymətlər qalxarsa) subyektlər öz gəlirlərinin pulla ifadəsini artırmağa cəhd edəçəklər. Bu məqsədlə də subyektlər pulun istehlaka istiqamətləndirilən

hissəsini ixtisara salacaqlar, əksinə, pulun tezavrsiya (pulun əmanət bankına və ya banka qoyulmayıb evdə saxlanması) hissəsi azalar və istehlaka yönəldilən hissəsi artar.

Gəlirlərin pul hissəsinin real dəyərinin saxlanmasına çalışan Kembric məktəbinin nümayəndələrinin belə bir variantı əmtəə bazarında müvazinətin bərpa olunmasının avtomatik nizamlanması kimi izah edirdilər. Onlar göstərirdilər ki, qiymətlərin artması istehlakı aşağı endirir, tələbi azaldır, qiymətlər də, nəhayət, aşağı düşür. Lakin, ümumiyyətlə qiymətlərin enməsi tələbin artmasını stimullaşdırır. Bu konsepsiya sonralar "Piqu səmərəsi", "real kassa qalığının səmərəsi" adlandırıldı və müasir neoklassik nəzəriyyəçilər bu kateqoriyadan geniş istifadə etməyə başladılar.

XX əsrin dördüncü rübündə iqtisadi sikllər haqqında monetar nəzəriyyə yarandı. Bu nəzəriyyənin əsasını C.M.Keynsin müasiri R.Xautri qoymuşdu. O göstərdi ki, iqtisadi sikl xalis pul hadisəsidir, bu hadisə pul tələbinin qalxıb-enməsi və kredit münasibətləri ilə əlaqədardır [2, s. 21-22].

R.Xautri göstərdi ki, iqtisadi yüksəliş şəraitində pul tələbi artanda banklar kredit verməklə onu stimullaşdırırlar, eyni zamanda banklar verdikləri borc üçün az faiz tələb edirlər. Belə bir kumulyativ (ziddiyyətlərin düyünləşdiyi nöqtə) şəraitdə iqtisadiyyatda olan canlanma qiymətlərin artmasını tezləşdirir, bunun da nəticəsində banklar ehtiyatlı olmağa çalışırlar. Çünki, banklar faiz normasının artmasından qorxaraq krediti məhdudlaşdırırlar. İqtisadi aktivlik bunun nəticəsində qəsdən aşağı endirilir və bu proses də kumulyativ xarakter daşıyır.

Belə bir kumulyativlik nəticəsində qiymətlər qalxır və pulun dövretmə sürəti artır. Bu nəzəriyyə əsasında Xautri belə bir nəticəyə gəlir ki, işgüzar aktivliyin siklik qalxıb-enməsini aradan qaldırmaq və ya da ağıllı pul-kredit siyasəti aparmaqla onu yumşaltmaq olar.

20-ci illərdə ABŞ-da bir qrup aktiv iqtisadçılar meydana gəldi. Bu iqtisadçılar bazar sabitliyinin pul-kredit siyasətinin köməyi ilə təmin edilməsinin tərəfdarı idilər. Onlar pul-kredit siyasətinin elə bir şəraitdə həyata keçirilməsini istəyirdilər ki, belə bir şərait daxilində qızıl standartının tələblərindən bu siyasət azad olsun. Bu qrupun lideri İrvinq Fişer idi. O göstərdi ki, iqtisadi sabitliyin əsas şərti qiymətlərin davamlı olmasındadır. Buna da pul siyasəti vasitəsilə nail olmaq olar.

İngilis iqtisadçısı A.Piqu özünün "İqtisadi rifah nəzəriyyəsi" kitabında ictimai rifahın optimallaşdırılması problemlərini təhlil edirdi. Abstrakt faydalılıq nəzəriyyəsini real həqiqətə çevirməyə cəhd göstərən A.Piqu (eyni zamanda o ictimai faydalılığın meyarını (kriteriya) da müəyyən etmək istəyirdi) faydalılığı "milli dividenti" (milli gəliri) kəmiyyətinin statistik ölçüsünün müqayisəsini verməyə cəhd edirdi [3, s. 69].

A.Piqunun fikrincə "milli gəlir" maddi rifah halının əsas göstəricisidir. O qeyd edirdi ki, maddi rifah təkcə "milli gəlirin" səviyyəsi və artım sürəti ilə deyil, onun bərabər bölüşdürülməsi ilə də əlaqədardır. A.Piqunun fikrincə "milli gəlirin" bərabər bölüşdürülməsi ümumi rifah halının əsas amillərindən biridir.

A.Piqu iddia edirdi ki, dövlətin funksiyalarından biri də milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi olmalıdır. O, bazar mexanizminin və azad rəqabətin təkmilləşdirilməsinə şübhə ilə yanaşırdı. A.Piqu göstərirdi ki, bazar mexanizmini poza biləcək ciddi və sabit səbəblər mövcuddur, bunlar fərdi və ictimai mənafeələr arasında ziddiyyət yaradaraq maddi rifahın ümumi səviyyəsini aşağı salır.

Belə səbəblərdən birini A.Piqu inhisarların yaranmasında görürdü. İnhisarları o, iri istehsalın yaranması ilə əlaqələndirirdi. İri istehsal isə, A.Piquya görə, bazar üzərində nəzarət edir, istehsalın miqyasının genişlənməsinə qənaət edir, realizə ediləcək məhsula olan tələbin elastikliyinə məhdudlaşdırır.

A.Piqu yazırdı ki, inhisarlar və inhisar rəqabəti qiymətləri artırır, investisiyanın səviyyəsini aşağı salır ki, bunlar da “milli gəlirin” ümumi səviyyəsinə təbii ki, mənfi təsir göstərir. Məhz buna görə də inhisarçı təmayüllərin dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılması zəruridir.

Dövlətin iqtisadi proseslərə qarışmasının ikinci mühüm şərtini A.Piqu xarici effektdə görürdü, yəni bu o demək idi ki, xüsusi adamların fəaliyyəti effektiv olmalıdır, firmalar bazarda effektiv fəaliyyət göstərməlidirlər.

A.Piqu dövlətin iqtisadiyyata nüfuz etməsinin iki yolunu – dolayısı və birbaşa – görürdü. Dövlətin iqtisadiyyata dolayısı nüfuz etməsi (vergilər, subsidiyalar) “xarici effekt”in arzuolunmaz nəticələrinin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir (sadə rəqabət şəraiti zamanı). A.Piqu yazırdı ki, sadə rəqabət şəraitində tamahkar mənafeələr təzahür edir və fiskal xarakter daşıyan inhisarlar öz effektivliyini itirir [3, s. 76].

Trestlər əleyhinə olan qanunçuluğu A.Piqu müsbət qiymətləndirirdi. Lakin bunu da o, az effektiv tədbir hesab edirdi. Odur ki, bəzi müəssisələrin birləşməsinə A.Piqu faydalı hesab edirdi.

A.Piqunun ideyasına görə, o sahələrdə ki, inhisarlar tez və maneəsiz yarana bilər həmin sahələrə də dövlət nüfuz etməli və bu sahələri dövlət öz siyasəti vasitəsilə tənzim etməlidir. Dövlətin iqtisadiyyata belə nüfuz etməsi o deməkdir ki, qiymətlər və rüsumlar nəzarət altına alınmalıdır.

Inhisarçı rəqabət problemini siyasi iqtisad elminin müxtəlif cərəyanlarının nümayəndələri: N.Kaldor (Böyük Britaniya), C.Neyman, O.Morgenstern, R.Triffin, U.Folner, R.Dorfman, U.Baumol, R.Kyuin (ABŞ) daha da inkişaf etdirmişlər.

Inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsinin anlayış və kateqoriyalar sistemi müasir kapitalist bazar rəqabətinin üsurları ilə inhisarların üsurlarının çulğalaşması ideyaları əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu nəzəriyyənin məqsədi firmaların bazar strategiyasına xidmət edir və firmaların yüksək mənfəət əldə etməsinə yönəldilmişdir.

Firmaların bazar strategiyası inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsini qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsi ilə birləşdirir. Lakin Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsindən fərqli olaraq inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi inhisarlarla bazar münasibətləri arasında olan əlaqələri tədqiq edir. Lakin belə bir proses zamanı başqa istehsalçılar kənarda qalırlar, yəni bu istehsalçılar kölgə altına alınır.

Inhisarçı bazar rəqabəti konsepsiyasını yaradan nəzəriyyəçilər kapitalist təsərrüfatına “sülh” daxilində rəqabət edən inhisarlar kimi baxırlar. Buradan da bu nəzəriyyəçilər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, guya inhisarların hökmranlığı çox gecikmiş, kapitalist təsərrüfatına inhisarlar çoxdan nüfuz etməli idi.

Azad rəqabətin hökm sürdüyü kapitalist təsərrüfatından və bu dövrün iqtisadi proseslərini öyrənən siyasi iqtisad nümayəndələrindən fərqli olaraq inhisarçılıq dövrünün alimləri kapitalist iqtisadiyyatının təhlilinə daha real yanaşırdılar. Onlar bazarın və bazar üçün istehsal edən firmaların fəaliyyətini mövcud olan mühit baxımından öyrənməyə çalışırdılar.

Qeyd edək ki, inhisarlar haqqında samballı nəzəriyyəni Böyük Britaniya alimi A.Marşall yaratmışdı. O, siyasi iqtisadda Kembric məktəbinin əsasını qoymuşdu və müxtəlif vəzifələrdə işləmişdi. A.Marşall özünün “Siyasi iqtisadın prinsipləri” (1890) kitabı ilə məşhurlaşır və bu kitab İngiltərə məktəblərində dərslik kimi tədris edilmişdir.

A.Marşall öz nəzəriyyəsində son faydalılıq anlayışını istehsal xərcləri ilə birləşdirir və göstərirdi ki, tələbatlar və istehsal xərcləri bir-birlərini tamamlayırlar. O göstərirdi ki, dəyər mübadilə prosesində iki şeyin bir-birinə olan münasibətidir və o tələb və təkliflə müəyyən olunur. Əslində A.Marşall qiyməti yaradan amilləri təhlil edirdi.

Siyasi iqtisadın bir çox problemləri ilə yanaşı A.Marşall inhisarları da öyrənmişdir. XIX əsrin ikinci yarısının şəraiti ilə əlaqədar olaraq o, “xalis” ticarət-sənaye inhisarlarını və azad rəqabəti təhlil etmişdir.

Bununla yanaşı inhisarçı bazar rəqabəti nəzəriyyəsinin nümayəndələri tədqiqat obyektinə yanaşmada antitarixçiliyi aradan qaldıra bilməmişlər, rəqabət dövründə təsadüfən meydana gələn inhisarlar arasındakı fərqi izah etməmişlər, ticarət-sənaye inhisarları ilə kütləvi surətdə yaranan inhisarların qanunauyğunluqlarını təhlil edə bilmirdilər. Digər tərəfdən, inhisarçı bazar rəqabəti nəzəriyyəçiləri təsadüfən yaranan, geniş(dolğun) və ümumi inhisar formasında əldə edilən mənfəətin prinsipial tərəflərini tədqiq etməmişlər.

Inhisarçı rəqabət nəzəriyyəçiləri öz konsepsiyalarının əsasını “mübadilə nəzəriyyəsi” (теория меновой концепции) konsepsiyasında görürdülər. Inhisarçı rəqabət nəzəriyyəçiləri A.Marşallın və lozanna məktəbinin yaratdıqları qiymətin əmələ gəlməsi prosesinin metodologiyasını, bazar mübarizəsi, sahələrdaxili və sahələrarası qarşılıqlı əlaqələri mənimsəmiş və öz konsepsiyalarına daxil etmişdilər. Lakin bütün bu iqtisadi əlaqələri onlar tədqiq edərkən dəyər münasibətlərini sərf-nəzər edirdilər.

Inhisar rəqabəti nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində korporasiyalar üçün praktiki cəhətdən mühüm olan mübadilə probleminin inkişafı dururdu. Bu nəzəriyyənin məqsədi, yəni əsas tədqiqat obyekti bazarla istehsal inhisarlarının fəaliyyəti arasında olan qarşılıqlı əlaqələrin optimallaşdırılması, kütləvi surətdə ixtisaslaşmış məhsul istehsal edənlərin arasında olan rəqabət münasibətlərini öyrənmək idi [4, s. 113].

Inhisarçı bazar rəqabəti nəzəriyyəçiləri öz tədqiqatlarında başlanğıc kimi qiymətin əmələ gəlməsini götürürdülər və bu problemi rəqabətli xərclərlə əlaqələndirirdilər. Bura onlar inhisarların əldə etdikləri bərabər mənfəət normasını da əlavə edirdilər.

Inhisarçı bazar rəqabəti nəzəriyyəçiləri inhisar qiymətini belə izah edirdilər: inhisar qiyməti elə bir qiymətdir ki, bu qiymət inhisarlara “yüksək” mənfəət gətirir. Əldə edilən bu adi yüksək mənfəət istifadə olunmayan istehsal gücündən asılı olmayaraq təbiiq olunan bütün artıq kapitalın əsasında yaradılır [5, s. 107].

Bir neçə əmtəə növü istehsalı üzrə ixtisaslaşmış hər bir iri firma çalışır ki, istehlakçılar ancaq onlardan məhsul alsınlar. Çünki, belə firmalar reklam, ticarət markaları, patent üzərində inhisar və s. istəirlər. Nəticə etibarilə bazarda həmin əmtəələr üzərində rəqabət aparən inhisarların təsiri artır və hər bir inhisarçı bazarın müəyyən hissəsini öz təsiri altına alır. Lakin belə inhisarlar həmişə qorxu altında olurlar, çünki onlar qorxurlar ki, digər istehsalçılar həmin məhsullardan istehsal edə bilər.

ABŞ-in məşhur iqtisadçı alimi Edvard Hasting Çamberlinin fikrincə məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış hətta kiçik firmalar belə inhisarçıdırlar. Deməli, həm iri inhisarları, həm də təsadüfən yaranmış xırda istehsalçıları E.Çamberlin inhisarçı adlandırır.

E.H.Çamberlin Ayova, Miçiqan və Harvard Universitetlərində oxumuş, yüksək təhsil görmüş, Amerika və Avropa Universitetlərinin fəxri elmlər doktoru olmuşdur. Bir çox vəzifələrdə də işləmişdir. Müxtəlif sahələr üzrə elmi-tədqiqat işləri aparmışdır: kapitalist bazarlarında inhisarlar və rəqabət nisbətinin təhlilini, 20-30-cu illərdə isə inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdı. O, dövlətin iqtisadiyyata nüfuz etməsi və həmkarlar ittifaqı əleyhinə çıxış etmiş, azad rəqabətin tərəfdarı olmuşdu.

Qeyri-diferensial (bir-birindən fərqlənən), lakin standart əmtəə bazarını tədqiq edən E.Çamberlin inhisarların istehsalın təmərküzləşməsi ilə olan əlaqəsini qəbul edirdi. İstehsalın təmərküzləşməsi və kontragentlərin azalması Çamberlinin fikrincə, bazarda olan satıcılar öz istehsallarının həcmnin qiymətlərə təsirini artıq dərk edirlər. Bu prosesə rəqabətə daxil olanların əks tədbirləri də təsir edir. Bu zaman inhisar qiyməti və mənfəət inhisarçıların razılığa gəlmədiyi bir şəraitdə də yarana bilər. Inhisarçı rəqabət nə-

zəriyyəsinin əsasını son faydalılıq və istehsal xərcləri nəzəriyyəsi təşkil edir. Mənfəətin orta mənfəət və inhisar mənfəəti formasında bölüşdürülməsini bu nəzəriyyənin nümayəndələri, xüsusilə E.Çamberlin bazarla əlaqələndirirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti, 2007, 210 s.
2. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı: Azərnəşr, 2007, 276 s.
3. Hacıyeva L.A. Sənaye merketinqi. Bakı: Təhsil İşçisi Mətbəəsi MMC, 2012, 324 s.
4. Məmmədov A.T. Marketinqin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 350 s.
5. Rəşayev K.R. Kommersiya menecmenti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 205 s.
6. Психологический тренинг в группе / Авторы П.Л.Бука, Москва-Ленинград. Митрофанова. Москва: Наука, 2006, 141 с.
7. Джеррольд Г. Управление стрессом. СПб.: Питер, 2004, 496 с.
8. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: СПб.: Питер, 2000, 320 с.
9. Psikolojide kullanılan testler. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, 120 s.
10. Emre Konar. Toplumsal değişme kuralları ve Türkiye gerçeği. Bakı: Remzi kitab evi, 2000, 264 s.
11. Yünni Sezen. Sosyolojide temel bilgiler ve tartışmalar. İstanbul: İfan yayınları, 1997, 150 s.

Давут Унал

ТЕОРИЯ МОНОПОЛИСТСКОЙ КОНКУРЕНЦИИ И ПОДХОДЫ ЭДВАРДА ГАСТИНГСА ЧЕМБЕРЛЕНА

Основу теории новой классической школы составляет концепция равновесия, которая создается механизмом цен, образующихся в результате совершенной конкуренции. Однако происходящие в реальной жизни экономические события и процессы требовали создания новых концепций в системе экономических мыслей. В статье интерпретируется теория монополистской конкуренции и подходы американского ученого Э.Г.Чемберлена.

Ключевые слова: монополия, конкуренция, рыночная экономика, управление, концепция равновесия.

Davut Unal

THE THEORY OF MONOPOLIST RIVALRY AND EDWARD HASTING CHAMBERLIN'S APPROACH

The basis of the new classic school theory ensures the steadiness conception of created price mechanisms appearing in the result of completion rivalry. But, in the real life happening economic events and processes request that in the system of economic thought should be created the new conceptions. In the scientific work, has explained the theory of monopolist rivalry and an American scientist, Edward Hasting Chamberlin's approach.

Key words: monopoly, rivalry, market economy, management, steadiness conception.

(İqtisad elmləri doktoru, professor Elşad Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

MEHMETHAN BAYRAKTAR

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: mehmethanbayraktar@hotmail.com

DAŞINMAZ ƏMLAKIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÖVCUD METODLARININ TƏHLİLİ

Məqalədə müəllif tərəfindən daşınmaz əmlakın maddi-fiziki mahiyyəti, təşkilati-hüquqi statusu, əmtə statusu, investisiya-maliyyə aktivliyi, eləcə də daşınmaz əmlakın fəaliyyəti üzrə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Riskli şəraitdə mənzil-tikinti bazarının tədqiqinin elmi metodları kompleks şəkildə işlənib hazırlanmış, investisiya-tikinti kompleksi bazarının subyektləri müəyyən edilmiş, iri şəhərlərin yerli mənzil bazarının tələbləri aşkar edilmiş və mənzil sektorunun bazar şəraitində inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir.

Məqalədə bildirilmişdir ki, mənzil tikinti bazarının təhlilinin aparılması üzrə metodiki tövsiyələrə marketing yanaşması bir sıra nəticə və təkliflərin verilməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin müəllif mənzil fondunun vəziyyətinə, daşınmaz əmlakın idarəedilməsinə, əhəlinin mənzillə təmin olunmasına, tikinti müəssisələrinin dayanıqlıq göstəricilərinə və s. problemlərə dair öz təklif və tövsiyələrini vermişdir.

Açar sözlər: *tikinti, bazar, daşınmaz əmlak, mənzil.*

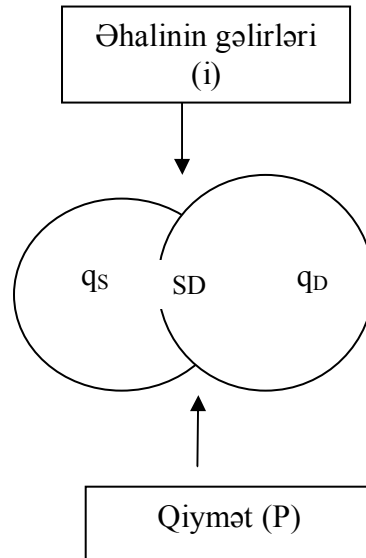
Daşınmaz əmlakın əmtəə kimi ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, eyni zamanda həm istehlak predmeti, həm də investisiya obyektı kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən bazar obyektı ikili istehlak xarakterinə malikdir – həm nemət, həm də gəlir mənbəyi kimi.

Ümumi olaraq mənzil bazarı konyunkturunu aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar (şəkil 2.11). Təqdim edilmiş şəkildə məcmu tələblə məcmu təklifin kəsişməsi yolu ilə formalaşan hissə mənzil üzrə təmin olunmuş tələb (SD) adını daşıyır. Mahiyyət etibarilə, bu, ölkənin mənzil fondudur (ikinci bazar) və burada mənzillərin sahibləri yaşayırlar [1].

Kəsişməyən hissələr cari bazara uyğun gəlirlər:

$$CM=CUM-SD$$

harada ki, CM – cari bazar; CUM – məcmu mənzil bazarıdır.

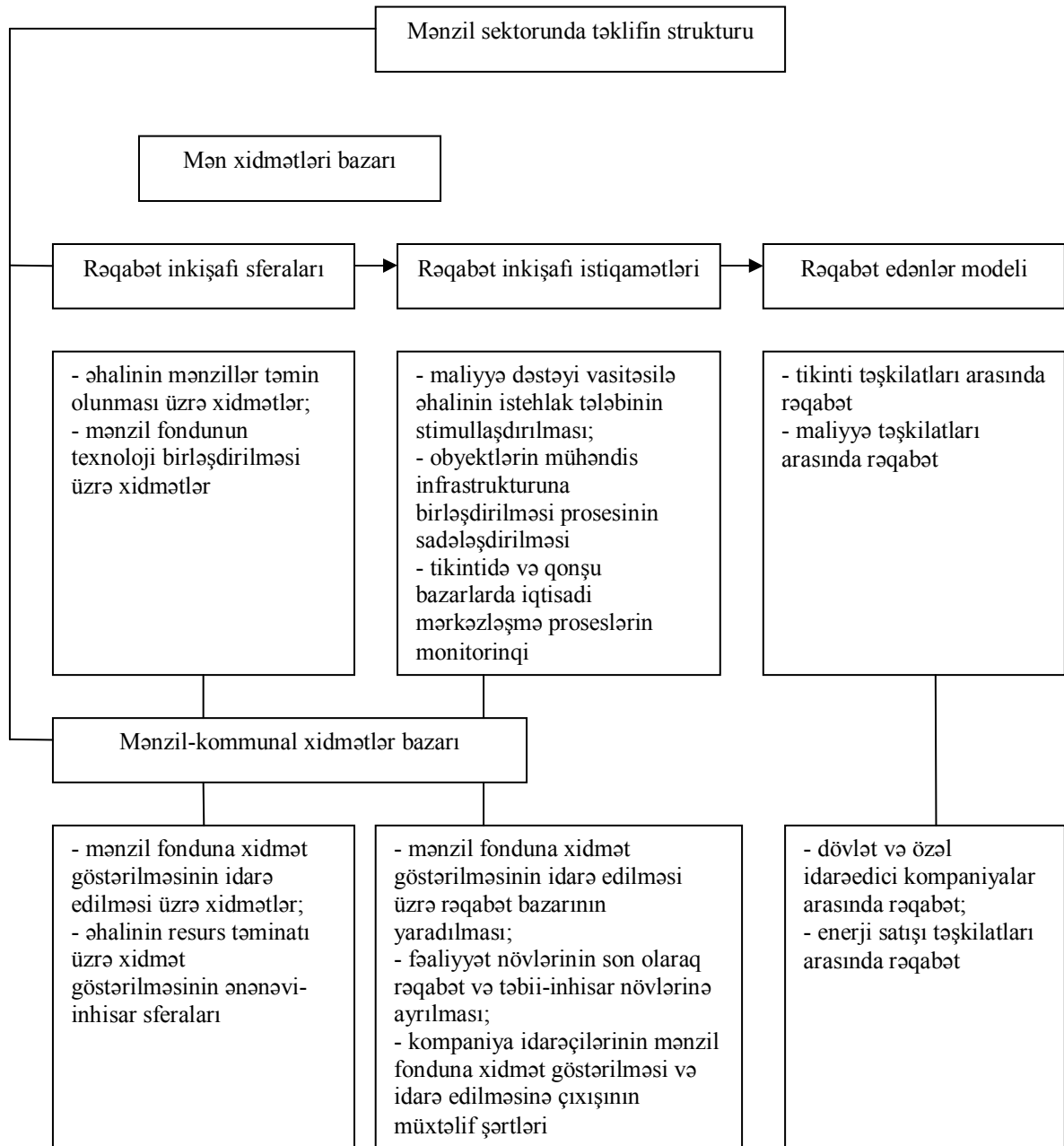
Şəkil 2.11. Məcmu mənzil bazarının vizual modeli [1].

Q_D – mənzil üzrə məcmu tələb; q_s – mənzil üzrə məcmu təklif; SD – mənzil üzrə təmin olunmuş tələb; R – mənzilin qiyməti; i – əhalinin gəlirləri.

Rəqabət şəraitində mənzil bazarının uğurlu şəkildə formalaşdırılması və inkişafında bu sferada xidmət göstərilməsi məsələlərinə xüsusi yer ayrılmalıdır. Şəkil 2.12-də mənzil sektorunun xidmət göstərilməsi tərəfindən bazar inkişafının əsas istiqamətləri təqdim edilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda mənzil bazarını çox vaxt daşınmaz əmlak bazarı adlandırırlar. Daşınmaz əmlakın özünəməxsusluğu onun maddi-cismani mahiyyəti, təşkilati-hüquqi statusu, əmtəə kimi statusundan, investisiya-maliyyə aktivini kimi daşınmaz əmlak statusu nöqtəyi-nəzərindən daşınmaz əmlakın fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Bizim fikrimizcə, “mənzil daşınmaz əmlakının” ən dəqiq tərifini Q.Y.Çixtyakov verir, o, hesab edir ki, verilmiş bazar özündə sifarişçilər, podratçılar, dövlət və mənzil daşınmaz əmlakının obyektinin alıcıları arasında bilavasitə istehsal və reallaşdırma üzrə iqtisadi münasibətlər sistemini əks etdirir və bu münasibətlərin əsasında kompleks idarəetmə yolu ilə dövlətin təməl sosial funksiyalarının yerinə-yetirilməsi şəraitində bazar subyektlərinin maraqlarının pariteti prinsipi durur. Cədvəl 2.5-də daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə metodlarının başlıca xarakteristikaları təqdim edilmişdir.

Şəkil 2.12. Mənzil sektorunun xidmət göstərilməsi tərəfindən bazar inkişafının əsas istiqamətləri.

Cədvəl 2.5

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsinin mövcud metodlarının təhlili [2]

Kateqoriyalar	Xərc yanaşması	Gəlir yanaşması	Müqayisəli yanaşma
Obyektin xarakteri	- Daşınmaz əmlak bazarının “passiv” sektoru - Analoqlarla saziş haqqında informasiyanın mövcud olmaması - Unikal obyektlər	- Obyekt stabil gəlir gətirir - Belə obyektlərin icarəyə verilməsi təcrübəsi mövcuddur - Dəyərlə və onun gətirdiyi gəlir arasında nisbət mövcuddur	Tipik obyektlər - Analoji obyektlərlə saziş haqqında kifayət qədər informasiya mövcuddur
Qiymətləndirmə funksiyası	Obyektin sığortalanması - Obyektin vergiyə cəlb olunması/həbsi - Yeni tikintinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması - Obyektin reallaşdırılması/əldə edilməsi - Daşınmaz əmlak növünün seçilməsi - Daşınmaz əmlak obyektlərinin müxtəlif metodlarla əldə edilmiş qiymətlərinin uzlaşdırılması - Xüsusi təyinatlı binanın qiymətləndirilməsi (vağzallar, istilik sistemi binaları) - Yaşayış binalarının qiymətləndirilməsi	- Obyektin inkişafı üzrə investisiya - Yeni tikintinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması - Daşınmaz əmlak obyektlərinin müxtəlif metodlarla əldə edilmiş qiymətlərinin uzlaşdırılması - Torpaq sahəsindən istifadənin effektiv variantının seçilməsi	- Obyektin reallaşdırılması/qəbul edilməsi - Daşınmaz əmlak obyektlərinin müxtəlif metodlarla əldə edilmiş qiymətlərinin uzlaşdırılması
Qiymətləndirmənin məqsədi	- Obyektin bazar dəyərinin müəyyən edilməsi - Obyektin bərpa dəyərinin müəyyən edilməsi	- Obyektin bazar dəyərinin müəyyən edilməsi - Obyektin investisiya dəyərinin müəyyən edilməsi	- Obyektin bazar dəyərinin müəyyən edilməsi

Şəkil 2.13-də M.Porterin “Rəqabət strategiyasının təkəri” adlandırdığı sxem təsvir edilmişdir və o, firmaların (o cümlədən tikinti təşkilatlarının) rəqabət strategiyalarının əsas aspektlərini ən qısa şəkildə əks etdirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Təkerin oxları firmanın məqsədləridir, daha doğrusu, onun rəqabət niyyətləri və rəqabət iqtisadi və qeyri-iqtisadi vəzifələrinin ümumi məcmusudur. Təkerin döndəsi tikinti firmasının öz məqsədlərini reallaşdırarkən istifadə etdiyi onun siyasətinin əsas istiqamətləridir. Sxemin hər bir bəndi altında işgüzar siyasətin istehsal sferası və tikinti kompaniyasının fəaliyyətinə müvafiq olaraq əsas nöqtələrin qısa izahı verilməlidir. Biznesin xarakterindən asılı olaraq işgüzar strategiyanın əsas istiqamətləri az və ya çox dərəcədə spesifik ola bilərlər; ifadə olunduqdan sonra onlar tikinti firmasının bütün davranışlarını müəyyən edən rəhbər kimi tətbiq oluna bilən strategiyanın konsepsiyasını təşkil edirlər.

Şəkil 2.13. Tikinti firmasının rəqabət strategiyasının təkəri.

Beləliklə, riskli situasiyada mənzil-tikinti bazarının tədqiqinin elmi metodları kompleksinin işlənilib hazırlanması prosesi özünə aşağıdakıları daxil etməlidir: investisiya-tikinti kompleksi bazarının subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyət prosesinin başlıca təşkil prinsiplərinin müəyyən edilməsi və onların qısa xarakteristikası; tələbatlar kateqoriyası sahəsində yerli mənzil bazarında tələbin tənzimlənməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması; şəhər mənzil bazarının təhlilinə konseptual yanaşmaların formalaşdırılması; iri şəhərin yerli mənzil bazarında tələbin vəziyyətinin parametrik xarakteristikalarının aşkar edilməsi; tələb və təklif amillərinin, onların tendensiyalарının və daşınmaz əmlakın qiymətinə təsirinin müəyyən edilməsi; mənzil sektorunda tikinti təşkilatının rəqabət üstünlüyü potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması prosesinin idarə edilməsi alqoritminin işlənilib hazırlanması; mənzil tikinti sahəsinin tikinti təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətliyi göstəricilərinin əsas bloklarından istifadə edilməsi; alıcı-payçıların vəsaitləri və bank kreditlərindən istifadə edərək çoxmərtəbəli yaşayış evinin tikintisinin maliyyələşdirilməsi sxeminin dəqiqləşdirilməsi; tikinti təşkilatlarında riskin və dəyərin qəbul edilməsi prosesinin və həmin təşkilatların təşkilati-iqtisadi risk amillərinin uçotu; sinergetik kombinəlanmış təhlil və qiymətləndirmə (SCERT), habelə layihə risklərinin idarə edilməsi (PRAM) metodikasından istifadə edilməsi; eksperimental obyektlərin tikinti layihələrinin reallaşdırılması üzrə risklərin idarə edilməsi prosesinin blok-sxeminin işlənilib hazırlanması; daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi metodlarının nəzərə alınması ilə xidmətlərin təklif edilməsi nöqtəyi-nəzərindən mənzil sektorunun başlıca bazar inkişafı istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. Заводова Т.С. Экономико-математическое моделирование ценообразования и доступности жилья на региональном рынке. Иваново: ИГХТУ. 2009, 19 с.
2. Чистяков Г.Ю. Формирование и развитие рынка жилой недвижимости в крупной агломерации. Автореф. кан. дис. Санкт-Петербург. СПб.: ГУСЭ, 2010, 20 с.

Мехметхан Байрактар

АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ МЕТОДИК ОЦЕНИВАНИЯ НЕДВИЖИМОСТИ

В статье автор исследовал специфику деятельности сферы недвижимости, исследовал материально-физическую сущность недвижимости, организационно-правовой статус, товарный статус, инвестиционно-финансовую активность. Был разработан и предложен комплекс научных методов исследованного жилища строительного рынка, в условиях рисков, были выявлены субъекты строительно-инвестиционного комплекса рынка, выявлен спрос мечтлого рынка строительства крупных городов и показанны пути развития строительного сектора в условиях рыночной экономики.

В статье было указано, что маркетинговый подход к методическим рекомендациям по анализу рынка жилищного строительства создал условия для подготовки целого ряда предложений и рекомендаций. Автор также дал рекомендации по состоянию жилищного фонда, управлению недвижимостью, обеспечению населения жильем, показателям устойчивости строительных предприятий и др.

Ключевые слова: *строительства, рынок, недвижимость, жилище.*

Mehmethan Bayraktar

ANALYSIS OF EXISTING METHODS OF EVALUATION OF REAL ESTATES

In the scientific research work an author investigated financial and physical maintenance of real estate, its organizational and juridical status, commodital status, investment and financial activity, also investigated the peculiarities on activities of real estates. Under the condition of risk in a complex form prepared scientific methods of investigation of housing and construction market, determined the subjects of markets of investment - construction complexes, clarified the requirements of local housing market of mega cities and showed the development directions of housing sector under the market condition.

In the scientific work also noted that marketing approach to the methodical recommendation on carrying out analyzes of real estate and construction market could create suitable conditions for giving a number of conclusions and offers. Also an author gave his own proposals and recommendations for the position of real estate fund, managing of real estates, ensuring the population with real estates, sustainability indicators of construction enterprises and etc. problems

Key words: *construction, market, real estate, house.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Aydın Səmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

СОДЕРЖАНИЕ

КРЕПОСТИ

Вели Бахшалиев. Поселения крепостного типа эпохи средней бронзы.....	5
Зейнеб Кулиева. Древние оборонительные сооружения Нахчывана как основа культуры строительства крепости.....	14
Наргиз Алиева. Тема городов и городов-крепостей в произведениях Рауфа Мамедова.....	25
Асеф Оруджев. Города-крепости Нахчывана и занятость населения.....	31
Джавадхан Гасымов. Важная роль крепостей в развитии туризма в Нахчыванской Автономной Республике.....	35
Али Гашимов. Крепость Алинджа в историко-художественной прозе.....	41
Рамиз Гасымов. Крепость Алинджа в литературно-художественных источниках.....	47
Дженнифер Сверида. Погребальные находки курганов Гызкала.....	54
Селин Нуджент. Курганы Гызгала и погребальные обряды.....	59
Сюзанна Фишман. Керамическое производство в течение среднего железного века в Оглангала (Азербайджан).....	65
Роберт Брайнт. Использование беспилотных летательных аппаратов и структур движения в Нахчыване: обзор новой методологии.....	70
Айтен Мехтиева. Характерные особенности девичьих башен в Нахчыване.....	74
Мезрийе Наджафова. Нахчыванские крепости в Азербайджанской литературе.....	83
Яшар Рагимов. Нахчыванские крепости в русских источниках.....	89
Расул Багиров. Крепость Сум.....	93
Лейла Гасанзаде. Немецкие путешественники о Нахчыванских крепостях.....	96
Ибрагим Казымбейли. Сопротивление крепостей Нахчывана и Эривана царской России.....	103

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Нахчыванское ханство, его завоевание Российской империей и падение ханства.....	111
Фахреддин Сафарли. Надгробная надпись Великулу бека Кенгерли.....	120
Муса Кулиев. Генерал-майор Калбалы Хан II Нахчыванский.....	125
Фатали Абдуллаев. Международная миграционная политика и исламофобия.....	131
Видади Мурадов. Из истории гонимого дела в Нахчыванском крае (XVIII-начало XX века).....	140
Ильхам Алиев. Этнический состав населения Нахчывана в эпоху Сефевидов.....	147
Сара Гаджиева. Развитие в Нахчыване внешних торговых связей в XVIII-XIX веках.....	154
Эльнур Кальбизаде. Административно-территориальное деление Нахчывана в 20-е годы XX века (историко-географическое исследование).....	160
Нигяр Гезалова. О предпосылках второй русско-иранской войны (1826-1828).....	173
Иса Арслан. Азербайджано-турецко-армянские отношения на Южном Кавказе.....	181

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Тогрул Халилов. Уровень исследования античных и средневековых памятников долины Гиланчая.....	189

Гадир Гадирзаде. Традиционная земледельческая культура в долине Нахчыванчай (на основе археологических и статистических материалов).....	195

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абульфаз Гулиев. Произведение «Сихах уль-форс» Мухаммеда Нахчывани и вопросы Азербайджанского языка.....	210
Фирудин Рзаев. Древнетюркские мифы в возникновении названий прототюркских племен на территории Нахчывана.....	218
Гурбан Гурбанлы. Из истории формирования современного понятия лексикографии.....	224
Рашад Зульфугаров. О некоторых антонимах и синонимах, используемых в Ордубадском диалекте и Джульфинском говоре Азербайджанского языка.....	231
Зульфия Исмаил. Словообразование, свойственное Нахчыванским диалектам и говорам, нашедшее отражение в художественной литературе.....	236
Нурай Алиева. Место Садаракского говора в диалектической системе Азербайджанского языка.....	241

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Фарман Халилов. Новые архивные документы, относящиеся к Джагилу Мамедкулизаде.....	249
Айгюн Оруджева. Некоторые заметки о литературной среде Нахчывана периода независимости.....	254
Чинара Рзаева. Образ дервиша в творчестве Гусейна Джавида.....	262
Няргиз Исмаилова. Проблемы применения сравнительной литературы в художественных произведениях.....	267
Эльхан Мамедов. Аспекты употребления поэзии в эпосе “Ашуг Гурбани”.....	270
Акрам Гусейнзаде. Фольклорные игры и представления в древнем Нахчыване.....	272
Назира Аскерова. Образ героя в волшебных сказках.....	287
Фахреддин Эйлазов. Взгляд на исследование истории библиографии.....	293

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Нахчыванские интеллигенты и Тифлисская среда.....	296
Алекпер Гасымов. Тема Великой отечественной войны на сцене Нахчыванского театра.....	302

ЭКОНОМИКА

Севинж Джаббарова. Развитие торгово-экономических отношений между Нахчыванской Автономной Республикой и Турцией.....	310
Давут Унал. Теория монополистской конкуренции и подходы Эдварда Гастингса Чемберлена.....	316
Мехметхан Байрактар. Анализ существующих методик оценивания недвижимости.....	321

CONTENTS

FORTRESSES

Veli Bakhshaliyev. Settlements of fortress type of the middle bronze age.....	5
Zeynab Quliyeva. Ancient defensive walls of Nakhchivan as basis of culture fortress construction.....	14
Nargiz Aliyeva. Cities and fortress cities theme in the works of Rauf Mammadov.....	25
Asaf Orujov. Fortress-cities in Nakhchivan and employment of population.....	31
Javadkhan Gasimov. The important role of fortresses in the development of tourism of Nakhchivan Autonomous Republic.....	35
Ali Hashimov. Alinja castle in the historical art prose.....	41
Ramiz Gasymov. Alinja fortress in literary-artistic sources.....	47
Jennifer Swerida. Mortuary finds of the Qizqala kurgans.....	54
Selin E. Nugent. Kurgan burials and mortuary practice at Gizqala.....	59
Susannah G. Fishman. Ceramic production during the middle iron age at Oglanla (Azerbaijan).....	65
Robert Bryant. UAVs and SFM in Nakhchivan: overview of new methodology.....	70
Ayten Mehdiyeva. The characteristic features of Nakhchivan maiden towers.....	74
Mezriye Najafova. Nakhchivan fortresses in the Azerbaijani literature.....	83
Yachar Rahimov. Nakhchivan fortresses in Russian sources.....	89
Rasul Bagirov. Fortress of Sum.....	93
Leyla Hasanzadeh. German travelers about Nakhchivan fortresses.....	96
Ibrahim Kazymbeyli. Resistance of Nakhchivan and Erivan fortresses to the tsar Russia.....	103

HISTORY

Ismayil Hajiyeu. The Nakhchivan khanate, its annexation by the Russia empire and downfall of the khanate.....	111
Fakhraddin Safarli. Epitaph of Valikulu bey Kangarli.....	120
Musa Guliyev. General-major Kalbaly khan II Nakhchivanski.....	125
Fatali Abdullaev. International migration policy and islamophobia.....	131
Vidadi Muradov. The history of pottery development in the Nakhchivan region (18th and early 19th centuries).....	140
Ilhami Aliyev. The ethnic composition of the Nakhchivan population in the Safavids' period.....	147
Sara Hajiyeu. The development of the foreign trade relations in Nakhchivan in XVIII-XIX centuries.....	154
Elnur Kelbizadeh. Administrative territorial division of Nakhchivan in the 20-ies of XX century (historical and geographical studies).....	160
Nigar Gozalova. The premise of second Russian-Iran war (1826-1828).....	173
Isa Arslan. Azerbaijani-Turkish-Armenian relations in the South Caucasus.....	181

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Togrul Khalilov. The study level of Gilanchay valley monuments of ancient and medieval period.....	189

Gadir Gadirzadeh. Traditional agriculture in the Nakhchivan valley (on the basis of archaeological, statistical materials).....	195

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Mohammed Nakhchivani's work "Sihah ul-fors" and Azerbaijani language issues.....	210
Firudin Rzayev. Ancient turkic myths in the names of proto-turkic tribes in Nakhchivan.....	218
Rashad Zulfugarov. Some antonyms and synonyms used in the Ordubad dialect and Julfa patois of the Azerbaijani language.....	231
Zulfiya İsmayil. Word formation peculiar to the Nakhchivan dialects and patois and reflected in the literature.....	236
Nuray Aliyeva. The place of the Sadarak patois in the Azerbaijan language's dialectic system.....	241

LITERATURE AND FOLKLORE

Farman Khalilov. New archive documents concerning Jalil Mammadguluzadeh.....	249
Aygun Orujova. Some notes on the literary circles of Nakhchivan in the independence period.....	254
Chinara Rzayeva. The image of Darvish in Hussein Javid's works.....	262
Nargiz İsmayilova. Problems of the comparative literature in works of art.....	267
Elkhan Yurdoglu Mammadov. Aspects of the use of poetry in the epos "Ashug Gurbani".....	270
Akram Husseinzadeh. Ancient folk plays and spectacles in Nakhchivan.....	282
Nazira Asgarova. Hero character in fairy tales.....	287
Fakhraddin Eylazov. Review of bibliography history study.....	293

ART

Ali Gahramanov. Nakhchivan intellectuals and Tiflis milieu.....	296
Alakbar Gasymov. The topic of the great patriotic war on the Nakhchivan theatre stage.....	302

ECONOMICS

Sevinj Cabbarova. The development of trade and economic relations between Nakhchivan Autonomous Republic and Turkey.....	310
Davut Unal. The theory of monopolist rivalry and Edward Hasting Chamberlin's approach.....	316
Mehmethan Bayraktar. Analysis of existing methods of evaluation of real estates.....	321

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətir “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətrafı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1(47)

Redaktor:	<i>Zülfüyyə Məmmədli</i>
Korrektor:	<i>Yelena Muxtarova</i>
Operatorlar:	<i>İlhamə Əliyeva,</i> <i>Aynur Təhməzova,</i> <i>Taleh Maxsudov</i>

Yığılmağa verilmişdir: 02.02.2017
Çapa imzalanmışdır: 25.02.2017
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
20,7 çap vərəqi. 332 səhifə
Sifariş № 102. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*
E-mail: tusinesr@rambler.ru